

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TÜRK TƏZKİRƏÇİLİYİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ
(XVIII – XX əsrlər)

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vüsalə Azər qızı Musalı

BAKI - 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I Fəsil. Şərq təzkiyəçilik ənənəsi kontekstində türk təzkiyəçiliyi: yaranması, inkişafı və tədqiqi məsələləri	
1.1. Şərq ədəbiyyatında təzkiyəçilik ənənəsi	15
1.2. Azərbaycan təzkiyəçiliyinin inkişaf mərhələləri.....	20
1.3. Türk təzkiyəçiliyinin yaranma və təkamül mərhələləri.....	40
1.4. Türk təzkiyələrinin nəşri vəziyyəti və tədqiq tarixi.....	72
II Fəsil. XVIII – XX əsrlər türk təzkiyələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ədəbi mənbə kimi əhəmiyyəti	
2.1. Təzkiyəçinin cəmiyyətdəki mövqeyi.....	97
2.2. Türk təzkiyəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətləri.....	109
2.3. Azərbaycan və türk təzkiyələrinin müqayisəsi.....	118
2.4. Təzkiyələrdə şairlərlə bağlı bio-bibliografik məlumatlar.....	142
2.5. Təzkiyələrdə ədəbi tənqid.....	168
III Fəsil. Türk təzkiyələrində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixi məsələləri	
3.1. Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasına gəlmə səbəbləri və Osmanlı mədəniyyətinə töhfələri	178
3.2. Türk təzkiyələri Azərbaycanın tarixi və mədəni həyatı haqqında.....	193
3.3. Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri	205
IV Fəsil. Türk təzkiyələrində Azərbaycan şairləri	
4.1. XV – XVII əsr Azərbaycan şairləri.....	232
4.2. XVIII – XX əsr Azərbaycan şairləri	282
Nəticə	317
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	325

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən, əsərlərindən nümunələri əhatə edən şair təzkiyələri Şərqi ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarından hesab edilir. Orta əsrlərdən etibarən qələmə alınan şair təzkiyələrindəki məlumatlar təkcə ədəbiyyat tarixinin araşdırılması üçün deyil, dövrün ədəbi əlaqələrinin, ədəbi tənqidinin, elmi-mədəni mühitinin, ictimai-siyasi hadisələrinin, sosial-iqtisadi vəziyyətinin, tarixi coğrafiyasının və s. kimi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Professor Mir Cəlal Paşayev “Ədəbiyyatşünaslığa giriş” adlı kitabında məşhur əsərlərin yaranmasını, meydana gəlməsini, məzmununu, mahiyyətini şərtləndirən amillərdən birinin sənətkarın şəxsiyyəti olduğunu qeyd edir, əsərlərin məzmununu, mənasını, ictimai əhəmiyyətini dürüst müəyyən etmək üçün sənətkarın şəxsiyyətindən, tərcümeyi-halından, tərbiyəsindən, mühitindən bəhs etməyin zərurətindən söz açır və bunlarsız əsərə, yaradıcılığa verilən qiymətin kamil olmayacağını vurğulayır [99, s.50].

Bu baxımdan, orta əsrlərdən XX əsrə qədər klassik ədəbiyyatımızın nümayəndələrinin, xüsusən də şairlərimizin həyatını, şəxsiyyətini, yaradıcılığını, mühitini öyrənmək üçün təzkiyələr əvəzsiz qaynaq rolunu oynayırlar. Təzkiyələrə müraciət etmədən klassik şairlərimizin ömür yolunu, şəxsiyyət və düşüncələrinin formalaşmasına təsir göstərən amilləri ortaya çıxarmaq çətinidir.

Akademik Bəkir Nəbiyev uzaq keçmişimizə dair poetik irsin toplanıb tədqiq edilməsində, ədəbi fakt və hadisələrin tarixlərinin dürüştləşdirilməsində, filoloji tədqiqatların aparılmasında, nəhayət, ədəbiyyat tarixlərinin və ayrı-ayrı poetik simalara həsr olunmuş monoqrafiyaların yazılmasında ilk məxəz kimi təzkiyələrin çox böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulayır [94, s.3].

Akademik İsa Həbibbəyli, Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin dövrləşməsinə dair təşəbbüslərin müxtəlif zamanlarda fərqli baxışlar əsasında formalaşdığını, bu prosesin hələ orta əsrlərdən yaranmış təzkiyələrlə başladığını qeyd edir, təzkiyələrdə

əsərlərindən nümunələr verilən şairlərin dövrü və həyatı haqqında öz əksini tapmış qeydləri ədəbiyyat tarixinin dövrləşməsinin eskizləri adlandırır [24, s.13].

Ədəbiyyat tarixlərinin ortaya çıxmasından sonra öz aktuallığını və ilkin mənbə rolunu itirməyən təzkirələr bu gün də tədqiqata ehtiyacı olan sahələrdəndir. F.e.d. Məhəmmədli Mustafayev yeni dövr ədəbiyyatının öyrənilməsində ilk mənbələrin ədəbi-estetik funksiyalarını araşdırarkən yazır: “*Şərq estetik fikrinin əsas janrlarından olan təzkirələrdə bədii fikrin zəngin, maraqlı, çoxşaxəli klassik ədəbi nümunələri toplanaraq günümüzdə qədər qorunub. Klassik ədəbiyyatımızın bütün mərhələləri kimi, yeni dövr ədəbiyyatımızın da tədqiqində təzkirəçiliyin ilk mənbə xidmətlərinə kölgə salmaq mümkün deyil*” [91, s.11].

Tanınmış türk ədəbiyyatşünası A.Kabaklı “Türk ədəbiyyatı” adlı əsərində XIX əsrin sonlarına qədər bugünkü mənada ədəbiyyat tarixi sayıla biləcək əsərlərin olmadığını, bu ehtiyacın şair təzkirələri adı verilən əsərlər vasitəsilə təmin edildiyini, təzkirələrin hər hansı bir peşə və ya zümrəyə aid şairlərin həyatından bəhs edən və əsərlərindən seçilmiş nümunələri təqdim edən əsərlər olduğunu yazır [231, c.2, s.5].

XV əsrdə meydana gələn Herat təzkirəçilik məktəbinin nümunələri əsasında XVI əsrdən etibarən həm Azərbaycan, həm də Osmanlı coğrafiyasında təzkirəçilik ənənəsi formalaşmağa başlamışdır. Həmçinin Türkiyədə cümhuriyyətin qurulmasından sonrakı dövrdə də təzkirələrin ortaya çıxdığının şahidi oluruq. Bu ənənə Azərbaycanda XXI əsrdə də davam etməkdədir.

Sözün həqiqi mənasında, əgər təzkirələr qələmə alınmasaydı, bu gün bir çox şairin adı ədəbiyyat tarixindən silinəcəkdi. Məsələn, Sam mirzənin “Töhfe-yi-Sami” və Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirələri Səfəvi dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin önəmli mənbələrindəndir. Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”sı isə Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də Osmanlı imperiyasına mühacirət etmiş şairlərimizin həyat və yaradıcılığını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yalnız Azərbaycan təzkirəçilərinin deyil, həm də Orta Asiya və Osmanlı müəlliflərinin qələmə aldığı təzkirələr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mühüm mənbələ-

rindən hesab oluna bilər. Türk təzkiyələri üzərində apardığımız araşdırmalar bunu bir daha təsdiq edir. Osmanlı təzkiyəçiləri böyük bir coğrafiyada yaranıb inkişaf edən türk ədəbiyyatı tarixini işıqlandırmışlar. Bu təzkiyələr vasitəsilə çox sayda Azərbaycan şairi haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Azərbaycan SSRİ tərkibində olduğu zaman istər türk, istərsə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli qaynağı olan təzkiyələr əhəmiyyətsiz sayılmış, təzkiyələr haqqında nəzəri və sistemli məlumata nə ədəbiyyatşünaslıq kitablarında, nə də ədəbiyyat tarixlərində yer verilməmişdir. Ümumilikdə sözügedən dövrdə klassik ədəbiyyatın öyrənilməsi fərqli istiqamətdə həyata keçirilirdi. Akademik İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, sovet ədəbiyyatşünaslıq elmində zamana obyektiv elmi münasibət deyil, siyasi-ideoloji yanaşmalar əsas kimi qəbul edildiyindən ədəbiyyat və dövrün münasibətləri dəyərləndirilərkən gerçəklikdən çox hakim sinfin prinsiplərinə üstünlük verilmişdir. Sovet ideologiyasının geniş mənada insan cəmiyyətinin dövrləşdirilməsində əsas kimi qəbul etdiyi ictimai formasiyalar nəzəriyyəsinin də zamanı obyektiv reallıqlarına görə deyil, sinfilik prinsipinə əsaslanan ideoloji mahiyyətinə əsasən dəyərləndirməyi diqqət mərkəzinə çevirmiş, bu səbəbdən də sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən dövrlər üzrə bəhs olunarkən cəmiyyətin inkişafına marksist baxış nəzərə alınmaqla sinfilik və proletar beynəlmiləçiliyi kimi ideoloji prinsiplərdən çıxış edilmişdir[24, s.91].

Sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyatşünaslığın bir janrı olan türk təzkiyələrinin tədqiqindən söhbət gedə bilməzdi. Azərbaycan təzkiyəçiliyi ilə bağlı vəziyyət də ürəkəçən deyildi. Ədəbiyyatşünaslıqla bağlı bu günə kimi yazılmış nəzəri kitablarda təzkiyələr haqqında ən çox bir səhifə həcmində məlumat verilmişdir. Ədəbiyyat tariximizə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə də oxşar vəziyyətlə üzləşirik. Belə ki, 1940-cı illərdə nəşr olunmuş “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabda təzkiyələrlə bağlı verilən məlumatlar müstəqillik dövründə işıq üzü görmüş ədəbiyyat tarixlərimizdə cüzi əlavələrlə yenidən elmi dövriyyəyə buraxılmışdır.

Azərbaycan təzkiyəçiliyinin tədqiq edilməməsi səbəbindən mövzu ilə bağlı yanlış nəticələr çıxarılmışdır. Belə ki, 2004-cü ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan ədəbiyyatı”

yatı tarixi”ndə oxuyuruq: “*XVI əsrlə XIX əsrlər arasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və ədəbiyyat tarixçiliyinin bir qolu olan təzkirəçiliyin müəyyən mənada durğunluq keçirməsi, yeni görkəmli əsərlərin yaranmaması, bir tərəfdən Füzulidən sonra poeziya və sənətin özünün keçirdiyi geriləmə və durğunluq, başqa tərəfdən isə bu cür əsərlərə ictimai sifarişin olmaması ilə izah edilməlidir*” [4, c.1, s.20]. Ancaq sözügedən dövr Azərbaycan təzkirəçiliyini araşdırdığımız zaman 30-a yaxın təzkirənin yazıldığına şahidi oluruq ki, bu fakt geriləmə sayıla bilməz.

Dissertasiyada türk təzkirələrinin inkişaf mərhələlərini araşdıraraq, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqındakı ilkin məlumatları üzə çıxarmağı qarşımıza məqsəd qoyduq. Tədqiqat obyektinin aktuallığını və problemin həllinin zəruriliyini şərtləndirən səbəblərdən biri də Azərbaycanda və Türkiyədə türk təzkirələrinin tədqiqata cəlb edilməmiş problemlərin (ədəbi tənqid, şərh ədəbiyyatı, şairlərin tərcüməçilik fəaliyyəti, təzkirəçilərin cəmiyyətdəki mövqeyi, ədəbi əlaqələr, mühacirət ədəbiyyatı və s.) araşdırılmasına, Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin türk təzkirələri əsasında öyrənilməsinə, Türkiyə – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiq edilməsinə duyulan ehtiyacdır. İsa Həbibbəyli azərbaycançılıq konsepsiyasının prinsiplərindən bəhs edərkən azərbaycançılığın milli ədəbiyyatın axarını ölkə maraqlarına doğru istiqamətləndirən mühüm ədəbi-ictimai təlim olduğunu bildirir. Alimin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların yaratdıqları ədəbiyyatdır və hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, azərbaycanlıların ölkənin milli dəyərlərinə və dövlətçilik maraqlarına xidmət edən əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına daxil edilməsi lazımdır [24, s.103; 108].

Bu səbəbdən mühacir Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, adlarının ədəbiyyat tariximizə daxil edilməsi, əsərlərinin tədqiq və nəşr olunması milli maraqlarımız baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Türk təzkirələrini ilk dəfə sistemləşdirərək tədqiqata cəlb edən tanınmış ədəbiyyat tarixçisi prof. Ağah Sırrı Levend olmuşdur. Bundan sonra prof. Haluk İpekten XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər qələmə alınmış türk təzkirələri haq-

qında araşdırma apararaq bir dərslik nəşr etdirmişdir. Türk təzkiyəçiliyinin XVI əsr mərhələsi prof. Süleyman Solmaz, XVII əsr mərhələsi prof. Filiz Kılıç, XVIII əsr mərhələsi prof. Pervin Çapan tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. P.Çapanın tədqiqat işində XVIII əsrdə qələmə alınmış 9 təzkiyədən 5-i təhlil edilmişdir. Çox təəssüf ki, bu tədqiqat işi işıq üzü görməmişdir. XIX əsr türk təzkiyəçiliyi isə nəzəri və müqayisəli şəkildə öyrənilməmişdir. Ümumiyyətlə, türk təzkiyəçiliyinin müqayisəli baxımdan araşdırılmasına həsr olunmuş tədqiqatlara rast gəlmirik.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində, Türkiyədə təzkiyəçilik tarixinin yazıldığını, təzkiyələrin böyük bir qisminin elmi-tənqidi mətninin nəşr olunduğunu və təzkiyəşünaslar nəslinin yetişdiyini söyləmək mümkündür. Lakin türk təzkiyəçiliyinin sadəcə XVI-XVII əsrlər mərhələsinin nəzəri baxımdan öyrənildiyini qeyd etmək lazımdır.

Türk təzkiyəçiliyinin XVIII-XX əsrlər mərhələsi XVI-XVII əsrlərlə müqayisədə daha az tədqiq olunmuşdur. XVIII-XX əsrlərdə qələmə alınmış təzkiyələrin böyük bir qismi transliterasiya olunaraq magistr dissertasiyası səviyyəsində öyrənilmiş, lakin bu barədə nəzəri, müqayisəli tədqiqatlar aparılmamışdır.

Türk təzkiyələri əsasında Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, XV-XVI əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasında akademik Həmid Araslı, professor Azadə Musayeva və professor Mustafa İsenin rolu olmuşdur. Onların tədqiqatları bizi bu problemin araşdırılmamış tərəflərinin öyrənilməsinə yönləndirmişdir.

Akademik Həmid Araslı özünün “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” (1958) adlı monoqrafiyasında Füzulinin yaşadığı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiqata cəlb edərkən XV-XVI əsrlərdə Osmanlı imperiyasına köçmüş Azərbaycan şairlərindən bəziləri haqqında təzkiyələr əsasında qısa məlumat vermiş və onların yaradıcılığını təhlil etmişdir. Bundan sonra bəzi tədqiqatçılar da H.Araslının verdiyi məlumatlardan çıxış edərək eyni məzmunlu informasiyaları təkrar etməklə kifayətlənmiş və beləliklə, Osmanlı təzkiyələri əsasında Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti tarixi tam şəkildə araşdırılmamışdır.

Professor Azadə Musayeva “Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” (2002) və “XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si (2007) adlı monoqrafiyalarında XV-XVI əsrlərdə Azərbaycandan Türkiyəyə köçmüş bəzi şairlərimizin həyat və yaradıcılığını araşdırmışdır. Tədqiqatçı kitabında haqlı olaraq yazır: *“Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı deyərkən, nədənsə, daha çox XX əsrin əvvəllərindən bəri vətəni tərk edən və əsasən Türkiyəyə gedən sənətkarların yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Halbuki qədim və orta əsrlərdə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının varlığı bir reallıqdır”* [90, s.3]. Əsərin “Azərbaycandan Türkiyəyə gedən sənətkarlar və onların əlyazmaları” fəslində Arifi, Bəsiri, Bidari, Səhabi, Qasimi Təbrizi, Matəmi, Mir Qədri, Pənahi, Süruri, Xəzani, Xəlifə, Hamidi, Hafiz, Niyazi, Həbibbi və Şahi kimi 16 Azərbaycan şairi haqqında məlumat verilmiş və müxtəlif əlyazma xəzinələrindəki nüsxələr əsasında şeirlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan tədqiqatlarda təzkirələr əsasında başlıca surətdə XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı öyrənilmişdir. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində isə məlum olmuşdur ki, Osmanlı və Türkiyə coğrafiyasında XVI əsrdən başlayıb XX əsrin ortalarına qədər qələmə alınmış türk təzkirələrində 60-dan artıq Azərbaycan şairinin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərindən nümunələr öz əksini tapmaqdadır. Bu şairlərin yarısından çoxu məhz türk təzkirələrində xatırlanmışlar və indiyə kimi də Azərbaycan oxucusuna tanış deyillər.

Filologiya elmləri doktoru Nikpur Cabbarlı da mühacirət ədəbiyyatından bəhs edərkən Ə.Cəfəroğlunun “Azərbaycan ədəbiyyatı” oçerkində XV-XVI əsrlərdə ölkədəki ictimai-siyasi durumla bağlı əksərən Türkiyəyə və digər qonşu müsəlman ölkələrinə mühacirət etmiş Hamidi, Haşimi, Şahi, Süruri, Tüfeyli, Həbibbi, Xəlili, Matəmi, Qasimi, Gülşəni, Bidari, Sahibi, Pənahi, Hafiz, Xəlifə, Xəzani, Bəsiri, Mir Qədri, Mühyiddin Məhəmməd kimi şairlər haqqında əsasən Osmanlı təzkirələrinə istinadən məlumat verdiyini, adları çəkilən ədəbi simaların həyat və yaradıcılığının bugünə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduqca zəif öyrənildiyini, əksə-

riyyətinin isə, ümumiyyətlə, öyrənilmədiyini, bu baxımdan Ə.Cəfəroğlunun onlar barədə verdiyi müxtəsər məlumatın elmi əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir [14, s.88-87].

Azərbaycan təzkirəçiliyinə gəlincə, bu mövzu indiyə kimi kompleks şəkildə tədqiq olunmaması səbəbilə bir çox tədqiqatçılar Azərbaycan təzkirələrini fars təzkirələri kimi təqdim etmiş və etməkdədirlər. Məsələn, Professor Yusuf Öz fars ədəbiyyatında təzkirə janrından bəhs edərkən yanlış olaraq Sam mirzənin “Töhfeyi-Sami”, Əbu Talib xanın “Xülasətül-əfkar”, Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas”, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, Mahmud mirzə Qacarın “Səfinətül-Mahmud”, Əbdürrəzzaq bəy Azərbaycaninin “Nigaristani-Dara”sı, Məmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan”, Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” adlı əsərlərini fars təzkirələri kimi təqdim etmişdir [306, s.68]. Əslində isə yuxarıda adları qeyd olunan təzkirəçilər azərbaycanlı təzkirəçilərdirlər.

Dissertasiyada mövzuya dair Türkiyə və Azərbaycanda tədqiqata cəlb olunmamış və ya az öyrənilmiş problemləri – türk təzkirəçiliyinin XVIII-XX əsrlər mərhələsini araşdırmağa, Azərbaycan və türk təzkirələrinin müqayisəsini aparmağa, təzkirələr əsasında ədəbi əlaqələrə nəzər salmağa, Osmanlı təzkirəçiləri tərəfindən qələmə alınmış təzkirələri Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin mənbəyi kimi dəyərləndirməyə, Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsirini öyrənməyə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını təzkirələr əsasında tədqiq etməyə çalışmışıq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Elmi işin tədqiqat obyektı XVIII-XX əsrlər türk təzkirəçiliyidir. Tədqiqatımızda türk təzkirəçiliyi adı altında Osmanlı imperiyası dövründə yaranıb inkişaf edən təzkirəçilik ənənəsi və Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə (XX əsrin 50-ci illərinə qədər) qələmə alınan təzkirələr nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə Azərbaycan elmi dövriyyəsində “türk ədəbiyyatı”, “türk filologiyası” ifadələri mübahisəli olsa da Osmanlı və Türkiyə Cümhuriyyəti ədəbiyyatlarını əhatə edir. Məsələn, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin “Türk filologiyası” kafedrası və ya AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun “Türk filologiyası” şöbəsi kimi adlandırmalar bu fikrimizi isbat edir. Bundan əlavə, son dövrlərdə

müdafiə olunmuş dissertasiyalarda “türk” sözünün Osmanlı – Türkiyə ədəbiyyatının qarşılığı olaraq işləndiyini görürük [19; 41; 25; 119].

“Osmanlı təzkirəçiliyi” dediyimiz zaman sadəcə Osmanlı imperiyası dövründə qələmə alınmış təzkirələrlə kifayətlənmiş olacaqdıq və cümhuriyyət dövründə tərtib edilmiş təzkirələr tədqiqatımızdan kənar qalacaqdı. Bu səbəblə “Türk təzkirəçiliyi” adı altında XVIII-XX əsrlərdə Osmanlı imperiyası və Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə qələmə alınmış türk təzkirələrini, xüsusilə də bu təzkirələrə dair araşdırılmamış mövzuları, problemləri tədqiq etməyi nəzərdə tutmuşuq.

Beləliklə, tədqiqat obyektimiz bütün türk dünyası təzkirəçiliyini əhatə etmir. Əgər problem bu şəkildə qoyulsaydı, dissertasiyanın sərlövhəsi “Ümumtürk təzkirəçiliyi” və ya “Türk xalqları təzkirəçiliyi” olacaqdı.

Türk təzkirəçiliyinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün türk təzkirələrini Azərbaycan təzkirələri ilə müqayisə etməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Azərbaycan təzkirəçiliyi kompleks şəkildə araşdırılmadığından bu müqayisə də tədqiqatımıza qədər həyata keçirilməmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə türk təzkirələrinin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun tədqiqi və təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi XVIII-XX əsrlər türk təzkirəçiliyini araşdırmaqdır. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün aşağıda sıraladığımız vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Şərq ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsini nəzərdən keçirmək;
- Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq;
- Türk təzkirəçiliyinin yaranma, təkamül mərhələləri, nəşri vəziyyəti və tədqiq tarixini araşdırmaq;
- XVIII – XX əsrlər türk təzkirələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ədəbi mənbə kimi əhəmiyyətini öyrənmək;
- Təzkirəçilərin cəmiyyətdəki mövqeyini, məlumatları hansı vasitələrlə əldə etməsini müəyyənləşdirmək;
- Türk təzkirəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətlərini dəyərləndirmək;

- Azərbaycan və türk təzkirələrini müqayisə etmək;
- Türk təzkirələrini bio-bibliografik məlumatlar və ədəbi tənqid nöqtəyi-nəzərindən təhlil etmək;
- Təzkirələr vasitəsilə şairlərin tərcümə, şərh, musiqi sahəsindəki fəaliyyətlərini dəyərləndirmək;
- Türk təzkirələrində Azərbaycanın tarixi və mədəni həyatı haqqındakı məlumatları təhlil etmək;
- Təzkirələr əsasında Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasındakı mövqeyini və mühacirət səbəblərini araşdırmaq;
- Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələrinə işıq salmaq;
- Azərbaycan klassiklərinin türk ədəbiyyatına təsirini müəyyənləşdirmək;
- Türk təzkirələrində həyat və yaradıcılıqları haqqında məlumat verilmiş Azərbaycan şairlərinin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərini tədqiqata cəlb etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada tədqiqata cəlb olunan problemlərlə bağlı Azərbaycan, Türkiyə və dünya ədəbiyyatşünaslığının elmi təcrübəsindən istifadə olunmuşdur. Problemin öyrənilməsinə sistemli elmi yanaşma dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsası kimi götürülmüş, tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Mövzunun çoxşaxəli və geniş olması nəzərə alınaraq müqayisəli və elmi-nəzəri təhlil prinsipləri əsas götürülmüşdür.

Dissertasiyanın yazılması zamanı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, dünyanın müxtəlif kitabxanalarında mühafizə olunan təzkirələrin əlyazma nüsxələrindən, təzkirələrin elmi-tənqidi mətnlərindən, mövzu ilə əlaqədar müxtəlif elmi-nəzəri ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- XVIII-XX əsrlər türk təzkirələrinin inkişaf mərhələləri, strukturu, məzmun və forma xüsusiyyətləri;
- Azərbaycan təzkirələrinin strukturu, dili, quruluşu;
- Osmanlı və Azərbaycan təzkirələrinin müqayisəsi;

- Təzkiyələrin tərtib prinsipləri;
- Təzkiyələrdəki bioqrafik və bibliografik məlumatlar;
- Təzkiyələrdə ədəbi tənqid;
- Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasındakı statusu;
- Türk təzkiyələrinə görə Azərbaycan – Osmanlı ədəbi əlaqələri;
- Türk təzkiyələrinə görə mühacir Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı;
- Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri;
- Türk təzkiyələrində bəhs olunan 69 Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığının təhlili;
- Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış səhifələri və mühacir şairlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Dissertasiyada türk təzkiyəçiliyinin yaranma və təkamül mərhələləri, forma və məzmun xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur;
- Türk təzkiyəçiliyinin təkamül və inkişaf mərhələləri araşdırılarkən ilk dəfə Azərbaycan təzkiyəçilik tarixi sistemli şəkildə öyrənilmiş, Azərbaycan təzkiyələrinin strukturu, dili, quruluşu və s. tədqiq olunmuş, Azərbaycan təzkiyələri ilə türk təzkiyələrinin müqayisəsi aparılmışdır;
- Təzkiyəçilərin əsərlərini necə tərtib etdikləri, bu zaman hansı qaynaqlardan və kimlərdən məlumat topladıqları tədqiq edilmiş, təzkiyəçi - cəmiyyət münasibətlərinə işıq salınmışdır;
- Türk təzkiyələri bio-bibliografik baxımdan təhlil edilmiş, bu kontekstdə təzkiyələrdəki ədəbi tənqid, tərcümə sənəti, şərh ədəbiyyatı kimi məsələlər araşdırılmışdır;
- Türk təzkiyəçilərinin Azərbaycan şairləri haqqındakı tənqidi fikir və düşüncələri nümunələrlə təqdim edilmişdir ki, bu da azərbaycanlı mühacirlərin Osmanlı imperiyasındakı mövqeyini, nüfuzunu əks etdirməsi baxımından önəmlidir;
- Dissertasiyada ilk dəfə Osmanlı dövlətindəki Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı sistemli şəkildə öyrənilmiş, şairlərin Osmanlı imperiyasına getmə səbəblərinə aydın-

lıq gətirilmiş, mühacir Azərbaycan şairlərinə verilən yüksək qiymət və əhəmiyyət kimi məqamlar nümunələrlə təqdim olunmuşdur;

– Türk təzkirələrində Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bilgiler təhlil edilmiş, buradakı yanlış məlumatlar ortaya çıxarılmışdır;

– Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri örnəklərlə açıqlanmışdır;

– Türk təzkirələri əsasında Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələri araşdırılmış, indiyədək həyat və yaradıcılıqları öyrənilməmiş, adları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməmiş 38 Azərbaycan şairi üzə çıxarılmışdır;

– Mühacir Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılıqları müxtəlif qaynaqlara müraciət olunaraq tədqiqata cəlb olunmuş, əsərlərinin əlyazmaları müəyyənləşdirilmişdir;

– Mühacir şairlərimizin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş əsərləri haqqında məlumat verilmiş və bu barədə gələcək tədqiqatların istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir;

– Mühacir Azərbaycan şairlərinin XX əsrin əvvəllərində Osmanlı mətbuatında nəşr olunmuş şeir və məqalələri üzə çıxarılmışdır ki, bu da tədqiqatçısını gözləyən problemlərdəndir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən nəzəri baxımdan klassik türk ədəbiyyatı tarixinin, divan ədəbiyyatının, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının, xüsusilə təzki-rəçiliyin təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin araşdırılmasında, Azərbaycan – Türki-yə ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində, Azərbaycan təzki-rəçiliyi tarixinin tədqiqində, bütövlükdə təzkirələrə dair monoqrafik əsərlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Təcrübi baxımdan tədqiqat işindən ali məktəblərin şərqsünaslıq və filologiya fakültə-lərində dərs vəsaiti kimi yararlanmaq mümkündür.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya mövzusu AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi Şurasının 19 sentyabr 2007-ci il tarixli iclasında təsdiq edilmiş, 14 fevral 2011-ci ildə AMEA Şərqsünaslıq üzrə Problem Şurasında

qeydiyyatdan keçmişdir. Dissertasiya 19 yanvar 2015-ci ildə müzakirə üçün AMEA Əlyazmalar İnstitutuna təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri AMEA Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının qərarı ilə nəşr olunmuş “Osmanlı təzkiyələrində Azərbaycan şairləri” (2009), “Türk təzkiyəçiliyi: bibliografiya” (2011) və “Azərbaycan təzkiyəçilik tarixi” (2012) adlı monoqrafik tədqiqatlarda və 70-dən artıq elmi məqalə, məruzə, tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Türkdilli Əlyazmalar şöbəsi.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” (49.742) və cədvəllər (49.525) istisna olmaqla 512.474 işarədən ibarətdir. Giriş 22.330; I fəsil 143.901; II fəsil 110.774; III fəsil 82.326; IV fəsil 133.789; nəticə 17.214 işarədir.

I FƏSİL

ŞƏRQ TƏZKİRƏÇİLİK ƏNƏNƏSİ KONTEKSTİNDƏ TÜRK TƏZKİRƏÇİLİYİ: YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Şərq ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsi

Təzkirələr orta əsrlərdən etibarən İslam Şərqində geniş yayılmış, tarixçi və ədəbiyyatçılar tərəfindən yazılan bio-bibliografik mənbələrdir. Təzkirələrdə əsasən din, təsəvvüf, ədəbiyyat, musiqi və başqa sahələrdə şöhrət qazanan şəxslər yad olunurdu. İslamın qəbulundan əvvəl tarixi əsərlər daxilində yer alan bu janr zaman keçdikcə ədəbiyyatşünaslığın müstəqil bir janrı kimi inkişaf etmişdir.

Təzkirələrin mənşəyi ərəblərin “təbəqat” kitablarına qədər gedib çıxır. “Təbəqat” – təbəqə sözünün cəm şəkli olub, “təbəqələr”, “qatlar” kimi mənaları ifadə edir. Ərəblər eyni nəsilədən olan şəxslərin tərcümeyi-hallarını əhatə edən əsərləri, daha sonralar isə eyni dövrdə yaşayan və müəyyən sahədə şöhrət tapanlar haqqında məlumat verən əsərləri əsasən “təbəqat” kitabları adlandırırdılar.

Prof. Y.Çetindağ Şərqdə şair təzkirələrindən öncə antologiya və bioqrafya ənənəsinin yarandığını, bu iki qolun bir-birinə yaxınlaşması ilə şair təzkirələrinin meydana çıxdığını qeyd edir. Daha sonra Şərqdə şair təzkirələrinin ərəblər tərəfindən qələmə alınmasına və bioqrafik əsərlərdən daha əvvəl şeir antologiyalarının tərtib olunmasına diqqəti çəkir [180, s.1].

Bu təbəqat kitablarının nümunələri kimi Əbu Nuaym əl-İsfahaninin “Hilyətül-övliya” adlı səkkiz yüzə yaxın sufi və zahidin bioqrafiyasını xronologiya əsasında əhatə edən əsərini [349, s.201], məşhur tarixçi Xətib Bağdadinin h.444/ 1052-ci ildə tamamladığı “Tarixi-Bağdad” əsərini [233, s.452] göstərmək olar. Zaman ötdükcə bu əsərlər bütünlüklə şairləri, həkimləri və digər sahələrin məşhurlarını əhatə etməyə başlamışdır. Bütünlüklə şairləri əhatə edən ilk nümunəni İbn Səllam əl-Cümahi ortaya qoymuşdur. İbnül-Mutəz tərəfindən tərtib olunmuş “Təbəqatüş-şüərail-mühəddəsin” Abbasi dövründə yetişən şairlər haqqında ən mühüm məlumatı əks etdirən

əsərlərdən biridir [181, s.288]. Bu əsərlərin arasında İbn Qüteybənin şeirin və şairliyin mahiyyətindən bəh edən, başlanğıcdan h. III əsrin ortalarına (m. IX əsr) qədər yetişən şairlərin tərcümeyi-halına dair məlumat və əsərlərindən örnəkləri əhatə edən “əş-Şeir vəş-şüəra” adlı əsəridir [355, s.147; 181, s.288]. Əbül-Fərəc əl-İsfahaninin h. III əsrə qədərki dövrün ədəbiyyat tarixi üçün qiymətli bir qaynaq olan “Kitabül-əğani” adlı əsərini də xatırlamaq lazımdır. Əl-Mərzubaninin “Mücəməş-şüəra” adlı əsəri də bu xarakterli nümunələrdəndir. Əs-Səalibi isə “Yətimətüd-dəhr” adlı əsərində özündən əvvəlki nəslin şairlərini ölkələrə görə qruplaşdıraraq tərcümeyi-halları və əsərlərindən nümunələr verir [181, s.289].

Y.Çetindağ Ərəb təzkirələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı şəkildə sıralayır:

1. Ərəb təzkirəçilərindən ilk üçü (Əl-Cümahi, İbn Qüteybə və İbnül-Mutəz) əsərlərini təbəqat üsuluna görə hazırlanmışdır. Ancaq Mərzubaninin “Mücəməş-şüəra”sı ilə ilk dəfə şairlər haqqındakı məlumatı əlifba prinsipi ilə təqdim etmək ənənəsi başlamışdır.

2. İlk Ərəb təzkirələrində əsas əhəmiyyət qədim şairlərə verilmişdir. Müasir şairlərə və ya təzkirəçinin çağdaşı olan şairlərə əsasən yer verilmirdi.

3. İlk ərəb təzkirələri antologiyaları xatırladır. Təzkirəçilər şairin həyatından ziyadə örnək şeirlərini vermək istəmişlər. Bu təzkirələrin əsl hədəfi unudulmağa başlayan qədim şeirlərin xatırlanmasına vəsilə olmaqdır.

4. Ərəb təzkirələri şair haqqında bioqrafik məlumat verərkən daha çox şairin kimliyi və soyu ilə bağlı bilgi verirdilər. Hətta bu şairlərin on beş – iyirmi nəsil əvvəlki əcdadlarının təsbit edildiyinə də rast gəlmək mümkündür.

5. Ərəb təzkirələrində əsasən tənqiddə rast gəlinmir. Sadəcə müqəddimələrdə şeir, ya da beytlərin ədəbi yönələri haqqında bilgiler verilir.

6. Ərəb təzkirələrində müqəddiməyə böyük önəm verilmişdir. Məsələn, İbn Qüteybə yüz səhifəlik müqəddimə yazmışdır... [180, s.20-21].

Təzkirələrin strukturuna gəlincə, hələ orta əsrlərdən başlayaraq təzkirələr ya təbəqə üsulu, ya əlifba prinsipi, ya da tarixi-xronoloji ardıcılıqla yazılırdı. Çexiyalı

şərqşünas Y. Ripka təzkirələrin ümumi və ya məhəlli xarakter daşdığını, təzkirəçilərin bəzən müasirləri haqqında məlumat verdiyini, bəzən isə məlumatın xronoloji ardıcılıqla təqdim olunduğunu yazır [371, s.295-296]. İran almi prof. Q. Sütudə təzkirələri strukturuna görə üç qrupa ayırır: ümumi təzkirələr, əsrlərə görə tərtiblənmiş təzkirələr, xüsusi (xəttat, şeyx, padşah və başqa sahələrin məşhurlarını əhatə edən) təzkirələr. Y.Bertels təzkirələrin xronoloji ardıcılıq, coğrafi prinsip və əlifba sırası ilə verildiyini göstərir [363, s.8]. Prof. Ə. Rəsulov müəyyən yazılma üsul və qaydaları olan təzkirələrin, əsasən əlifba sırasına görə və ya ədiblərin yaşadıkları dövərə müvafiq şəkildə tərtib edildiyini yazır [101, s.21].

XV əsr təzkirəçisi Dövlətşah Səmərqəndi təzkirəsində şairləri göy qurşağına bənzədərək yeddi təbəqəyə, Əlişir Nəvai səkkiz məclisə, Sam mirzə şairləri çıxdıkları təbəqələrə görə yeddi səhifəyə, Əmin Əhməd Razi isə ölkələrə görə yeddi iqlimə ayırmışdır.

Təzkirələr əsasən ön sözlə başlayır. Burada təzkirəçi Allaha həmd, peyğəmbərə dua etdikdən sonra, sözün əhəmiyyətinə diqqət yetirir, şairlik haqqındakı fikirlərini, şairliyin uca mərtəbə olduğunu isbat etməyə çalışır. Bəzən təzkirəçilər ön sözdə əsərlərini hansı mənbələrdən istifadə edərək yazdıqlarını və oraya daxil etdikləri şairləri necə seçdiklərini də qeyd edirdilər [247, s.28].

Təzkirəçilər onlara qədər yazılmış təzkirələri də ön sözdə xatırlayırlar. XVI əsrdə qələmə alınmış Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, bu təzkirəçilərin əksəriyyəti Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai təzkirələrini nümunə götürmüşlər.

İranda təzkirəçilik ənənəsinə gəlicə, tarix kitablarında və lüğətlərdə şairlərdən bəhs edən iranlı müəlliflər içərisində təzkirə xarakterli ilk əsərin müəllifi Nizami Əruzidir (?- h. 552 / 1157). Onun qələmə aldığı “Məcmuəün-nəvadır” adlı əsər dörd bölmədən ibarət olduğu üçün “Çəhar məqalə” adı ilə məşhurlaşmışdır. Əruzü əsərində dövrünün münşi, şair, münəccim və təbiblərindən bəhs etmiş və bu sahələrə aid hekayələr nəql etmişdir. Ümumilikdə “Çəhar məqalə”də qırx hekayə verilmişdir. Müəllif əsərinin ön sözündə “Çəhar məqalə”ni Əbülhəsən Hüsameddin adlı bir şahzadə üçün

yazdığını bildirir. Əsərin birinci məqaləsində katiblik və bu sahənin xüsusiyyətlərindən, ikincidə öncə şeir və şairlə bağlı məlumatlar verildikdən sonra, şeirin insana təsiri, xüsusilə hökmdarların adlarının unudulmaması baxımından əhəmiyyətli olmasından bəhs edir. Üçüncü məqalə astronomiyaya ayrılmışdır. Dördüncü məqalədə isə tibb elmindən danışılmışdır [367].

Fars ədəbiyyatında ilk şair təzkirəsini Məhəmməd Övfi (?- h.629 / 1232) yazmışdır. Belə ki, XIII əsrin ilk onilliklərində şöhrət qazanmış İran ədibi Övfi “Lübabül-əlbab” adlı təzkirə qələmə alaraq h. 618 / 1221-ci ildə Eynülmülk Fəxrəddin Hüseynə təqdim etmişdir. Bu əsər İslamın qəbulundan sonrakı dövrün əsasən iranlı şairlərini əhatə edən “təzkirətüş-şüəra” olması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təzkirə 300-ə yaxın şairin tərcümeyi-halı və əsərlərindən nümunələri əhatə edir. Bir müqəddimə və on iki babdan ibarət olan əsərdə şeirin fəzilətindən, ümumiyyətlə şeirin və İran poeziyasının başlanğıcından bəhs edildikdən sonra, şeir yazan hökmdarlar, dövlət adamları və alimlər haqqında məlumat verilmişdir. Səkkizinci babdan başlayaraq Tahirilər, Samanilər, Qəznəvilər və Səlcuqlar dövründə, son iki babda isə Səncər dövrünün sonundan müəllifin dövrünə qədər şöhrət qazanmış şairlərdən bəhs edilmişdir. Ancaq Dövlətşah Səmərqəndi təzkirəsinin müqəddiməsində bu əsərin mövcudluğu barədə heç bir məlumat verməmişdir. Bundan əlavə, Seyid Əli bin Mahmud əl-Hüseyni “Bəzm-aray” adlı şairlər təzkirəsində, demək olar ki, bütünlüklə “Lübabül-əlbab”dan istifadə etməsinə baxmayaraq, əsərində Övfinin adını belə çəkməmişdir. Türk alimi F. Köprülü, Övfinin bu əsərini Səffarilər, Səmanilər və Səlcuqlar dövründə yetişən bir çox şair və alim haqqında məlumat verən yeganə qaynaq hesab edir [260, s.23].

Övfidən sonra Əbdürrəhman Cami (?-h.898/1492) “Baharistan” adlı əsərini qələmə almışdır. Bu əsər giriş, səkkiz rövzə və xatimədən ibarətdir. Əsərin yalnız yeddinci fəslində şairlərdən bəhs olunmuşdur.

XVI əsrin sonlarında qələmə alınmış qiymətli bir təzkirə Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim” adlı əsəridir. Razi ona şöhrət qazandıran bu əsərini h.996/1588-ci ildə Hindistanda yazmağa başlamış, h.1002/1594-cü ildə tamamlamışdır. “Həft iqlim”

yeddi coğrafi bölgə əsasında hazırlanmışdır. Hər bölmə öz daxilində ölkələrə və şəhərlərə ayrılır. Hər bir vilayətin, ölkənin tarix və coğrafiyası haqqında məlumat verən girişdən sonra, orada yetişən böyük şəxsiyyətlərdən bəhs edilir. Bu təzkirənin dördüncü iqlimində Azərbaycanın cənub vilayətləri, beşinci iqlimində Şirvan, Gəncə haqqında məlumat verilmişdir. Təzkirədə ümumilikdə 1560 şair, alim, əmir və hökmdarlardan bəhs olunmuş, əsərlərindən nümunələr yer almışdır [159, s.545].

Şərq təzkirəçilik tarixini nəzərdən keçirdikdə ən çox təzkirə nümunələrinə Fars ədəbiyyatında rast gəlirik. Fars ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsi indiyədək davam etməkdədir. İran alimi Ə.G.Məani “Tarixi-təzkirəhayi-farsi” adlı iki cildlik tədqiqatında fars dilində qələmə alınmış, demək olar ki, bütün təzkirələrdən bəhs etməklə farsdilli təzkirəçiliyin tarixini yaratmışdır [382, s.383]. Ancaq kitabda bir çox Azərbaycan təzkirələri fars təzkirələri kimi təqdim olunmuşdur.

Y.Öz fars ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsindən bəhs edərkən təzkirələri ümumi, qadınlardan bəhs edən, eyni janrda şeir yazan şairləri əhatə edən, müəyyən zaman dilimində və ya hər hansı hökümdar dövrünün şairlərini əhatə edən və məhəlli təzkirələrə ayırır [306, s.69]. Tədqiqatçı müxtəlif coğrafiyalarda fars dilində şeir yazan şairlərdən bəhs edən çox sayda təzkirələrin tədqiq olunduğunu və bu araşdırmalarda təzkirələrin xronoloji prinsiplə sistemli şəkildə verildiyini yazır. Alim, H.Asila isnadən Fars ədəbiyyatında XIII əsrdə 1, XIV əsrdə 2, XV əsrdə 7, XVI əsrdə 33, XVII əsrdə 58, XVIII əsrdə 72, XIX əsrdə 151 və XX əsrdə 200 təzkirənin yazıldığını və bunlardan 350-sinin nəşr olunduğunu qeyd edir [306, s.69].

Hindistanda qələmə alınan təzkirələr haqqında bilgi verən Y.Öz bu janrda 90-a yaxın əsərin yazıldığını qeyd edir. Bunlardan bəziləri Hind əsilli, bəziləri də Hindistanda yaşamış İran əsilli müəlliflər tərəfindən qələmə alınmışdır [306, s.69].

XV əsrdə Heratda Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai tərəfindən bir-birindən dəyərli iki təzkirə qələmə alınmışdır.

Beləliklə, Ərəb ədəbiyyatında ortaya çıxan təbaqat kitabları zaman keçdikcə yerini şair təzkirələrinə vermişdir. Belə ki, təzkirəçilər şairlərin adlarının unudulmasının çarəsini təzkirə tərtib etməkdə görmüşlər. Bu gün təzkirələr şərq

ədəbiyyatının ən mühüm qaynaqlarından biridir. Ərəb ədəbiyyatından sonra Fars ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsi başlamış və çox sayda təzkirələr qələmə alınmışdır. Həm Ərəb, həm də Fars ədəbiyyatında təzkirələrin strukturu da maraqlı və rəngarəngdir. Hər bir təzkirəçi müxtəlif tərtib metodunu əsas götürərək şairləri bu prinsipə görə təqdim etmişdir.

1.2. Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişaf mərhələləri

Azərbaycan təzkirəşünaslığını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, bu sahədəki tədqiqatlar üç istiqamətdə aparılmışdır:

1. Ayrı-ayrı təzkirələrin tərcüməsi, transfonoliterasiyası və elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibi;
2. Ayrı-ayrı təzkirələrə dair tədqiqatlar və dissertasiyaların yazılması;
3. Təzkirələrin nəzəri baxımdan tədqiqi, sistemləşdirilməsi, bibliografiyasının hazırlanması.

Çox təəssüf ki, Azərbaycanda azərbaycanlı təzkirəçilər sırasında indiyə kimi təxminən iyirmi müəllifin adı xatırlanmışdır. Bu təzkirələri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür: XVI əsr müəllifləri Sam mirzənin “Töhfeyi-Sami”, Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”, İbrahim mirzənin “Fərhəngi-İbrahim”, XVII əsr təzkirəçilərindən Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas”, XVIII əsr təzkirəçilərindən Əliqulu xan Valehin “Riyazüş-şüəra”, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, XIX əsr müəlliflərindən Bəhmən mirzənin “Təzkireyi-Məhəmmədşahi”, Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənənin “Xeyrati-hesan”, Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”, Ziyainin “Təzkireyi-Ziyai”, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab”, XX əsr təzkirəçilərindən Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “Riyazül-aşiqin”, Həsənəli xan Qaradağının “Təzkireyi-Qaradaği”, İbrahim Tahir Musayevin “Riyazül-arifin”, Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan”, Qulam Məmmədlinin “Təzkirə”, Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”, Əli Nəzminin “Devist süxənvər”, Məhəmməd Deyhimin “Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan” təzkirələri. Bu heç də sadalanan bu əsərlərin hamısı-

nın tədqiq və nəşr olunması demək deyil. Yəni bu təzkirələrin adları tədqiqatlarda bu və ya digər səbəblə xatırlanmış və ya onlara istinad verilmişdir.

Apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan təzkirəçiliyinin nəzəri baxımdan, eləcə də sistemli şəkildə tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır. Belə ki, XVI əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən 50 təzkirə qələmə alınsa da, indiyə kimi onlardan sadəcə 9-u ölkəmizdə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Qeyd olunan bütün Azərbaycan təzkirələrinin tərcüməsi, elmi-tənqidi və ya faksimile mətnlərinin hazırlanması ədəbiyyatşünaslarımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bunlardan əlavə, hər bir Azərbaycan təzkirəsinin monoqrafik səviyyədə araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələlərini, ümumiyyətlə mədəniyyət tariximizi tədqiq etmək üçün əhəmiyyətlidir. Azərbaycan təzkirələri hərtərəfli tədqiqata cəlb olunduqdan sonra yazılacaq ədəbiyyat tarixlərimiz daha mükəmməl olacaqdır.

Prof. M. F. Köksal da şair bioqrafiyalarının öyrənilməsindən, ədəbi əsərlərin nəşrindən sonra mükəmməl ədəbiyyat tarixlərinin ortaya qoyulacağını irəli sürür: *“Kamil bir türk ədəbiyyatı tarixinin yazılmasının, bu çərçivədə şair bioqrafiyalarının layiqli bir şəkildə təsbit edilməsinin yolu, dilimizin – mümkün qədər – bütün yadigarlarının ortaya qoyulmasından keçir. Ədəbiyyatımıza dair mətnlərin nəşri işi tamamlanmadan ədəbiyyat tariximizə dair söylənəcək sözlərin əskik, irəli sürüləcək qənaətlərin yetərsiz, əldə ediləcək nəticələrin də naqis olacağına şübhə yoxdur”* [256, s.450].

Azərbaycan müəlliflərinin təzkirələri üzərində uzun müddətli araşdırmalarımızın nəticələri “Azərbaycan təzkirəçilik tarixi” adlı monoqrafiyada öz əksini tapmışdır [86]. Monoqrafiyada Azərbaycan təzkirələrinin nəşri və tədqiqi məsələləri öyrənilmiş, təzkirələrin nəsr və nəzm hissələrinin dilinə görə bölgüsü verilmiş, daha sonra təzkirələr strukturuna, əhatə etdiyi zaman və coğrafiya, yazıldığı məkana görə təsnifləşdirilmişdir. Kitabda xronologiya əsasında Azərbaycan təzkirəçilərinin həyat və yaradıcılığına yer verilmiş, təzkirələri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan müəlliflərinin təzkirələri xronologiya əsasında aşağıdakı cədvəldə təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 1.1. Xronologiyaya görə Azərbaycan təzkirəçiləri və əsərləri

N	təzkirəçi	təzkirəsi	yazılma tarixi	tərtib üsulu və ya strukturu
XVI əsr				
1	Sam mirzə	Töhfeyi-Sami	h.957/1550-968/1561	7 fəsil
2	Əhdi Bağdadi	Gülşəni-şüəra	h.971/1563-64-1001/1592	4 rövzə
3	İbrahim mirzə	Fərhəngi-İbrahim	XVI əsr	?
4	Tövfi Təbrizi	Təzkireyi-Tövfi	XVI əsr	?
XVII əsr				
5	Sadiq bəy Əfşar	Məcməül-xəvas	h.1016/1607-1608	8 məcmə
6	Nazim Təbrizi	Nəzmi-güzidə	h.1027/1617-1036/1626	2 bab
XVIII əsr				
7	Əliqulu xan Valeh	Riyazüş-şüəra	h.1160/1747	Əlifba
8	Lütfəli bəy Azər	Atəşkədə	h.1174-1193/1761-1779	2 məcmərə
9	İshaq bəy Üzri	Təzkireyi-İshaq	XVIII əsrin II yarısı	4 fəsil
10	-	Atəşkədəyi-müntəfi (Tərcümeyi-Atəşkədə)	?	2 fəsil
11	Əbu Talib xan Təbrizi	Xülasətül-əfkar	h.1206/1791	?
12	Sultan Məhəmməd mirzə Bahadır xan Səfəvi	Töhfətüş-şüəra	h.1211/1796-1216/1801	?
XIX əsr				
13	Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü	Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətül əbrar	h. 1228/1813	3 fəsil
14	Eyni müəllif	Hədayiqül-üdəba	h.1230/1814	
15	Eyni müəllif	Nigaristani-Dara	h. 1241/1825	4 fəsil
16	Məhəmməd Fazil xan Gorusi Ravi	Əncüməni-xaqan	h.1234/1818-19	4 əncümən
17	Mahmud mirzə Qacar	Gülşəni-Mahmud	h.1236/1820	

18	Eyni müəllif	Bəyanül-Mahmud	h.1240/1824	2 qismət
19	Eyni müəllif	Nüqli-məclis	h.1241/1825	4 fəsil
20	Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı	Bəzmi-xaqan	h.1245/1829	1 bəzm, 5 əncümən
21	Bəhmən mirzə	Təzkireyi-Məhəmmədşahi	1247/1831	4 rıftə
22	Məhəmməd Saleh Şamlu	Məhəküş-şüəra	h. 1252/1836	
23	Hülaku mirzə Qacar	Xərabat	h.1255-1256/1839	Əlifba
24	Xudaverdi xan Qacar	Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə	h. 1256/1840	-
25	Məhəmməd Bağır xan Qacar	Fələkül-Mərrix	h.XIII əsrin I yarısı	-
26	Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə	Xeyrati-həsən	h.1304/1886-1306/1888	Əlifba
27	Heydərqulu mirzə	Təzkireyi-Xavər	XIX əsr	3 bəxş
28	Məhəmmədqulu Mirzə Qacar	Təzkireyi-Xosrovi	XIX əsr	
29	Seyid Əzim Şirvani	Təzkirə	1875-1883	4 fəsil
30	Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi	Behcətüş-şüəra	h.1294-99/1877-82	Əlifba
31	Əlirza mirzə Qacar	Bosatinül-xaqaniyyə	XIX əsrin 30-cu illəri	5 bostan
32	Ziyai	Təzkireyi-Ziyai	XIX əsrin ikinci yarısı	Qarışıq
33	Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani	Əxtəri-taban	h. 1298/1880	Əlifba
34	Mir Möhsün Nəvvab	Təzkireyi-Nəvvab	1891	İki hissədə
XX əsr				
35	Məhəmməd ağa Müctəhidzadə	Riyazül-aşiqin	1910	2 hissə [yalnız I cildi nəşr olunub]
36	Həsənəli xan Qaradağı	Təzkireyi-Qaradağı	XX əsrin əvvəlləri	-
37	İbrahim Tahir Musayev	Riyazül-arifin	1918	-
38	Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi	Əncümənül-üdəba	h.1307-1310/1928-1931	3 qismət və 9 cild
39	Məhəmmədəli Tərbiyət	Danişməndani-Azərbaycan	1935	Əlifba
40	Nəcəfqulu bəy Şeyda	Gülşəni-maarif	XX əsr	Əlifba
41	Qulam	Təzkirə	1954	Əlifba

	Məmmədli			
42	Seyid Əbdülhəmid Xalxali	Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran	1333 / 1954	2 cildə
43	Əziz Dövlətabadi	Süxənvərani-Azərbaycan	1956	Coğrafi
44	Eyni müəllif	Sərayendeqani-şeri-parsi dər Qəfqaz	1991	Coğrafi
45	Əli Nəzmi	Devist süxənvər	1396/1976	-
46	Yəhya Şeyda	Ədəbiyyat ocağı	1985-2002	Coğrafi
47	Məhəmməd Deyhim	Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan	1989-1992	Coğrafi
XXI əsr				
48	Şahin Fazil	Təzkireyi-Şahin	2006	-
49	Sona Xəyal	Gənc qələm	2010	-
50	Arif Buzovnalı	Xəzər təzkirəsi	2017	-

Cədvəldən də göründüyü kimi Azərbaycan təzkirəçiləri XVI əsrdən başlayaraq zamanımıza qədər təzkirə janrında əsərlər qələmə alaraq Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm qaynağını yaratmışlar.

Burada qısaca olaraq Azərbaycan təzkirələrini dilinə və strukturuna görə sistemləşdirərək təqdim etməyə çalışacağıq.

Azərbaycanlı müəlliflərin tərtib etdikləri təzkirələri nəzm və nəsr hissələrinin dilinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Təhkiyə hissəsi türkcə yazılan və yalnız türkcə şeirlərdən nümunələri əhatə edən təzkirələr. Bu qrupa Yəhya Şeydanın “Ədəbiyyat ocağı”, Şahin Fazilin “Təzkireyi-Şahin”, Sona Xəyalın “Gənc qələm”ini aid etmək olar.

2. Təhkiyə hissəsi türkcə olan, həm türkcə, həm də farsca şeirlərdən örnəklərin verildiyi təzkirələr. Əhdi Bağdadinin, Sadiq bəy Əfşarın, Seyid Əzim Şirvaninin, Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin, Qulam Məmmədlinin təzkirələri bu qrupa aiddir.

3. Həm təhkiyə hissəsinin, həm də poeziya nümunələrinin iki dildə (türkcə və farsca) yazıldığı təzkirələr. Məhəmməd Dəyhimin təzkirəsi bu şəkildə tərtiblənmişdir.

4. Təhkiyə hissəsi fars dilində qələmə alınan, həm fars, həm də türkcə nümunələrin təqdim olunduğu təzkirələr. Sam mirzə Səfəvinin, Əliqulu xan Valehin, Hülaku mirzə Qacarın, Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənənin, Məhəmməd

Kazım Əsrar Əlişah Təbrizinin, Mir Möhsün Nəvvabın, Ziyainin, Məhəmmədəli Tərbiyətin təzkiyələri bu şəkildə tərtiblənməmişdir.

5. Həm təhkiyə, həm də şeir nümunələri farsca olan təzkiyələr. Nazim Təbrizi, Bəhmən mirzə, Lütfəli bəy Azər, Məhəmməd Fazil xan Gorusi və başqaları öz əsərlərini bütünlükdə fars dilində qələmə almışlar.

İbrahim Tahir təzkiyəsi tərcümə əsəri olduğundan onu bu təsnifata daxil etmədik. Onun təzkiyəsinin nəsr hissəsi türkcə, nəzm hissəsi farscadır. Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizinin təzkiyəsinin isə nəsr hissəsi farsca olsa da, nəzm parçalarının böyük əksəriyyəti türkcədir [86, s.239]. Buna baxmayaraq, orada bəzi farsca şeir nümunələrinə də rast gəlirik. Bu səbəbdən Təbrizinin əsərini təsnifatın 4-cü bəndinə aid etmək mümkündür.

Azərbaycan təzkiyəçiləri öz əsərlərini müxtəlif tərtibat formalarından istifadə edərək qələmə almışlar. Azərbaycan təzkiyələrindən bəziləri Herat təzkiyələri kimi təbəqə prinsipi əsasında tərtib edilmişdir.

XVI əsr təzkiyəçilərindən Sam mirzə Səfəvi təzkiyəsi müqəddimə, səhifə adı verilən yeddi fəsil və xatiməyə ayırmışdır. Əhdi Bağdadi isə Osmanlı təzkiyəçilərindən təsirlənərək əsərini müqəddimə, üç rövzə və bir xatimə şəklində tərtib etmişdir. Təzkiyənin tam nüsxəsi isə dörd rövzədir [86, s.96].

XVII əsrdə Sadiqinin qələmə aldığı “Məcməül-xəvas” Herat təzkiyələri kimi təbəqə prinsipi ilə hazırlanmışdır, ön söz, səkkiz məcmə və xatimədən ibarətdir. Qeyd edək ki, Sadiqi təzkiyəsinin XVII əsr deyil, XVI əsr təzkiyələrindən biri olduğuna dair bəzi fikirlər də vardır. Belə ki, ilk dəfə İ.Hikmət “Məcməül-xəvas”ın 1007 / 1598-ci ildə yazıldığını iddia etmiş, lakin bu iddiasını isbat etməkdən ötrü heç bir dəlil irəli sürməmişdir [230 a, s.430]. Buna baxmayaraq, İ.Hikmətin bu fikri sonralar bəzi tədqiqatçılar tərəfindən təkrar edilmişdir [52, s.42; 102, s.4]. Lakin Q.Kəndli, A.S.Levend, M.İsen, F.Kılıç, İ.Aksoyak, A.Eyduran və digərləri kimi alimlər isə təzkiyənin sonundakı tarixləndirməyə əsaslanaraq, onu XVII əsrə aid etmiş və bu əsərin 1016 / 1607-1608-ci illərdə yazıldığından bəhs etmişlər [86, s.132].

XIX əsr Azərbaycan təzkirəçisi Məhəmməd Fazil xan Gorusinin “Əncüməni-xaqan” adlı təzkirəsi bir müqəddiməyə, dörd əncümənə və bir xatiməyə ayrılır . I əncümən “Ulu Qacar elinin əsil-nəsəbinin icmalı, fələk kimi iqtidarlı olan hökmdarın vəqiəsinin, onun mübarək cülusunun, məmləkətləri idarə etməsinin zikri və sahibqıranın uğurlu əsərlərindən və seçkin şeirlərindən örnəklər”, II əncümən “Şahzadələrin əhvalı, əfkarı və Qacar sülaləsinin böyüklərindən bəzilərinin haqqında”, III əncümən “Şahənşahlıq dərğahında şərəf tapanların həsəbi və nəsəbi haqqında”, IV əncümən “Əyalət şairləri haqqında”dır [400].

Bəhmən mirzə təzkirəsini üç rıştəyə ayırmışdır. Əsər təbəqə prinsipi ilə hazırlanmışdır. Birinci rıştədə qədim dövr şairlərindən, ikinci rıştədə Fətəli şah, şahzadələr və adlı-sanlı əmirlərdən, üçüncü rıştədə əlifba sırası ilə təzkirəçinin 56 nəfər müasirindən bəhs olunmuşdur [393].

Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycanının “Nigaristani-Dara”sı dörd nigarxanadan ibarətdir. I nigarxana zəmanə xaqanı Fətəli şah Qacara, II nigarxana Qacar şahzadələrinə və böyük əmirlərə, III nigarxana şaha və şahzadələrə yaxın olan şairlərə, IV nigarxana isə müxtəlif vilayətlərin şairlərinə həsr olunmuşdur [382, s.393].

Mahmud mirzə Qacar qadınlara həsr olunmuş “Nüqli-məclis” təzkirəsinin müəllifidir. Əsərin strukturu aşağıdakı kimidir:

I fəsil - Fətəli şahın şair qızları;

II fəsil - Şairlik edən digər saray qadınları;

III fəsil - İrannın başqa bölgələrinin şairələri;

IV fəsil - Keçmiş zaman şairələri [381, s.137].

Bəzi Azərbaycan təzkirəçiləri əsərlərini əlifba prinsipi əsasında tərtib edilmişlər. XVIII əsr təzkirəçisi Əliquluxan Valehin “Riyazüş-şüəra”sında 2540 şair haqqında məlumat təxəllüslərinə görə əlifba sırası ilə verilmişdir.

Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi “Behcətüş-şüəra” adlı təzkirəsində əlifba sırası ilə 86 azərbaycanlı şairdən bəhs edir. Nəsrri farsca olmasına baxmayaraq, poeziya nümunələrinin çox hissəsi türkcə, yalnız cüzi bir qismi farscadır. Bu da təzkirəni digərlərindən fərqləndirən spesifik cəhətdir [381, s.438].

Əlirza mirzə Qacarın “Bosatinül-xaqaniyyə” təzkiyəsi əlifba prinsipi əsasında hazırlanmışdır. Beş “bostan”dan ibarət olan təzkiyənin hər “bostan”ı əslində müstəqil bir təzkiyədir. Hər cildin əvvəlində müqəddimə və məqsədin bəyanı, daha sonra isə şairlərin tərcümeyi-halları, əlifba sırası ilə şairlərin fihristi, axırda isə onların hər birinin şeirlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani “Əxtəri-taban” təzkiyəsində əlifba sırası ilə 82 qadın şairə haqqında məlumat vermişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyə də təzkiyəsini şair təxəllüslərinin əlifba ardıcılığı ilə tərtib etmişdir. Qulam Məmmədli də əlifba prinsipini əsas götürmüş, lakin bəzən bu prinsipə əməl etməmişdir. Qeyd olunan son iki əsərə müəllifləri ön söz yazmamışlar.

Azərbaycan təzkiyələrindən bir neçəsi coğrafi prinsip əsasında qələmə alınmışdır [86, s.46]. Lütfəli bəy Azərin təzkiyəsinin strukturu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Azər şairləri mənsub olduqları bölgəyə və şəhərə görə sıralayaraq iki məcmərə ayırmışdır.

Birinci məcmərə özü də üç fəsildən ibarətdir: şölə, əxgər və fəruğ. Şölədə İslam dünyasında olan hökmdar, şahzadə, əmir şairlərdən; əxgərdə İran, Turan və Hindistan şairlərindən; fəruğda qadın şairlərdən bəhs olunmuşdur. İkinci məcmərə müəllifin müasiri olan şairlərə həsr olunmuşdur və iki pərtövə bölünmüşdür.

Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkiyə”si dibaçə, təvəqqeyi-müəllif, müqəddimə və dörd fəsildən ibarətdir. Təzkiyəçi əsərinin strukturunu belə açıqlayır: “bu məcmuə dörd fəsil üzrə, hər fəsil üç bürc otuz dərəcə üzrə bəyan olunmuşdur” [103, s.448].

Fəsli-əvvəl: Şüərayi- Qafqaz bəyanındadır.

Fəsli-dovvom: Şüərayi- Azərbaycan bəyanındadır.

Fəsli-səyyum: Şüərayi- Rum bəyanındadır.

Fəsli-çəharüm: Şüərayi-Türküstan bəyanındadır.

Ziyai təzkiyəsini iki hissədə tərtib etmişdir. Birinci hissə “Atəşkədə” təzkiyəsini, ikinci hissə isə şairin müasirlərini əhatə edir.

XX əsr təzkiyəçisi Məhəmməd Dəyhimin əsəri coğrafi prinsip əsasında hazırlanmış, hər bir bölgə daxilində öncə vəfat etmiş şairlər, daha sonra həyatda olan şairlər

haqqında məlumat əlifba sırasına əsasən düzülmüşdür. Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ı da eyni prinsiplə hazırlanmışdır.

XVII əsr təzkiyəçisi Nazimin Təbrizinin “Nəzmi-güzidə”si iki babdan ibarətdir. Hər bab iki fəslə ayrılmışdır [80]. Birinci babın ilk fəslə “Qədim və orta dövr fəhət-
lilərinin qəzəllərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi” adlanır. Sözügedən babın ikinci fəslinin sərlövhesi isə belədir: “Son dövr bəlağət-
lilərinin qəzəllərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi”. İkinci babın birinci fəslə “Qədim və orta dövr fəhət-
lilərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi” məsələsinə həsr edilmişdir. İkinci babın ikinci fəslə isə “Son dövr bəlağət-
lilərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi” sərlövhesi altında təqdim olunmuşdur [406].

Hülaku Mirzə Qacarın “Xərabət” adlı təzkiyəsində də xronoloji prinsip əsas alınmış, xronologiya daxilində də şairlər əlifba ardıcılığı ilə təqdim olunmuşdur.

XX əsr təzkiyəçisi Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizinin “Əncümənül-üdəbə” adlı əsəri 3 qismət və 9 cilddən ibarətdir. Hər cildin əvvəlində ərəb əlifbası sırası ilə şairlərin siyahısı verilmiş, daha sonra onların tərcümeyi-halları, axırda isə şeirlərindən nümunələr əksini tapmışdır. Bu təzkiyə xronoloji prinsip əsasında qurulmuş, xronologiya daxilində isə əlifba ardıcılığı əsas götürülmüşdür.

Mir Möhsün Nəvvab əsərinin ön sözündə təzkiyənin tərtib prinsipi haqqında yazır: “...təzkiyəni üç hissəyə bölürəm. Birinci hissə həyatda olmayan şairlərin əhvalı və şeirləri. İkinci hissə həyatda olan şairlərin əhval və şeirləri. Üçüncü hissə kitabın xatiməsi, məzhəkəli şeir parçaları, satiralar və s. əvvəlki hissədə adı getməyən şairlər və Qafqaz şəhərlərinin şairləri” [95, şifrə 152, s.6].

XX əsr təzkiyəçisi Məhəmməd ağa Müctəhidzadə əsərinin strukturu haqqında ön sözdə bilgi verir: “...*Qarabağın şüəralarının əhvalatına fəlihəzə Riyazül-əşiqinə məvsum və iki rövzəyə bir bağçaya məqsum olundu*”. Daha sonra hər bir rövzədə hansı şairlərdən bəhs edəcəyini qeyd edir: “Əvvəlinci rövzədə bəyan olunur müctəqəddiminin keyfiyyəti-halətə və müntəxəbatə-əbyatı. Və ikinci rövzədə zikr edilir

mütəəxxerin və müasirinin əhval və ətvəri və müntəxəbati-əşəri. Və bağçada fəqət dərc olunur müəllifin əhvalı və nətəyici-xəyalı” [92, s.4]. Lakin onun bu yaradıcılıq planı yarımçıq qalmış, əsərin yalnız birinci rövzəsi işıq üzü görmüşdür.

Lütfəli bəyin qardaşı olan İshaq bəy Üzri Bəydilinin antologiya xarakteri daşıyan (?-h.1185/1771) “Təzkireyi-İshaq”ı dörd fəsildən ibarət olub, ədəbi nümunələrin janrına görə tərtib olunmuşdur. Təzkirənin I fəsli qəsidələri, II fəsil qitələri, III fəsil qəzəlləri, IV fəsil isə rübailəri əhatə edir.

Heydərqulu mirzənin “Təzkireyi-Xavər” əsəri təzkirə adını daşısa da, əslində qədim və yeni şairlərin şeirlərindən ibarət müntəxəbatıdır. Üç “bəxş”dən ibarət olan bu əsərin I hissəsində qəsidələr, II hissəsində qəzəllər, III hissəsində rübailər təqdim olunmuşdur. Buradakı şeirlər qəfiyə və rədifə görə əlifba ardıcılığı ilə sıralanmışlar.

Bəzi Azərbaycan təzkirələri isə sistemsiz tərtib olunmuşdur. Məsələn, Xudaverdi ibn Məhəmməd İbrahim xan Qacarın “Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” adlı təzkirəsi Qacarlar dövrünün ortalarında yaşayıb-yaratmış 37 şairin qısa şərh-hallarını, əsərlərindən və şeirlərindən nümunələri əhatə edir. Əsərdə müxtəlif şairlərin təzkirəçinin oğlu olan və Kamal təxəllüsü ilə şeirlər yazan Allahqulu mirzə Elxaninin mədhinə söylədikləri şeirləri toplanmışdır.

Azərbaycan təzkirələrini əhatə etdiyi coğrafiya baxımından aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür:

- ümumşərq
- ümumazərbaycan
- məhəlli [86, s.49].

Bəzi Azərbaycan təzkirəçiləri ümumşərq coğrafiyasında yaşayıb-yaratmış şairləri əsərlərinə daxil etmişlər. Məsələn, Sam mirzə təzkirəsi XV əsrin ikinci yarısı və XVI əsrin birinci yarısında yaşayan 713 nəfər Azərbaycan, Osmanlı, İran, Orta Asiya şairləri haqqında məlumatı əhatə edir. Əhdi Bağdadi öz əsərində XVI əsrin 381 nəfər Osmanlı və Azərbaycan şairi haqqında məlumat vermişdir. Sadiqi “Məcməül-xəvas” təzkirəsində XVI əsrdə və XVII əsrin başlanğıcında yaşayıb-yaratmış fars və türk əsilli şairlərdən bəhs etmişdir. Nazim Təbrizi təzkirəsində (1036/1626) qədim və orta

dövr Şərq şairlərindən və öz müasirlərindən bəhs etmişdir. Valeh Dağıstani Yaxın və Orta Şərqin bir çox tanınmış şairlərini əsərinə daxil etmişdir. Lütfəli bəyin “Atəşkədə” təzkiyəsi İran, Orta Asiya, Azərbaycan və Hindistanda yaşayan 842 şair haqqında məlumatı əhatə edir.

Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani “Əxtəri-taban” təzkiyəsində XIX əsr Şərq ölkələrinin şairələrindən bəhs olunmuşdur.

Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi “Əncümənül-üdəbə”sında farsdilli poeziyanın başlanğıcından öz dövrünə qədər farsca yazıb-yaratmış şairlər haqqında məlumat vermişdir.

Məhəmməd Fazil xan Gorusi “Əncüməni-xaqan” adlı təzkiyəsini h. 1234/1818-19-cu ildə fars dilində qələmə almışdır. Əsərdə müəllifin öz müasirlərindən bəhs olunmuşdur.

Bəhmən mirzənin “Təzkireyi-Məhəmmədşahi” adlı əsərinin birinci fəslində XVIII əsrin sonlarına qədər yaşamış şairlər haqqında məlumat verilmişdir. İkinci və üçüncü fəsillərdə təzkiyəçinin müasirləri xatırlanmışdır.

Seyid Əzim Şirvani əsərində XII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşayıb-yaratmış Azərbaycan Qafqaz, İran, Türküstan və Rum şairləri haqqında məlumat vermişdir.

“Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” Qacarlar dövrünün ortalarında yaşayıb-yaratmış 37 şair haqqında məlumatı əhatə etməkdədir.

Məhəmmədqulu Mirzə Qacarin ”Təzkireyi-Xosrovi” adlı təzkiyəsində həm qədim, həm də yeni dövrün şairləri haqqında məlumat öz əksini tapmışdır.

Ziyai təzkiyəsinin birinci hissəsində “Atəşkədə”dəki məlumatlar qısaldılmış şəkildə təqdim olunmuş, ikinci hissədə isə XX əsrin ilk yarısına qədər Ərdəbil, Təbriz şairlərindən bəhs olunmuşdur.

Məhəmmədəli Tərbiyə təzkiyəsində qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinə qədərki zaman dilimində yaşamış azərbaycanlılar haqqında bilgi verilmişdir.

Qulam Məmmədli və Məhəmməd Dəyhim də təzkiyələrində həm Cənubi Azərbaycan, həm də Şimali Azərbaycan şairləri haqqında məlumat vermişlər.

Bəzi Azərbaycan təzkiyəçilərinin əsərləri isə məhəlli xarakter daşmışdır. Məsələn, Mir Möhsün Nəvvab və Məhəmməd ağa Müctəhidzadə təzkiyələrində XIX əsr Qarabağ şairlərini xatırlamışlar.

Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ını da məhəlli təzkiyə hesab etmək olar. Təzkiyə bütövlükdə Cənubi Azərbaycan şairlərindən bəhs edir. Təzkiyənin I cildi Ərdəbil, Arazbaran, Urmiya, Ərvənəq, Ənzab və Təbrizdən olan şairlər haqqında məlumatı əhatə etməkdədir. II cildə isə Xalxal, Xoy, Sərab, Səlmas, Maku, Mərənd, Məhabad, Miyənə və Gərmrud şairlərinin haqqında məlumat verilmişdir.

Azərbaycan təzkiyələrinin bəzilərinin müəllifləri şahzadələrdir. Belə ki, Fətəli şahın oğulları və nəvələri olan Qacar şahzadələri tərəfindən bir sıra şüəra təzkiyələri qələmə alınmışdır. Qacarlar əslən Azərbaycan türklərindən olub, təxminən 130 il boyunca İranda şahlıq etmişlər. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, digər türk xalqlarında bir nəslin nümayəndələrinin təzkiyə yazma ənənəsi olmamışdır. 9 Qacar şahzadəsi (Mahmud mirzə, Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı, Bəhmən mirzə, Hülaku mirzə, Xudaverdi xan, Məhəmməd Bağır xan, Heydərqulu mirzə, Məhəmmədqulu mirzə, Əli Rza mirzə) farsca 11 təzkiyə qələmə alaraq təzkiyəçilik tarixini zənginləşdirmişlər [88, s.179-182].

Azərbaycan təzkiyələrindən ikisi sultan və şah ailələrinin mənsubu olan şairlərə həsr edilmişdir və digər təzkiyələrdən əhatə etdiyi şairlərin bir nəslin və ya zümrənin nümayəndələrini əhatə etmələrinə görə fərqlənirlər. Belə ki, Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağının “Bəzmi-xaqan” (“Təzkiyətüs-səlatin”) adlı təzkiyəsi bir bəzm və beş əncüməndən ibarətdir:

I əncüməndə ilk olaraq Səfəvi nəslinin mənsublarından bəhs olunmuşdur. Daha sonra Gilan, Cığatay, Hind, Özbək, Osmanlı, Xarəzm, Səlcuq, Mazandaran və s. hökmdar şairlərindən bəhs edilmişdir.

II əncümən “Əsrin padşahının (Fətəli şahın – V.M.) şairlərinin zikri və onun halının və ləyaqətlərinin şərhindən bir müxtəsər” sərlövhəsi ilə başlamaqdadır.

III əncümən “Şahzadələrin şairləri və həyatları haqqında”dır. Burada Qacarlar xanədanından olan 23 şahzadə şairdən bəhs olunur [411].

Mahmud mirzə Qacarın “Gülşəni-Mahmud”u ailə təzkiyəsi olduğuna görə fərqlənir. Təzkiyədə öncə Xaqan təxəllüslü Fətəli şah, onun qızları və oğulları, daha sonra Fətəli xanın qardaşı Hüseyinqulu xanın övladları haqqında məlumat verilmişdir.

Azərbaycan təzkiyələrini bəhs etdikləri zamana görə iki qismə ayırmaq olar:

1. zaman məhdudiyəti qoyulmayan təzkiyələr;
2. müəyyən zaman dilimini əhatə edən təzkiyələr [86, s.52].

Nazim Təbrizi təzkiyəsində orta əsrlərdə yazıb yaratmış Şərq şairlərindən və müasirlərindən, Əliqulu xan Valeh “Riyazüş-şüəra”sında 2540 orta əsr və müəllifin müasirləri olan şairlərdən bəhs etmişlər. Lütfəli bəy Azər “Atəşkədə”də, Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı da “Təzkiyətüs-səlatin”ində zaman məhdudiyəti qoymamışlar. Heydərqulu mirzə Qacarın “Təzkiyəyi-Xavər”i qədim və yeni şairlərin şairlərindən ibarət müntəxəbatdır. Seyid Əzim Şirvani “Təzkiyə”sində də zaman məhdudiyəti yoxdur.

İki hissədən ibarət olan “Təzkiyəyi-Ziyai”nin birinci hissəsində “Atəşkədə”də bəhs olunan şairlər, ikinci hissəsində isə müəllifin müasirləri haqqında məlumat verilir və böyük bir zaman dilimini əhatə edir.

Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizinin “Əncümənül-üdəba”sı farsdilli poeziyanın başlanğıcından müəllifin zamanına kimi yaşayıb-yaratmış şairləri əhatə etməkdədir.

Bəhmən mirzənin “Təzkiyəyi-Məhəmmədşahi”sinin birinci fəslində h. XIII əsrə qədər yaşayıb yaratmış şairlər haqqında bio-bibliografik məlumat verilmişdir. Digər iki fəsilə isə təzkiyəçinin müasiri olan şahzadə və şairlər xatırlanmış və əsərlərindən örnəklər yer almışdır.

M. Təbrizinin “Danışməndani-Azərbaycan” təzkiyəsində qədim zamanlardan başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşayıb yaratmış şairlərdən bəhs olunur.

Müəyyən zaman dilimini əhatə edən təzkiyələrə nəzər salaq. “Təhfeyi-Sami” XV əsrin birinci yarısı - XVI əsrin birinci yarısında yetişmiş Azərbaycan və digər Şərq xalqlarının nümayəndələri haqqında məlumatı və əsərlərindən örnəkləri əhatə edir.

Əhdi Bağdadi təzkiyəsi XV-XVI əsr Azərbaycan və Osmanlı şairlərini əhatə etməkdədir. “Məcməül-xəvas” XVI əsr-XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış fars

və türk əsilli şairlərdən bəhs edir. Fazil xan Gorusi “Əncüməni-xaqan” adlı təzkirəsində (1818-19) öz müasirlərindən bəhs etmişdir. Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycani (h. 1241) “Nigaristani-Dara” adlı təzkirəsinə öz müasiri olan şairləri daxil etmişdir. “Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” Qacarlar dövrünün ortalarında yaşayıb-yaratmış 37 şairin qısa şərh-hallarını, əsərlərindən və şeirlərindən nümunələri əhatə edir [86, s.53].

Məhəmməd Saleh Şamlu “Məhəküş-şüəra” adlı əsərini öz müasiri olan istedadlı şairlərin həyat və yaradıcılıqlarının səbatsız zəmanənin keşməkeşi içində itib-batması və unudulmaması üçün tərtib etmişdir.

Mahmud mirzə Qacar 1820-ci ildə Qacarlar xanədanının şairlərinə həsr edilmiş “Gülşəni-Mahmud” adlı ailə təzkirəsini qələmə almışdır. “Bəyanül-Mahmud” adlı digər bir təzkirəsində isə müasiri olan şairlər haqqında məlumat vermişdir.

Seyyid Əbdülhəmid Xalxalının 1954-1958-ci illərdə nəşr etdirdiyi iki cildlik “Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran” adlı əsərini adından da məlum olduğu kimi təzkirəçinin müasiri olan şairləri əhatə etməkdədir.

Şahin Fazilin təzkirəsi isə XIX əsrin 80-cı illərindən XXI əsrin əvvəllərinə kimi olan zaman dilimini əhatə edir və “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin şairlərinə həsr olunmuşdur.

Bioqrafik əsərlər bəzən müstəqil, bəzən isə başqa bir əsərin bir bölümü, fəslə olaraq qələmə alınır. İkincidə daha çox tarix kitablarının bir bölümü olaraq bioqrafik əsərlərə rast gəlik [155, s.109]. Azərbaycan və Osmanlı müəlliflərinin qələmə aldıkları ümumi tarixlər içərisində şairlər haqqında məlumat verilməsi ənənəsi də olmuşdur. Prof. M.İsen XVI əsr Osmanlı bioqrafiya ənənəsinin 3 fərqli növünün olduğunu qeyd edir:

1. *Ümumi tarixlərdə yer alan bioqrafiyalar;*
2. *Şəqaiq, təlif, tərcümə və zeyllərdə yer alan bioqrafiyalar;*
3. *Şüəra təzkirələrində verilən bioqrafiyalar* [229, s.8].

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, orta əsrlərdə Şərq müəlliflərinin bəzi tarixi əsərlərində şairlərə xüsusi yer ayrılmışdır. Məsələn, Hülakular dövrünün

tarixçisi Həmdullah Mustovfi Qəzvininin h. 730/1330-cu ildə yazdığı “Tarixi-güzidə” əsərinin beşinci babının altıncı fəslə şairlərin tərcümeyi-hallarına həsr olunmuşdur [383, s.549].

Səfəvilər dövründə, XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış və Azərbaycanın qızılbaş tayfalarına mənsub olmuş üç tarixçi öz əsərlərində şairlərin həyat və yaradıcılıqlarına xüsusi fəsillər ayırmışdır.

Cədvəl 1.2. Təzkirə fəslə olan tarixi əsərlər

Müəllif	Əsər
1. İsgəndər bəy Türkman	Tarix-i aləmarə-yi Abbasi
2. Vəliqulu bəy Şamlu	Qisəsül-xaqani
3. Məhəmmədqulu xan Qacar Gənceyi	Lübbül-lübab
4. Abbasqulu ağa Bakıxanov	Gülüstani-İrəm

I Şah Abbasın saray tarixçisi İsgəndər bəy Münşi Türkman “Tarixi-aləmarayi-Abbasi” əsərində I Şah Təhmasib zamanının şairlərinə xüsusi bir fəsil ayırmış, onların həyatlarını təsvir etmiş və əsərlərindən nümunələr vermişdir [114, s.371-389]. Əsərin birinci cildində XVI əsr tariximizə dair qiymətli bilgilərin verilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatının həmin dövrdə yaşamış bəzi nümayəndələrinin – Şah İsmayıl Xətəinin, İbrahim mirzə Cahinin, Xoca Cəlaləddin Məhəmməd Keçəçinin, Müseyib xan Şərəfəddinoğlu Təkəlinin, Şahqulu bəy Rumlunun, Qasım bəy Halətinin, Sadıq bəy Əfşarın, Xoca Əmir bəy Keçəçinin, Vüqii Təbrizinin və başqalarının yaradıcılığı haqqında da müəyyən məlumatlar yer almış və onların bəzilərinin şeirlərindən nümunələr əksini tapmışdır. “Tarixi-aləmarayi-Abbasi”nin birinci cildində 15 nəfər azərbaycanlı şairin adı çəkilmişdir. Bunların 13 nəfəri Səfəvi dövründə, xüsusən də XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış şairlərdir. Mənbədə adları çəkilən azərbaycanlı şairlərin 6-sı əslən Ərdəbildən (Səfəvi nəslinin nümayəndələri), 3-ü Təbrizdən, 1-i Gəncədən, 1-i Şamaxıdandır, digər 4-ü isə əfşar, türkman, təkəli və rumlu oymaqlarına mənsubdur. Haqqında bəhs olunmuş şairlərin 4-ü peşəkar şair, 4-ü şah, 2-si şahzadə, 2-si vəzir, 2-si hərbiçi və 1-i naqqaş olmuşdur. İsgəndər bəy Münşi əsərinin birinci

cildində bu şairlərimizin şeirlərindən cəmi 44 misraya yer vermişdir ki, bunların da 8 misrası türkcə, 36 misrası isə farscadır [53, s.578-589].

Məlum olduğu kimi, azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş və Səfəvilər dövlətinin hərbi-siyasi həyatında mühüm rol oynamış türk qızılbaş oymaqlarından biri də şamlu tayfasıdır [6, s.462]. XV əsrin başlanğıcından etibarən Ərdəbil şeyxlərinin yanında yer almış bu tayfa, XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərin nüfuzu artdıqca Azərbaycan hüdudlarını aşaraq, İranın, Əfqanıstanın və s. Şərqi ölkələrinin müxtəlif bölgələrinə yayılmışdır. Davudqulu bəyin oğlu Vəliqulu bəy Şamlu h. 1035/1625-26-cı ildə Heratda anadan olmuşdur. Gəncliyində Heratı tərk etmiş və Sistanda Məlik Nüsrət xanın mustovfisi olmuşdur. Bir neçə ildən sonra o, Qəndəhara getmiş və oranın hakimi Zülfüqar xanın saray idarəçisi (hacibi) olmuş, lakin h.1073/1662-63-cü ildə Qəndəharın yeni hakimi Mənsur xan tərəfindən tutduğu vəzifədən azad edilmişdir. Məhz o zaman 38 yaşlı Vəliqulu bəy tarixi əsər yazmaq üçün kifayət qədər asudə vaxtının olduğunun fərqi varmış və “Qisəsül-xaqani” adlı salnamə qələmə almağa başlamışdır. Müəllif öz əsərini tam şəkildə h. 1085/1674-75-ci ildə bitirmişdir [372, c. 2, s.894].

“Qisəsül-xaqani” bir müqəddimədən, üç babdan və bir xatimədən ibarətdir. Müqəddimədə II Şah Abbasın şəcərəsindən, I babda Firuzşahdan I Şah İsmayıl qədər Səfəvi əcdadlarının həyat yolundan, II babda I Şah İsmayıldan II Şah Abbasın hakimiyyətə gəlişinə qədərki Səfəvi tarixindən, III babda isə II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründən bəhs olunmuşdur. Əsərin xatimə hissəsi üç təzkirəyə bölünmüşdür. I təzkirədə müəllifin müasiri olan alimlərdən, həkimlərdən və fazillərdən 25 nəfərin tərcümeyi-halına yer verilmişdir. II təzkirədə II Şah Abbas dövrünün 101 şairinin həyat və yaradıcılığına nəzər salınmışdır. III təzkirədə isə o dövrün 19 məşhur dərvişindən söz açılmışdır. Əsərdə azərbaycanlı şairlərdən Məliküş-şüəra Saib Təbrizi, Mirzə Tahir Vəhid Qəzvini, Məczub Təbrizi, Molla Ədhəm Əzləti Xalxali, Təbrizin şeyxülislamı Mirzə Saleh, Bayandur xan Şeyxavənd, Molla Murad Təsuci, Sultanəli bəy Şamlu, Mirzə Məhəmməd Rza Ünvan Təbrizi, Vahid Türkman, Məlik bəy Avcı,

Abbas bəy Kisvəti Təbrizi, Mürtəzaqulu bəy Bayat və başqalarının tərcümeyihallarına, şeirlərindən örnəklərə yer verilmişdir [383, s.694-699].

Araşdırmalarımız zamanı “Qisəsül-xaqani”nin Tehrandakı İslami Şura Məclisi kitabxanasında saxlanan 8530 sayılı əlyazma nüsxəsini əldə etmişik [412]. Əsərin “Xatimə” hissəsində şairlərdən bəhs edən “ikinci təzkirə” əlyazmanın 645-733-cü səhifələrini əhatə edir. Təzkirə şeiri və şairliyi mədh edən qısa girişlə başlayır. Maraqlıdır ki, Vəliqulu bəy Şamlu da özündən əvvəlki Azərbaycan tarixçisi İsgəndər bəy Münşi kimi əsərinin təzkirə hissəsinin girişinə Nizami Gəncəvinin bu beytini daxil etmişdir:

Ulu Tanrı insanlardan cərgələr qurdu,
Peyğəmbərlərin ardınca şairlər durdu.

Təzkirədə ilk öncə Saib Təbriziyə yer verilmiş, o, “yüksək uğur sahibi olan padşahın zamanındakı şairlərin öndəgedəni” deyə vəsf edilmişdir və şairin yaradıcılığı geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Müəllifin Saibdən bəhs edərkən, “indi hicri 1076-cı ildir” qeydindən aydın olur ki, o, öz əsərinin təzkirə hissəsini m. 1665-66-cı ildə qələmə almışdır [412, s.648].

Vəliqulu bəy şairlərimizin farsca şeirləri yanaşı, ana dilində şeirlərindən də nümunələr təqdim etmiş və türkcə yazan şairlərin yaradıcılığının bu yönü haqqında da məlumat vermişdir. Məsələn, müəllif Təbriz şeyxülislamı Mirzə Salehdən söz açarkən, “onun türkcə və farsca şeirlərinin böyük şöhrətə malik olduğunu” bildirərək, şairin aşağıdakı mətə ilə başlayan türkcə qəzəlidən beytləri oxuculara təqdim edir [412, s.675]:

Kimsə açmaz qapımı badi-səbadan qeyri,
Tanımaz kimsə məni dərdü-bələdan qeyri...

Əslən Ərdəbildən olan Bayandur xan Şeyxavənddən bəhs edərkən, müəllif onun “kəlamlarının sorağı yerdən göyə qədər yüksəlmiş və bəyənilmiş ali şövkətli türk qövmünün nümayəndəsi” olduğunu qabardır [412, s.678]. Tarixçi-təzkirəçinin mənsub olduğu türk etnosu haqqında bu cür tərifi ifadələrinə sonrakı səhifələrdə də rast gəlirik [412, s.684]. Vəliqulu bəy türkcənin şirin bir dil olduğunu vurğulayaraq,

Səfəvi dövründə “farsdilli cavanmərdlərin” də bu dilə aludə olub onu öyrəndiklərini qeyd edir [412, s.675]. Müəllif ikidilli (yəni həm türkcə, həm də farsca şeir yazmış) şairlərimizdən bəhs edərkən, onların ilk növbədə məhz türkcə şeirlərindən nümunələr təqdim etməyi üstün tutmuşdur.

Məlik bəy Avcının türkcə gözəl şeirlər yazdığı qeyd edən Vəliqulu bəy onun bir müxəmməs-müstəzadını misal gətirir. İlk misralarını belədir [27, s.113-114]:

Bir afət imiş eşq ki, sevdasinə düşmək
Divanəlik istər.
Gəncin diləyib kuhinə, səhrasinə düşmək
Viranəlik istər....

Abbas bəy Kisvəti Təbrizinin də türkdilli poeziyasına diqqət çəkən müəllif onun türkcə “Var” rədifli beş beytlik qəzəlinə yer vermişdir [413, s.706].

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş XVII əsr Azərbaycan tarixçisi gəncəli Hacı Məhəmmədqulu xan Qacar Gəncə şəhərində hərbi ailəsində doğulmuşdur. Uzun müddət hərbi işlə məşğul olması səbəbindən təhsilinə çox vaxt ayıra bilməsə də, tarix elminə maraq göstərmiş, bəzi tarixi əsərləri mütaliə etmiş və axırda özü də tarixi əsər yazmaq həvəsinə düşmüşdür. H.1097 / m.1685-86-cı ildə o, müsəlman xanədanlarının tarixinə dair 23 fəsildən ibarət “Lübbül-lübab” (“Seçilmişlərin cövhəri”) adlı farsca əsər yazmışdır [371, c. 1, s.443].

Axtarışlarımız zamanı “Lübbül-lübab”ın Tehran Universitetindəki Hikmət kolleksiyasında saxlanan 289 şifrəli əlyazma nüsxəsini əldə etdik. Hacı Məhəmmədqulu xan Qacar Gəncəyinin əsərinin şairlərdən bəhs edən 23-cü fəslə “Farsca şeir demiş Əcəm şairlərinin zikri” adlanır və əlyazmanın 180-212-ci səhifələrini əhatə edir. Müəllif təzkirə qisminin qısa dibaçəsinə belə başlayır: “*Deyirlər ki, İslamın peyda olmasından öncə alimlər və fazillər fars dilində şeir tapmamışlar və farsca şeir demiş bir şair tanımamışlar*”. Qeyd edilir ki, yalnız bir rəvayətə görə, Sasani hökmdarı Bəhram Gurun şir ovladıqdan sonra bir misra söyləməsi və kənizi Dilaramın ona bir misra ilə cavab verməsi məlumdur. Gəncəli tarixçi-təzkirəçi hesab edir ki, farsdilli

poeziya məhz islam dövründə inkişafa başlamış və “farsca şeir demiş ilk şair Ustad Əbül-Həsən Rudəkidir” [401, s.180-181].

İlk babda azərbaycanlı şairlərdən Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əvhədi Marağayi, ikinci babda Ağqoyunlu Sultan Yaqub, üçüncü babda Şah İsmayıl Xətai, Şah Təhmasib, Bəhram mirzə, Sam mirzə, Şah Məhəmməd Xudabəndə, II Şah Abbas, Ünsi Zülqədər, Ənisi Şamlu, Deyri Zülqədər, Türk Heydər bəy Zehni, Rzapaşa Təbrizi, Salim Təbrizi, Səbri Təbrizi, Sadiqi bəy Naqqaş (Sadiq bəy Əfşar), Saib Təbrizi, Tövfi Təbrizi, Mücrüm təxəllüslü Quluxan bəy Şamlu, Molla Məhəmməd Məczub Təbrizi, Füzuli, Qəsəmi Əfşar, Lisani Təbrizi, Meyli Təkəlü, Müseyib xan Təkəlü və b. haqqında məlumat verilmişdir. Buradakı bibliografik məlumatlar və şeir örnəkləri qısadır.

XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan bədii, mədəni və elmi fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Abbasqulu ağa Bakıxanovdur. O, ilk növbədə şair kimi fəaliyyət göstərərək, klassik Azərbaycan və Şərq poeziyasının müxtəlif janrlarında Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmış, milli poeziyamızın və nəsrimizin inkişafında müəyyən rol oynamışdır [5, s.102].

A.Bakıxanovun Azərbaycan mədəniyyəti və elmi tarixində ən mühüm xidməti onun tarixşünas alim kimi fəaliyyəti ilə bağlı olub. O, 1841-ci ildə fars dilində məşhur “Gülüstani-İrəm” adlı əsərini tamamlamışdır. Alim əsərini qədim yunan, Roma, Bizans, Ərəb, fars, türk tarixçilərinin, həmçinin öz dövrünün Avropa və rus tarixçilərinin və Azərbaycan və Dağıstanın tarixi ilə bağlı əsərlərindən, səyahətlərindən topladığı zəngin materiallar əsasında yazmışdır. Bu əsərdə əsasən Şirvan və Dağıstanın ən qədim dövrlərdən başlamış 1813-cü ilə qədərki dövrünün tarixi tədqiq edilmişdir [5, s.134]. Bu tarixi əsər müqəddimə, beş fəsil və nəticədən ibarətdir. Əsərin strukturu aşağıdakı kimidir:

Müqəddimə Şirvan və Dağıstan vilayətlərinin hüdud və ərazisi, adlanmalarının səbəbi, əhalisinin mənşəyi, dilləri və dinləri haqqında;

Birinci fəsil İslam dövlətinin zühurundan ərəb qoşununun gəlməsinə qədər Şirvan və Dağıstan ölkələrində baş verən qədim hadisələr haqqında;

İkinci fəsil ərəb ordusunun gəlməsindən başlayaraq moğolların istilasına qədər;
Üçüncü fəsil moğol istilasından Səfəvilərin zühuruna qədər və Şirvanşahlar sülaləsinin səltənəti dövrü;

Dördüncü fəsil Səfəvilərin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər;

Beşinci fəsil Nadir şahın vəfatından “Gülüstan” adlı yerdə Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan sülh müahidəsi zamanına qədər;

Nəticə Şirvan vilayətində və onunla qonşu olan yerlərdə təlifət sahibi və ya başqa fəzilət və məziyyətə malik olan şəxslərin tərcümeyi-halları haqqında. Əsərin nəticə hissəsi təzkirə xarakteri daşıyır. Burada Şirvanda və onunla qonşu olan vilayətlərdə elmi və ədəbi fəaliyyətləri və başqa məziyyətləri ilə seçilən görkəmli simaların həyat və fəaliyyəti qıscaca işıqlandırılmışdır.

A. Bakıxanov yazır: *“Hər bir tayfanın kəmalat dərəcəsinə, vəziyyət və hallarının gözəlliyini onların təlifətindən və sair əsərlərindən gözəlcəsinə anlamaq olar. Bir çox şəhər və kənd xarabaları, həzrət Şəmunun Aran şəhərində və yüksək dərəcəli üç imamzadənin Şamaxı, Gəncə və Bərdə şəhərlərində olan türbələri, Bülbülə kəndindəki imamzadə, imam Museyi-Kazımın qızı Həlimə xatunun Bakıda, Bibiheybətəki türbəsi, Sufi Həmidin Şirvan Qobustanındakı məzarı və bir çox başqa yerlərdə olan məşhur seyidlərin, şeyxlərin və hörmətli fəzil kimsələrin qəbirləri göstərir ki, bu ölkə həmişə din böyüklərinin məskəni, arif və alimlərin vətəni olmuşdür. Başqa faydaları bir tərəfə dursun, bu ölkə mötədil iqlimli ən yaxşı yerlər sırasına daxildir. Öz dağlarında, çöllərində, meşələrində və vadilərində bütün dünyanın müxtəlif məhsulətini yetişdirməkdədir. Bu ölkədə yaşayanların nəsli bütün insan tayfalarından qarışıqdır. O tayfalardan hər birinin əxlaqı və asarı bunlarda görünməkdədir...Hər halda, bu ölkənin alim və fəzillərinin həyatı imkan daxilində hər birinin əsrinə müvafiq olaraq zikr edilir və azacıq da olsa onların əsərlərindən və fikirlərinin nəticələrindən qeyd olunur”* [12, s.149].

“Gülüstani-İrəm”in bu hissəsində Məhəmməd Bakuvi, Nizami Gəncəvi, Əbülülə Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Seyid Yəhya Bakuvi və b.

şairlər haqqında məlumat vermişdir. Ö.Bayram “Gülüstani-İrəm”in təzkirə qismini tədqiqata cəlb etmişdir [155, s.109-120].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, araşdırılmamış problem olan tarixi əsərlərin ədəbi hissəsinin ədəbiyyatşünaslıq kontekstində öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan müəlliflərinin qələmə aldığı təzkirə sayı 70-ə çıxarılmış, bundan sonra bu əsərlər təsnif edilmiş, nəzəri baxımdan öyrənilmiş və Azərbaycan təzkirəçiliyinin tarixinin yazılması üçün ilkin addım atılmışdır.

1.3. Türk təzkirəçiliyinin yaranma və təkamül mərhələləri

Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai təzkirələrinin qazandığı şöhrət səbəbi ilə XVI əsrdən etibarən bu klassik nümunələrin təsiri altında türk ədəbiyyatında da təzkirələr yazılmağa başlamışdı. A. Kabaklı türk ədəbiyyatında XIX əsrin sonlarına qədər bu güncü mənada ədəbiyyat tarixi sayılabiləcək əsərlərin olmadığını, bu ehtiyacın təzkireyi-şüəralar vasitəsilə ödəndiyini, divan şairləri haqqında ilkin qaynaq olduğunu və az tanınan şairlərin çox gözəl şeirlərinin də məhz təzkirələrdə yer aldığını vurğulayır [231, s.5].

Türk təzkirəçilik tarixində mühüm yer tutan əsərlərdən biri də XVI əsr müəllifi Qəribinin “Təzkireyi-məcalis-i şüəra-yi Rum” adlı təzkirəsidir [148]. Bu əsər I Şah Təhmasibin zamanında Azərbaycan ərazisində qələmə alınmışdır. Qəribi Anadoludan Azərbaycana mühacirət etmişdir. Əsər Osmanlı türkcəsində yazılsa da, orada Azərbaycan türkcəsinin ciddi təsiri duyulur. Təzkirə XIII əsrin I yarısından XVI əsrin I yarısınaqədər yaşayıb-yaratmış 54 nəfər şairi əhatə edir. İlk üç vərəqində dibaçə yer almışdır. Təzkirə konkret prinsip əsasında tərtib edilməmişdir. Belə ki, bəzən tarixi-xronoloji ardıcılığa riayət olunmuşdur.

Səhi bəyin h. 945/1538-ci ildə tamamladığı “Həşt behişt”i ön söz, “behişt” adı verilən 8 təbəqə və bir xatimədən ibarətdir [324; 325]. Ümumilikdə təzkirədə 241 nə-

fər şair xatırlanmışdır. Bu təzkirə üslub və struktur baxımından Herat təzkirələrini izləyir.

“Həşt behişt”dən sonra, Anadolu sahəsində yazılmış ikinci təzkirənin müəllifi Kastamonulu Lətifdir (h.896/ 1491-h.990/1582). “Təzkirətüş-şüəra və təbsirətün-nüzəma” adlı bu əsər müqəddimə, 3 fəsil və xatimədən ibarətdir. Lətfi təzkirəsini h.953/1546-cı ildə tamamlayıb, Qanuni Sultan Süleymana təqdim etmişdir [378; 381; 268; 269]. I fəsildə, Anadoluda yaşayan və ya buraya gəlib, “Rumi” kimi tanınan 13 şeyx şairdən bəhs olunmuşdur. Təzkirənin II fəslində Osmanlı ölkəsində şeir yazan sultan və şahzadə şairlərə yer verilmişdir. Əsərin ən önəmli hissəsini təşkil edən III fəsildə II Muradın hakimiyyəti dövründən h.950-ci ilə qədər Anadolu və Balkanlarda yaşayıb-yaradan şairlərdən 314 nəfəri haqqında məlumat əlifba sırası ilə təqdim olunmuşdur.

XVI əsrdə tərtib olunmuş təzkirələrdən digər birinin müəllifi Aşiq Çələbidir (h. 926/1520 - h. 979/1572). Tanınmış türk şairi və münşilərindən olan və tərtib etdiyi təzkirəsi ilə şöhrət qazanan Aşiq Çələbinin ədəbi yaradıcılığı təzkirə, tərcümələr və mənzum əsərlərindən ibarətdir. “Məşairüş-şüəra” [143; s.375] təzkirəsi Aşiq Çələbinin ən məşhur əsəri olub, h.976/1568-ci ildə tamamlanmış və dövrün padşahı II Səlimə təqdim olunmuşdur. “Məşairüş-şüəra” müqəddimə və şairlərdən bəhs edən hissədən ibarətdir. “Məşairüş-şüəra”-nı daha əvvəl və sonra bu janrdə yazılan təzkirələrdən fərqləndirən spesifik cəhət, müasiri olan şairlərə geniş yer verməsi, onları dostları, yaşayış tərzləri, məişətləri, əyləncələri və xarakterləri ilə canlandırmasıdır. Müəllif şairlərdən bəhs edərkən buraya öz fikirlərini, lətifə və hekayələri də əlavə etmişdir. Bundan əlavə, bu təzkirə Şərqi təzkirəçilik tarixində əbcəd əlifbası ardıcılığı əsasında tərtiblənmiş yeganə təzkirə kimi xatırlanır.

XVI əsrdə yazılmış təzkirələrdən digər birinin müəllifi Qınalızadə Həsən Çələbidir (h.953/1546-h.1012/1604). Həsən Çələbi dövrünün tanınmış alimlərindən olmuş, “Təzkirətüş-şüəra” adlı əsərini h.994 /1586-cı ildə qələmə almışdır [249]. Təzkirənin strukturuna gəlincə, əsər müqəddimə, sultan, şahzadə və əsl şairlər olmaqla 3 fəsildən ibarətdir. I və II fəsildəki padşah və şahzadələr xronoloji prinsipə, III fəsildə-

ki şairlər isə əlifba sırasına uyğun sıralanmışlar. Təzkiyənin I fəslində 6 padşahdan, II fəslində 5 şahzadədən, III fəslində isə 627 nəfər şairlərdən bəhs olunmuşdur. Qınalızadə təzkiyəsinin 600-dən artıq şairi əhatə etməsini nəzərə alsaq, bu əsəri türk təzkiyəçiliyi tarixində iri həcmli təzkiyələrdən hesab etmək olar. Təzkiyə ağır, çətin üslubda qələmə alınmışdır.

XVI əsrdə Osmanlı sahəsində təzkiyə tərtib etmiş digər bir təzkiyəçi Mustafa Bəyanidir. Bəyani ədəbi mühitdə “Təzkiyətüş-şüəra”sı (h.1006/1597) ilə tanınmışdır [160]. Təzkiyə müqəddimə və iki bölmədən ibarətdir. “Təzkiyətüş-şüəra”nın birinci bölməsində 5 padşah və 4 şahzadədən bəhs olunmuşdur. Əsərin ikinci bölməsində isə XV-XVI əsrdə yaşamış 377 nəfər şairə yer verilmişdir. Bu əsər Qınalızadə təzkiyəsinin xülasəsidir və müqəddimədən də məlum olduğu kimi, Bəyani, Qınalızadə təzkiyəsini tamlıqla köçürə bilmədiyi üçün yalnız tanınmış şairləri seçib əsərinə daxil etmişdir. O, əsərinə Qınalızadə təzkiyəsində olmayan bəzi şairləri də əlavə etmişdir.

Osmanlı ədəbiyyatında XVII əsrdə də təzkiyəçilik ənənəsi davam etmişdir. Bu əsərlər XVI əsrdə yazılmış təzkiyələrin, demək olar ki, zeylidir və XVI əsrdə təməli qoyulan və bir-birinin ardınca qiymətli nümunələr verən Osmanlı təzkiyəçiliyini fasiləsiz davam etdirən əsərlərdir. XVII əsr təzkiyəçilərindən Riyazi, Faizi, Rza, Yümni, Asim və Güftinin adlarını qeyd edə bilərik. Ancaq XVII əsr təzkiyələri XVI əsrdə bu janrda tərtib edilmiş əsərlərdən müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənir. Belə ki, XVI əsr təzkiyəçiləri öz dövrlərindən əvvəl yaşayan şairlərdən bəhs etmişlər. Bu səbəbdən təzkiyələrdəki şair sayı və bio-bibliografik məlumat da çox geniş verilmişdir. Bu təzkiyələrin həcminə də təsir edən faktordur. XVII əsr təzkiyəçiləri isə daha çox öz dövrlərində yaşayıb-yaradan şairlərdən bəhs edir və bio-bibliografik məlumatı çox qısa verirdilər. Əvəzində isə şairlərdən nümunələr artırılırdı. Beləliklə, qeyd olunan bu dəyişikliklər nəticəsində XVII əsrdən etibarən Osmanlı təzkiyəçiliyi tarixində antologiya xarakterli təzkiyələr tərtiblənməyə başlamışdı.

Riyazinin “Riyazüş-şüəra”sı XVII əsrin ən diqqətəlayiq təzkiyəsidir. Sözügedən əsər bu iki əsr arasında keçid dövrünün məhsuludur. Riyazi öz təzkiyəsini h.1016/1607-ci ildə yazmağa başlayıb, h.1018/1609-cu ilin rəcəb ayında bitirmişdir.

Əsər müqəddimə və 2 rövzədən ibarət olub, ümumilikdə 424 şair haqqında məlumat verir. Riyazi özündən əvvəlki təzkiyəçiləri tənqid etsə də, ikinci rövzədəki şairlər haqqında məlumat verərkən bu əsərlərdən bəhrələnmişdir. Əsərin ən önəmli cəhəti bütün şairlərin vəfat tarixlərini əks etdirməsindədir. Riyazi öz təzkiyəsinə daxil etdiyi bütün şairlərin, demək olar ki, əsərlərinin hamısını nəzərdən keçirmiş və yalnız tərifi layiq olan şeirləri seçmişdir. Ancaq digər təzkiyəçilər bu çətinliyi öz üzərlərinə götürməmişlər [204, s.149].

Qafzadə Faizi (h.998/1589-h.1031/1622) “Zübdətül-əşar” adlı antologiya xarakterli təzkiyəsi ilə tanınmışdır. Təzkiyədə XV əsrin ortalarından başlayaraq, yazıldığı 1621-ci ilə qədər yaşamış 14-ü qadın olmaqla 515 nəfər şairdən bəhs edilmişdir. Bunlardan 57-si ancaq bu təzkiyədə xatırlanmışdır. Əsərdə şairlər haqqındakı bio-bibliografik məlumat iki-üç cümlədən çox deyildir. Faizi təzkiyəsinə daxil etdiyi şairlərin vəfat tarixlərini verməyə diqqət yetirmiş, dəqiq bilmədiyi tarixləri isə şairlərin yaşadığı dövrü əks etdirən ifadələrdən istifadə etməklə vermişdir. Faizinin “Zübdətül-əşar”ı təzkiyədən çox antologiyayı xatırladır.

Əsrin digər bir təzkiyəçisi Zəhrimarzadə Rzadır. Divan müəllifi olan Rza h.1050/1640-cı ildə təzkiyəsini tamamlayıb, Sultan İbrahimə təqdim etmişdir. Təzkiyə qısa bir ön söz, 2 fəsil və xatimədən ibarətdir. Təzkiyəçi ön sözdə əsərinə əvvəlki dövr padşahları ilə yanaşı, h.1000/1591-ci ildən sonra yetişən şairləri daxil etdiyini yazır [326]. Təzkiyənin “Zikri-şüərayi-səlatini-maziyyə” başlıqlı birinci bölməsində 9 şair padşahdan bəhs olunmuşdur. Onlardan hər birinin təxəllüsü, səltənət tarixləri və müddəti, şeirlərindən iki-üç beyt nümunə verilmişdir. Əsərin II bölməsində əlifba sırası ilə h.1000/1591-1050/1640-cı illər arasında yetişən 257 şair haqqında məlumat yer almışdır. Padşahlarla birlikdə təzkiyədəki şair sayı 266-ya çatır.

Riyazi və Rza təzkiyələrini müqayisə etdiyimiz zaman hər iki əsərin XVI əsrin klassik təzkiyələri ilə antologiya xarakteri daşıyan təzkiyələr arasında keçid dövrünün nümunəsi olduğu ortaya çıxır.

XVII əsrdə hazırlanmış başqa bir təzkiyənin müəllifi Yümnidir (?-1073/1662). O, Qafzadə Faizinin təzkiyəsinə zeyl yazaraq “təzkiyənevislər” sırasına düşmüşdür.

Yümninin qələmə aldığı yeganə əsər “Təzkireyi-şüərayi-Yümni”dir [194]. Təzkirə 1621-1622-ci illərdə yaşayıb-yaratmış 29 şairi əhatə edir. Əsər 1622-ci ildə təzkirəçinin vəfatı səbəbi ilə yarımçıq qalmışdır. Yümni şairlər haqqında bir-iki sətirik çox qısa məlumat və şeirlərindən iki beytlə üç qəzəl arasında nümunə verir. Yümni təzkirəsi digər təzkirələrdə rast gəlmədiyimiz 11 nəfər şair haqqında məlumat verən ilkin mənbə kimi dəyərlidir.

Faizinin “Zübdətül-əşar”ına Yümnidən sonra ikinci zeyli Seyrəkzadə Mehmed Asim (?-1675) yazmış və əsərini “Zeyli-zübdətül-əşar” adı vermişdir. Əsər antologiya xarakterlidir. Təzkirəçi əsərinə h. 1030/1620-21-ci ildən ölümünə qədər 55 il ərzində yaşayıb-yaratmış şairləri toplamışdır. Asim əlifba sırasına görə verdiyi 123 şairdən sonra, əsərin Qafzadə Faizinin təzkirəsinə zeyl olduğunu və “Zeyli-zübdətül-əşar” adlandırdığını yazır. Antologiya xarakterli təzkirələr içərisində şairlər haqqında ən az məlumatı əhatə edib, ən çox nümunəni əks etdirən Asim təzkirəsidir.

XVII əsrin ikinci dərəcəli şairi hesab olunan ədirnəli Əli Güfti (?- h.1088/1677) orijinal əsərləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Güftinin 2400 beytdən ibarət olan “Təşrifatüş-şüəra” adlı təzkirəsi türk ədəbiyyatında nəzmlə qələmə alınmış yeganə təzkirədir [206]. Təzkirədə 106 şairdən bəhs olunmuşdur. Digər təzkirələrdə rast gəlmədiyimiz 25 şair haqqında məlumatı məhz bu əsərdən alırıq.

Prof. Dr. F.Kılıç, apardığı araşdırmalara əsasən XVII əsr təzkirələrinin forma və məzmun baxımından XVI və XVIII əsr təzkirələrindən fərqli quruluşa malik olduğunu, lakin məlumatların verilmə sistemində, istifadə olunan terminologiyada fərqlilik təsbit edilmədiyini yazır. Alim, XVI və XVIII əsr təzkirələrinin həcm etibarilə XVII əsrdə qələmə alınanlardan daha böyük olduğundan bunlarda istifadə olunan terminlərin çox və çeşidli olduğunu vurğulayır [243].

XVIII əsr təzkirələrinin XVI-XVII əsr təzkirələrindən fərqi və zümrə təzkirələrinin meydana gəlməsini şərh edən prof. İ.Genç yazır: *“Türk şüəra təzkirəçiliyi ənənəsi XVII yüzillikdə yeni bir axtarışa təşəbbüs göstərmişdir. Başlanğıcda təzkirəçilər şairi bir bölgənin, bir sosial təbəqənin və ya peşə qrupunun təmsilçisi kimi görmür və ona bir bütünlük içində yanaşırdılar”* [202, s.XXXIX]. Alim bunun səbəbi kimi

ədəbiyyatın hələ tam mənası ilə zənginləşmədiyini göstərir. O, XVIII əsrdə isə artıq yetərincə şair yetişdiyini, hətta divan ədəbiyyatının içində hər hansı bir zümrənin ədəbiyyatının yaranıb inkişaf etdiyini yazır, daha sonra zümrə təzkiyələrinin meydana çıxdığını qeyd edir: *“İlk dəfə bunun fərqi varan Şeyh Qalib olmuş və bu məqsədlə birbaşa Mövləvi hissiyyatını tərənnüm edən Mövləvi şairləri toplayaraq bir Mövləvi şüara təzkiyəsi yazılmasını öz dostu Əsrar Dədədən xahiş etmişdir. Əsrar Dədə bu çətin işi bacara bilmiş, zümrə təzkiyəçiliyinin ilk nümayəndəsi olmuşdur”* [202, s.XL].

XVIII əsr təzkiyəçiliyi Mustafa Mücibin “Təzkiyəyi-Mücib”i ilə başlayır. Səfayi, Salim və Bəliğ təzkiyələrində onun həyat və yaradıcılığının bəzi məqamlarını işıqlandırmışlar. Bu baxımdan Salim əfəndinin təzkiyəsində verdiyi məlumatlar daha genişdir. H.1083/ 1672-ci ildə Həsni-Mənsurda (indiki Adıyaman) anadan olmuşdur. Təhsilini İstanbulda davam etdirmiş, h.1099/1688-ci ildə müəllim və müdərriş olmuşdur. Hələb və Şam müdərrişliyində də çalışmışdır [319, s.616]. H.1139/1727-ci ildə Şamda vəfat etmişdir [295, s.3].

Mücibin zamanımıza “Təzkiyəyi-Mücib” adlı əsəri və təzkiyələrdə təqdim olunmuş şeirləri gəlib çatmışdır. Təzkiyə h.1122/1710-cu ildə tamamlanmışdır. Mücib kitabın xatiməsində yazır: *“Bu fakirün intihab itdiği muhtasarun tarix-i tamamı camiiül-mazmun-i ma-vaki oldı”* [295, s.63]. Təzkiyə çox qısa ön sözlə başlayır. Daha sonra əlifba prinsipi əsasında şairlər təqdim olunmuşdur. Təzkiyənin sonunda xatimə yer almışdır.

Mücib Əfəndi təzkiyənin giriş hissəsində Rza təzkiyəsini nəzərdən keçirdiyini, bu təzkiyəni “Təzkiyəyi-Riyazi”yə zeyl olaraq qələmə aldığını qeyd etmişdir. Təzkiyə XVI-XVIII əsr şairlərindən 107 nəfəri haqqında məlumatı əhatə edir. Əsər IV Murad haqqındakı məlumatla başlayır və daha sonra əlifba sırası ilə şairlərdən bəhs olunur. Təzkiyədə şairlər haqqındakı bio-bibliografik məlumatlar çox qısadır. Əsərdə şairlərin çoxunun vəfat tarixi verilmişdir [221, s.101].

Təzkiyənin dili sadədir. Bu əsərdə Riyazi və Rza təzkiyələrində bəhs olunan şairlər haqqında verilmiş məlumatlar ixtisarla təqdim olunmuşdur. Bu günə kimi təzkiyə-

də bəhs olunan on bir şair (Əsəd, Bəxşi Əfəndi, Hibri, Dövri, Dəbi, Rəmzi, Səlami, Şüayi, Eydi, Elmi və Alimi) haqqındakı məlumatın yeni olduğu qeyd edilirdi. K.Özçelik bu təzkirənin həqiqətən də orijinal olub-olmamasını araşdırmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, bu 11 şairdən sadəcə ikisi (Dövri və Səlami) Mücib təzkirəsində yer almışdır. Digər şairlər Rza təzkirəsində də verildiyi üçün Mücib təzkirəsinin orijinal əsər hesab olunmasını söyləmək mümkün deyildir [307, s.253].

Mustafa Səfayi adlı XVIII əsr təzkirəçisi haqqında ilk məlumatları da məhz təzkirələrdən alırıq. Salim Əfəndi, Ramiz Əfəndi və Fatin öz əsərlərində Səfayini xatırlamış, təzkirəsindən bəhs etmişlər.

Səfayi İstanbulda anadan olmuşdur. Burada təhsilini tamamladıqdan sonra IV Mehmedin sədrəzəmlərindən Elmas Mehmed Paşa tərəfindən katib təyin olunmuşdur. Ramiz Əfəndi, Səfayinin Paşa ilə yaxınlığını bu şəkildə təqdim edir: *“Almas Mehmed Paşa mərhumun dairələrində intisab və gövhər-i giran-qiyət iltifatların iktisab edüb vəzəratlərində məktubçuluq rütbeyi-rəfiyasıyla pür-izz ü şan və badəhü dəfatən dəftər əmanətiylə məhsud-ı zümreyi-hacəgan olmuşlar idi”* [312, s.190].

Dəftər əmanətinə təyin olunmasını üsküdarlı Sirri bu beytlərlə təsvir etmişdir:

Didi utarid gəl gör bəlayı

Dəftər əmini oldı Səfayi [312, s.190].

Səfayi bir müddət təzkirəçi vəzifəsində çalışmış, Almas Mehmed paşanın vəfatından sonra bu işdən uzaqlaşdırılmışdır. Təzkirəsini sədrəzəm nevşehirli Damad İbrahim Paşaya təqdim etmiş və bunun müqabilində dəftərdar təyin olunmuş, ömrünün sonuna kimi bu vəzifədə işləmişdir. Səfayi əfəndi 1138/1725-ci ildə vəfat etmişdir. Ramiz əfəndinin atası Naim əfəndi, Səfayinin vəfatına bu tarixi beyti yazmışdır:

Ola ya Rəbb Səfayinin məqamı cənnət-i əla

(1138/1725)

Fatin isə bu tarixi yanlış olaraq h.1196-ci il olaraq təqdim edir.

Səfayi öz dövrünün ədəbi mühitində mühüm bir sima kimi tanınmışdır. Xüsusilə “Lalə dövrü” şairləri arasında xüsusi yeri olmuşdur. Bu dövrdə təşkil olunan şeir, musiqi və sənət məclislərində iştirak etmiş, dövlət adamlarının yanında olmuş, dövrün

önəmli hadisələri və yeni abidələrə dair qəsidə, qəzəl və tarixi beytlər yazmışdır [293, s.10].

Təzkiyəçi Ramiz Əfəndi, Salim Əfəndi və Fatin, Səfayinin yaradıcılığını dəyərləndirmişlər. Ramiz Əfəndi, Səfayini gözəl xasiyyətli və mərifətli bir şair kimi qiymətləndirmiş, keçmiş şairlərin yolunu davam etdirdiyini qeyd etmiş, təzkiyəsinin üstün və mənfi cəhətlərini göstərmişdir. O, Səfayi təzkiyəsinin inşa tərzini bəyənmədiyini bildirsə də, şairlərin vəfat tarixlərinə və əsli-nəslinə diqqət yetirməsini müsbət qiymətləndirmişdir. Ramiz Əfəndi, Səfayinin şeirlərinin nadir olduğunu da vurğulayır [312, s.466].

Salimin Səfayiyə olan münasibəti ziddiyyətlidir. Salim, Səfayinin yaradıcılığından bəhs edərkən ona olan qısqançlığını gizlədə bilməmişdir: “Əgərçi əşarı öylə halavət aşına degildir fə-amma yenə zadi-i qüdəma üzrə məzədən hali degildir” [319, s.466]. Salim, Səfayi təzkiyəsinə yazdığı təqrizdə isə təzkiyəni tərifləyir [319, s.149]. P.Çapan, Salim əfəndinin bu tənqidlərinə qarşı tutarlı faktlar qoyur: “*Salim Əfəndi öz əsərinə daxil etdiyi 437 şairin əksəriyyətini, “küttab” sinfindən olduğu üçün xor gördüyü və aramsız bir şəkildə yanlışlarını tapmağa çalışdığı Səfayidən almışdır*” [293, s.14].

Səfayinin, 1132/1720-ci ildə tamamladığı “Nüxbətül-asar min fəvaidil-əşar” adlı təzkiyəsi onun 25 illik əməyinin nəticəsidir və 1640/1050-ci ildə tamamlanmış “Təzkiyəyi-Rza”nın zeylidir. Səfayinin qələmə aldığı bu təzkiyə 1640-1720-ci illər arasında yaşayıb-yaratmış 484 şairi əhatə edir. Təzkiyənin mətnini nəşrə hazırlayan prof. P. Çapan əsərin Süleymaniyə kitabxanasında (2549) mühafizə olunan nüsxəsinin fehristində 486 şairin adının qeyd olunduğunu yazır. Ancaq adları yalnız fehristdə qeyd olunan Hilmi və Süni təxəllülü şairlər haqqında məlumat mətndə yer almamışdır [293, s.12]. Əlyazmada bu şairlər üçün ayrılan səhifələr boş buraxılmışdır.

Təzkiyə əlifba prinsipi əsasında tərtib olunmuşdur. Eyni təxəllüslü şairlər vəfat tarixlərinə görə təqdim edilmişdir. Səfayi təzkiyəsinə tamamladıqdan sonra nevşehirli Damad İbrahim Paşaya təqdim etmişdir.

Təzkiyəçi əsərin xatiməsində Allaha şükür edir, zamanında çox sayda şair olduğunu, lakin onların hamısı haqqında məlumat ala bilmədiyini təəssüflə qeyd edir, oxucusundan yanlışlarını bağışlamasını diləyir:

Şükri-bi-hədd cənabi-Yəzdana,
Əsəri-xaməm ərdi payana.
Muy bər-muy eyləyib təqrir,
Verdi qüdrət bəyana Həyyi-qadir.
Gərçi çoxdur bu dövrdə şüəra,
Qadir olduqca bən də etdim əda.
Hər nə buldumsa yazmağadır əməlim,
Ərmədi hər birinə gərçi əlim.
Əhli-dildən budur ricayi-fəqir,
Gəh qüsuruma ola üzrpəzir.
Ya İlahi, onlar ki etdi vəfat,
Bulalar rəhmətinlə tazə həyat.

Səfayi təzkiyəsinin özünəməxsus cəhəti təzkiyəsi haqqında dövrünün tanınmış şair və elm xadimlərindən rəy toplaması və əsərinin əvvəlində verməsidir. Əgər türk təzkiyəçiliyinə nəzər salsaq görəəcəyik ki, ilk dəfə olaraq Səfayi öz təzkiyəsi haqqında “təqriz” toplamış və əsərinə daxil etmişdir. Səfayidən sonra Salim əfəndi də təzkiyəsinə “təqriz”lər əlavə etmişdir.

Səfayi təzkiyəsi on səkkiz “təqriz”lə başlayır. Əsərdə Salim, Şəhdi, Nahifi, Kami, Razi, Neyli, Osmanzadə Taib, Şəhri, Seyid Vəhbi, Hasib, Feyzi, Rifəti, Kəlim, Nədim, Həmdi, Mürtəzazadə Mehmed Təcəlli, Əşrəf və Saleh adlı dövrünün məşhur şair və alimlərinin rəyləri vardır. Təqdim olunan təqrizlərdən bəzilərinə nəzər salmaq. Osmanzadə Taib Əhməd Əfəndinin təqrizində əsərin əhəmiyyətindən bəhs olunur. O, Səfayinin ömrünü boşa keçirmədiyini, mənəfət güdməyərək belə bir əsər ortaya qoyduğunu, bəsirət sahiblərinin onun bu işini yüksək qiymətləndirərək savaba nail olacaqları bildirmişdir. Təqrizdə, Osmanlı təzkiyəçiliyi tarixinə işıq salan və Səfayi təzkiyəsinə tərifləyən bir şeir də verilir:

Səyi məşkur ola Səfayinin,
Verdi hökmün süxən sərəyinin.
Qıldı cəmi-müasiri-şüəra,
Etdi pakizə bir iş peyda.
Halını yazmış idi mazinin,
Qulağı çınlasın Riyazinin.
Bu da isrinə iktifa etdi,
Guşi-əflaki pür-səda etdi.
Əsərin cümləyə görüp faiq,
Bu kitaba bakan olur Aşiq.
Görsə idi bu nüsxəyi-ədəbi,
Ola əxsəntə-xan Həsən Çələbi.
Əhli-tabı bu nüsxəyi-irfan,
Etdi tərzi-lətfinə heyran.
Afərin kim Səfayiyi-ustad,
Kodı Hatəm gibi zəmanədə ad.
Ruhi-əslafı anıb eylədi nam,
Yəni göndərdi təzkirəylə salam [293, s.49-50].

Təzkirənin dil və üslubundan bəhs edən prof. P.Çapan Səfayi təzkirəsinin dilinin çox təmtəraqlı olduğunu xüsusi vurğulayır. Əsərin müqəddiməsi və tanınmış şairlərdən bəhs edən hissəsinin dili mürəkkəbdir. Səfayi şeirlərdən örnəkləri seçərkən, gözəl şeir zövqünə malik olduğunu göstərmişdir. Təzkirədə şairlərin ədəbi şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında gerçəyi ifadə edən məlumatlar verilmişdir. Səfayi bəhs etdiyi mövzularla bağlı “li-münşihî” başlığı ilə mətnə öz şeirlərini əlavə etmişdir [293, s.16].

XVIII əsr təzkirəçisi Salim əfəndi, Səfayi təzkirəsinə yazdığı təqrizdə əsəri mədh edir. “*Cuybari-midadi və şəkər-nihadlərin bu vadiyi-dil-güşa məbadiyə cari və nəsimi-daim-ənbərin-şəmamə-nəfəhat-ı güftarın bu gülzari-pür əzhara sarı*” etdiyini yazır. Daha sonra Səfayinin əsəri haqqında bir şeirini təqdim edir:

Təalallah zihi zibəndə əsari-Səfayi kim,
Səfa eylər ana bəkdikçə yarani-səfa hər bar.
Səzadur olsa məqbuli-əali tərzi-dil-cuyu,
Gülistani-həzarani-süxəndür bu bihin əsar [293, s.40].

Salim əfəndi öz təzkirəsinin ön sözündə bunun əksinə Səfayini və əsərini tənqid etmişdir. Salim, Səfayinin sadə əsərini qəbul etməmiş, “*Məzburun rəftar-i sadəsinə riza-dadə olmayıb*” deyərək təzkirəsini yazdığını qeyd etmişdir [293, s.149]. Ramiz təzkirəsində də Səfayinin əsərinin bəzi məqamlarının tənqid olunmasına rast gəlirik [312, s.190].

Səfayi təzkirəsi XVIII əsrin əvvəlləri, xüsusilə Lalə dövründə yaşayıb-yaratmış şairlər haqqında məlumatı əhatə etməsi baxımından dəyərli bir qaynaqdır.

P.Çapan 2005-ci ildə işıq üzü görmüş kitabında təzkirənin 19 əlyazmasının paleoqrafik təsvirini vermişdir. N.Altuner isə Səfayi təzkirəsinin 2005-ci il nəşrinə baxmadan təzkirənin 15 nüsxəsinin olduğunu yazır [139, s.445].

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Osmanlı təzkirəçilərindən biri də Salim əfəndidir. O, dövrünün tanınmış şairi, xəttatı və təzkirəçisi olmuşdur. Salim əfəndi Şeyxülislam Mustafa Əfəndinin oğludur. Ramiz onun məvali zümrəsindən olduğunu və İstanbuldan kənar da yaşadığını qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Onun haqqında Səfayi, Ramiz, Bəliğ və Fatin təzkirələrindən məlumat alırıq. Ən geniş məlumatı isə Salim öz təzkirəsində verir. “Salimi-rəqimi-hüruf” başlığı altında H.1099/1688-ci ildə anadan olduğunu, ilk təhsilinə Yenibahçeli Çələbi əfəndinin yanında başladığını, daha sonra xüsusi müəllimlərin yanında təhsilinə davam etdiyini yazır [319, s.241]. Salim əfəndi h.1116/1704-cü ildə “ibtidai-haric” rütbəsi ilə Əyyub Siyavuş Paşa mədrəsəsində müdərriyyəyə başlamışdır. Daha sonra müxtəlif mədrəsələrdə çalışmış, Selanik qazısı təyin olunmuşdur. Selanikdə vəzifəsindən sui-istifadə etməsi, əyləncəyə düşkünlüyü səbəbi ilə padşah fərmanı ilə cəzalandırılmış və işindən uzaqlaşdırılmışdır. Prof.A.S.Levend bu məsələyə belə aydınlıq gətirir: “*Salimin Selanikdəki vəziyyətini açıqlayan 1126 tarixli padşah buyruğu çox ağır və utandırıcıdır*” [270, s.311]. Bu səbəbdən o, beş ay sonra Serezə, daha sonra İstanbula göndərilmişdir. Atasının

şeyxülislam təyin olunması səbəbi ilə İstanbul qazılığına təyin edilmişdir. Altı aydan sonra Salim əfəndi və atası işlərindən azad olunmuş və Trabzona sürgün edilmişlər [319, s.2].

Səfayinin Salimlə bağlı təzkirəsində yer verdiyi fikirlər də maraqlıdır. Səfayi Salimin “*şairi-pakizəgu bir məxdumi-mələkhu*” olduğunu yazaraq onu tərifləyir. Daha sonra “*həqiqətən dəyərli, qiymətli bir vücudi-möhtərəmdir*” cümləsini əlavə edir [293, s.297].

Təzkirəsini yazıb Damad İbrahim paşaya (?-h.1143/1730) təqdim etməklə İstanbul qazısı təyin olunmuş, bundan sonra müxtəlif yerlərdə qazi-əsgər kimi çalışmış və h.1156/1743-cü ildə vəfat etmişdir.

Tədqiqatçılar Salim əfəndinin şəxsiyyəti ilə bağlı bəzi mülahizələr irəli sürmüşlər. Zamanında atasının məqam, mövqe və vəzifə sahibi olması səbəbi ilə və ümumiyyətlə xaraktercə heç kimi bəyənməyən bir şəxs kimi tanınan Salim əfəndi təzkirəsində “elmiyyə” sinfindən olmayanları alçaltmışdır. Salimin təyin olunduğu vəzifələrdə uzun müddət işləyə bilməməsinin səbəblərindən biri də bu olmuşdur [221, s.108].

Prof. A.İnce Salim Əfəndinin yaradıcılığından bəhs edərkən onun dərin bilikli alim olduğunu xüsusi vurğulayır. Onun dini, əxlaqi, ədəbi, tarixi mövzulara həsr olunmuş müxtəlif əsərləri olduğunu qeyd edir [319, s.4].

Salim Əfəndinin tərtib etdiyi “Divan” dörd nüsxə əsasında A.İnce tərəfindən hazırlanaraq 1994-cü ildə nəşr olunmuşdur. Tədqiqatçı bu əsərin beş nüsxəsinin məlum olduğunu yazır. Nüsxələrin ən mükəmməli Topqarı Sarayı muzeyi kitabxanasında (915) mühafizə olunmaqdadır.

H.1145/1732-ci ildə Sultan Mahmudun adına yazılmış “Nəylür-rəşad fi-əmril-cihad” adlı əsəri 17 fəsildən ibarət olub cihadın dini əsaslarından bəhs edir. Əsər h.1294/1877-ci ildə nəşr olunmuşdur.

“Eyni tarixi”nin 11 cüzü onun tərəfindən “İqdül-cuman fi-tarixi əhliz-zaman” adı altında tərcümə olunmuşdur. Əsərin iki əlyazma nüsxəsi vardır.

Salim əfəndi, sərf və nəhfə dair “Səlamətül-insan fi mühafəzətil-lisan” adlı əsərini ərəbcə yazmışdır.

Salim əfəndi təzkirəsində bu qeyd olunan əsərlərdən başqa 15-ə yaxın başqa əsərinin də adını çəkir. Amma bu əsərlər dövrümüzdə gəlib çatmamışdır [221, s.108-109; 319, s.24-25].

Salim əfəndinin “Təzkireyi-Salim” adlı əsəri h. 1099/1688 – 1134/1722-ci illər arasında yaşayıb-yaratmış 423 şairin həyat və yaradıcılığını əhatə etməkdədir. Təzkirə h.1134/1722-ci ildə tamamlanmış və Damad İbrahim paşaya təqdim olunmuşdur:

Verilip bu əsərə böylə xitam,
Oldu bir saldə itmam tamam.
Didi tarixin anın hameyi-tər,
Oldu əncam-rəsidə bu əsər [319, s.715].

Əsər ön söz, iki hissə və xatimədən ibarətdir. Təzkirəçi əsərini iki fəslə ayırmasını, birinci fəsildə dövlət adamlarından, ikinci fəsildə isə əlifba sırası ilə şairlərdən bəhs etdiyini şərh edir: “...*bu məcəlleyi-cəlileyi-pürnur səbki-xoş-xiramında iki fəsl üzrə məstur olup fəsli-əvvəldə tirazəndəyi-sərir-i-cahan-bani və firazəndəyi-livayisəhib-kırani olan məliki-mələkkiyyüs-sülukun zivərarayı-simahi-gərdun olan əvsafihümayunları ilə iktisabi-şərəfi-bi-hesab olunmuşdur və fəsli-sani hurufi-təhəcci üzrə bər-adəti-qədim sayir şüərayi-ülül-əhtiramın hal ü məqalləri tərkim və hərful-əlifdən sonra nəqli-bil-mustar olan hürufun hərfi-saniləri dəxi itibar olunmuşdur*” [319, s.153].

Ön sözdə hədislərə istinad olunaraq şeirdən və şairlərdən bəhs olunmuş, bir tövhid və minacat verilmişdir. Daha sonra Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə) mədhi verilmiş və möcüzələrin təsvir olunduğu mənzumə yazılmışdır. Ərəb, fars və türk dillərində mənzumələrdən ibarət səhabəyə dua, dövrün padşahına, sədrəzəmə və şeyxülislama təriflər yazılmışdır [319, s.5].

Salim ön sözdə ondan əvvəl yazılmış təzkirələrdən bəhs edərək əsərini nə üçün yazdığını, əsəri hazırlayarkən qarşılaşdığı çətinlikləri qeyd etmiş, tez-tez təxəllüs dəyişən, soruşulan zaman əsərlərini və həyatını gizlədən şairlərdən şikayət etmişdir

[319, s.151]. Salim elmin varislik prinsipinə söykəndiyini bildirir və özündən əvvəlki təzkiyəçiləri tərifləyir. Sonra yaşadığı dövrdə şairlərdən bəhs edən dəyərli bir əsərin yazılmadığını bildirir, Səfayinin əsərini bəyənmediyini və sadə üslubuna razı olmadığını qeyd edərək yeni bir təzkiyə tərtib etməyi qərara aldığı yazır [319, s.6].

Təzkiyənin birinci fəslində III Sultan Əhməd və İqbali təxəllüslü II Sultan Mustafadan bəhs olunmuş, şeirlərindən nümunələr verilmişdir. II fəsildə isə əlifba sırası ilə şairlər haqqında məlumat təqdim olunmuşdur. Təzkiyəçi ikinci fəslin əvvəlində əsərinə daxil etdiyi şairlərin əksəriyyətinin türkcə divanı, bəzilərinin üç dildə divanı, bəzilərinin divan təşkil edəcək sayda türkcə və farsca qəsidə, qəzəl, rubailəri və bəyənilmiş şeirləri olduğunu yazır. Bəzi şairlərin yaradıcılığını araşdırmadığı üçün onlar haqqında məlumat vermədiyini bildirir: *“Bu məcalle-yi-cəlileyi-irfanda məstur olan şüərayi-ülül-əhtiramın əksərinin türkidə müdəvvən divanı və kiminin dahi əlsineyi-səlasədə və kiminin dahi farsı və türki mürəttəb qəsaid ü təvarixi-adidə qəzəliyyat u rübaiyyat və müqəttat u müfrədat və sair malazime-yi divan olan necə tuhafı-pəsəndidələri olup əksəri məşhur və kimisi dahi müayinə olunmamaqla tətvilikəlamdan ihtiraz için tayy olunmuşdur”* [319, s.162].

Təzkiyəyə dövrünün şair, yazıçı və alimləri tərəfindən 11 təqriz (rəy) yazılmışdır. Bu təqrizlər müəlliflərinin xətti ilə verilmiş və sadəcə əsərin avtoqraf nüsxədə mövcuddur. Təqrizlərdən ikisi ərəbcədir.

Salim əfəndi “elmiyyə” sinfindən olmayan şairləri bəyənməmiş və bəzi bioqrafiyalarda onları müvafiq ifadələrlə tənqid etmişdir. Məsələn, Bəliğ, Turabi, Cəzbi, Zəkiyi-Kimyagər, Şərmi, Sədri, Səfayi, Əziz, Fənni, Lisani, Müfidi, Naib, Vücudi və başqalarına tənqidi münasibətini bildirmişdir. Səfayidən bəhs edərkən onu şəxsiyyəti, cahilliyi, normal təhsilinin olmaması səbəbi ilə ədəbiyyatı yaxşı bilməməsi, təzkiyəsinin tərtibinin yanlışlığı və s. məsələlərlə bağlı ciddi tənqid etmişdir [319, s.13].

Salim təzkiyəsinin qaynaqları prof. A. S. Levend, prof. A. İnce və B. Çınar tərəfindən öyrənilmişdir. Prof. A.S.Levend bu təzkiyənin mənbələri arasında “Vəqayülfüzələ” və “Təzkiyəyi-Səfayi”nin adını çəkir. Salim Əfəndinin Səfayidən sonra təzkiyə qələmə almasını və bu səbəbdən Səfayi təzkiyəsinə əsas götürməsinə vurğulayır.

A.Levend fikrinə davam edərək yazır: *“Ancaq o, Səfayinin əsərini bəyanmir və fürsət düşdükcə, onu iynələməkdən çəkinmir”* [270, s.316].

A.İnce, “Təzkireyi-Salim”in qaynaqlarını yazılı və şifahi olmaqla iki yerə ayırır. Salim əfəndinin əsərini yazarkən istifadə etdiyi qaynaqları müqəddimədə qeyd etməmişdir. Ancaq Şeyxi Mehmed Əfəndinin tərcümeyi-halında onun “Vəqayiül-Füzəla”sından bəhs edərək bu əsərdən istifadə etdiyini xüsusi vurğulayır. Səfayi təzkirəsindəki 251, “Vəqayiül-füzəla”dakı 209 nəfər şair Salim təzkirəsində yer almışdır [319, s.7].

Salim Əfəndi Agah, Təcəlli, Sabit, Hüseyin Can, Rüşdi-yi Səhhaf, Şəmsi Kaşif kimi bəzi şairlərin şeirlərindən örnəkləri onların divanlarından, əsərlərindən və şeir məcmuələrindən götürdüyünü yazır.

A.İnce, Salim təzkirəsinin qaynaqları ilə bağlı apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq qeyd edir ki, təzkirədəki bioqrafik məlumatlar Salim əfəndiyə aiddir və o, digər yazılı qaynaqlardan az istifadə etmişdir: *“Bioqrafiyaları verilən şairlər haqqında Salimin öz təsbitlərinin daha çox olduğu, digər yazılı qaynaqlardan az faydalandığı anlaşılmaktadır”* [319, s.10].

Təzkirənin üslubuna gəlicə A.S.Levend, Salim əfəndinin üslubunun “münşiyənə” olduğunu, Səfayi təzkirəsini sadə dillə qələmə alındığı üçün bəyanmədiyini və Qınalızadə təzkirəsinə yaxın bir üslubda əsər yazdığını qeyd edir [270, s.315]. Təzkirə həqiqətən də mürəkkəb üslubda yazılmışdır.

Bütün tənqidlərə və nöqsanlara baxmayaraq Salim təzkirəsi XVIII əsr Osmanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətini işıqlandıran mühüm mənbələrdəndir.

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış digər bir təzkirə müəllifi Bursalı İsmayıl Bəliğdir. Onun haqqında Səfayi, Salim, Ramiz və Fatin təzkirələrində məlumat verilmişdir. Bu mənbələrdə Bəliğin h.1079/1668-ci ildə Bursada anadan olduğu, Bursada təhsil aldığı, atasının vəfatından sonra onun yerinə məscid imamı təyin edildiyi qeyd olunmuşdur. Daha sonra bir müddət məhkəmə katibi, katib və imarət müdiri olmuşdur. Qısa bir müddət Tokatda naiblik etmişdir. Bu haqqda məlumatı h.1114-cü ildə qələmə

aldığı “Sərgüzəştname” adlı əsərində verir. H.1142/1729-cu ildə Bursada vəfat etmişdir.

Şahin Əmirzadə kimi tanınan İsmayıl Bəliğin fars və ərəb dillərini bildiyini yazan Ramiz Əfəndi onun “Divan”, “Güli-Sad-bərg” və “Sərgüzəştname” adlı əsərlərinin adını sadlayır [312, s.39]. Sözügedən bu əsərlər haqqında ilk bilgiləri Səfayi və Salim təzkirələrindən alırıq. Səfayi, *Bəliği “Əvaili-halında təhsili-maarifi-bi-şümarə say edərək elm ü kəmal ilə məmur bir şairi-məşhurdur”* cümləsi ilə dəyərləndirmiş və divanından örnəklər vermişdir [293, s.107]. Salim təzkirəsində Bəliğin həyat və yaradıcılığından bəhs etmiş və *“ədası pak, zehni çalək bir şairi-bala-idraktır”* fikri ilə bioqrafiyasını tamamlamışdır [319, 248].

İsmayıl Bəliğin həyat və yaradıcılığını ətraflı şəkildə tədqiq etmiş prof.A.Abdulkadiroğlu onun “Səbahi-Səyyarə”, “Güli-Sad-bərg”, “Bursa Şəhr-əngizi”, “Sərgüzəştnameyi-fakir be-əzimetri-Tokat”, *Güldəsteyi-riyaz-i irfan*”, “Gənci-şaygan”, “Divan”, “Nüxbətül-asar li-zeyli Zübdətül-əşar” adlı əsərləri haqqında məlumat verir [120; 158].

Şeirlərində və digər mənzum əsərlərində peyğəmbər qissələri ilə bağlı motivlərə, zərbi-məsəl, atalar sözləri və divan ədəbiyyatının ortaq məzmunlarına yer verən Bəliğin əsasən türkçə yazdığı şeirlərə müxtəlif məcmuələrdə rast gəlmək mümkündür [184, s.416].

İsmayıl Bəliğin “Nüxbətül-asar li-zeyli Zübdətül-asar” adlı təzkirəsini h.1139/1727-ci ildə tamamlamışdır. Təzkirənin ön sözündə müəllif yazır ki, “Güldəsteyi-riyazi-irfan” adlı əsəri İstanbulda Damad İbrahim paşaya təqdim etdikdən sonra təzkirə yazmaq qərarına gəlmişdir. Təzkirə h.1030/1621-h.1139/1727-ci illər arasında yaşayıb-yaratmış 414 şairi əhatə edir və Qafzadə Faizinin “Zübdətül-əşar”ına zeyl olaraq qələmə alınmışdır. Faizinin bu əsərinə Bəliğdən əvvəl Yümni və Asim də zeyl yazmışdır.

Bu təzkirə antologiya xarakterlidir. Əsərdə şairlərin şeirlərindən təqdim olunan nümunələrin sayı şairlərin şöhrətinə görə dəyişir.

Bəliğ, divan bağlayan şairlərin əsərlərini əvvəldən axıra kimi nəzərdən keçirdiyini yazır. Prof. A. Abdulkadiroğlu əsərdəki bu məsələyə toxunaraq yazır: *“Bu metodla şairlər haqqında mübaliğəli və subyektiv mühakimələr yürütməkdən uzaq duraraq, bilinən qısa və başlıca bilgilərlə şairləri tanıdıb, bunların haqqında hökm vermək üçün onların yaradıcılıqlarından örnəklər ilə oxuyucunu başbaşa buraxmışdır”* [158, s.XII].

Təzkiyənin 1999-cu il nəşrinə qədər Bəliğ təzkiyəsinin İstanbul Universiteti kitabxanasında (1182) mühafizə olunan sadəcə bir nüsxəsi məlum idi. A.Abdulkadiroğlu əsərin ikinci nüsxəsi haqqında təzkiyənin yenidən işlənmiş nəşrində məlumat vermişdir. Təzkiyənin ikinci nüsxəsi Kayseri Raşid Əfəndi kitabxanasında saxlanılır. Tədqiqatçı bu nüsxəni naqis olması səbəbiylə müqayisəyə cəlb etməmişdir.

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış təzkiyəçi Kəmikszadə Səfvət Əfəndinin həyatı haqqında heç bir məlumat yoxdur. 1782-ci ildə sadə bir dillə qələmə aldığı *“Nüxbətül-əsar min-fəvaidi'l-əşar”* adlı təzkiyəsinin qələmə alınma tarixi əsərin xatiməsində tarixi beytlə verilmişdir:

Üç əksikdür olunsa add ü ihşa
Sənə bin iki yüzdən şimdi hala
Unutma hər qaçan qılsan duayı
Kəmikszadə Safvət Mustafayı
Okursan şad olur ruhi-rəvanı
Üç ihlas ilə bu səbal-məsani (1197) [208, s.817].

Səfayi təzkiyəsinin demək olar ki, xülasəsi olan əsərdə 328 şairin şeirləri yer almaqdadır. Amma əsərdəki şeir örnəklərinin heç də hamısı Səfayi təzkiyəsi ilə üst-üstə düşmür. Yəni Səfvət öz əsərinə şairlərin orijinal beytlərini də daxil etmişdir. Bu təzkiyədə Səfayi təzkiyəsində olmayan 3 şair haqqında məlumat verilmişdir. Təzkiyənin özünəməxsus cəhəti bəzi şairlərin bioqrafiyasından sonra *“xatirə”* sərlövhəsi altında lətifələrə yer verməsidir [208, s.85].

Təzkiyənin bir nüsxəsi günümüzdə gəlib çatmışdır. Nüsxə 1782-ci ildə köçürülmüş və İstanbul Universiteti Kitabxanasında mühafizə olunmaqdadır. Əsərin bu yeganə nüsxəsi B.Güzel tərəfindən latın əlifbasına çevrilmişdir.

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış digər bir təzkiyəçi Ramiz əfəndidir. O, h. 1148/1736-cı ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Əsl adı Hüseyn Ramizdir, Əzizzadə kimi tanınmışdır. Lalə dövrünün tanınmış alim və şairlərindən hesab olunan Mustafa Naim Əfəndinin oğludur [312, s.XV]. Atasını bir yaşında itirmişdir. Ramiz əfəndinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən S.Erdem onun şəcərəsini də təqdim edir. Ramiz əfəndi özünün “Zübdətül-Vaqiət” adlı əsərində atasını bir yaşında itirdiyini, kimsəsiz qaldığını, tanınmış müəllimlərdən müxtəlif elmləri öyrənməyə səy göstərdiyini yazır [221, s.117]. Ramiz əfəndi uzun illər müxtəlif mədrəsələrdə müdərrişlik və müxtəlif yerlərdə qazılıq etmişdir. S.Erdem, Fatim təzkiyəsinə isnadən Ramiz Əfəndinin h.1202/1788-ci ildə 52 yaşında vəfat etdiyini yazır. Digər müəlliflər isə vəfatının h. 1200/1786-cı ilə təsadüf etdiyini qeyd edirlər [221, s.117].

Ramiz əfəndinin “Zübdətül-vaqiət”, “Zahiri-hükkəm”, “Hədiqətül-vüzərə zeyli”, “Dəvhatül-məşayih zeyli”, “Xatimətül-kübra zeyli”, “Kəşfüz-zünun zeyli” və “Adabi-zürəfa” adlı təzkiyəsi vardır.

Ramiz əfəndinin “Adabi-zürəfa” təzkiyəsi Salim təzkiyəsinin zeylidir. Təzkiyənin sərlövhəsi olan “Adabi-zürəfa” əbcəd hesabı ilə h.1189/1775-ci il tarixini, yəni əsərin tamamlanmasını əks etdirir. Ancaq təzkiyədə h.1132/1720-1198/1784-cü illər arasında yaşayıb-yaratmış şairlərdən də bəhs olunmaqdadır. Prof. M.İsen təzkiyənin yazılmasının h.1189-cu ildən sonra da davam etdiyini qeyd edir [227, s.335]. Təzkiyənin mətnini hazırlayan S.Erdem, əsərdə 375 şairin tərcümeyi-halı və əsərlərindən nümunələrin əhatə olunduğunu yazır. Təzkiyənin bəzi səhifələri boş buraxılmışdır. Tədqiqatçılar təzkiyənin tamamlanmadığını və yalnız qaralama nüsxəsinin mövcud olduğunu yazır və bunu aşağıdakı şəkildə şərh edirlər: *“Əsərdə bəzi tərcümeyi-halların yeri daha sonra tamamlanmaq üçün boş buraxıldığı, bəzi şairlərin yalnız adlarının yazıldığı və ya əskik məlumat verildiyi, bəzi cümlələrin bir-birinə bağ-*

lanmadığı, yarımçıq buraxıldığı müşahidə edilir və bir sıra yerlərdə də təhkiyə nöqsanlarına rast gəlinir” [221, s.117].

“Adabi-zürəfa”nın zamanımıza 5 nüsxəsi gəlib çatmışdır. S.Erdem təzkirənin 1994-cü ildə nəşrində əsərin 3-ü tam, 1-i naqis olmaqla 4 nüsxəsi olduğunu qeyd edir [312, s.XXVII]. Daha sonra əsərin bir nüsxəsi də üzə çıxmışdır [221, s.119]. Təzkirənin avtoqraf nüsxəsi Süleymaniyə kitabxanasında (3873) mühafizə olunur. Bu nüsxənin Ramiz əfəndinin dostu Müstəqimzadə Süleyman Sadəddin əfəndi tərəfindən təshih olunduğu və səhifə kənarına bəzi əlavələr edildiyi qeyd olunur. A. C. Yöntəm bu məsələyə dair belə bir açıqlama verir: *“Bu nüsxə müsvəddə (qaralama) halındadır. Kənarlarında xeyli təshihlər, mülahizələr oxunur. İbnül-Əmin Mahmud Kamal bəyafəndinin məlumatına əsasən bunların çoxunun məşhur Müstəqimzadə Sadəddin əfəndi tərəfindən yazıldığını anladım*” [136, s.468]. Daha sonra bu əlyazma ilə Sadəddin əfəndinin öz xətti ilə yazılmış başqa bir əsəri müqayisə etdiyini əlavə edir və eyni olduğunu təsdiqləyir.

Təzkirədən bəhs edən müxtəlif tədqiqatçılar əsərin dil və üslubunun mürəkkəbliyini xüsusi qeyd edirlər. Ramiz təzkirəsi ədəbiyyat və mədəniyyətin daha çox inkişaf etdiyi Lalə dövründə yaşayıb-yaratmış, Səfayi və Salim təzkirələrində bəhs olunmayan şairlər haqqında məlumatı əhatə etməsi baxımından əhəmiyyətlidir [221, s.118]. Əsər Azərbaycan şairləri haqqında məlumatı verməsi baxımından dəyərli qaynaqdır.

Silahdarzadə Mehmed Emin tərəfindən tərkibinə qələmə alınmış “Təzkirətüş-şüəra”da h.1164/1751-h.1204/1789-ci illər arasında vəfat etmiş 127 şairin böyük bir qisminin adı verilmiş və əsərlərindən örnəklər təqdim edilmişdir. Antologiya xarakterli bu əsər Bəliğ təzkirəsinin zeylidir [328].

Əsrar Dədə, XVIII əsrdə Mövləvi şairlər haqqında təzkirə qələmə almış bir Osmanlı müəllifidir. Onun haqqında təzkirəçilərdən yalnız Fatin əfəndi məlumat verir. Fatin Əfəndi onun bir qəzəlini nümunə kimi təqdim edir, daha sonra İstanbulda doğulduğunu, Mövləvi olduğunu yazır. Belə ki, Əsrar Dədə h. 1162/1748-ci ildə İstanbulda doğulmuşdur. O, Mövləvi təriqətinə daxil olmuşdur.

Fatin əfəndi, Sürurunin Əsrar Dədənin vəfat tarixinə yazdığı beyti əsərinə daxil etmişdir:

“Hayflar göz yumup Əsrar Dədə sirr oldu [203, s.53]”

O, özünün “Təzkireyi-şüərayi-Mövləviyyə” adlı əsərini də məhz Mövləvi şairlərə həsr edilmişdir. Əsərdə Mövlanadan başlayaraq h.1211/1796-cı ilə qədər yaşayıb-yaratmış Mövləvi şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir. Bu təzkirənin hazırlanmasında Şeyx Qalibin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, Şeyx Qalib 209 nəfər Mövləvi şairin şeirlərini bir məcmuədə toplamış və daha sonra bu məcmuəni təzkirə şəklinə salmaq üçün Əsrar Dədəyə vermişdir. Əsrar Dədə şairlər haqqında məlumat toplayaraq əlifba sırası əsasında təzkirəni tərtib etmişdir. Təzkirə hazırlanan zaman şairlərin divan müəllifi və ustad olmaları əsas götürülmüş və beləliklə, Əsrar Dədə 30 şairi əsərdən çıxarmış, haqqında məlumat topladığı 33 şairi isə əlavə etmişdir.

Əsrin digər təzkirəçisi Əndərunlu Akif Bəydir. Onun həyatı haqqında təzkirəsinin xatiməsindən məlumat alırıq. Bundan başqa M.K.İnal da “Türk şairləri” təzkirəsində Akif Bəy haqqında məlumat verir. İlk təhsilini babasından almış, 1779-cu ildə əndərana girmiş və təzkirəsini qələmə aldığı zaman da bu vəzifədə çalışmışdır [212, s.113].

Akif Bəyin h.1211/1797-ci ildə qələmə aldığı “Mirati-şeyr” təzkirəsini zümrə təzkirələri sırasına daxil etmək mümkündür. Əsərdə əndərun şairlərindən bəhs edilmişdir. Bu baxımdan digər təzkirələrdən fərqlənməkdədir. Ağır üslubda yazılmış təzkirə bir ön söz, 4 bölmə və xatimədən ibarətdir. 23 şairdən bəhs edən bu təzkirənin I bölməsində “Xaneyi-Xassə”, II bölmə “Xəzineyi-Humayun”, III bölmə “Kilari-xassə”, IV bölmə “Səfərli koğuşu” şairləri haqqında bilgi verilməkdədir. Təzkirəçi əsərinin ön sözündə yaxşı şeir yazma bilmədiyini qeyd edir və bu səbəblə bir təzkirə yazaraq adının yadigar qalacağını düşünür.

Bu təzkirənin 5 nüsxəsi vardır. Əsərin Millət Kitabxanasındakı nüsxəsi xülasə mahiyyəti daşımaqdadır. Təzkirənin sözügedən nüsxəsini nəşrə hazırlayan S.Bozalan bu nüsxə haqqında yazır: “Əndərunlu şairlərin bioqrafiyaları ilə şeirlərinin yer

aldığı bu təzkiyə ağır üslubdadır və içərisində uzun, lüzumsuz tamlamalar (izafət tərkibliəri) mövcuddur. Bu əsərin lüzumsuz ifadələri azaldılaraq qısaldılmış bir nüsxəsi Milli Kitabxanada mövcud olub, tədqiqatımızın əsasını da bu nüsxə təşkil etməkdədir. Bu müxtəsər nüsxənin əvvəlində buraya əsərin sadəcə müqəddimə və xatimə qismlərinin bütüvlüklə daxil edildiyi və lüzumsuz hesab edilən yerlərdə bəzi ixtisarlar olunduğu bildirilir” [168, s.2531]. Təzkiyədə xatırlanan bəzi şairlər vardır ki, onlar haqqında məlumatı sadəcə bu əsərdən tapa bilərik.

XIX əsr təzkiyəçiliyi Şəfqət Bağdadinin (?-1826) “Təzkireyi-şüəra”sı ilə başlamaqdadır. Şəfqət Bağdadi Bağdadda anadan olmuşdur. Həyatı haqqında qaynaqlarda məlumatlar çox azdır. Təzkirəsində özü haqqında məlumat verərkən ağıllı və bilgili olduğunu vurğulayır: “*Bogaziçində Kuruçeşmədə guşəgiri-inziva olup ərbabı-maarifdən adimü’l-misal zahir ü batını məmur bir zati-ali-qədrdər və əksəriyə nəşri-ulum ilə məşguldür və zati-aliləri kütübxanə misillü bir zat*” [335, s.80].

Qələmə aldığı təzkiyəsində 1730-1814-cü illər arasında yaşayıb-yaratmış 123 şair haqqında məlumat verilir. Təzkiyə əlifba ardıcılığı ilə tərtib olunmuşdur. Əsər uzun bir müqəddimə ilə başlayır. Təzkiyədəki şairlərin tərcümeyi-halları hazırlanarkən Silahdarzadə təzkiyəsindən istifadə olunmuşdur. Təzkiyəni nəşrə hazırlayan prof. F.Kılıç yazır: “*Bağdadlı Əbdülfəttah Şəfqət, Əndərunlu İbrahim Naşidin “Müntəxəbati-əşar” adlı şeir məcmuəsini Yəhya Paşazadə Əli bəyin istəyi ilə təzkiyə halına gətirmiş və onu “Təzkireyi-şüəra” adlandırmışdır*”. Bu əsər türk ədəbiyyatı tarixində “Şəfqət təzkiyəsi” kimi tanınmışdır [335, s.80].

Əsəd əfəndi XIX əsrin başqa bir təzkiyəçisidir. 1786-cı ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Əsl adı Mehmeddir. Atası kitab satışı ilə məşğul olduğundan Səhhaflar Şeyxizadə kimi tanınmışdır. Təzkiyəçilik tarixinə “Bağçeyi-səfa-ənduz”u sayəsində daxil olmuşdur [192]. Əsər 1722-1835-ci illər arasında yaşayan şairlərin həyat və yaradıcılığını əks etdirməkdədir. Təzkiyənin əlifba prinsipi əsasında hazırlanmasına səy göstərilə də buna tam əməl olunmamışdır.

Arif Hikmət XIX əsr təzkiyəçilərindəndir. Arif Hikmət (1786-1859) İstanbulda köklü bir ailədə anadan olmuşdur. 1796-cı ildə müddərris olmuş, daha sonra qazı, qa-

zıəsgər, müfəttiş və şeyxülislam kimi fəaliyyət göstərmişdir [203, s.102; 165, s.365-366; 195, s.1-7; 147, s.6]. M.K.İnal təzkirəsində Arif Hikmətin həyatı və əsərləri haqqında geniş məlumat verir. Arif Hikmət, Mədinə (1853-1855) şəhərində bir kitabxana açmışdır ki, kitabxana bu gün də onun adını daşıyır. M.K.İnal, Arif Hikmət bəyin bu kitabxanaya 5000 kitab vəqf etdiyini yazır [214, s.932]. Ümumilikdə isə onun 12000 nadir əsərdən ibarət kitabxanası olmuşdur. Arif Hikmətin vəfatından sonra kitablarının bir qismini təzkirəçi M.K.İnal almış və öz kitabları ilə birlikdə İstanbul Universiteti kitabxanasına bağışlamışdır. M.K.İnal təzkirəsində bu hadisə ilə bağlı maraqlı əhvalatı da nəql etmişdir [214, s.939-940]. Dövrünün tanınmış alim və şairləri Arif Hikmətin evində yığışarmış. O, tərtib edəcəyi təzkirəsi üçün materialları da bu söhbətlər zamanı toplamışdır.

M.K.İnal, Arif Hikmət təzkirəsinin natamam və qaralama şəklində hazırlandığını, tərcümeyi-halların isə bir neçə sözdən ibarət olduğunu, müxtəlif dövr şairlərindən bəhs etdiyini yazır. Daha sonra, təzkirənin orijinalının İsmayıl Paşa kitabxanasında mühafizə edildiyini, surətinin isə Millət kitabxanasında qorunduğunu qeyd edir [214, s.938].

Təzkirənin Prof. Dr. S.Erdem tərəfindən hazırlanan mətnində 189 şair vardır. Təzkirəçi əsərində zaman məhdudiyyəti qoymamışdır. Təzkirə XV-XIX əsrdə yaşamış şairlər haqqında məlumatı əhatə etməkdədir. Əsəri digər təzkirələrdən fərqləndirən xüsusiyyət Azərbaycan, İran və Buxara coğrafiyasında yaşayan şairlər haqqında məlumat verməsindədir. Arif Hikmət təzkirəsinə qədər əsər qələmə alan təzkirəçilər əsasən Osmanlı sərhədələri daxilində yaşayıb-yaradan şairlərdən bəhs edirdilər. Bu təzkirədə, Həsən Məhəmməd xan, Hüseyn xan, Vaqif, Vəfayi, Bahar, Behcət, Xaqan təxəllüslü Azərbaycan şairləri haqqında qısa məlumat və əsərlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

XIX əsr təzkirəçilərindən Davud Fatinin həyatı haqqında ilk məlumatı oğlu verir. Fatin "Divan"ın ön sözündə "Tərcümeyi-hali-sahibi-divan" sərlövhəsi altında Davud Fatinin 1228/1814-cü ildə Dramada anadan olduğunu, əsl adının Davud olduğunu, Quran təhsili aldıqdan sonra, Qahirəyə - dayısının yanına göndərildiyini, bura-

dakı ədəbi mühitin onun yetişməsində böyük rol oynadığını, divan, təzkirə və xeyli gözəl şeir yazdığını qeyd edir [202 a, s.1]. Misirdə üç il qaldıqdan sonra İstanbula gələn Fatin müxtəlif dövlət işlərində işləmişdir. İstedadına görə ona Fatin təxəllüsü verilmişdir. 1283 / 1866-cı ildə vəfat etmişdir.

Fatinin tərtib etdiyi “Divan” 1871-ci ildə oğlu tərəfindən nəşr olunmuşdur. Fatin, 1269/1853-cü ildə “Xatimətül-əşar” adını verdiyi təzkirəsini tamamlamış və əsərdə 1721-ci ildən 1853-cü ilə qədər əsasən Osmanlı imperiyası ərazisində yetişmiş 672 nəfər şair haqqında məlumat verilmişdir. Əsər, Salim təzkirəsinə zeyl olaraq tərtib olunmuşdur.

Təzkirənin əvvəlində Rüşdü əfəndi, Kamal əfəndi, Sübhi əfəndi, Tevhid əfəndi, Əhməd Cövdət əfəndi tərəfindən yazılmış təqrizlər yer almaqdadır. Bundan sonra İsmayıl Haqqı Əfəndi, Şakir Əfəndi, Həsən Haqqı Əfəndi, Talib Əfəndi, Əhməd Vəcidi Əfəndi, Mustafa Rəsa Əfəndinin təzkirənin tamamlanması haqqında yazdıqları maddeyi-tarixlərə yer verilmişdir [203].

Fatin, təzkirəsində əvvəlcə şairlərin şeirlərindən nümunələri təqdim etmiş, daha sonra isə şairlərin tərcümeyi-halını vermişdir. Əsərdə şairlər təxəllüslərinə görə deyil, adlarına görə əlifba sırası ilə təqdim olunmaqdadır. Təzkirə 1271/1855-ci ildə daşbasma şəklində çap edilmişdir [203]. Fatin, təzkirəsinin 1855-ci il nəşrindəki yanlışları təshih edərək yenidən çapa hazırlamaq üçün 1856-cı ildə “Cərideyi-həvadis” adlı qəzetin 8 Məhərrəm tarixli 802-ci nömrəsində elan yerləşdirmişdir. Fəqət bu elan da istənilən nəticəni verməmişdir. Təzkirənin təshihlərlə təkmilləşdirilmiş nəşri işıq üzünə görməmişdir. Prof. Ö. F. Akün, təzkirənin Şinasi tərəfindən yenidən nəşrinə təşəbbüs göstərilməsindən bəhs etmiş və təzkirənin Şinasi nəşrinin bəzi səhifələrini əldə etdiyini qeyd etmişdir [127, s.67]. Onun məqaləsinin nəşr olunmasından bu günə qədər 60 ilə yaxın zaman keçsə də, təzkirənin Şinasi nəşri elmi dövriyyədə yoxdur.

M.K.İnal, təzkirəsində Fatin haqqında məlumat verərkən onu istedadlı şair kimi qəbul etmir, təzkirəsinin isə az-çox faydası olduğunu ifadə edir: “*Şeir deyə biləcəyimiz sözlər söyləməmiş isə də əmsalı şairlər arasında o, yalnız mükəmməl,*

naqis hər nə isə ortaya bir təzkireyi-şüəra qoymuşdur ki, tarixi-ədəbiyyat ilə iştiğal edənlər üçün az-çox bir fayda təmin edər” [212, s.568].

Təzkirə haqqındakı mənfi rəylərə baxmayaraq əsər, 1721-1853-cü illərdə yaşayıb-yaratmış şairlər haqqında məlumatı bu günümüzə qədər yetişdirdiyi üçün əhəmiyyətliyədir. Əsərdə, Fateh, Xaqan, Rüşdü, Sayi Əfəndi, Səburi, Fərəcullah Əfəndi və Yusif Əfəndi kimi Azərbaycan şairləri haqqında ilkin məlumat yer almışdır.

Mehmed Tofiq XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış və qələmə aldığı “Məcməüt-təracim” adlı əsəri ilə adı türk təzkirəçiliyi tarixinə daxil olmuşdur. Həyatı haqqında çox az məlumat vardır. 1229/1814-cü ildə anadan olmuş, 1274/1858-ci ildə vəfat etmişdir. Mehmet Tofiq əfəndi məsnəvixan olmuşdur [166, s.85]. “Məcməüt-təracim” adlı əsərini neçənci ildə yazdığı məlum deyildir. Əsər tərtib olunarkən şairlərin vəfat tarixi əsas götürülmüşdür. Təzkirənin yeganə nüsxəsi İstanbul Universiteti Kitabxanasında Ty. 192 şifrəsi ilə mühafizə edilir. Bu təzkirədə sadəcə şairlər haqqında məlumat verilməmiş, eyni zamanda sufilər, mütəsəvvüflərdən də bəhs olunmuşdur. Təzkirədəki şair, mütəsəffüf, şeyx sayı 540 nəfərdir. Əsər Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf tarixi üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, burada Əcəm Bəkir Şirvani, Əli Misli əfəndi, Arifi İshaqzadə, Ruhi Bağdadi, Gülşəni, Yusif Şirvani, Şeyx Mahmud Əfəndi, Şeyx Əli Şirvani kimi azərbaycanlılar haqqında məlumatlara rast gəlirik [362].

Mehmed Tofiq 1843-1893-cü illər arasında yaşamış, mənzum və mənsur bir neçə əsərin müəllifidir. “Çaylak” adlı jurnal nəşr etdirdiyi üçün təxəllüsü “Çaylak”dır. 1873-ci ildə “Qafileyi-şüəra” adlı təzkirəsinin “D” hərfinin ortalarına qədərki hissəsini nəşr etdirmişdir. Bu əsər “Məşahiri-şüərayi-Osmaniyyənin təracimi-əhvalıyla bəzi aşari-şəriyyətlərini camidir” sərlövhəsi ilə çap olunmuşdur [271]. Təzkirənin digər hissələri isə dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Təzkirə 281 şairi əhatə edir. M.Tofiq digər təzkirələrdən istifadə edərək bu əsəri hazırlamışdır. Təzkirədə Bəsiri, Bidari, Hafiz, Həbib, Hamidi təxəllüslü digər təzkirələrdə də haqlarında məlumat verilmiş Azərbaycan şairlərinə yer verilmişdir. Ancaq bu məlumatlarda orijinallıq yoxdur.

XIX əsrin ortaları və XX əsrin əvvəllərində yaşamış yazıçı, ədəbiyyat tarixçisi və pedaqoq Faiq Rəşad (1851-1914) təzkirə müəllifi olaraq da xatırlanmaqdadır. Əsl adı Əhməd Rəşaddır. Əsərlərində Faiq təxəllüsündən istifadə etmişdir [132, 103]. “Təracimi-əhval”, “Təracimi-əhvali-məşahir”, “Tarixi-ədəbiyyati-Osmaniyyə” və s. əsərlərin müəllifidir. “Əslaf” adlı kitabının ön sözündə bu əsərin təzkirə olduğunu qeyd edir [314 a, s.5]. F.Rəşad, Osmanlı şairlərinin tərcümeyi-halları və əsərlərindən örnəkləri “Xəzineyi-fünun” adlı jurnalda (1311 və 1312) nəşr etdirir. Bu materiallar 1311-1312-ci illərdə olduğu kimi “Əslaf” adı altında işıq üzü görmüşdür. Kitabda 55 Osmanlı ədibinin tərcümeyi-halı verilmişdir.

XX əsr Türk təzkirəçilərindən biri də Mehmed Siracəddindir. Həyatı haqqında məlumat yox dərəcəsidir. Mehmed Siracəddin, P.Hammerin “Osmanlı şeir sənəti tarixi” (Geschichte Der Osmanischen Dichtkunst Bis Auf Unsere Zeit) adlı əsərinin IV cildinin bir hissəsini tərcümə edərək “Məcmueyi-şüəra və təzkireyi-üdəba” adlı əsərini 1907-ci ildə ortaya qoymuşdur [289]. O, Hammerin əsərindəki yanlışları təsəhhih etmək və oradakı boşluqları doldurmaq üçün əsəri tərcümə etmişdir. Tərcüməyə 75 şairin tərcümeyi-halı daxil edilmişdir [290].

Millət kitabxanasının qurucusu, əlyazma kolleksiyoneri Əli Əmiri (1857 – 1924) “Təzkireyi-şüərayi-Amid” adlı əsəri ilə təzkirəçilik tarixinə imzasını atmışdır. “Divanı-lügətit-türk”ün əlyazmasını ilk dəfə Əli Əmiri tapmış və nəşr olunması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Əli Əmiri otuzdan artıq əsərin müəllifidir. “Təzkireyi-şüərayi-Amid” sərlövhəli təzkirəsi məhəlli xarakter daşıyır və Diyarbəkrdə yetişən 217 şairi əhatə edir. Əsərin sadəcə I cildi 1910-cu ildə nəşr olunmuşdur. I cildə 79 şairin tərcümeyi-halı verilmişdir. Təzkirə həm yazılı, həm də şifahi qaynaqlardan istifadə olunaraq tərtib edilmişdir [135]. Əsər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi üçün əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tarixi və ədəbi əsərləriylə məşhurlaşmış Mahmud Kamal İnal (1871-1957) haqqında H.Vassafın “Bir eski zaman efendisi İbnülemin Mahmud Kemal Kemalül-Kemal” adlı əsərindən məlumat alırıq. Əsərin əvvəlində “İbnüleminin kendi kalemindən tərcümeyi-halı” adlı hissədə 1871-ci ildə ramazan ayında anadan olduğunu qeyd edir,

təhsili haqqında məlumat verir. 13-14 yaşından etibarən şeir yazmağa başladığını, dinə, əxlaqa, təsəvvüfə, hikmətə, ədəbiyyata, siyasətə dair kitabları olduğunu bildirir [353, s.77].

H.Vassaf, M.K.İnalı bu şəkildə təqdim edir: *“Mahmud Kamal İnal bəy əsəbiyyül-mizacdır, ciddidir, səriul-infiildir, fövqaladə həssasdır. Bu hali nəhafəti-vücutiyəsinin və farti-zəka, vəfrəti-dühasının təsirindəndir. Ədəb və tərbiyəyi və həqiqəti-halə muqayir gördüyü ufak bir şeydən, hələ ən həfif bir bəd-müamələdən mütəəssir olmaq müşarun ileyhin təbiəti-zatiyəsi icabındandır. Onunla görüşən və məclis söhbətində bulunan kimsələr hər hal ü hərəkətində həzm u ehtiyata riayətəkar olmaq məcburiyyətindədir. Tərbiyəsizliyi, sayqısızlığı, laübaliliyi, boşboğazlığı, zəmmamlığı, təməllüku, fəssallığı xoş görməz”* [353, s.7].

M.K.İnal, Məktəbi-mülkiyyə və Məktəbi-hüquqda təhsil almış, uzun müddət müxtəlif dövlət işlərində çalışmış və təqaüdə çıxdıqdan sonra isə çoxsaylı əsərlərə imza atmışdır. “Hersekli Arif Hikmet Bey”, “Kamilül-Kemal”, “Nurül-Kemal”, “İzzül-Kemal”, “Kemalül-İsmet”, “Tuhfei-hattatin”, “Kemalüş-şüara” və s. kimi əsərlər qələmə almışdır.

M.K.İnalın “Kemalüş-şüara” digər adıyla “Son əsr Türk şairləri” adlı təzkirəsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış şairlərin həyat və yaradıcılığını əhatə etməsi baxımından əhəmiyyətli qaynaqdır. Əlifba sırası ilə 566 şairin təqdim olunduğu bu dəyərli qaynaq Fatin təzkirəsinə zeyl olaraq qələmə alınmışdır. Prof. Ö. F. Akün bu əsərin Fatin təzkirəsinə zeyli olmasını qəbul etməmiş və məsələni bu şəkildə açıqlamışdır: *“«Son Asır Türk Şairleri» əsəri hesab edildiyi kimi sadəcə zeyli olduğu Fatin təzkirəsinin qaldığı 1855-ci ildən sonrakı zamanın şairləri ilə məhdudlaşmır. Fatin Əfəndinin öz əsərinə daxil etmədiyi şairlər, həmçinin tərcümeyihalları zəif və çox yetərsiz işıqlandırılmış şairlər də “Son Asır Türk Şairləri”nə daxil edilmişdir. İbnülemin, bundan da əvvələ gedərək, Ramiz və Sahaflar Şeyhizadə Əsəd əfəndi təzkirələrini sərf-nəzər edən Fatinin “Xatimətül-əşar”ına zeyl olaraq yazdığı Salim təzkirəsinin müasirləri arasına girib, ondan bu yana da Fatin əfəndiyə qədər olan zamana gəlib çıxır. Bununla yanaşı o, hər iki əsərdə mövcud olmayan başqa*

şairlərin tərcümeyi-hallarını da araşdırmış və kitabına daxil etmişdir. Beləliklə, doğum və ya ölüm tarixləri 1800-cü illərin başlanğıcına və ya daha da öncəyə gedib çıxan bir qism şairlərin daxil edilməsi ilə əsərin xronoloji çərçivəsi o zamandan 1941-ci ilə kimi bir əsr yarımından daha geniş bir zamanı əhatə edir” [131, s.259].

Mahmud Kamal İnal təzkirəsinin “Müqəddimə”sində təzkirə və bioqrafik əsərlərin tərtib olunmasının əhəmiyyətindən bəhs edərkən yazır: “*Həqiqəti-bəsitədəndir ki, səadaəti-bəşəriyyəyi təmin edən mədəniyyət, mərifətdən təvəllüd edər. Mərifətdən məhrum olan insanlar, vəhşətin məsəyibi-gunagunundan təhəffuz edəməzlər. Hər millətin mərtəbəyi-mədəniyyəti yetişdirdiyi ərbabi-mərifətlə müqayisə olunur. Mərifət sahibləri ziri-zəmində qalan asari-qədimə vü nəfisə gibi məhkumi-nisyan olursa səheyi-mədəniyyətə ihrazi-mövqi etmək müşkildir...Əslaf və müasir haqqında asari-ədiddə vücuda gətirənlər, onları ezaz və namlarını ihya eyləməklə bərabər ən ziyadə Vətəni-əzizinin mühafizi-atisi olan əxlafa xidmət etmək əməлиндəndir*” [212, s.XI]. Daha sonra Mahmud Kamal ilk dəfə olaraq bu xarakterli əsərlər haqqında sistemli və qısa məlumat verir. Təzkirəçi əsərinin meydana gəlməsi səbəbini və şairlər haqqında məlumat toplamağın çətinliklərini açıqlayır: “*...Təzkirəyi-Fatinə zeyl olaraq başlıca bir əsər vücuda gətirmək istədim. O qədər müşkülata giriftar oldum ki, izah edilsə dinləyənlər mütəssir olurlar:*

Lal olursun dinləsən bir fikra tabı-sinədən,
Bir səhifə açsam ağlarsın kitabı-sinədən”.

M.İnal təzkirəsinə daxil edəcəyi şairlərin ailələrinin laqeydliyindən də giley-güzər edir. “*Məsələn, şairlərdən birinin oğluna müraciətlə babasının adını sorsam sükut edər. Çünki mərak edib də öyrənməmişdir. Bir şairin divanı-əşəri müqəddəmə təb edildiyini xəbər alıb da övlad və əhfidinə müraciət etsəm, heyratlarla qarşılanırdım. Çünki onlar babalarının, yaxud cədlərinin şair olduğunu və divanının təb olduğunu ilk dəfə məndən eşitmişlərdir*”. Bəzi şairlərin ailələri isə məlumat verməkdən çəkinmişlər. “*Vilayətdə bulunan övlad və əhfada pedər və cədləri haqqında məlumat vermələrini rica etsəm, cavab verməzlərdi. Çünki bu xüsusda məlumat edinməyə nəfslərinə əsla lüzum görməmişlərdir*” [212, s.14]. Təzkirənin ərsəyə gəlməsi zamanı

qarşılaşdığı bütün çətinlikləri dilə gətirən təzkiyəçi fikirlərini bu şəkildə tamamlayır: *“Bu qədər məvəni və bu qədər müşkilat qarşısında şüərayi-mərhumənin tərəcəmi-əhval və asarına kəsbi-vüquf etmək mübah olduğundan onların məzarlarının başında oturub istədiyimiz məlumatı qalibə kəndilərindən sormağ icab edəcək!... Müraciət etdiyim zatlar ağıllarını başlarına toplayıb da bir az düşünsələr, təqdir edərlər ki, mən nəfəsimdən ziyadə kəndilərinə xidmət ediyorum”* [212, s.15]. Mənevəvi dəyərləri hər şeydən üstün tutan təzkiyəçi bu əsəri oxuyanların onu rəhmətlə yad etməsini təmənni edir.

Təzkiyənin sonunda beş şairin əsər haqqında təqrizi (rəyi) yer almaqdadır. M. K. İnal təqrizləri əsərinin sonunda verməsinin səbəbini açıqlayır: *“Naciz şəxsim və əsərim haqqında təvəccüh ibraz edən qiymətli şairlərimizdən bəzi zəvatin lütfən yazdıqları mənzumələr və tarixlər istihkakımın fəvqində – təqdir və təbcili-mütəzammın bulunduğu için nəşr etməkdən sıxıldım. Fəqət bu nəfis əsərlərin ziyayına razı olmadığım gibi hörmət etdiyim bəzi ərbabı-mərifətin israrlarına da müqavimət edəməyərək hüsni-xatimə olmaq üzrə əsərin sonunda qoymaya məcbur oldum”* [215, s.2676].

Hammamizadə İhsan, Mehmed Səlim İnal, Mehmed Tahir Nadi, Ahmed Rəmzi və Tahir Olgunun yazdığı bu təqrizlər nəzmlə qələmə alınmışdır. Nümunə olaraq Mehmed Səlim İnalın təzkiyə haqqındakı təqrizinə nəzər salağ:

Etdi Mahmud Kamal İbnül Əmin,
Ədəb ü şeirə bir böyük xidmət.
Namı mənsi və bəlki na-məsmu,
Necə insanə verdi bir şöhrət.
Qurdı ərbabı danişə o hümam,
Daimi böylə məşhəri-hörmət.
Bunların əksəriylə o, bizzat,
Eyləmiş əqdi-məclisi ülfət.
Hərkəsin əsl ü fəslinə vaqif,
Sanki nəssabı-millət ol həzrət.
Hərkəsin hal ü qalını biliyor,

Bu bilişdir ona böyük qüvvət.
Kəndini bilmiyor bu gün kimsə,
O isə hər kəsi bilir...Heyrət!
Böylə bir kişvəri-təkasüldə
Bu qədər zatın – eyləyin diqqət!
İsmi, rəsmini, müasirini,
Aradı, buldu, topladı ümmət!
Himməti varsa kəndinə kişinin,
Kim kimə bak bu gün okur rəhmət.
Bıkmamış heç, usanmamış, nicə yıl,
Etmiş ibzali-himmət ü gayrət.
Sərfi-nəqdinəyi-həyat etmiş,
Nəfsinə verməmiş əhəmiyyət.
Böylə gəlmiş vücudə bu əsəri,
Bu, nə məhsuli-gayrət ü himmət.
Bu kitabın, müəllifin daim,
Qədrin bilməli bütün millət [215, s.2677-78].

Bu təzkirə Azərbaycan ədəbiyyatının sözü gedən dövrlərini, xüsusilə mühacirət ədəbiyyatını öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqlardandır [366, s.394-399]. Ö. F. Akün bu təzkirənin əhəmiyyəti üzərində xüsusi dayanır: *“İbnüləminin yorulmaq bilmədən göstərdiyi fəaliyyət sayəsində, varlıqları heç bilinməyən, sadəcə adları məlum olub kimlikləri məchul qalmış və yaxud artıq unudulmağa məhkum olmuş bir çox şair ortaya çıxarılmışdır. Bu səbəbdən sözügedən şairlərin içindən bəzilərini çıxdaş etməyə təşəbbüs göstərməmişdir. Özü ön sözdə qeyd etdiyi kimi, zövqlər və ölçülər şəxsdən şəxsə dəyişdiyi üçün şairləri sənət dərəcələri baxımından dəyərləndirməyə çalışmamış, hər hansı birini çıxdaş etməyə çox da lüzum görməmişdir”* [131, s.260]. Daha sonra Ö. F. Akün təzkirəyə yönəldilən tənqidlərdən də bəh edir: *“Əsərinə daxil etdiyi müasiri olan şairlərdən bəzilərinə onlarla özü arasında olan münasibətlərə, onlardan gördüyü davranış və hörmət dərəcəsinə görə fərqli yanaşmalar göstərdiyi*

də diqqətdən yayınmır. Xoşu gəlmədiklərindən, özü ilə arasında mənfi münasibət olanlardan bəhs edərkən onların sənətlərinə, ədəbi şəxsiyyətlərinə toxunmadan mənfi xüsusiyyətlərini görməyə çalışan bir tənqid və tanıtma mexanizmini hərəkətə keçirdiyini görürük. Xoca Heyrət və Əli Əmiri Əfəndiyə bir az da bu iş üçün uzun-uzun ayırdığı səhifələr, atası İpəkli Tahir Əfəndidən birlikdə dərs aldığı uşaqlıq dostu, şeir və ədəbiyyat aləminə birlikdə daxil olduğu, özünün ilk əsərlərinə mənzum təqrizlər yazan Mehmed Akifə qarşı meydana gəlmiş soyuqluğu gizlətməyə lüzum görməyən və başqalarına ayırdığı səhifə həcmi ondan əsirgəməktən çəkinməyən mövqeyi, yeri gələndə əsərinə müdaxilə edən bəzi hissi davranışlarını ortaya çıxarmaq üçün yetərli örnəklərdir” [131, s.260].

M.K.İnal təzkiyəsində bəzi şairlər haqqında çox ətraflı, bəziləri ilə bağlı isə çox qısa məlumatlar verir. Əsərdə şairlərlə bağlı lətifələr də yer almaqdadır.

XX əsr təzkiyəçilərindən Nail Tuman 1875-ci ildə İstanbulda anadan olmuşdur. O, Sıbyan məktəbində, Darüt-təlimdə, Mədrəseyi-ədəbiyyədə oxumuş, xüsusi müəllimlərdən dərs almış, Məktəbi-hüquqi-şahanədə isə bir il təhsil almışdır. 1896-cı ildə Xariciyə Nəzarətində işləməyə başlamışdır. 1914-cü ildən etibarən Xoy, Səlmas, Həmədan konsolu (şahbəndəri) olmuşdur [342, s.604]. “Xəmsələr kataloqu”, “Türk musiqişünasları tarixi”, “Lüğəti-tarixiyyə” və “Töhfeyi-Naili” adlı əsərlərin müəllifidir. Təzkiyəçi “Töhfeyi-Naili” adlı təzkiyəsini 1368/1949-cu ildə tamamladığını əsərin müqəddiməsinin sonunda qeyd edir. Əlifba sırası əsasında tərtiblənmiş və 6288 şairin qısa tərcümeyi-halını, əsərlərindən nümunələri əhatə edən təzkiyənin 3 əlyazma nüsxəsi (Ankara Milli Kitabxana 611, Türk Ensiklopediyası kitabxanası 870, İstanbul Universiteti Fən Ədəbiyyat fakültəsi kitabxanası 2364) mövcuddur. Təzkiyənin tam mükəmməl nüsxəsi Türk Ensiklopediyası kitabxanasında mühafizə olunmaqdadır ki, əsərin 2001-ci il faksimile nəşri bu nüsxə əsasında çap olunmuşdur. M.Tatçı, Nailinin təzkiyəsinin tərtibi zamanı 75 qaynaqdan istifadə edildiyini yazır [342, s.604].

Nail Tuman təzkiyəsinin yazılma səbəbini əsərin müqəddiməsində bu şəkildə açıqlayır: *“Bu günkü ifadə ilə Divan ədəbiyyat unvan-ümmüsi altında toplanan divanların şairləri ilə divan tərtibinə müvəffəq olmayanların tərcümeyi-hallarını ehtiva*

edən şüəra təzkirələri mühtəvasını bir araya gətirərək müntəsin ədəbə bir xizmət olmaq arzusuyla yazdığım bu naciz əsəri vücuda gətirmək fikri çox zaman xatirimdən keçərdi. O zamanki düşüncəm nə qədər şüəra təzkirəsi var isə mühtəvasını yek digəriylə qarşılaşdırdıqdan sonra bunlarla əlaqəli digər əsərlərdən nöqsanlarını ikmal və qiyməti-tarixiyeyi ifadə etməyən təkəllüfatı-münşiyatıyla yazılmış cümlələri qaldıraraq hər kəsin könül hüsuruyla oxuya biləcəyi bir tərzdə sadə bir lisan ilə yazıb bir yerdə cəm etmək idi. Müəhhirən bu fikirdən vaz keçərək daha faydalı olmaq üçün müxtəsər bir şəkildə tərcümeyi-hallarını yazaraq hər hangi bir şair haqqında təmiqitədqiqat edəcəklərə yardım arzusuyla məxəz göstərib yazmayı tənsib və bu arzu ilə iki sənə əvvəl işə başlayıb Töhfeyi-Naili namın verdiyim bu külliyyatı meydana gətirdim” [250, s.58; 295, s.175].

Müqəddimənin sonunda təzkirənin şairlərin tərcümeyi-hallarını qısa zamanda rahat şəkildə tapmağa kömək edəcəyinə ümid etdiyini əlavə edir: *“Şairlərimizin tərcümeyi-hallarını kolaylıqla bulmaq üçün yazılmış olan bu əsər ədəbiyyat ilə iştiaqlı edən zəvat çox vaxt kayb edilməsinə məxəz tahrisi külfətindən qurtaracağı cəhətiylə hüsni-qəbula layiq görülməsinə ümidvar olduğumdan bu uğurda sərf etdiyim əməyin məhsulünə məsruf olduğu qənaətindəyəm”* [250, s.58].

“Töhfeyi-Naili” Azərbaycan ədəbiyyatı baxımından da əhəmiyyətli qaynaqdır və bu günə kimi Azərbaycan ədəbiyyatının mənbəyi kimi dəyərləndirilməmişdir.

Türk təzkirəçiliyi Herat təzkirəçiliyinin təsiri ilə XVI əsərdən etibarən yaranmış, özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və bu ənənə XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Türk təzkirələrini mərhələlərlə nəzərdən keçirdiyimiz zaman aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

1. Anadoluda XVI əsrdə qələmə alınan təzkirələrdə şairlər haqqında çox geniş məlumat verilirdi. Bu təzkirələrin dili də çox ağır idi. İlk Anadolu təzkirəsi “Həşt-behişt”dən başqa digər XVI əsr təzkirələri əlifba sırası ilə tərtib olunmuşdur. Yəni strukturda dəyişiklik olmuşdur.

2. XVII əsrdə Anadoluda qələmə alınan təzkirələr XVI əsr təzkirələrinin davamı idi. Yəni XVII əsr təzkirəçiləri zaman baxımından bir boşluq buraxmadan təz-

kirələr tərtib edirdilər. Bu şəkildə XVII əsrdə təzkirə zeylləri ortaya çıxmışdır. Bundan əlavə türk təzkirəçiliyinin XVII əsr mərhələsində antologiya strukturunda əsərlər qarşımıza çıxır. XVII əsr təzkirələrində şairlərin tərcümeyi-halları və ədəbi tənqid hissəsi qısaldılmış, bunun əvəzinə şeirlərdən nümunələrə daha çox yer verilmişdir.

3. Türk təzkirəçiliyinin XVIII əsr mərhələsində də XVII əsr təzkirəçilik ənənəsi davam etdirilmişdir. XVIII əsr təzkirələri struktur və forma baxımından XVI əsr təzkirələrini xatırladır. Belə ki, XVIII əsr təzkirəçiləri şairlərlə bağlı bio-bibliografik məlumatı daha geniş verməyi məqsədəuyğun hesab etmişlər. Bu əsrdə ilk zümrə təzkirəsi Əsrar Dədə tərəfindən qələmə alınır.

4. XIX əsr təzkirələrində şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında çox qısa məlumat verilmişdir. Bu əsrdə çox sayda təzkirə qələmə alınsa da Arif Hikmət və Fatin təzkirələri sözügedən dövr ədəbiyyatını araşdırmaq üçün əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Fatin, təzkirəsində struktur baxımından dəyişiklik etsə də, bu çox əhəmiyyətsiz yenilik olmuşdur. Belə ki, təzkirədə şairin bioqrafiyasından əvvəl şeiri təqdim olunmuş, daha sonra tərcümeyu-halı işıqlandırılmışdır. XIX əsr təzkirəçiləri zeyl ənənəsini də davam etdirmişlər.

5. Türk təzkirəçiliyinin XX əsr mərhələsində qələmə alınmış təzkirələr arasında Mahmud Kamal İnalın əsəri daha əhəmiyyətlidir. Bu təzkirə özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqli olaraq ədəbiyyat tarixini xatırladır. Bundan əlavə XX əsrdə Anadolu sahəsində ilk məhəlli təzkirə ortaya çıxmışdır. Əli Əmirinin “Təzkireyi-şüərayi-Amid” adlı əsəri bu coğrafiyada yazılmış və Diyarbəkrdə doğulan və yetişən şairləri əhatə edən məhəlli təzkirədir. Nail Tuman isə təzkirələr daxil olmaqla 75 qaynaqdan istifadə edərək XIII əsrdən təzkirənin yazıldığı zamana qədərki türk şairlərinin həyatı və əsərlərindən çox qısa nümunələri təqdim etmişdir. Bir növ təzkirələr təzkirəsi hazırlamışdır.

Araşdırılan dövr təzkirələrinin bəzilərinin əhəmiyyətli təzkirələr olmadığı qeyd olunsada, onların ilkin qaynaq kimi əhəmiyyətinə kölgə salmaq mümkün deyildir.

Türkiyə - Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin araşdırılmasında da bu qaynaqlar müstəsna rol oynamaqdadır.

1.4. Türk təzkirələrinin nəşri vəziyyəti və tədqiq tarixi

Şair təzkirələri Şərqi xalqlarının klassik ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin mühüm qaynaqlarındandır. Təzkirəçilik ənənəsi digər Şərqi xalqlarında olduğu kimi, türk dünyasında da özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Təkcə Osmanlı ədəbiyyatında XVI əsrin birinci yarısından başlayaraq otuzdan artıq şair təzkirəsi qələmə alınmışdır. Herat təzkirəçilik məktəbinin təsiri ilə yaranıb inkişaf edən Anadolu sahəsi təzkirəçiliyi bir-birindən dəyərli nümunələri ilə klassik ədəbiyyatımıza qaynaqlıq etməkdədir. XVI – XX əsrin əvvəllərinə qədərki Osmanlı və Azərbaycan ədəbiyyatına işıq salan Anadolu sahəsində yazılmış təzkirələr aşağıdakılardır:

Səhi Bəy “Həşt behişt” h.945/1538, Lətifi “Lətifi təzkirəsi” h.953/1546, Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” h.974/1566, Həsən Çələbi “Qınalızadə təzkirəsi” h.994/1585, Bəyani “Bəyani təzkirəsi” XVI əsr, Riyazi “Riyazüş-şüəra” h.1018/1609, Qafzadə Faizi “Zübdətül-əşar” h.1030/1620, Rza “Rza təzkirəsi” h.10550/1640, Yümni “Yümni təzkirəsi” XVII əsr, Asim “Zeyli-Zübdətül-əşar” XVII əsr, Güfti “Təşrifatüş-şüəra” XVII əsr, Mücib “Mücib təzkirəsi” h.1122/1710, Səfayi “Səfayi təzkirəsi” h.1134/1721, Salim “Salim təzkirəsi” h.1134/1721, Bəliğ “Nüxbətül-əsar” h.1139/1726, Ramiz “Adabı-zürəfa” h.1198/1783, Əsrar Dədə “Təzkireyi-şüərayi-Mövləviyyə”, Silahdar “Silahdar təzkirəsi” h.1204/1789, Səfvət “Nüxbətül-əsar fi-fəvaidi əşar” h.1197/1782, Şəfqət “Şəfqət təzkirəsi” h.1229/1813, Tofiq “Məcməüt-təracim” h.1242/1826, Əsad “Bağçeyi-səfa ənduz” h.1251/1835, Arif Hikmət “Arif Hikmət təzkirəsi” h.1250/1834, Fatin “Xatimətül-əşar” h.1269/1852, Mahmud Kamal İnal “Kamalüş-şüəra” (XX əsr), Nail Tuman “Töhfeyi-Naili” (XX əsr).

Osmanlı imperiyasında təzkirələrin nəşrinin həyata keçirilməsinə hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. Belə ki, Osmanlı zamanında Dövlətşah təzkirəsinin tərcüməsi, Səhi bəy, Lətifi, Salim, Fatin, Tofiq, Rza, Əli Əmiri və Məhəmmədəli

Müctəhidzadənin qələmə aldığı təzkirələr işıq üzü görmüşdür. Cümhuriyyət dövründə isə 20-dən artıq türk təzkirəsi nəşr olunmuşdur [276, s.67-79].

XX əsrin əvvəllərindən etibarən türk təzkirəçiliyinin müxtəlif aspektləri alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu araşdırmaları nəzərdən keçirdiyimiz zaman Osmanlı təzkirəçiliyinin bəzi nəzəri cəhətlərinin öyrənildiyini, təzkirəçilik tarixinin yazıldığını, təzkirələrin böyük bir qisminin elmi-tənqidi mətnlərinin nəşr olunduğunu və təzkirəşünaslar nəslinin yetişdiyini söyləyə bilərik.

Təzkirələrin yazılma xronologiyasına görə nəşr tarixini nəzərdən keçirək.

XVI əsr təzkirəçisi Səhi bəyin qələmə aldığı təzkirə ilk dəfə Mehmed Şükri tərəfindən “Asari eslafda tezkirei-Sehi” adı ilə h.1325-ci (m.1907-1908) ildə İstanbulda Osmanlı türkcəsində nəşr olunmuşdur. 218 şair haqqında məlumat verən bu nəşri Necati Hüsni Luğal və Osman Reşer alman dilinə tərcümə etmişdir (1942). Ancaq Mehmet Şükri nəşrində olmayan şairlər İstanbul Universiteti kitabxanasındakı Ty-2540 şifrəli əlyazma əsasında tərcüməyə əlavə olunmuşdur [267 a, s.274].

Təzkirənin Süleymaniyyə kitabxanasındakı nüsxəsinin faksimiləsini, elmi-tənqidi mətni, nüsxələr arasındakı fərqi əks etdirən bir araşdırmanı prof. G. Kut ortaya qoyur. Harvardda 1980-ci ildə işıq üzü görən bu kitabda şairlərin sayı 240-a çatır. Bu nəşrdə h.1325-ci il çapındakı yanlışlıqlar da düzəldilmişdir. Bunlardan əlavə prof. M. İsen “Həşt behişt”i sadələşdirərək iki dəfə 1980-cı ildə, təkrar nəşri isə 1998-ci illərdə çap etdirmişdir [323].

Lətifinin qələmə aldığı “Təzkirətüş-şüəra və tabsiratün-nüzəma” ilk dəfə h.1314/1896-cü ildə Əhməd Cövdət tərəfindən “Təzkireyi-Lətifi” adı ilə çap olunmuşdur. Teodor Çabert və Osman Reşer əsəri alman dilinə çevirib nəşr etdirmişlər [377].

Dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində çox sayda nüsxəsi mühafizə olunan bu təzkirənin sadələşdirilmiş mətni prof. M. İsen tərəfindən hazırlanmış və 1990-cı ildə “Təzkireyi-Lətifi” adı altında işıq üzü görmüşdür [268]. Dr. Rıdvan Canım ilk dəfə olaraq Lətifi təzkirəsinin elmi-tənqidi mətnini hazırlamış və 2000-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Elmi-tənqidi mətn 97 nüsxə arasından seçilmiş 5 nüsxə üzərində

aparılan müqayisə əsasında hazırlanmışdır. Nurosmaniyə Kitabxanasındakı 3725 şifrəli əlyazmadan isə əsas nüsxə kimi istifadə olunmuşdur.

Aşiq Çələbi tərəfindən qələmə alınan “Məşairü-şüəra” müəllifinin vəfatının 400-cü ildönümü münasibətilə ingilis şərqşünası M.Ovens 1971-ci ildə Britaniya Muzeyindəki nüsxənin fotofaksimilesini nəşr etdirmişdir [374].

Təzkirənin elmi-tənqidi mətnini prof. Filiz Kılıç hazırlamış və əsəri dissertasiya səviyyəsində tədqiqata cəlb etmişdir. Bu elmi-tənqidi mətn 3 cildə 2010-cu ildə nəşr olunmuşdur [143].

Qınalızadə Həsən Çələbinin həyatını və yaradıcılığını araşdırıb, təzkirəsinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayan İbrahim Kutluk olmuşdur [282]. Qınalızadə təzkirəsinin elmi-tənqidi mətni Türkiyədəki üç nüsxə - Universitet Kitabxanası (Ty 1737), Topqarı Sarayı Rəvan Kitabxanası (1451), Topqarı Sarayı Muzeyi Xəzinə kitabları (1270) əsasında hazırlanmışdır [249].

1596-cı ildə Bəyaninin qələmə aldığı “Təzkirətüş-şüəra” bu əsrin başqa bir bio-bibliografik qaynağıdır. Bəyaninin həyatı və yaradıcılığını ilkin mənbələr əsasında İ.Kutluk öyrənmiş və təzkirəsinin elmi-tənqidi mətnini üç nüsxə əsasında (Bayəzid Kitabxanası 2759, Universitet Kitabxanası 2568, Millət Kitabxanası Əli Əmiri 757) nəşrə hazırlamışdır. İ.Kutlunun 1975-ci ildə bitirdiyi elmi-tənqidi mətn, tədqiqatçının ölümündən sonra 1997-ci ildə Ankarada işıq üzü görmüşdür [160].

XVII əsrin digər təzkirəçisi Seyid Rza Zəhrimarzadənin təzkirəsinin Türkiyədəki Süleymaniyə (Aşir Əfəndi) Kitabxanasındakı 243 şifrəli əlyazması Əhməd Cövdət tərəfindən 1316 (1901)-ci ildə İqdam mətbəəsində çap olunmuşdur. Təzkirənin təkrar nəşri 2002-ci ildə M.Sadık Ərdağı tərəfindən həyata keçirilmişdir [326]. Təzkirənin elmi tənqidi mətni prof. G.Zavotçu tərəfindən hazırlanaraq nəşr olunmuşdur [361].

XVII əsr təzkirəçisi Yümni haqqında ilk geniş tədqiqatı Sadık Erdem aparmışdır. Tədqiqatçı Yümni təzkirəsinin üç nüsxəsini üzə çıxarmışdır. Millət kitabxanası Əli Əmiri 78, 780 və İstanbul kitabxanası 3948 şifrəli əlyazmalar əsasında təzkirənin elmi-tənqidi mətni hazırlanmış [194] və 2013-cü ildə nəşr olunmuşdur.

Güfti təzkiyəçilik tarixində ilk dəfə nəzmlə təzkiyə yazan müəllifdir. Güfti təzkiyəsini K.Yılmaz tədqiq etmiş və 2001-ci ildə Ankarada nəşr etdirmişdir.

XVIII əsrin ilk təzkiyəçisi Mücib əfəndinin “Təzkiyəyi-Mücib” adlı əsərinin elmi-tənqidi mətni dos. Kudret Altun tərəfindən hazırlanmış və 1997-ci ildə çap olunmuşdur [294]. Kitabda öncə Mücibin həyatı haqqında məlumat verilmiş, şairliyindən bəhs olunmuş, daha sonra təzkiyəsi haqqında məlumat yer almışdır. Tədqiqatçı “Təzkiyəyi-Mücib”in Türkiyə kitabxanalarında iki əlyazma nüsxəsinin mühafizə olunduğunu yazır. Elmi-tənqidi mətn hazırlanarkən təzkiyənin Nurosmaniyə kitabxanasında saxlanılan 4965 şifrəli əlyazması əsas götürülmüşdür. İstanbul Universitetindəki (3913) əlyazma isə yardımçı nüsxə kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

XVIII əsrin digər təzkiyəçisi Səfayi əfəndinin “Təzkiyəyi-Səfayi” başlıqlı əsəri prof. P. Çapan tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu təzkiyənin elmi-tənqidi mətni 2005-ci ildə nəşr edilmişdir [292]. P.Çapan təzkiyənin elmi-tənqidi mətnini hazırlayarkən Süleymaniyyə kitabxanasında 2549 şifrəsi ilə saxlanılan avtoqraf əlyazmanı əsas nüsxə kimi dəyərləndirdiyini qeyd edir. Süleymaniyyə kitabxanasındakı 112, İstanbul Universiteti kitabxanasındakı 3215 və Bayəzid kitabxanasındakı 2585 şifrəli əlyazmalar isə köməkçi nüsxə kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Kitabın giriş hissəsində türkcə qələmə alınmış şair təzkiyələri haqqında məlumat verilmiş, XVIII əsr təzkiyələrindən isə ayrıca bəhs olunmuşdur. I fəsildə Mustafa Səfayinin həyatı, ədəbi şəxsiyyəti, əsərləri qısaca olaraq anılmış, təzkiyənin dil və üslub xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. “Təzkiyənin əlyazma nüsxələri və təsvirləri” adlı bölümdə təzkiyənin Türkiyə və xarici ölkə kitabxanalarında mühafizə olunan 19 əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat verilmişdir.

Salim əfəndinin h.1134/1722-ci ildə qələmə aldığı “Təzkiyəyi-şüəra”sı h.1315-ci ildə Əhməd Cövdət tərəfindən ərəb əlifbası ilə İstanbulda İqdam mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Təzkiyənin sözügedən nəşrində 421 nəfər şairdən bəhs edilir. Prof. A. İnce bu nəşrin iki nüsxə əsasında hazırladığını, avtoqraf nüsxədən istifadə olunduğunu və mətnə xətalara rast gəldiyini qeyd edir [318, s.22].

Salim təzki-rəsini 1977-ci ildən etibarən tədqiq edən prof. A.İnce əsərin mətnini hazırlamış və 2005-ci ildə nəşr etdirmişdir. Kitabda Salim əfəndinin həyatı, əsərləri haqqında məlumat verilmiş, “Təzki-rətüş-şüəra”dan bəhs olunmuş, digər təzki-rələr arasındakı yeri, əhəmiyyəti və üslubu dəyərləndirilmişdir. Kitabda təzki-rənin 17 əlyazma nüsxəsinin paleoqrafik təsviri verilmişdir. Bu nüsxələrdən üçü xaricdə, digərləri isə Türkiyə kitabxanalarında saxlanılır. Təzki-rənin avtoqraf nüsxəsində 417 şairin tərcümeyi-halı yer almışdır. Bu nüsxədə bəhs olunmayan 6 şair digər nüsxələr əsasında mətnə əlavə olunmuşdur. A.İnce kitabda Salim əfəndinin “Divan”ı, “Neylür-Rəşad fi-Əmril-cihad”, “İkdül-cuman fi-tarixi əhliz-zaman tərcüməsi”, “Mahiyyətül-aşiq” və başqa əsərləri haqqında da məlumat verir.

Təzki-rənin mətni İstanbul Universitetindəki 2407 şifrəli avtoqraf nüsxə əsasında hazırlanmışdır. Bu səbəbdən də elmi-tənqidi mətnə ehtiyac qalmamışdır. A.İnce mətnin hazırlanmasına dair açıqlama verərkən yazır: *“Hazırladığımız mətnə müəllif xətti ilə yazılmış 2407 nömrəli nüsxəni əsas götürdük. Bu səbəbdən tənqidi mətnə ehtiyac görmədik, ancaq bəzi yerlərdə digər nüsxələrə müraciət etdik. Müəllif nüsxəsində olmayan, lakin mətnə digər nüsxələrdən daxil etdiyimiz şeirləri ayrı təqdim etdik”* [318, s.26]. Bəzi nüsxələrdə rast gəlinən şairlərin təxəllüslərindəki fərqliliklər səhifə altında göstərilmişdir. Təzki-rədə yer alan Quran ayələri və hədislərdən iqtibaslar orijinalında təqdim olunmuş və tərcüməsi verilmişdir. Salim təzki-rəsinin bu nəşrində əsərin 2407 şifrəli avtoqraf əlyazmasına əsasən şairlərin siyahısı təqdim olunmuşdur. Burada şairin adı, təxəllüsü, doğum və vəfat yeri, tarixi göstərilmişdir. Həmçinin əsər Səfayi təzki-rəsi və Şeyxinin “Vəqayiül-füzəla” adlı əsəri ilə müqayisə olunmuşdur [318, s.33].

XVIII əsr təzki-rəçisi İsmayıl Bəliğin antologiya xarakterli “Nüxbətül-əsar li-zeyli Zübdətül-əşar” adlı təzki-rəsi prof. A. Abdulkadiroğlu tərəfindən iki dəfə nəşr olunmuşdur. Tədqiqatçı təzki-rəni ilk dəfə 1985-ci ildə çap etdirmişdir [230]. Kitabda ilk öncə İsmayıl Bəliğin həyatı və əsərləri dəyərləndirilmiş, daha sonra təzki-rəsi təhlil olunmuşdur. A.Abdulkadiroğlu təzki-rənin yeganə nüsxəsinin İstanbul Universiteti

kitabxanasında 1182 şifrəsi ilə mühafizə olunduğunu yazır. Kitabda bu avtoqraf nüsxənin müasir əlifbaya çevirilmiş mətni və əlyazmanın faksimilesi yer almışdır.

Təzkirə 1999-cu ildə Atatürk Kültür Mərkəzi Başkanlığı tərəfindən yenidən işlənərək nəşr olunmuşdur. Bu nəşrdə təzkirənin İstanbul nüsxəsinin faksimilesi verilməmişdir. A.Abdulkadiroğlu təzkirənin Kayseri Rəşid Əfəndi kitabxanasında yeni bir nüsxəsinə əldə etsə də, naqis olması səbəbilə bu əlyazmanı dəyərləndirməmişdir. Təzkirənin bu nəşrinin ön sözündə prof.A.Abdulkadiroğlunun mətn nəşri, mətndə gözdən qaçan, yanlış oxunan ifadələrə bağlı dəyərli fikirləri yer almaqdadır. Tədqiqatçı yazır: “Bir mövzuda yazılan və yaxud hazırlanan əsəri, onun müəllifindən daha çox oxucusunun tənqid pəncərəsindən dəyərləndirilməsindən daha təbii bir şey ola bilməz. Yaxşı niyyətli bir oxuyucunun elmə xidməti heç bir zaman mübahisələrə və incikliklərə səbəb olmamalı, əksinə, tənqid və ya intiqad əslində bir dostluq və səmimiyyət əsəri olaraq dəyərləndirilməlidir” [158]. Belə ki, Bəliğ təzkirəsinin 1985-ci il nəşri haqqında prof. C.Kurnaz bəzi irad və təkliflərini yazmış və nəşr etdirmişdir [262, s.141-151]. Prof. C.Kurnaz bu məqaləsində qeyd edir ki, 687 səhifəlik bir mətndə gözdən qaçan məqamların, yanlışların, mətbəə xətalalarının olması təbiidir. Kitabda bunların sayı əsərin həcmi ilə müqayisədə çox deyildir. Fikirlərinə davam edən C.Kurnaz yazır: “*Böyük əmək məhsulu olan bu qiymətli çalışmanın haqqını verdikdən sonra, beytlərin oxunuşunda şəxsən xətalı hesab etdiyim yerləri bildirməyi İsmayıl Bəliğə və A.Abdulkadiroğluna bir xidmət sayıram*” [262, s.393].

XVIII əsrdə təzkirə tərtibləmiş müəlliflərdən biri də Hüseyn Ramizdir. Onun h.1189/1775-ci ildə tamamladığı “Adabı-zürəfa” adlı təzkirəsinin tənqidi mətni Sadıq Ərdəm tərəfindən hazırlanmış və 1994-cü ildə nəşr olunmuşdur [311]. Kitabda öncə Ramizin həyatı və şəxsiyyəti haqqında məlumat verilmiş, əsərləri dəyərləndirilmişdir. S.Ərdəm, təzkirənin dörd nüsxəsinə müəyyən etmişdir. Bunlardan üçü tam, biri isə naqisdir. Elmi-tənqidi mətn hazırlanan zaman təzkirənin Süleymaniyə kitabxanası Əsad əfəndi 3873 şifrəli əlyazması əsas götürülmüş və Süleymaniyə kitabxanası 3876, Millət kitabxanası 762 və İstanbul Universiteti kitabxanası 91 şifrəli əlyazmalarla müqayisə olunmuşdur.

Əsrar Dədənin mövləvi şairlərindən bəhs edən “Təzkireyi-şüərayi-mövləviyyə” adlı təzkirəsi prof. İlhan Genç tərəfindən hazırlanmış və 2000-ci ildə çap olunmuşdur [202]. Bu kitabda əvvəlcə Əsrar Dədənin həyatı, yaradıcılığı tədqiqata cəlb olunmuşdur. Tədqiqatçı təzkirənin ədəbiyyat tarixindəki əhəmiyyətindən bəhs etmiş, digər təzkirələr arasındakı yerini müəyyən etmiş, verdiyi məlumatların doğruluğunu təhlil etmiş, dili və üslubu öyrəmiş, təzkirənin qaynaqları haqqında məlumat vermişdir. Ümumiyyətlə, kitabın tədqiqat hissəsi geniş və əhatəlidir. Təzkirənin əlyazma nüsxələri dəyərləndirilən zaman nüsxələrin elmi-paleoqrafik təsviri verilmişdir. Təzkirənin 11 nüsxəsi müəyyən olunmuşdur ki, bunlardan altısından mətnin tərtibində istifadə edilmişdir.

İ.Genç, Əsrar Dədə təzkirəsinin zaman-zaman tənqidlərə məruz qalması, verdiyi məlumatların doğruluğunun mübahisələrə səbəb olması məsələsinə toxunur. Bu səbəbdən tədqiqatçı əsəri digər təzkirələrlə müqayisə etmiş və cüzi bir fərqlilik ortaya çıxarmışdır.

XIX əsr təzkirəçisi Şəfqətin “Təzkireyi-şüərayi-Şəfqəti-Bağdadi” adlı təzkirəsi prof. Filiz Kılıç tərəfindən hazırlanmış və Türkiyə Cümhuriyyəti Kültür və Turizm Bakanlığının e-kitab layihəsi çərçivəsində oxuculara təqdim olunmuşdur [335]. Kitabda təzkirənin Bəyazid kitabxanası Vəliyüddin əfəndi nüsxəsi (3427), İstanbul Universiteti nüsxəsi (3916), Millət kitabxanası nüsxəsi (770) və Sermet Çifter kitabxanasındakı nüsxəsi (49) müqayisə olunmuş və elmi-tənqidi mətni hazırlanmışdır.

Kitabın giriş hissəsində təzkirə janrı və Türk ədəbiyyatında təzkirə yazma ənənəsi haqqında məlumat verilmiş, antologiya xarakterli təzkirələr üzərində xüsusi durulmuşur. I fəsildə Şəfqət və Naşidin həyatından, yaradıcılığından və əsərlərindən bəhs olunmuşdur. Belə ki, Şəfqət, Əndərunlu İbrahim Naşidin “Müntəxəbatı-əşar” adlı şeir məcmuəsini Yəhya Paşazadə Əli bəyin istəyi ilə təzkirə şəklinə salmışdır. Ona görə də F.Kılıç kitabda Naşid haqqında da məlumat verməyi zəruri hesab etmişdir. II fəsildə Şəfqət təzkirəsinin Silahdarzadə təzkirəsi ilə oxşarlığı nəzərə alınaraq bu iki əsər müqayisə olunmuşdur. Daha sonra Şəfqət təzkirəsi təhlil edilmişdir. III fə-

sildə isə “Təzkireyi-şüərayi-Şəfqəti-Bağdadi”nin elmi-tənqidi mətni təqdim edilmişdir.

XIX əsr təzkirəçisi Əsəd Əfəndinin “Bağçeyi-səfa-ənduz” adlı təzkirəsi R.Oğraş tərəfindən nəşrə hazırlanmış və 2001-ci ildə nəşr olunmuşdur [192]. Kitabda ilk olaraq Əsəd əfəndinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş, əsərləri dəyərləndirilmişdir. II fəsildə təzkirənin mətni yer almaqdadır.

Fatin əfəndinin 672 şairdən bəhs edən “Xatimətül-əşar” adlı təzkirəsi h.1271 /1854-55-ci ildə qələmə alınmışdır. Təzkirə elə həmin il İstanbulda “İstihkam Alayları Litoqrafya Destgahları” mətbəəsində çap olunmuşdur. Əsərin orijinal əlyazması Vyana Milli kitabxanasında (1243) mühafizə olunmaqdadır. Bu təzkirənin mətni Ö.Çiftçi tərəfindən çevrilmiş və e-kitab şəklində oxucuların istifadəsinə verilmişdir [203]. Bu nəşrdə öncə Fatin əfəndinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir. Ö.Çiftçi “Xatimətül-əşar”ın mətnini hazırlayarkən qarşılaşdığı çətinliklərə toxunaraq yazır: *“Fatin təzkirəsi istər çap keyfiyyəti, istər çap olunduğu kağızın keyfiyyəti baxımından son dərəcə keyfiyyətsiz nəşr edilmişdir. Bir çox yerdə mürəkkəbin dağılması hərflərin iç-içə girməsinə səbəb olmuş və kitabı oxunmaz hala gətirmişdir. Əsərin əlyazma nüsxəsini gətirtmək üçün bəzi təşəbbüslər göstərdik. Lakin bu nüsxəni gətirtməyimiz mümkün olmadı. Bu səbəbdən çox xətalı və keyfiyyətsiz çap mətni üzərində işləmək məcburiyyətində qaldıq. Əsərin tək bir mətnə əsaslanması və bir çox yerin oxunmaz halda olması onun dəqiq oxunuşuna mane olmuş və mümkün xətalara gətirib çıxarmışdır”* [203, s.5].

XX əsr təzkirəçisi Arif Hikmətin “Təzkireyi-şüəra”sı prof. S.Erdem tərəfindən nəşrə hazırlanmış və 2014-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Kitabda ilk öncə Arif Hikmətin həyatı və şəxsiyyəti dəyərləndirilmiş, daha sonra “Təzkireyi-şüəra”, “Divan”, “Məcmuətüt-təracim”, “Xülasətül-məqalat”, “Məcmueyi-əşar” və başqa əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. Kitabın digər fəslində isə Arif Hikmət təzkirəsindəki şairlərin siyahısı təqdim olunmuş, əsərin digər təzkirələrlə müqayisəsi təqdim olunmuşdur. Kitabın ən önəmli hissəsini təzkirənin mətni təşkil etməkdədir. Burada təzkirənin Millət Kitabxanası Əli Əmiri kolleksiyasında mühafizə olunan 789 şifrəli

əlyazması latın əlifbasına çevrilmiş, mətndəki şeirlərin vəzni müəyyən edilmiş, tarixi misralar və beytlər əbcədə görə hesablanmışdır. Sonda isə təzkirənin yeganə nüsxəsinin faksimilesi verilmişdir [142].

XIX əsr təzkirəçisi Mehmed Tofiqin “Qafileyi-şüəra”sı F.S.Kutlar, M.Çakır və H.Koncu tərəfindən hazırlanmış və 2012-ci ildə nəşr olunmuşdur [271]. Kitabın ön sözündə əsərin nəşr səbəbi bu şəkildə izah edilir: *“İçindəki məlumatların böyük bir hissəsi müxtəlif qaynaqlardan toplanmış məlumatlar olsa da, divan ədəbiyyatı araşdırmaçılarınun yararlandığı qaynaqlardandır. Ancaq cüz-cüz və az sayda çap olunduğu üçün dağılıb itmişdir. Bu səbəbdən “Qafileyi-şüəra”nın kitabxanalarda tam dəstəni tapmaq çətinidir. Beləliklə, araşdırmaçıların mətni əldə etməkdə çətinlik çəkdikləri nəzərə alınaraq əsərin bugünkü hərflərə çevrilmiş mətninin nəşr edilməsinin lazımlı olduğunu düşündük”* [308]. “Mehmed Tefvik ve Kafile-i şüara” adlı fəsildə təzkirəçinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş, təzkirəsi dəyərləndirilmişdir. İkinci fəsildə isə təzkirənin müasir türk əlifbasına çevrilmiş mətni yer almışdır.

Faiq Rəşadın “Əslaf” adlı əsəri 1311-1312-ci illərdə iki cildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Əli Əmirinin “Təzkireyi-şüərayi-Amid” adlı əsərinin 73 şairi əhatə edən birinci cildi 1327-ci ildə İstanbulda işıq üzü görmüşdür [134]. Təzkirənin nəşr olunmayan ikinci hissəsi isə Millət Kitabxanasında (781) və İstanbul Universiteti Kitabxanasında (3914) mühafizə olunmaqdadır. “Əsamiyi-şüərayi-Amid” adlanan bu hissə 2003-cü ildə Qalib və Nuran Güner tərəfindən çap olunmuşdur.

Mehmed Siracəddin tərəfindən qələmə alınmış “Məcmeyi-şüəra və təzkireyi-üdəba” adlı əsər 1325-ci ildə İstanbulda işıq üzü görmüşdür. Prof. M.Arslan əsərin mətnini hazırlayaraq 1994-cü ildə çap etdirmişdir [328].

İbnül-Emin Mahmud Kamal İnalın “Kamalüş-şüəra”adlı əsərin ilk dəfə 1930-1942-ci illərdə “Milli Eğitim Bakanlığı” tərəfindən 3 cildə nəşr olunmuşdur [209]. Bu zaman əsərin adı dəyişdirilərək “Son asır Türk şairləri” sərlövhəsi verilmişdir. Təzkirənin müəllifi Mahmud Kamal əsərinin ön sözündə bu məsələyə toxunur: “Digər əsəri-acizanəmə qiyasən, bu əsərə “Kamalüş-şüəra” namını vermişdim. Bəncə bu

nam baqıdır. Türk Tarih Əncümənincə tabına təşəbbüs olunduğu sırada Əncümən heyəti-möhtərəməsi tərəfindən “Son Asır Türk şairleri” unvanı münasib göründü və kitabın başına o unvan yazıldı”.

1970 və 1988-ci illərdə isə təzkirənin faksimile mətni 4 cildə işıq üzü görmüşdür [210, s.211]. Bu nəşrə prof. M.Çavuşoğlu ön söz yazmışdır. Ön sözdə türklərdə və ümumiyyətlə İslam dünyasında təzkirə və antologiya xarakterli əsərlər haqqında məlumat verilmiş, Mahmud Kamal İnalın həyatı və yaradıcılığına işıq salınmış, sonda isə təzkirəsindən bəhs olunmuşdur.

“Kamalüş-şüəra” 1999-2013-ci illərdə beş cildə Atatürk Kültür Mərkəzi Başkanlığının layihəsi olaraq nəşr olunmuşdur [212; 213; 214; 215]. Təzkirənin bu nəşrində Mahmud Kamal İnalın əsəri yazıb bitirdikdən sonra, üçüncü cildin sonuna əlavə etdiyi bəzi yeni şair bioqrafiyaları aid olduqları hərflərə əlavə olunmuşdur. Müəyyən şairlər və əsərləri haqqında bəzi məlumatlar səhifəaltı istinad şəklində nəşir qeydi kimi verilmişdir. Əsərdəki ərəb və farsca sözlər səhifə altında transkripsiya və tərcüməsi ilə birlikdə təqdim olunmuşdur.

Təzkirənin son nəşrinin birinci cildi M.Cunbur (1999), ikinci cildi K.Özgül (2000), üçüncü cildi H.Özcan (2000), dördüncü cildi isə İ.Baştuğ (2002) tərəfindən hazırlanmışdır. Beşinci cild isə Ayşegül Celepoğlu tərəfindən hazırlanmış və 2013-cü ildə nəşr olunmuşdur.

Təzkirənin ilk cildinə ön söz yazan M.Cunbur Mahmud Kemal İnalı ilə bağlı maraqlı məqamlara, onunla tanışlığına toxunmuş və nə qədər ciddi bir elm adamı olduğunu vurğulamışdır. M. Cunbur da M.K.İnalı tanımaq imkanı əldə etmişdir və onunla bağlı xatirəsini ön sözə əlavə etmişdir. “Son əsr Türk şairləri”nin ilk cildini hazırlamaq vəzifəsi verilən bu sətrlərin müəllifi də, İbnül Əmin Mahmud Kamal Bəyi tanımaq imkanı əldə etmişdir. Dissertasiyama hazırladığım zaman, yeganə nüsxəsi mərhumun kitabxanasında olan bir əlyazma əsəri görüb, bu əsərdəki iki beyti nəşr ilə müqayisə etmək istəmişdim. İlk müraciətimdə kitabların olduğu evin qapısından, mərhumun içəridən gələn kəskin və hirsli səsiylə “söyləyin o qıza gedib yeməyini bişirsin, qablarını yusun, burada onun oxuya biləcəyi kitab yoxdur” deyərək danlayaraq

geri qayıtmağa məcbur olmuşdum. İkinci müraciət, hocam prof. N. Lugalın sayəsində müsbət nəticələnmişdi. Ancaq prof. N. Lugal, mərhumun “Hocazadəm” iltifatıyla və sayğıyla qarçılanarkən, gənc namizədə öptürmək üçün əl uzatmamışdı. Prof. N. Lugal vəziyyəti izah etmiş, əsərin qısa bir müddət incələnməsi üçün icazə istəyincə, “Baxaq görək oxuyub anlaya biləcəkmiz?” deyə gənç qız, öncə bir Nabi Divanı əlyazmasından bir qəzəl oxuyub şərh edərək imtahan olundukdan sonra, əsəri görə bilmiş və qan-tər içində qeydlərini almışdı...Hirsini yanındakı gənclərdən çıxardığını, “Ev işləri ilə məşğul olması lazım olanlar şalışır, siz çalışmırsınız” deyə bağırdığını xatırlamaqdadır”[212, s.VIII].

Nail Tumanın 1949-cu ildə tamamladığı “Töhfeyi-Naili” adlı təzkirəsinin Türk Ensiklopediyası kitabxanasında mühafizə olunan nüsxəsi M.Tatçı və C.Kurnaz tərəfindən 2001-ci ildə fotofaksimile şəklində çap edilmişdir [295]. Burada təzkirəçinin “Müxtirə” adı verdiyi hissə və istifadə olunmuş kitablar, əsərlər və şair adları müasir türk əlifbasına çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Osmanlı təzkirələrinin bir çoxunun elmi-tənqidi və faksimile mətnləri işıq üzü görmüşdür. Qafzadə Faizi, Safvət, Akif və Tofiq təzkirələrinin mətnləri isə nəşr olunmamışdır. İşıq üzü görən bu təzkirələrin Osmanlı, eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin araşdırılması üçün müstəsna rolu vardır və gələcək monoqrafik araşdırmalar üçün zəmin hazırlayırlar.

Osmanlı təzkirəçiliyi nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, XVI-XX əsrdə qələmə alınmış təzkirələri bu və ya digər şəkildə tədqiq olunmuş, müxtəlif xarakterli məqalələr yazılmış, dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur. Dövr olaraq yalnız XVI-XVIII əsr təzkirəçiliyi bio-bibliografik baxımdan tədqiq edilmişdir. XIX-XX əsr təzkirələri isə nəzəri baxımdan öyrənilməmişdir. XVIII-XX əsr təzkirələrinin bəziləri isə ayrı-ayrılıqda əsasən məqalə şəklində tədqiqata cəlb olunmuşdur.

“Türk təzkirəçiliyi bibliografyası” adı altında apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Türkiyədə XIX əsrin ortalarından etibarən Osmanlı təzkirələrinin nəşrə hazırlanması ənənəsi başlamış və indi də davam etməkdədir [85]. Beləliklə, Türkiyə təzkirəşünasları təzkirələrin demək olar ki, böyük bir qismini nəşr et-

dirmişlər. Bu təzkirələr üzərində aparılan araşdırmalara gəlincə XVI əsr təzkirələri, eləcə də təzkirəçiliyi ciddi şəkildə həm monoqrafik şəkildə araşdırılmış, həm məqalə və dissertasiya səviyyəsində öyrənilmişdir. XIX əsr təzkirələrinin nəzəri baxımdan araşdırılması və ümumiyyətlə, XVI-XX əsrlər türk təzkirəçiliyinin nəzəri-müqayisəli tədqiqi həyata keçirilməmişdir.

Bu sahədə aparılmış ümumi xarakterli araşdırmalardan başlayaraq, xonoloji prinsip əsasında görülmüş işləri nəzərdən keçirərək mövzunun tədqiq tarixinə işıq salmağa və aparılan tədqiqatları türk təzkirəçiliyi kontekstində dəyərləndirməyə çalışacağıq.

Osmanlı təzkirələri haqqında ilk dəfə sistemli məlumatı Mahmud Kamal İnal “Türk şairləri” adlı təzkirəsinin ön sözündə verir. M.İnal *“Türk şairlərinin tərəcəmi-əhvalına dair indiyə qədər yazılan təzkirələr bunlardır: Səhi bəy “Həşt behişt”, Lətif təzkirəsi, Aşiq Çələbi “Məşairü-şüəra”, Əhdi “Gülşəni-şüəra”, Həsən Çələbi təzkirəsi, Bəyani təzkirəsi, Riyazi “Riyazü-şüəra”, Faizi “Zübdətül-Əşar”, Rza təzkirəsi, Yümni təzkirəsi, Asim təzkirəsi, Güfti “Təşrifatü-şüəra”, Səfayi “Nüxbətül-əsar min Fəvaidil-əşar”, Salim təzkirəsi, Bəliğ “Nüxbətül-əsar-li zeyli Zübdətül-əşar”, Safvət “Nüxbətül-əsar fi fəvaidil-əşar”, Ramiz təzkirəsi, Silahdarzadə təzkirəsi, Əndərunlu Akif bəy “Mirati-Şeir”, Əsrar Dədə təzkirəsi, Şövkət təzkirəsi, Əsad əfəndi “Bağçeyi-səfa ənduz”, Arif Hikmət təzkirəsi, Fətin “Xatimətül-əşar”, Mehmed Toftiq təzkirəsi, İsmayıl Bəliğ və Əli əmiri təzkirəsi”* [212, s.4]. Mahmud Kamal İnal bu təzkirələrin hər biri haqqında qısa məlumat və nəşr tarixləri haqqında da bilgi vermişdir.

Osmanlı təzkirələrinin sistemli şəkildə təqdimində və tədqiqində prof. A.S.Levendin (1894-1978) böyük rolu olmuşdur. Alimin 1973-cü ildə nəşr etdirdiyi “Türk edebiyatı tarixi” adlı kitabında XV əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər Türk təzkirəçiliyinin keçdiyi yol işıqlandırılmışdır. Əsərdə hər bir təzkirəçi və təzkirəsi haqqında qısa məlumat verilmiş, əsərin əlyazma nüsxələrinin saxlanıldığı kitabxanalar sadalanmışdır. A. S. Levend elmi istinad prinsiplərinə və elmi etikaya sadıq qalaraq təzkirələri ilk dəfə tədqiq və təqdim edən alimlərin adlarını xatırlayır [270, s.253]. Buradan məlum olur ki, S. Kalkandelen İstanbul Universiteti kitabxanasının müdiri

olarkən kataloq hazırlamış və bu kataloqda təzkirələr haqqında məlumat verərək əlyazma nüsxələrinin paleoqrafik təsvirini vermişdir. Daha sonra A. S. Levend özünün 1929-cü ildə nəşr etdirdiyi “Edebiyat tarixi dersləri” adlı kitabında XVI əsrdən XIX əsrə qədər qələmə alınmış təzkirələr haqqında məlumat verdiyini qeyd edir. T.Banuoğlunun 1930-cu ildə hazırladığı “Türkçe şüara tezkireleri” adlı buraxılış işini xatırlayan A.S.Levend burada ərəb təbaqat kitabları, əcəm şüəra təzkirələri, türk şüəra təzkirələrindən bəhs olunduğunu, son fəsildə isə XVI əsr təzkirəçilərindən Səhi, Lətifi, Əhdi, Aşiq Çələbi və Qınalızadə Həsən Çələbi təzkirələrinin tədqiq olunduğunu qeyd etmişdir. A.S.Levendin bu kitabı 1984-cü ildə təkrar nəşr olunmuşdur.

Prof. A.S.Levend Türk təzkirəçiliyini ilk dəfə olaraq mərhələlərə ayırmış və xronoloji prinsip üzrə sistemləşdirmişdir. Alim bu mərhələləri təqdim edərkən yazır: “Bu günədək əldə etdiyimiz və kitabxanamıza daxil olmuş təzkirələr (yazılış tarixləri sırası ilə) və müəlliflərinin adı (ölüm tarixi ilə) bunlardır:

XVI əsr

Əlişir Nəvai “Məcaliün-nəfais” h.897/1491-92

Səhi bəy “Həşt behişt” h.945/1538

Lətifi “Lətifi təzkirəsi” h.953/1546

Əhdi “Gülşəni-şüəra” h.971/1563

Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” h.974/1566

Həsən Çələbi “Qınalızadə təzkirəsi” h.994/1585

Bəyani “Bəyani təzkirəsi” XVI əsr

XVII əsr

Sadiqi Əfşar “Məcməül-xəvas” h.1016/1607

Riyazi “Riyazüş-şüəra” h.1018/1609

Qafzadə Faizi “Zübdətül-əşar” h.1030/1620

Rza “Rza təzkirəsi” h.10550/1640

Yümni “Yümni təzkirəsi” XVII əsr

Asim “Zeyli-Zübdətül-əşar” XVII əsr

Güfti “Təşrifatüş-şüəra” XVII əsr

XVIII əsr

Müci b “Müci b təzki rəsi” h.1122/1710

Səfayi “Səfayi təzki rəsi” h.1134/1721

Salim “Salim təzki rəsi” h.1134/1721

Bəli ğ “Nüxbətül-asar” h.1139/1726

Ramiz “Adabı-zürəfa” h.1198/1783

Silahdar “Silahdar təzki rəsi” h.1204/1789

Səfvət “Nüxbətül-asar fi-fəvaidi əşar” h.1197/1782

XIX əsr

Şəfqət “Şəfqət təzki rəsi” h.1229/1813

Tofiq “Məcməüt-təracim” h.1242/1826

Əsad “Bağçeyi-səfa ənduz” h.1251/1835

Arif Hikmət “Arif Hikmət təzki rəsi” h.1250/1834

Fatin “Xatimətül-əşar” h.1269/1852” [270, 253].

A.S.Levend, Fatin əfəndinin “Xatimətül-əşar”ından sonra təzki rələr dövrünün tamamlandı ğını yazır və bu tarixdən (1852) sonra XX əsrin 60-cı illərinə qədər bu sahədə bir neçə əsərin yazıldı ğını qeyd edir. Bu əsərlər aşağıdakılardır:

Tofiq “Kafileyi-şüəra” h.1290/1873

Mehmed Siracəddin “Məcmueyi-şüəra” h.1325/1907

İnal “Son əsr türk şairləri” 1930-41

Ergün “Türk şairləri” h.1935/1945

Tuman “Töhfeyi-Naili”

Türkiyə təzki rəşünaslı ğının keçdiyi inkişaf yolundan bəhs edərkən xatırlanması vacib olan alimlərdən bir prof. H. İpekten dir (1926-1992) [303, s.1]. H.İpekten universitetlərdə türk dili və ədəbiyyatı proqramlarında şüəra təzki rələri üzərində ən çox duran və rəhbərlik etdiyi dissertasiyalarla bunların ən əhəmiyyətli lərini təbli ğ edən dəyərli bir tədqiqatçı olmuşdur. Alimin “Türk edebiyatının kaynaklarından türkçe şuara tezkireleri” adlı əsəri 1991-ci ildə işıq üzü görmüşdür [220]. Bu kitabda XVI

əsrədən XX əsrə qədər yazılmış Osmanlı təzkirələri haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

H.İpektenin vəfatından sonra sözügedən kitab M.İsen, F.Kılıç, İ.H.Aksoyak və A.Eyduran tərəfindən əlavələr edilərək “Şair tezkireləri” adı ilə nəşr olunmuşdur. Burada 36 türk təzkirəçisi və təzkirəsi haqqında məlumat verilmiş, şüəra təzkirələrindən örnəklər və biblioqrafiya təqdim olunmuşdur. H.İpektenin kitabında isə 31 təzkirə haqqında məlumat verilmişdir. Müəllif kollektivi tərəfindən hazırlanmış bu kitabın ön sözündə oxuyuruq: *“Ustadımız H.İpektenin “Türk edebiyatının kaynaklarından Türkçe şüara tezkireleri” adlı dərsliyinin bir addım önündə olmasını arzu etdiyimiz bu əsər gələcəkdə başqa örnəklərlə genişləndirilə bilər”* [221, s.7].

Türkiyə təzkirəşünaslığının yeni inkişaf mərhələsi prof. M. İsenin adı ilə bağlı olmuşdur. H.İpektenin yetişdirməsi olan M.İsen araşdırmaları ilə Türk təzkirəşünaslığına töhfələr vermişdir. Prof. M.İsen ona görə Türkiyə təzkirəşünaslığında müstəsna yerə sahibdir ki, Osmanlı təzkirələrini tədqiq edən alimlərin böyük qismi onun yetişdirdiyi alimlərdir. Alim Türkiyə təzkirəşünaslıq məktəbini yaratmışdır.

M.İsenin təzkirələrə dair apardığı araşdırmaları və müxtəlif illərdə çap etdirdiyi məqalələri 2010-cu ildə nəşr olunan “Tezkiredən biyografiyə” adlı kitabında bir yerə toplanmışdır. Bu əsərin ön sözündə M.İsen təzkirələrə olan marağını və sevgisini bu şəkildə dilə gətirir: *“Əlinizdəki bu əsərlə birlikdə həyatımın erkən dövrlərindən etibarən konsentrasiya olduğum təzkirəçilik ənənəsinə dair araşdırmalarımı bir yerə toplayıb bu zəngin sərvəti oxucularla paylaşmaq istədim. Tələbəlik illərimdən başlayaraq şair təzkirələri mənim maraq dairəmə daxil oldu. Mərhum ustadım H.İpekten bəyin açdığı yolla gedərək, təxminən 35 il mövzu ilə bağlı tədqiqatlar apardım. Böyük zövq alaraq həyata keçirdiyim bu fəaliyyətdə gördüklərimi də daha geniş çevrələrlə bölüşmək istədim”* [229, s.XII]. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Türk biyografi gələniği”, ikinci hissə isə “Tezkirelər ışığında divan edebiyatına baxışlar” adlanır.

Kitabın “Tezkiredən biyografiyə” adlı ikinci hissəsində XVI-XX əsr Osmanlı təzkirələri əsasında “Osmanlı költür coğrafiyasına baxış”, “Divan şairlərinin tasavvuf

ve tarikat ilişkileri”, “Divan şairlerinin mesleki konumları”, “Divan edebiyatında mahlasdaş şairler”, “Osmanlıda şehir ve kültür”, “Klasik şiirin merkezi olarak İstanbul”, “Osmanlı Türkiyesine göç eden Azerbaycanlı klasik edebiyat mensupları” və s. daxildir.

Alim Səhi bəy, Lətifi təzkirələrini və Mustafa Alinin “Kühül-əxbar”ın şairlər qismi”ni nəşrə hazırlamışdır. Bundan əlavə təzkirələrlə bağlı çox sayda məqaləsi işıq üzün görmüşdür.

6-8 may 2010-cu ildə Nevşehir Universitetində keçirilmiş “Uluslararası Klasik Türk edebiyatında biyografi” simpozyumu görkəmli təzkirəşünasın yubuleyinə həsr olunmuş və burada türk təzkirəçiliyini araşdıran tədqiqatçıların böyük bir qismi təzkirələrlə bağlı məruzələrlə çıxış etmişdir. Bu simpozyumun materialları 2011-ci ildə “Atatürk Kültür Mərkəzi Başkanlığı” tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Osmanlı təzkirələrinin nəzəri baxımdan araşdırılmasında prof. H.Tolasanın (1938-1983) rolu danılmazdır. H. Tolasa ilk dəfə olaraq Səhi, Lətifi, Aşiq Çələbi təzkirələri əsasında təzkirələrdə şair və əsəri haqqında verilən məlumatları orijinal şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. O, bu monoqrafiyasında təzkirəçinin ədəbi anlayış və dəyər sistemini, ədəbi tənqid metodu və üslubunu araşdırılmışdır [346]. Bu metoddan faydalanaraq prof. Filiz Kılıç XVII əsr, prof. Pervin Çapan isə XVIII əsr təzkirələrini öyrənmişlər [243; 171].

S.Solmaz isə yuxarıdakı əsərə daxil edilməyən Əhdi Bağdadi, Mustafa Ali, Qınalızadə və Bəyani təzkirələri əsasında XVI əsr ədəbiyyatını tədqiq etmişdir [329].

XVI əsrdə qələmə alınmış Osmanlı təzkirələri ilə bağlı müxtəlif dissertasiyalar müdafiə olunmuş və elmi məqalələr dərc edilmişdir. Səhi bəyin “Həşt behişt”i M.H.Bayırı, G.Kut, M.İsen, F.Kılıç, H.Batur və b. tərəfindən bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir. Bunların arasında dissertasiyalar sayca üstünlük təşkil etməkdədir.

Lətifinin “Təzkirətüş-şüəra”sı XVI əsrdə qələmə alınmış və üzün ən çox köçürülmüş önəmli Osmanlı təzkirələrindəndir. Bu təzkirə ilə bağlı son dövrlərdə də bəzi məqalələr işıq üzün görmüşdür.

Aşık Çələbi təzkiyəsi haqqında araşdırmalar prof. F.Kılıç tərəfindən həyata keçirilmişdir. 2009-cu ilin iyun ayının 19-da Koç Universiteti və Hollandiya Universiteti ilə birlikdə “Aşık Çelebi sempozyumu” təşkil etmişdir. Sempozyum məruzələri 2011-ci ildə işıq üzü görmüş və burada təzkiyəçinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı məqalələr yer almaqdadır.

Həsən Çələbi Qınalızadə təzkiyəsi ilə bağlı müxtəlif səpkili məqalələr qələmə alınmışdır [bax:85]. Bəyani təzkiyəsinə yönəldilmiş tədqiqatlar azlıq təşkil etməkdədir [85].

XVIII əsr təzkiyələrində ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri prof. P. Çapan tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Alimin 1993-cü ildə müdafiə etdiyi “XVIII yüzillik təzkiyələrində ədəbiyyat araşdırma və tənkid” adlı dissertasiyasında Osmanlı təzkiyələri əsasında şairin şəxsiyyəti, sosial-mədəni durumu, əxlaqı, görünüşü və s. araşdırılmışdır. Bu tədqiqat işində XVIII əsrdə qələmə alınmış 9 təzkiyədən 5-i təhlil olunmuşdur. Tədqiqatçı bunun səbəbini aşağıdakı şəkildə izah edir: *“Araşdırmanın sahəsi və çərçivəsi müəyyənləşdirilərkən bir təzkiyə yerinə beş təzkiyənin tədqiq olunmasının səbəbi eyni əsrdə yazılan təzkiyələr arasındakı bənzərlik və fərqlər vasitəsilə o dövrə xas tənqidi termin və məfhumlara aydınlıq gətirmək niyyətindən irəli gəlir”* [171, s.VIII]. Dissertasiyada təzkiyəçilərin şairlər haqqında verdiyi bibliografik məlumatlar araşdırılmışdır.

P. Çapanın elmi fəaliyyətinə nəzər saldıqda məlum olur ki, alimin əsas tədqiqat obyektini XVIII əsr təzkiyələri təşkil etmişdir. Onun bu mövzuda müxtəlif məqalələri işıq üzü görmüş, konfrans və sempozyumlarda məruzələri dinlənilmişdir [bax: 85].

Doç. Dr. B. Selçuk XVIII əsr təzkiyələrindən Səfayi, Salim, Bəliğ, Ramiz və Əsrar Dədə təzkiyələrini başqa bir prizmadan dəyərləndirmiş və tədqiqata cəlb etmişdir. Müəllifin bu mövzuya həsr etdiyi məqaləsində XVIII əsr təzkiyəçilərinin şairlərin təxəllüslərinə dair işarələri tədqiq edilmişdir. Apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq tədqiqatçı yazır: *“Şairin şöhrətini əks etdirən, onu başqalarından ayıran təxəllüsün önəmini başa düşən təzkiyə müəllifləri bu vasitə ilə şairlər haqqında bilgi verərkən*

onların təxəllüsünə işarə edərək, həm sənətkarlıqlarını ortaya qoymuş, həm də mətnə estetik bir dəyər qazandırmışdılar” [325, s.120-128].

XVIII əsr təzkirəçisi Mücib Əfəndinin “Təzkireyi-Mucib”i K.Altun tərəfindən 1987-ci ildə magistr dissertasiyası səviyyəsində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Ş.Cana-tay “Silahdar ve Mucib tezkirelerinin tavsifi” adlı tədqiqat aparmışdır. Prof. C.S.Ro-binsonun Mücibin təzkirəsinə həsr olunmuş məqaləsi də orijinal dəyərləndirmələri əhatə etməsi baxımından önəmlidir [378]. K. Özçelikin “Mücib tezkiresinin orijinal-lığı üzərinə” adlı məqaləsində əsərin orijinal olub-olmaması məsələsi üzərində durulmuşdur. Tədqiqatçı təzkirələrdən bəhs edilən tədqiqatlarda bu əsərə dəyər veril-diyini, bunun da gərəksiz istinadlara səbəb olduğunu yazır. Məqalədə Mücib təzkirə-sində bəhs olunan 11 yeni şair məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, 11 şairdən sadəcə ikisi ilk dəfə Mücib təzkirəsində xatırlanmışdır. Digər şairlər isə başqa təzkirələrdə də yer almaqdadır. Sonda tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, Mücib təzkirəsi Rza təzkirəsinin xülasəsidir. Bu təzkirənin qaynaq kimi əhəmiyyəti isə onda verilən məlumatların başqa təzkirələrlə müqayisəsindən sonra üzə çıxacaqdır: *“Əsərin bir mənbə kimi dəyərinin isə orada verilən bilgilərin tamamının – xüsusən də Riyazi və Rzanın təzkirələri başda olmaqla digər bioqrafik qaynaqlarımızla müqayisə edilməsi və beləliklə, Mücibin verdiyi orijinal məlumatların təsbit edilməsi vasitəsilə tam surətdə müəyyənləşdirilə biləcəyi qənaətindəyik” [306, s.254].*

Əsrin digər təzkirəçisi Mustafa Səfayinin həyatı, yaradıcılığı və xüsusilə təzkirə-si məqalə və dissertasiya şəklində tədqiq olunmuşdur. Səfayi təzkirəsinə dair ilk mə-qaləni 1927-ci ildə A. C. Yöntəm qələmə almışdır [360]. N. Altuner isə “Təzkireyi-Səfayi”nin mətnini hazırlamışdır [137]. Tədqiqatçı həm də Dəyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyasında nəşr olunmuş (2008) “Səfayi” məqaləsinin müəllifidir. Bu məqa-lədə N. Altuner P. Çapanın hazırladığı təzkirə mətninin bir nüsxəyə əsaslandığını, elmi-tənqidi mətnin hazırlanmadığını qeyd edir [139, s.444]. Ancaq Səfayi təzkirəsi-nin prof. P. Çapan tərəfindən hazırlanmış mətninin ön sözüne nəzər yetirdikdə bu məsələyə aydınlıq gətirildiyinin şahidi oluruq. P. Çapan kitabın ön sözündə mətnin avtoqraf nüsxə olan Süleymaniyə kitabxanasında mühafizə olunan 2549 şifrəli əlyaz-

ması əsasında hazırladığını, yeri gəldikcə Süleymaniyə kitabxanası (112), İstanbul Universiteti kitabxanası (3215) və Bayəzid Ümumi kitabxanasında (2585) saxlanılan əlyazmalardan da istifadə olunduğunu yazır və daha sonra əlavə edir: “Bu nüsxələrdəki bəzi kiçik fərqlər, əsərimizdə müfəssəl bir şəkildə ifadə edilməmiş, ancaq Qurumun (Atatürk Kültür Mərkəzinin – V.M.) tələbləri əsasında bu fərqlər təsbit edilərkən çox önəmli olan və şairin bir yönünü aydınlaşdırması baxımından lazım gördüyümüz hissələrin əlavə edilməsinə diqqət göstərilmişdir. Bu çərçivədə mətnə mühüm bir faydası olmayan fərqlər üzərində dayanmamışıq” [292, s.V].

Qeyd edək ki, P. Aynagöz (Çapan) təzkirənin elmi-tənqidi mətnini tərtib etmiş və iş magistr dissertasiyası kimi müdafiə olunmuşdur.

E. Afyoncu Səfayinin həyatı haqqında yeni məlumatları əhatə edən məqalə hazırlamış və 2000-ci ildə nəşr etdirmişdir [123]. M.Atilla “Təzkireyi-Səfayi” əsasında XVIII əsrdə ədəbiyyatda əyləncə, ənənələr və sosial həyata dair araşdırma aparmışdır [144]. R.Cankanat, M.Güzeldir və M.Peker təzkirənin Süleymaniyə kitabxanasındakı nüsxəsinin (2547) transkripsiyasını, N.Çetin isə təzkirənin indeksini hazırlamışdır.

XVIII əsr təzkirəçisi Salim Əfəndinin həyat və yaradıcılığı A.İncenin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Tədqiqatçı “Salim təzkirəsi” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir [218]. Bundan əlavə onun “Təzkireyi-Salim”i müxtəlif rakurslardan təhlil etdiyi məqalələri də işıq üzünə görmüşdür [216, s.217]. S.Bulut və B.Elitok Salim təzkirəsinin Süleymaniyə kitabxanasında mühafizə olunan nüsxəsini (2872) transkripsiyaya etmiş və 1315-ci il nəşri ilə müqayisə etmişdir. C.Karabaşoğlu Salim və Səfayi təzkirələri ilə “Vəqayiül-füzəla”dakı musiqişünaslara dair məlumatları tədqiqata cəlb etmişdir.

B.Çinar, Salim və Əsrar Dədə təzkirələrinin qaynaqlarını öyrənmişdir. Məqalədə XVIII əsr təzkirələri haqqında qısa məlumat verilmiş, Salim və Əsrar Dədənin təzkirələrini hazırladıqları zaman istifadə etdikləri qaynaqları nümunələrlə təqdim edilmiş, bu iki təzkirə mənbələri baxımından müqayisə olunmuşdur. Tədqiqatçı apardığı araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, Salim təzkirəsinin yazılı qaynağı

Şeyxinin “Vəqayiül-füzəla”sı və Səfayi təzkirəsi olmuşdur. Əsrar Dədə təzkirəsinin mənbələri sırasında isə 8 təzkirə, 1 şəqaiq və 3 şəqaiq zeylinin adını çəkir [182].

Bursalı Bəliğin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş ilk monoqrafik tədqiqat prof. A.Abdulkadiroğlu tərəfindən 1985-ci ildə nəşr olunmuşdur. A.Abdulkadiroğlu kitabın ön sözündə yazır: *“Daha öncə bu mövzuda müstəqil və ciddi bir araşdırma həyata keçirilməmişdir”* [230, s.5]. Məhz bu əsərdən sonra Bəliğin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə yönəldilmiş başqa əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Kitab iki bölmədən ibarət olub, birinci bölmədə Bəliğin həyatı və şəxsiyyəti öyrənilmiş, ikinci bölmədə isə Bəliğin əsərləri haqqında ilk olaraq sistemli məlumat verilmiş, daha sonra yazılma səbəbi, yeri, tarixi, mövzusu və nüsxələri təqdim olunmuşdur.

S. Çanakçı və R. Öncel təzkirənin İstanbul Universiteti kitabxanasında mühafizə olunan 1182 şifrəli əlyazmasının transkripsiyasını hazırlamışlar.

Ramiz Əfəndinin “Adabi-zürəfa”sı A.C.Yöntemin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Onun 1927-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində Ramiz Əfəndi və əsərləri təhlil edilmişdir [136].

Əsrar Dədənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bir neçə məqalənin müəllifi prof. O.Horatadır. Prof. G.Ayanın “Əsrar Dede tezkiresinde Mevlana sevgisi” adlı məqaləsi də maraq doğurur. Burada təzkirədə Mövlana haqqında yazılmış beytlər, qəzəllər sistemləşdirilərək təqdim olunmuşdur. G.Ayan bu əsərin Şeyh Qalib ilə Əsrar Dədənin müştərək fəaliyyəti nəticəsində meydana gəldiyini düşünür və bu müştərək əsərdə həm Şeyh Qalibin şeir zövqünü və onun Mövlana sevgisini, həm də Əsrar Dədənin eyni istiqamətdəki fikirlərini və duyğularını görə biləcəyimizi qeyd edir [145].

A.Dağlar hazırladığı bir məqaləsində “Təzkireyi-şüərayi-mövləviyyə”ni XIX əsrin sonlarında Əli Ənvər tərəfindən qələmə alınan “Səmaxaneyi-ədəb” adlı əsərlə müqayisə etmişdir. Tədqiqat nəticəsində “Səmaxaneyi-ədəb”in Əsrar Dədə təzkirəsinin xülasəsi olmadığı, qismən müstəqil bir qaynaq olduğu üzə çıxarılmışdır [186].

M.Kılıcı 2001-ci ildə “Enderunlu Mehmet Akif “Mirat-i şiir” adlı magistr dissertasiyası müdafiə etmişdir. Tədqiqat zamanı İstanbul Millət kitabxanası (773) və Top-

qapı Sarayı Muzeyindəki (1522) əlyazmalar müqayisə olunmuş və təzkirə transkripsiya olunmuşdur.

Mehmet Akifin əndərunlu şairlərdən bəhs edən “Mirati-şeyr” adlı təzkirəsinin ixtisar olunmuş nüsxəsi S.Bozaslan tərəfindən araşdırılmışdır. Əsərin bu nüsxəsi Türkiyə Milli kitabxanasında mühafizə olunmaqdadır. İri həcmli məqalədə təzkirənin əlyazma nüsxələri haqqında məlumat verilmiş və transkripsiya olunmuş mətni ədəbiyyatşünaslara təqdim olunmuşdur [168, s.2531].

Prof. F.Kılıçın XIX əsr təzkirəçisi Şəfqət Bağdadinin şeirləri ilə bağlı bir məqaləsi nəşr olunmuşdur. Məqalədə Şəfqətin həyatı öyrənilmiş və məcmuələrdə yer alan şeirləri ilk dəfə oxuculara təqdim edilmişdir [248]. Şəfqət təzkirəsi magistr dissertasiyası kimi M.Önder tərəfindən araşdırılmış, dissertasiyada Şəfqət təzkirəsinin mövcud nüsxələri qarşılaşdırılmış və mətni transkripsiya olunmuşdur. Təzkirənin Türkiyədəki kitabxanalarda mühafizə olunan üç nüsxəsini təsbit edən tədqiqatçı əsərin Bəyazid Dövlət Kitabxanasındakı əlyazmasını əsas götürərək mətni hazırladığını, digər iki nüsxə əsasında isə nüsxə fərqlərini üzə çıxardığını qeyd etmişdir [304].

Əsad Əfəndinin həyatı, yaradıcılığı və təzkirəsi R.Oğraş tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Alimin “Şair tezkirelerinin Bağçe-i safa-enduza etkileri” adlı məqaləsi də bu baxımdan diqqətəlayiqdir [302].

B.Kemikli XIX əsr təzkirəçisi Arif Hikmətin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Şair Şeyhü'l-İslam Arif Hikmet Beyefendi” adlı kitab nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə onun “Arif Hikmet Bey: hayatı, sanatı, eserleri” sərəlvhəsi ilə kitabı işıq üzünə görmüşdür [241].

Prof. M.Aydın “Ahmet Arif Hikmet Beyefendi – Bir Tanzimat devri şeyhülislamı” adlı monoqrafiyasını 2013-cü ildə nəşr etdirmişdir. Tədqiqatçı Şeyxülislam olmuş Arif Hikmət Bəyi “*makamından şeref alan değil, makamını şereflendiren*” bir şəxsiyyət olaraq təqdim etməkdədir. Kitabda təzkirəçinin həyatı, soy kökü araşdırılmış, daha sonrakı fəsillərdə isə “Arif Hikmət Bəyin notları”, “Arif Hikmət Bəyin Filibe gözlemləri” və “Arif Hikmətin Tənzimat Müfəttişliyi” tədqiq olunmuşdur.

Ö.F.Akünün Fatin əfəndinin “Xatimətül-əşar”ına həsr olunmuş iki məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Bu məqalələrdə “Xatimətül-əşar”ın Şinasi adlı bir müəllif tərəfindən 1863-cü ildə yenidən nəşr olunmaq üçün işlənməsi, yeni şairlər əlavə olunması və s. məsələlər işıqlandırılmışdır [127; 128]. Ö.F.Akün Dəyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyasında nəşr olunmuş “Fatin” məqaləsinin də müəllifidir.

O.Sarıkaya Fatin təzkirəsini tədqiqata cəlb etmişdir. Burada Fatinin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi şəxsiyyəti araşdırılmış, təzkirəsinin digər təzkirələrlə oxşarlığı və fərqliliyi ortaya qoyulmuşdur. Təzkirənin 1271-ci il nəşri latın hərflərinə transkripsiya olunmuşdur [319].

Mehmed Tofiqin “Məcmuətüt-təracim” adlı təzkirəsinə dair aparılan araşdırmalardan sadəcə R.Zübeyiroğlunun dissertasiyasını və A.Bilginin bir məqaləsini göstərmək mümkündür. A.Bilgin məqaləsində “Məcmuətüt-təracim”in “önəmsiz kitab” olması ilə razılmaşmamış və təzkirənin önəmini, ədəbiyyat tarixindəki yerini elmi ictimaiyyətə çatdırmağa çalışmışdır. Məqalənin sonunda tədqiqatçı müəyyən qənaətlərə gələrək yazır: “...Mehmed Tofiq Əfəndinin bu əsəri “önəmsiz bir kitab” kimi səciyələndirilə bilməz. Təzkirələr üzərində araşdırma aparan həmkarlarımızın müfəssəl tədqiqləri və xüsusilə də digər təzkirələrlə aparacaqları müqayisələrdən sonra əsərin təzkirələr arasındakı yeri və önəmi daha yaxşı müəyyənləşdiriləcəkdir” [166, s.88].

Əli Əmirinin həyat yolu və yaradıcılığından bəhs edən ilk əsər Muhtar Təvfik-oğlu tərəfindən hazırlanmış və 1989-cu ildə nəşr olunmuşdur. Giriş, 7 fəsil, əlavə və şəkillərdən ibarət olan bu kitabda ilk dəfə olaraq Əli Əmirinin həyatı, ədəbi və elmi fəaliyyəti, kitabxanası, əsərləri haqqında sistemli araşdırma yer almışdır. Kitabın yazılma səbəbindən bəhs edərkən M.Təvfikoğlu yazır: “Yaratdığı və millətə hədiyyə etdiyi kitabxanadan illərdən bəri saysız oxuyucu, tədqiqatçı bol-bol faydalandığı halda, təəssüf ki, indiyə qədər Əmiri Əfəndi haqqında kiçik də olsa bir kitab nəşr edilməyib. Halbuki həyatında heç bir iş görməmiş, heç bir şey yazmamış olsaydı, sadəcə “Divani-lüğətit-türk”ü ortaya çıxarması, türk dilinin və mədəniyyətinin bu fundamental əsərini elm aləmimizə ərməğan etməsi belə onun haqqında bir monoqrafiya hazırlanması üçün kafidir”. M.Təvfikoğlu kitabın ön sözünün sonunda yazır: “Həyatını

kitablara, kitablarını millətınə vəqf edən bir mədəniyyət adamı, əlbəttə ki, daha geniş monoqrafiyalarla daha ətraflı şəkildə araşdırılmağa layiqdir” [343, s.XIX].

Əli Əmiri Əfəndinin təzkirəsi K.Hayber tərəfindən 1996-cı ildə magistr dissertasiyası səviyyəsində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada təzkirənin I cildinin 1327-ci il nəşrinin transkripsiyası yer almaqdadır.

S.E.Çeltikin nəşr etdirdiyi bir məqaləsində Əli Əmirinin bioqrafiya sahəsində gördüyü işlər və “Təzkireyi-şüərayi-Amid” adı əsəri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllif təzkirədə müxtəlif sülalə və təriqətlərin silsilələrinə yer verildiyini, əsnaflardan, musiqiçilərdən belə bəhs olunduğunu qeyd etmişdir [197].

15-17 noyabr 2012-ci ildə Dicle Universitetində Əli Əmiriyə həsr olunmuş VIII Klassik Türk Ədəbiyyatı simpozyumu keçirilmişdir. Simpozyumda Əli Əmirinin həyatı, yaradıcılığı və əsərlərinə işıq salan məruzələr dinlənilmişdir. Bunlardan prof. İ.Yakitın “Ali Emiri Efendi’nin tarix düşürmə sanatındaki yeri”, dr. S.Yazarın “Manzum koleksiyonundan hareketle Ali Emiri’nin kurduğu Millet Kütüphanesindeki nüshaları az bulunur eserler”, A.Dağların “Tezkireyi-şuarayi-Amid’in kaynakları” və başqa məruzələrini qeyd etmək olar.

Mahmud Kamal İnalın həyatı və yaradıcılığı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır [353; 153] və yeri gəldikcə təzkirəsindən də bəhs olunmuşdur. Ancaq Türk ədəbiyyatı üçün çox önəmli yerə sahib olan təzkirəsi ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Təzkirəşünas Ö.Bayram nəşr etdirdiyi bir məqalədə Mahmud Kamal İnalın təzkirəsində şairləri dəyərləndirməsi məsələsini işıqlandırmışdır. Ö.Bayram təzkirədəki bu xüsusə toxunaraq yazır: *“İnal şairlərlə əlaqədar dəyərləndirmələri əsnasında, bəlkə özü də fərqiində olmadan, bəzi əsas başlıqlara diqqət yetirmişdir. Biz də bu əsərimizdə İnalın dəyərləndirmələrini müəyyənləşdirdiyimiz bu başlıqlar altında təqdim edəcəyik”* [157, s.106]. Məqalədə Mahmud Kamal İnalın şairlərlə bağlı dəyərləndirmələri bu başlıqlar altında təqdim olunmuşdur: klassik üsulla dəyərləndirmə, təhqir üsulu ilə dəyərləndirmə, məşhur bir şairlə müqayisə yoluyla dəyərləndirmə, şəxsi dəyərləndirmələri və s.

Nail Tumanın “Töhfe-yi-Naili”nin mətninin 1-100-cü səhifələri H. Gündüz, 101-200-cü səhifələri isə F. Yıldırım tərəfindən transkripsiya edilmişdir. Sözügedən tədqiqat işləri 2009-cü ildə Balıkesir Universitetində magistr dissertasiyası səviyyəsində müdafiə olunmuşdur. Elə həmin ildə təzkirənin 1-234-cü səhifələri Cümhuriyyət Universitetində H.Kocaaslan tərəfindən latın əlifbasına çevrilmişdir. R.Kaya 2008-ci ildə Balıkesir Universitetində “Mehmed Nail Tuman ve Tuhfe-i Nailisi” mövzusunda magistr dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu araşdırma təzkirənin 301-400-cü səhifələrinin tənqidi mətnini və göstəriciləri əhatə etməkdədir. Tədqiqatçı bundan sonra “Töhfe-yi-Naili”yə həsr olunmuş məqaləsində təzkirəçinin şairləri tanımaq üçün istifadə etdiyi ifadələri, nüansları necə verdiyini sistemli şəkildə araşdırmışdır [239].

M.Tatçının “Töhfe-yi-Naili”yə həsr olunmuş məqaləsi də diqqətəlayiqdir. Məqalədə Nail Tumanın həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş və təzkirəsi öyrənilmişdir [342].

Tərəfimizdən “Türk təzkirəçiliyi: bibliografiya” adlı kitab hazırlanmış və 2011-ci ildə nəşr olunmuşdur [85]. Burada Osmanlı şair təzkirələrinin dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrinə səpələnmiş əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri ilə yanaşı təzkirələrə həsr olunmuş kitab, məqalə və dissertasiyaların bibliografik təsviri də yer almaqdadır. Araşdırmalarımız zamanı yeri gəldikcə təzkirələrin elmi-tənqidi, faksimile mətnlərinə müraciət olunmuş, tədqiqatlara və məqalələrə münasibət bildirilmişdir.

Dissertasiyanın bu hissəsində indiyə kimi türk təzkirəçiliyinə dair aparılmış tədqiqatları dəyərləndirməyə səy göstərdik. Beləliklə, XVI-XX əsrlər türk təzkirəçiliyinin bəzi problemlərinin, təzkirəçilərin bir çoxunun yaradıcılığı və əsərlərinin dissertasiya və məqalə şəklində tədqiqata cəlb olunduğu, təzkirə mətnlərinin müasir türk dilinə çevrildiyi məlum olmuşdur. Ancaq türk təzkirəçiliyinin müxtəlif mərhələləri nəzəri baxımdan tədqiq olunmamış, xüsusilə XIX-XX əsr təzkirəçiliyinə kompleks şəkildə yanaşılmamış, təzkirələrarası müqayisə, təzkirələrdə ədəbi tənqid, tərcümə sənəti və s. məsələlər araşdırılmamışdır. Bundan əlavə türk təzkirələrinə əsasında Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixi tədqiq olunmamışdır. Türk

təzkirələri 60-dan artıq Azərbaycan  sairi haqqında məlumatı əhatə etməsi baxımından dəyərlidir. Bu şairlərin yarıda n çoxu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməmişdir.

II Fəsil

XVIII – XX ƏSRLƏR TÜRK TƏZKİRƏLƏRİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏDƏBİ MƏNBƏ KİMİ ƏHƏMİYYƏTİ

2.1. Təzkiyənin cəmiyyətdəki mövqeyi

Təzkiyələrdə şairlə bağlı bio-bibliografik məlumat və ədəbi tənqid, təzkiyəçilərin şairləri təqdim etmə metodları və başqa məsələləri araşdırmazdan əvvəl bu məlumatları verən insanın cəmiyyətdəki yerini, sosial statusunu müəyyənləşdirmək lazımdır [283].

Təzkiyəçi kimdir? Hansı mühitdə və ailədə yetişmişdir? Cəmiyyətin hansı təbəqəsini təmsil edirdi? Təzkiyənin şəxsiyyəti, ixtisası, yetişdiyi və əlaqədə olduğu mühit, sarayla əlaqəsi, saraydakı ədəbi məclislərdə iştirakı və başqa mühüm məqamlar təzkiyələrə əhəmiyyətli qaynaq kimi müraciət etməyimizə təsir edir.

Osmanlı təzkiyəçilərinin ailə vəziyyətləri, təhsilləri və s. baxdığımız zaman məlum olur ki, onların böyük bir qismi yaşadıkları dövrün ziyalı ailələrində doğulmuş, mükəmməl mədrəsə təhsili almış və yetişmişdirlər. Bunu isbat etmək üçün XVI əsrdən XX əsrə qədər yetişmiş təzkiyəçilərin doğulub boya-başa çatdıqları mühiti və təhsil səviyyələrini nəzərdən keçirək:

Cədvəl 2.1. Osmanlı təzkiyəçilərinin sosial statusu

Əsr	Təzkiyəçi	Ailəsi	Təhsili
XVI	Səhi bəy	Dəvşirmə	Nicati bəyin yanında yetişmişdir. Qanununin divan katibi, mütəvəlli. Divan və Təzkiyə müəllifi.
	Lətifi	Xətibzadələrdəndir. Əcdadı Fateh dövrü şairlərindən Hamdi Çələbi	Kastamonuda təhsil almış imarət katibi. Dini, ədəbi 10 əsər müəllifi.
	Aşiq Çələbi	Atası qazi, anası Müəyyədzadənin qızıdır.	Süruri, Taşköprizadə, Fənari və b. təhsil almış, katiblik və qazılıq etmiş, ədəbi, dini, tərcümə, şərh 12 əsər müəllifi.
	Qınalızadə Həsən Çələbi	Məşhur Qınalızadələrdəndir. Əli Çələbinin oğlu.	Əbussud Əfəndidən müəllim olmuşdur. Müdərrişlik və qazılıq etmişdir. Fiqh, kəlam, risalə, şeirlər qələmə almışdır.
	Bəyani	-	Əbussud Əfəndidən və ya oğlu Mehmed

			Əfəndidən mülazım olmuşdur. Xəttat, müdərris, qazı olmuşdur. Təriqətə girmiş, Sofular təkkəsi şeyxi olmuşdur.
XVII	Riyazi	Tanınmış Birgili ailəsindəndir. Mustafa Birgivin oğludur.	İstanbulda mədrəsə təhsili almış, Müəyyədzadə Əbdülqadir Əfəndidən mülazım olmuşdur. Müdərrişlik və qazılıq etmişdir.
	Kafzadə Faizi	Ana tərəfdən Əbussud Əfəndinin qohumudur. Atası Rumeli qazı-əsgəri olmuşdur.	İlk təhsilini ailəsindən almış, şahzadə hocası Mustafa Əfəndidən mülazimət almışdır. Müdərriş və qazı olmuş, 7 əsər qələmə almışdır.
	Rza		Ədirnədə mədrəsə təhsili almış, müdərriş və məhkəmə naibi olmuşdur.
	Yümni	Dövrünün tanınmış şəxslərindən olan Kadri Əfəndinin qohumu və Rıfki Mehmet Əfəndinin kiçik qardaşıdır.	Mədrəsə təhsili almış, Şeyhülislam Bahayi Əfəndidən mülazım olmuş, qazılıq etmişdir.
	Asım	Rumeli qazı-əsgəri Əbdurrəhman Əfəndinin oğludur.	Mədrəsə təhsilini tamamlayaraq Şeyhülislam Əsiri Mehmed Əfəndidən mülazım olmuş, İstanbul və Rumeli mədrəsələrində müdərrişlik etmişdir.
	Güfti		Ədirnədə təhsil almış və müdərriş olmuşdur. Rumelidə qazılıq etmiş, 7 əsər qələmə almışdır.
XVIII	Müciş	Atası diyərbəkiri fətva əmini Əhməd Əfəndidir.	İlk təhsilini atasından və bölgənin tanınmış alimlərindən almışdır. Xəttat Hafız Əhməd Səmərqəndidən xəttatlığı öyrənmiş, İstanbulda təhsilinə davam etmişdir. Mülazım və müdərriş olmuşdur.
	Səfayi		Çavuş, katib, məktubçu, dəftərəmini, dəftərdar olmuşdur.
	Salim	Atası Şeyhülislam Mirzə Mustafa Əfəndidir.	5 yaşında mülazım, 16 yaşında Eyüp Siyavuş Paşa mədrəsəsində müdərriş olmuşdur. Süleymaniyyə müdərrişliyinə yüksəlmişdir. Qazılıq etmişdir. 9 əsər qələmə almışdır.
	Bəliğ	Atası Şahin Əmirzadə kimi tanınan Mantıcı məscidi imamı İbrahim Əfəndidir.	İlk öncə atasından və Bursanın tanınmış alimlərindən təhsil almışdır. İmam, məhkəmədə müfəttiş katibi və Tokat məhkəməsi naib olmuşdur. 8 əsər qələmə almışdır.
	Səfvət		Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdır. Mülazım və qazı olmuşdur.
	Ramiz	Atası Lalə dövrünün önəmli alim və şairlərindən Mustafa Naim Əfəndidir. Anası Rumeli qazılarında Əhməd Əfəndinin qızıdır.	Vəssaf İbrahim Əfəndidən mülazım və müdərriş olmuş, qazılıq etmişdir. 7 əsəri vardır.
	Silahdarzadə		Saray məmurlarındandır.

	Əsrar Dədə	Atası Mövləvi dərvişlərindən Əhmədi-Bizəbandır.	Mükəmməl mədrəsə təhsili almış, ərəb, fars, latın, italyan və fransız dillərini öyrənmişdir. Xətti ilə məşhurlaşmışdır. Mövləvi dərgahında şeyx olmuşdur. 5 əsəri vardır.
	Akif	Sultan III. Mustafanın kürəkəni vəzir Qoca Bəkir Paşanın nəvəsi, xassə əmiri əl-Hac Mehmed Beyin oğludur.	İlk təhsilini atasından almış, uzun illər sarayda çalışmışdır.
XIX	Şəfqət		Kırım xanlarının yanında, Eflak və Boğdan bəylərinin katibi kimi çalışmışdır.
	Esad Efendi	Atası səhhaflar şeyxi olmuşdur.	İstanbulda Halət Əfəndiyə intisab edərək təhsilini davam etdirmişdir. Müxtəlif naibliklərdə çalışmış, vəqənevis olmuşdur.
	Arif Hikmət	Ulu babası I. Mahmud dövrü vəzirlərindən İbrahim Paşa, babası I. Əbdülhəmid dövrü vəzirlərindən Rəisül-küttab Raif İsmail Əfəndi, atası III. Səlim dövrü qazı-əsgər və nəqibül-əşraf İbrahim İsmət bəydir.	Anadolu və Rumeli qazı-əsgəri, şeyxülislam olmuşdur.
	Fatin	Dramalı Hacı Xalid bəyin oğludur.	Qahirədə əmisi Mehmed Xosrov bəyin yanında yetişmişdir. Rəsmi vəzifələrdə çalışmışdır.
	Mehmed Tofiq		Mövləvi şeyxi
	Mehmed Tofiq		Ardıcıl təhsil almamış, qəzetlərdə işləmişdir.
XX	Mehmed Siracəddin		
	Əli Əmiri		Diyarbəkir Sülukiyyə mədrəsəsində ilk təhsilini almışdır. Mardinə gedərək 3 il bəzi müdərrişlərdən dərs almışdır. Maliyyə müfəttişliklərində və dəftərdarlıqlarda işləmişdir.
	Mahmud Kamal İnal	Yusuf Kamil Paşanın möhürdarı Emin Paşanın oğludur.	İlk təhsilini atasından və M.A.Ersoyun atasından almışdır. Xəttatlıq icazəti, Məktəbi-hüquqda mədrəsə təhsili almış, trabzonlu Hüsni Əfəndidən təfsir, hədis və farsca dərsləri almışdır. Çoxsaylı dövlət qurumlarında işləmişdir.
	Nail Tuman		Həmədan konsulu

Cədvələ baxdığımız zaman məlum olur ki, təzkirəçilərin böyük bir hissəsi öz dövrlərinə görə mükəmməl təhsil almış, önəmli ailələrində yetişmişlər. Onların cəmiyyətdəki mövqeləri yüksəkdir. Bundan əlavə təzkirəçilərin demək olar ki, böyük

bir qismi mädərsə təhsili almış, zamanlarının tanınmış şəxsiyyətlərinin yanında yetişmiş, dini və dünyəvi elmləri mənimsəmişlər. Aldıqları yüksək təhsilin nəticəsi olaraq üstün vəzifələr tutmuşlar. Cəmiyyəti, yaşadığı mühiti ədəbi baxımdan məlumatlandıran bu şəxsiyyətlərin – təzkiyəçilərin belə bir mövqedə olmaları çox əhəmiyyətlidir.

Yetişdikləri mühitin və aldıqları təhsilin nəticəsi olaraq bu təzkiyəçilərin böyük əksəriyyəti əsərlərinə sadəcə şairlər haqqındakı qısa məlumatları əlavə etməklə kifayətlənməmiş, bu məlumatları tənqidçi gözü ilə dəyərləndirmişlər. Həm də, bu təzkiyəçilərin çoxu şair olmuşdur. Lakin onların şeir sənəti deyil, təzkiyəçilik fəaliyyətləri ön planda olmuşdur. Azərbaycan və Osmanlı təzkiyələrini müqayisə etdiyimiz zaman bu xüsusiyyəti Seyid Əzim Şirvani və Mir Möhsün Nəvvabə şamil etmək olmaz.

Təzkiyəçi və yaşadığı mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqə necə qurulmuşdur? Təzkiyəçilər bu məlumatları kimlərdən və harada toplamışdır?

Təzkiyəçilər, əsərlərini cəmiyyətə yararlı olmaq üçün yazırdılar. Yəni, şairlərin həyat, yaradıcılıq və əsərləri ilə bağlı məlumatları gələcək nəsillərə ötürməyi düşündülər. Təzkiyəçilərin verdiyi bu məlumatlar iştirak etdikləri ədəbi söhbətlərdə, şairlərlə görüşlərdə və müəyyən şəxslərlə söhbətlər zamanı toplanmışdır. Beləliklə, deyə bilərik ki, təzkiyəçi yaşadığı mühit və bu mühitdəki insanlarla əlaqədə olmadan təzkiyəsini tərtib edə bilməzdi.

Məsələn, XVIII əsr təzkiyəçisi Mücib müdərriş və müləzim olmuş, gəncliyində tanıdığı və əlaqə saxladığı, görüşdüyü şairlərin şeirlərindən məcmuə tərtib etmiş, bir müddət sonra bu məcmuəni genişləndirərək təzkiyəsini qələmə almışdır.

Dövrün digər təzkiyə müəllifi Səfayini IV Mehmedin sədrəzəmlərindən Elmas Mehmed paşa himayə etmişdir. 25 il ərzində ədəbi məclislərdə şairlərlə yaxın münasibətdə olmuş və təzkiyəsi üçün qaynaq toplamışdır.

Atası elmiyyə sinfindən olduğu üçün XVIII əsr təzkiyəçisi Salim də 15 yaşında müləzim hesab edilmiş və daha sonra müdərriş, qazı olmuşdur. Sultan III Əhməd və sədrəzəm İbrahim paşaya qəsidə təqdim etmiş, dövlət xadimləri ilə isti münasibət yaratmağa çalışmışdır. Lalə dövründə yaradılmış tərcümə heyətinə də daxil edilmişdir.

Bütün bu qeyd olunanlar onun şairlərlə tanış olmağına və məlumat toplamağına təsir etmişdir.

XVIII təzkiyəçilərindən Əsrar Dədə, Şeyx Qalib kimi tanınmış bir şairin yanında yetişmiş və özü də mövləviyyə təriqətindən olduğu üçün mövləvi şairlər haqqında məlumat toplaması çətin olmamışdır. Təzkiyəsinin şifahi qaynağını mövləvi şairlərdən topladığı məlumatlar təşkil edir. Beləliklə Əsrar Dədə türk təzkiyəçiliyi tarixində ilk zümrə təzkiyəsinə qələmə almışdır.

XVIII əsrin son təzkiyəçisi hesab edilən Akif əndərunda (sarayda) Osmanlı padşahlarının şəxsi gəlir və çıxarlarını idarə edən təşkilatda fəaliyyət göstərmişdir. Əndərundakı tanıdığı şairlərdən məlumat toplayaraq əndərun şairləri təzkiyəsinə qələmə almışdır.

XIX əsr təzkiyəçisi Arif Hikmət köklü bir ailəyə mənsubdur. Ulu babası I Mahmud dövründə vəzir, babası I Əbdülhəmid zamanında vəzir, atası III Səlim dövründə qazıəsgər olmuşdur. Şeyxülislam olan Arif Hikmətin malikanəsi şairlərin toplandığı və ədəbi söhbətlərin təşkil edildiyi məkan olmuşdur. 12 000 kitabdan ibarət kitabxanaya sahib olması da Arif Hikmət bəyin mədəni, elmi, ədəbi səviyyəsini isbat etməkdədir.

XX əsr təzkiyəçilərindən və kitab kolleksiyaçısı Əli Əmiri əfəndi təzkiyəsinə yazmaq üçün həm yazılı, həm də şifahi qaynaqlardan istifadə etmişdir. Şifahi qaynaqları əsasən Diyarbəkirdə toplamışdır. Əli Əmiri kolleksiyasında olan 16000 ədəd əlyazma və nadir kitablardan ibarət olan Millət Kitabxanasını açmışdır. Sadəcə bu fakt Əli Əmirinin nə qədər qiymətli bir tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas və təzkiyəçi olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat tarixçisi Mahmud Kamal İnal öz dövrünə görə mükəmməl təhsil almış, çox sayda əsər qələmə almış, İslami Əsərlər Muzeyini yaratmış və çox sayda əlyazma əsər toplamışdır. Kitabxanasındakı bu qiymətli əsərləri İstanbul Universiteti kitabxanasına bağışlamışdır. Təzkiyəsində bəhs etdiyi şairlərin böyük bir qismini şəxsən tanımışdır.

XVIII – XX əsr türk təzkiyəçilərinin yetişdikləri, işlədikləri mühiti nəzərdən keçirdiyimiz zaman onların bir çoxunun saraya yaxınlığı, ədəbi məclislərdə iştirakı şairlər haqqında məlumat toplanmalarına təsir etmişdir. Bundan əlavə, Səfayi və Salim təzkiyələrini İbrahim paşaya təqdim etməsi və onun qarşılığında vəzifələrinin yüksəldilməsi də, təzkiyəçilərə dövlət səviyyəsində də qiymət verildiyi göstərir. XVIII – XX əsr türk təzkiyəçilərindən üçünün – Arif Hikmət, Əli Əmiri və Mahmud Kamal İnalın çox sayda əlyazma və nadir kitab kolleksiyalarına malik olması, Arif Hikmət və Əli Əmirinin kitabxana qurması bu təzkiyəçilərin sosial mövqeyinin nə qədər yüksək olduğunu sübut edir.

Təzkiyəçilərin cəmiyyətdəki rolunu dəyərləndirdiyimiz zaman əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin sayının da nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, şairin nə qədər məşhur olması ona yaşadığı cəmiyyətdə və mühitdə verilən dəyərlə ölçülür. Belə ki, tanınmış şairlərin ən əhəmiyyətli əsərinin əlyazma nüsxələrinə çox rast gəlinir. Çünki xəttatlar köçürdükləri əlyazmanı sataraq pul qazanırdılar. Bu zaman isə məşhur əsərin daha yaxşı satılacağı düşüncəsini əsas götürürdülər. Bəzi təzkiyələrin əlyazma nüsxələrinin çox olması o dövrün ədəbi ensiklopediyası mahiyyətində olan bu dəyərli əsərlərə olan ehtiyac və diqqəti göstərməkdədir.

Cədvəl 2.2. Osmanlı təzkiyəçilərinin təzkiyələrinin əlyazma nüsxələrinin sayı

Əsr	Təzkiyələr və əlyazma nüsxələrinin sayı
XVI	Səhi bəy “Həşt behişt” 18 nüsxə
	Lətifi “Təzkiyətüş-şüəra” 100 nüsxə
	Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” 32 nüsxə
	Qınalızadə Həsən Çələbi “Təzkiyətüş-şüəra” 97 nüsxə
	Bəyani “Təzkiyətüş-şüəra” 3 nüsxə
XVII	Riyazi “Riyazüş-şüəra” 21 nüsxə
	Qafzadə Faizi “Zübdətül-əşar” 16 nüsxə
	Rza “Təzkireyi-Rza” 8 nüsxə
	Yümni “Təzkiyətüş-şüəra” 4 nüsxə
	Asim “Zeyli-Zübdətül-əşar” 4 nüsxə
	Güfti “Təşrifatüş-şüəra” 4 nüsxə
XVIII	Müci “Təzkireyi-şüəra” 3 nüsxə
	Səfayi “Təzkireyi-şüəra” 18 nüsxə
	Salim “Təzkireyi-şüəra” 22 nüsxə
	Bəliq “Nüxbətül-əsar li zeyli zübdətül-əşar” 3 nüsxə
	Səfvət “Nüxbətül-əsar fi fəvaidil-əşar” 2 nüsxə
	Ramiz “Adabi-zürəfa” 5 nüsxə
	Silahdarzadə “Təzkireyi-şüəra” 4 nüsxə

	Əsrar Dədə "Təzkireyi-şüərayi-Mövləviyyə" 20 nüsxə
	Akif "Merati-şeyr" 7 nüsxə
XIX	Şəfqət "Təzkirəyi-şüəra" 4 nüsxə
	Əsad Əfəndi "Bağçayı-səfa-ənduz" 2 nüsxə
	Arif Hikmət "Təzkirəyi-şüəra" 1 nüsxə
	Fətin "Xatimətül-əşar" 1 nüsxə
	Tofiq "Məcmueyi-təracim" 1 nüsxə
	Mehmet Tovfiq "Qafileyi şüəra" 1 nüsxə
XX	Mehmet Siracəddin "Mecmeyəyi-şüəra" 1 nüsxə
	Əli Əmiri "Təzkireyi-şüərayi-Amid" 1 nüsxə
	Mahmud Kamal İnal "Son əsr türk şairləri" 1 nüsxə
	Nail Tuman "Töhfeyi-Naili" 1 nüsxə

Təzkirəçilər yaşadıkları cəmiyyətin, mühitin dəyərlərini əsas götürərək əsərlərini qələmə almışlar. Demək olar ki, bütün təzkirələrin ön sözlərində təzkirəçilər əsərlərini hansı səbəblə, nə üçün yazdıqlarını izah etməyə çalışmışlar. Nümunə olaraq Səhi bəy təzkirəsinin ön sözünü göstərmək mümkündür: *"Kaş ki Anadoluda yetişib şöhrət tapan dəyərli şairlərin adına da bir kitab yazılsa və zamanın keçməsiylə bunların adı, qəddar zaman və zalım fələyin əli ilə zəmanə dəftərindən silinməsə, dövrün məcmuələrindən ayrılıb unudulmasa deyə düşündüm...Zəmanənin xatirə səhifəsindən və amansız fələyin dəftərlərindən bu əzizlərin adının silinib tamamilən unudulmasın deyə zəruri olaraq acizlik və qüsurla dolu bu dedi-qodu qırıntıları, ifadə könlündən süzülüb söz şəklinə gətirildi"* [323, s.38].

Təzkirəçilər şairlər haqqındakı məlumatları hardan və necə toplaması haqqında da məlumat verir: *"Altı cənnət təbəqəsində bir yerə toplanaraq anılan əzizlərin bəzisi ölüm şərabını içmiş, bəzisi isə hələ də həyattadır. Bu fəqir, gəncliyində, bu fəsih və bəliğ insanların bəzisinə xidmət etmiş, bir qisminin də məclislərində iştirak edib söhbətlərini dinləmişdir. Rind məhfilləri və irfan məclisləri içində onların şeirləri oxunduqca, arzu dolu aşıqların nərələrindən göy qübbəsi, inləmə nidalarıyla və nazik təbiətli cahan rindləri hay-huyundan zəmin və zaman, onların səsləri ilə dopdolu olmuşdu"* [323, s.144].

Təzkirəçilərin qələmə alacaqları əsərləri ilə bağlı mənbə, qaynaq toplama işini nəzərdən keçirdiyimiz zaman əhəmiyyətli məlumatlar ortaya çıxır. Məsələn, ilk Osmanlı təzkirəçisi Səhi bəy Qanuniyə yeddi il divan katibi olaraq xidmət etmişdir.

Təzkiyəsini Ədirnədə mütəvəlli olduğu zaman tamamlamışdır. Təbii ki, şairlərlə bağlı məlumat və mənbələri Qanuninin yanında xidmətdə olarkən toplamışdır.

R.Canım, Lətifi təzkiyəsinin mənbələri haqqında məlumat verərkən əsərin ön sözüne istinadən təzkiyənin 3 qaynağı olduğunu vurğulayır:

1. Daha öncə bu sahədə yazılmış təzkiyələr;
2. Məcmuə, divan, risalə və müxtəlif sənət sahibləri haqqında məlumat verən bioqrafik əsərlər;
3. Şairlərlə bağlı rəvayətlər [269, s.35].

Lətifi təzkiyənin ön sözündə *“bu müqəddimə minvalincə hər birinin tədvin itdü-
gi təlifati və təhrir itdügi əşar və əbyatı say u tələb ilə bir bir buldum və nicə zaman
zəhmət ü məşəqqət idüp cüst ü cuyəndə və tək ü puyəndə oldum və zəbani- Türkiyə
nəzm ü inşa müteəlliq nə qədər divan u risalə və maqalə varsa həzar cidd ü iqdām
və cəhdi-ihitimam ilə tətəbbu ü təfəxxüs qıldum. Ta ki füzələ söhbətlərində və büləğə
cəmiyyətlərində məhəll ü münasibətlə okınan əşari-rəngin və səhayifi- xəvatiri-əhli-
irfanda yad-dəşt olan nəzmi-güzini məhəll ü mövqeyində səbt ü kətb idüp qeydi-kitabət
ilə...təzkiyəyə təhrir ü təstir idüp...dərc itdüm”* deyərək əsərinin qaynaqlarını
açıqlamışdır [269, s.38]. Yuxarıdakı cümlədən də məlum olur ki, Lətifi cəmiyyətin
içindən məlumat toplamış və bunları əsərində rəvayətlər şəklində təqdim etmişdir.

Osmanlı imperiyasında Fateh dövründə şairlərin 4 mərkəzdə toplandığı müşahidə olunur. Bunlardan ilki sədrəzəm Mahmud Paşanın, ikincisi II Bayəzidin şahzadəlik etdiyi Amasyada, üçüncüsü Şahzadə Cemin yanında Konyada, dördüncüsü isə İstanbulda Fatehin ətrafında toplaşırdılar [338, s.123]. Qanuni Sultan Süleymanın uzun hakimiyyəti dövründə isə Konya, Bursa, Ədirnə kimi ədəbi mərkəzlər öz əhəmiyyətini yavaş-yavaş itirməyə başlamış və şairlər öz sənət qüdrətlərini göstərmək və padşahın iltifatını qazanmaq üçün İstanbula axın etmişlər. R. Canım bu məqamda diqqət yetirməkdədir: *“Xüsusilə İstanbul, Bursa, Ədirnə, Üsküp, Bağdad kimi Osmanlı mədəniyyət coğrafiyası içində xeyli müstəsna yeri olan və yaratdığı “ədəbi çevrələr”lə şairləri Osmanlı ölkəsinin dörd bir yanından özünə çəkən bu mərkəzlərdə qurulan şeir məclisləri bu cür rəvayətlərin ocağı rolunu oynayır. Ümumiyyətlə,*

şairlərin və könül əhli adamların təşkil etdikləri bu dost məclislərində xüsusi söhbətlər zamanı şairlər kitablarda rast gəlmədikləri bir çox məlumatı əldə edirdilər. Bir çox müəllifin təzkirəsində gördüyümüz “məsmu`dur ki” və ya “məsmu`umdur ki”, “rəvayət edilir ki”, “nəql edirlər ki” şəklinə təqdimatdan sonra bəyan edilənlər bu cür məclislərdə eşidilən hekayələrdir. Bunlar çox zaman dövrün adət-ənənələri və ab-havasını, həmçinin zövq, əyləncə və əxlaq anlayışını da ortaya çıxarmağa kömək edirlər” [269, s.38].

“Şair təzkirələri” adlı əsərdə XVI əsr təzkirəçisi Aşiq Çələbinin yaşayıb-yaratdığı ədəbi çevrə bu şəkildə təqdim edilməkdədir: “Aşiq Çələbi İstanbulda dövrün tanınmış şairləri və görkəmli alimləri ilə tanış olmuşdur. Bundan başqa, iştirak etdiyi ədəbi mühit və Priştinaya qazı təyin olunması ona çox sayda şairlə tanış olmaq imkanı qazandırmışdı. Bəzi şairlərin divanını görmüş və bəyəndiyi beytləri qeyd edərək daha sonra təzkirəsinə daxil etmişdir” [221, s.49, s.51].

XVII əsr təzkirəçisi Riyazi təzkirəsinə yazdığı vaxt əsas aldığı yolu, metodu qeyd etmiş və şairlərin bir çoxunun dəftər və divanını gördüyünü, onları gözdən keçirdiyini, başqa təzkirəçilər kimi əzbərdən kitab yazma yoluyla getmədiyini yazaraq digər təzkirəçiləri tənqid etmişdir.

Rza təzkirəsinin ön sözündə “şairəm” diyə fəryad edən mütəşairləri əsərinə daxil etməməyə qərar verdiyini, bunların ona hücum edəcəklərini bildiyini və bunu nəzərə aldığını yazır: “Zira güruhi-şüəraya vüquf mühal olduğundan maəda nicə yarani-basəfa və nicə xullani-bavəfa səqaməti-təbini fəhmə qadir degül ikən kəndüyə bir məxləsi isnad və əlbəttə şairəm deyü fəryad idər. Bu fəqiri-kəsirü`t-təqsir isə mütəşairləri matruh u mərdud idüp bu cərideyi-müxtəsər ü müfidəyə tədhil ü təhrir itməmək üzrə qərar vermişəmdir. Öylə olsa bu taifə bəni sipəri-şəmşiri- zəban və tumeyi-tigihəzəyan itməkdən hali degüllərdür. Nə çarə qəzaya riza vermədən gayra məcal muhaldur” [361].

XVIII əsr təzkirəçisi Səfayi təhsilini tamamladıqdan sonra çavuş, katip, məktubçu və dəftərəmini olduğu dövrdə təzkirəsi üçün qaynaq toplamışdır. Həyatı boyu şairlərlə yaxın əlaqədə olan Səfayi, tərtib etməyi nəzərdə tutduğu təzkirəsi üçün uzun bir

müddət məlumat toplamış və 25 il ərzində əsərini ortaya qoymuşdur [221, s.104]. Səfayinin təzkiyəsi üçün bilgi topladığı mühitlə bağlı prof. P.Çapan yazır: *“Səfayinin ədəbi mühitində mühüm şəxs kimi tanınmışdır. Bu dövrdə təşkil olunan şeir, musiqi və sənət məclislərində iştirak etmiş, dövlət adamlarının yanında olmuşdur”* [292, s.10]. Səfayi özü də şair olduğu üçün həmişə şairlərlə əlaqə saxlamış, onların toplantılarına qatılmış və yazdığı nəzərdə tutduğu təzkiyəsi üçün məlumat toplamışdır. Bundan başqa şairlərin divanlarını nəzərdən keçirərək, bəyəndiyi şeirlərin üzünü köçürmüş və sonunda bütün qeydlərini birləşdirərək təzkiyəsinə tamamlamışdır.

“Təzkiyəyi-şüərayi-mövləviyyə”nin həm yazılı, həm də şifahi qaynaqları vardır. Əsrar Dədə mövləvi məclislərində mövləvi şairlər haqqında məlumat toplamışdır. Özü də mövləvi olan Əsrar Dədə, əsərində mövləvi şairləri çox təriflədiyi üçün qaynaqlar onun obyektiv olmadığını düşünürlər.

XIX əsr təzkiyəçisi Fatin təzkiyəsinə tərtib edərkən yaşadığı İstanbulun ədəbi mühiti və şair çevrəsi onun işini böyük miqyasda asanlaşdırmışdır. Bununla bərabər Fatin, əsərinə daxil edəcəyi şairlərin anket vasitəsiylə ona yazılı şəkildə verdikləri cavablar əsasında təzkiyəsinə tərtib etmişdir. Vəfat etmiş və ya Osmanlı imperiyasının uzaq yerlərində yaşayan şairlər haqqında, onları tanıyanlar vasitəsiylə şifahi yolla əldə edilmiş məlumatlar da əsərdə yer almaqdadır [319, s.15].

Əli Əmiri əfəndi Amid şəhərinin şairləri haqqında təzkiyə hazırlayaraq Anadolu coğrafiyasında məhəlli təzkiyəçiliyin əsasını qoymuşdur. Əli Əmiri şairlər haqqında məlumatı kitabları ətraflı şəkildə araşdıraraq əldə etdiyini yazır və bir il ərzində Diyarbəkirin qəbristanlıqlarını gəzdiyini, 80-90 yaşındakı insanlardan məlumat toplayaraq, üç il işləyərək *“Mirati-Fəvaid”* adlı əsərini qələmə aldığını oxucuya çatdırır: *“İcab edən kitabları tətəbbü eylədikdən başqa əyyami-münasibədə bir sənədən ziyadə şəhrin məzarlıqlarını dolaşmaq və məmləkətin səksən, doksan yaşlarındakı ixtiyarlarına müraciət eyləmək və gecə-gündüz üç sənə çalışmaq surətiylə bin beş yüz səhifədən mütəcaviz “Mirati-Fəvaid” ismiylə bir əsər meydana gətirmiş idim”* [135, s.22-23]. Təzkiyəçi, 16 il sonra Diyarbəkirə gətirdiyi zaman təzkiyəsinin şifahi qaynağı

hesab etdiyi “məmləkət ixtiyarlarının cümləsi xabgahi-əbədiyyəyə” çəkildiyini və məzarları üzərində çiçəklər açıldığını qeyd edir. Əli Əmiri, əsərini bir az gec tərtib etsəydi yeganə qaynaqları itirəcəyini də etiraf edir: *“Ol vaxt anladım ki, bən şu kitabın təhririni beş-on sənə daha sonraya bırakmış olsa idim o yeganə məxəzi-müçəssəmləri kayb edəcəkdım”* [135, s.22-23]. Beləliklə, Əli Əmiri şifahi qaynaqların nə qədər əhəmiyyətli olduğunu vurğulamağa çalışmışdır.

Mahmud Kamal İnal, dostlarının onu təzkirə tərtib etmək üçün təşviq etdiklərini, fəqət bu işin asan olmadığını, az müddət ərzində hazırlana bilməyəcəyini yazır. M.K.İnal, uzun illər ərzində çalışaraq dövrünün tanınmış şairləri haqqında məlumat topladığını, fəqət Milli Mücadələ dövründə bu əlyazmaların Fransız və İngilis əsgərləri tərəfindən yandırıldığını ifadə etmişdir: *“Baxüsus sənələrdən bəri çalışaraq məsaliki-müxtəlifəyə mənsub bir çox qiymətli zatlar haqqında istehsal eylədiyim məlumatı ehtiva edən əvraq və vəsaiqi-mühimmə - Mütarəkə sənələrində xanəmi cəbrən işğal və əşyamı yağma edən Fransız və İngilis qüvvəyi-əsgəriyyəsi tərəfindən imha edildi”* [212, s.13]. O, şairlərlə bağlı məlumatı həm yazılı, həm də şifahi qaynaqlardan toplamışdır. Yenidən material topladığı zaman təzkirəçinin qarşısına ciddi problemlər çıxır. Çünki, məlumat aldığı şəxslərin bir çoxu artıq vəfat etmişdir. İnal, işğalın həm məmləkətinə, həm də onun şövq və cəsarətinə xələl vurduğunu kədərlənərək dilə gətirir: *“O, məlumatdan bir qisminin mənbəyi olan zəvati-fazilə rəhməti-Haqqa qovuşdu. Yenidən mənbə bulmaq və məlumat almaq ihyayi-əmvat qəbilindən bir kari-muhal oldu. Binaənəleyh zərəri nəfsimlə bərabər məmləkətimə də təəllüq edən işğal hadisəyi-faciəsi şövq və cəsarətimə xələl verdi”* [212, s.13]. Təzkirəsinin tərtibi ilə bağlı düşüncələrinə davam edən İnal, məhv edilən əlyazmalardan başqa əlində bəzi materialların qaldığını və toplayacağı məlumatlarla Fatin təzkirəsinə zeyl yazmağı planlaşdırdığını dilə gətirir. Bu zaman da təzkirəçi böyük problemlərlə üzləşir. Belə ki, təzkirəsinə daxil edəcəyi şairlərin övladları, qohum-əqrəbələri məlumat və material vermək baxımından ona kömək etmirlər. İnal, əsərinin ön sözündə cəmiyyətdəki bu məlumatsızlıqdan, laqeydlikdən, cahillikdən uzun-uzadı şikayət edir. *“Bir şairin oğluna, nəvəsinə müraciət etsəm və atasının, babasının adını*

soruşsam cavab verə bilməz. Çünki bilmir. Digər bir şairin vəfat tarixini öyrənmək üçün qəbrini axtarsam tapa bilmirəm. Çünki ailəsi ona başdaşı qoymamışdır və ya qoysa da sökülmüşdür”.

M.K.İnal, şairlərin əsərlərini axtardığı zaman qarşısına çıxan çətinlikləri sərt şəkildə ifadə edir. Belə ki, İnal, hər hansı bir şairin divanının nəşr olunub-olunmadığını övladlarından soruşduğu zaman xəbərsiz olduqlarını və bunu ilk dəfə eşitdiklərini deyirlərmiş. *“Bir şairin divanı-əşarını müqəddəmə təb edildiyini xəbər alıb da övlad və əhfadına müraciət etsəm, heyrətlə qarşılanırdım. Çünki onlar babalarının, yaxud cədlərinin şair olduğunu və divanının təb olunduğunu ilk dəfə məndən eşitmişlərdir”* [212, s.14].

Təzkiyəçi, bəzi şairlərin övlad və qohumlarına müraciət etdiyi zaman onlardan heç bir cavab almadığını yazır. İnal, onların bu mövzuda məlumat almağı lüzum görmədiklərini düşünür. Bəziləri isə M.K.İnalın bu işdə bir mənfəəti olduğu fikri ilə bildikləri məlumatı verməkdən imtina edirlərmiş: *“Çünki babalarına dair kəndilərindən aldığı məlumatı nəşr edərsəm bən binlərcə lira qazanacağım”* [212, s.14].

İnal, yanğınlara da lazım olan məxəz və qaynaqları əldə etməkdə böyük bir problem yaratdığını və bəzi ailələrin suallara cavab vermək istəsələr də, cavab verə bilmədiklərini qeyd edir.

M.K.İnal, kitabxanalarda, kitab mağazalarında hər istədiyi kitabı tapmadığını, axtardığını tapsa belə qiymətinin yüksək olması səbəbindən almağa imkan olmadığını bildirir. Bəzi şairlər isə tərcümeyi-hallarını göndərəcəklərini vəd eləsələr də, sözlərində durmamışlar. İllərlə “aşıqi-şeyda” kimi onların arxasınca gəzdirdiyi şairlər də vardır ki, İnalı bu təşəbbüsünə peşman etmişlər. İstanbuldan kənardə yaşayanlara yazılan “niyaznamələr” qovluqları doldurmuş və təzkiyəçi “böylə münasibətsiz nazlar və mənasız niyazlarla bir əsər necə oryaya çıxara bilər?” sualı ilə üz-üzə qalmışdır.

Beləliklə, türk təzkiyəçiləri yaşadıkları dövrün önəmli müəllifləri sırasına daxil olmuşlar. Onların əsərləri dəfələrlə köçürülmüş, beləcə çox saylı əlyazmaları günümüze gəlib çatmışdır. Apardığımız araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, təzkiyəçilər əsərlərində doğru, güvənli məlumat verə bilmək üçün müxtəlif

qaynaqlardan (şairin özündən, yaxın qohumlarından, ətrafından, ədəbi məslislərdən və s.) məlumat toplamışlar.

2.2. Türk təzkirəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətləri

Herat təzkirəçilik məktəbinin nümunələri əsasında XVI əsrdə yaranıb inkişaf edən Türk təzkirəçilik ənənəsi XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş və bir-birindən maraqlı, dəyərli əsərlər qələmə alınmışdır. Bu təzkirələr yalnız Osmanlı ədib və şairlərinin həyat və yaradıcılığı haqqında ilkin məlumatları əks etdirmir, eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin, ədəbi əlaqələrin araşdırılmamış səhifələrini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlk Osmanlı təzkirəçisi hesab olunan Səhi Bəy “Həşt behişt” adlı təzkirəsini hazırlayarkən Herat təzkirələrini nümunə götürmüşdür. Təzkirəçi bu əsərini 8 təbəqəyə ayırmışdır. Əsrin digər təzkirəçisi Lətifi isə “Təzkirətüş-şüəra”sını şairlərə, padşahlara və şairlərləri əhatə edən fəsillərə bölmüşdür. Şairlərdən bəhs edərkən əlifba prinsipindən istifadə etmişdir. Bununla da Osmanlı təzkirəçiliyində tərtib baxımından bir ilk imza atmışdır. Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” adlı təzkirəsində şairləri əbcəd əlifbası üzrə təqdim etmişdir. Bu tərtib üsulu nə ərəb, nə də əcəm təzkirəçiliyində istifadə olunmamışdır. XVI əsr təzkirəçisi Qınalızadə Həsən Çələbi isə “Təzkirətüş-şüəra”sında şairləri sultan şairlərə, şahzadə şairlərə və əsl şairlərə ayırmışdır. Sultan və şahzadə şairlərdən bəhs edərkən xronoloji prinsip əsas götürülmüşdür. Əsl şairlər isə əlifba sırası ilə təqdim olunmuşdur. Qınalızadə təzkirəsinin xülasəsini hazırlamış Bəyani əfəndi isə şairləri şair padşahlara və əsl şairlər olmaqla iki qismə ayırmışdır. Birinci hissə xronoloji, ikinci hissə isə əlifbaya görə hazırlanmışdır.

XX əsrin 80-cı illərindən Osmanlı təzkirələri üzərində araşdırmalar aparan prof. M.İsen Osmanlı təzkirələrinin strukturu ilə bağlı apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq yazır: *“Anadolu sahəsi türk təzkirəçiliyində təbəqat, əlifba və əbcəd üsulu olmaqla 3 ayrı tərtib tərzini tətbiq edilmiş, bunlardan birincisi əcəm, ikincisi ərəb təzkirəçiliyindən bizə keçmiş, əbcəd üsulu isə yalnız bizim ədəbiyyatımızda və sadəcə Aşiq Çələbi tərəfindən tətbiq olunmuşdur”* [229, s.62].

XVII əsr təzkiyəçisi Riyazinin təzkiyəsi “rövzə” adı verilən iki bölmədən ibarətdir. Təzkiyənin birinci bölməsi padşah şairlərə, ikincisi isə digər şairlərə ayrılmışdır. Qafzadə Faizinin “Zübdətül-əşar” və Asimin “Zeyli-Zübdətül-əşar” adlı təzkiyələri də əlifba prinsipi əsasında tərtib olunmuşdur. Güftinin “Təşrifatüş-şüəra”sı Türk təzkiyəçiliyində yeganə mənzum təzkiyədir.

XVIII əsr təzkiyəçiləri Mücib və Salim əfəndi də təzkiyələrini iki hissəyə ayırmışlar. Bu təzkiyələrin birinci hissəsində dövrün padşahından, ikinci hissədə isə əlifba sırası ilə şairlərdən bəhs olunmuşdur. Salim təzkiyəsində adları eyni hərflə başlayan şairləri vəfat tarixinə görə düzmüşdür. XVIII əsrin digər müəllifi Səfayi əfəndi təzkiyəsini əlifba prinsipi əsasında hazırlamışdır. Onun təzkiyəsinin strukturunda istifadə olunan yenilik əsərinin əvvəlində verdiyi 18 təqrizdir. Bu təqrizlər (rəylər) Səfayi dövrünün məşhurları tərəfindən yazılmışdır.

XVIII əsrdə yazıb-yaratmış digər təzkiyəçilər – Ramiz əfəndi, Safvət, Şəfqət, Əsəd əfəndi, Arif Hikmət və başqaları təzkiyələrində şairlər haqqında məlumatı əlifba prinsipi əsasında hazırlamışlar. Fatin əfəndi isə şeir nümunələrini bioqrafik məlumatdan əvvələ keçirməklə yenilik etmişdir. Amma bu yeniliyin türk təzkiyəçiliyində heç bir əhəmiyyəti olmamışdır.

XVII əsrdən etibarən Osmanlı təzkiyəçiliyində antologiya xarakterli nümunələr qələmə alınır. Belə əsərlərdə şair haqqında verilən məlumatın həcmi 1 və ya 2 cümlə arasında dəyişir. Yəni əsas diqqət şairin şeirlərindən nümunələrə yönəldilir. İlk antologiya xarakterli təzkiyə Qafzadə Faizi tərəfindən qələmə alınan “Zübdətül-əşar”dır. Daha sonra Yümni, Asim, Bəliğ və Silahdarzadə də antologiyaları xatırladan təzkiyələr yazmışlar.

Orta əsr Osmanlı təzkiyəçiləri əsərlərinin hazırlanma metodları, səbəbləri, istifadə etdikləri mənbələr haqqında da məlumat verirlər. Y.Çetindağ, “ideal bir təzkiyənin necə olmalıdır” sualına cavabı Lətifinin tapdığını qeyd edir. Daha sonra Lətifiyə istinadən bir təzkiyəçinin əməl edəcəyi məqamları sıralayır:

- Təzkiyəyə daxil ediləcək şairlərə xalqın və şeiri anlayanların rəğbəti;
- Təzkiyəçinin qədim və yeni bütün əsərləri gözdən keçirməsi;

- Yaşlı və bilginlərlə görüşməsi;
- Məclis adamı olması;
- İncə mənəli və faydalı şeirləri seçməsi [180, s.47].

Təzkiyələri məzmun baxımından bioqrafik əsərlər sırasına aid edən prof. N.Açıkgöz bu əsərləri üslub, mənə və funksiya etibarilə ədəbi əsər hesab edir [121]. Tədqiqatçı təzkiyələrin quruluşu və spesifikasiyasını öyrənərkən çox maraqlı məqamlara toxunur. Belə ki, alim təzkiyələrdəki maddələri strukturu baxımından 3 qrupa ayırır:

1. Kalliqrafik tərtib – bəzi əlyazmalarda mənzum və mənşür hissələrin qarışıq, bəzilərinə isə ayrı verilməsi. Yəni nəsr hissəsini təşkil edən cümlələr bir-birinin ardınca verilir, nəzm hissəsini təşkil edən beyt, qəzəl və s. nümunələr yeni sətirdə yer alırdı. Hər hansı bir şairdən iqtibas verilərkən “və ləhu, bu dəxi” və s. ifadələrdən istifadə olunurdu.

2. Kitabın ümumi quruluşu baxımından strukturu – müqəddimə, əsas mətn, xatimə.

3. Maddələrin müstəqil strukturu – təxəllüs, ad, məmləkət, qohumluq, təhsil, peşə, sosial mühit, əsər, lətifə, vəfatı və s. haqqında məlumatlar [121, s.8].

Hər bir təzkiyənin özünəməxsus yazılma səbəbi vardır. Y.Çetindağ “hər təzkiyənin bəzi hallarda qondarma, bəzi hallarda da gerçək olan yazılış səbəbi” ilə qələmə alındığını qeyd edir [180, s.43]. Məsələn, Səhi bəy “*Kaş ki, Anadoluda mövcud olub şöhrət bulan dəyərli şairlərin adına da bir kitab yazılsa və zamanın keçməsiylə bunların adları unudulmasa diyə düşündüm*” deyərək təzkiyəsinin yazılma səbəbini bəyan etmişdir. Lətifə öz əsərini hazırlama fikrini dostu Zaifidən aldığını bildirir, Qınalızadə Həsən Çələbi isə bu düşüncəsini şeirə və şairə olan sevgisi ilə izah edir.

Prof. F.Kılıç və M. Macit Osmanlı təzkiyələrinin ön sözlərini poetika nümunəsi kimi dəyərləndirmişlər. Sözügedən müəlliflər tədqiqatlarında təzkiyə ön sözlərinin Allaha həmd peyğəmbərə salavatla başladığını yazır və fikirlərini aşağıdakı şəkildə davam edirlər: “*Təzkiyə müqəddimələrində Allaha həmd və sənə edən müəlliflər ölçülü-biçilmiş bəlağətli söz söyləməyin Allah vergisi olduğunu, Allahın tək yaradıcı olduğunu və yaradarkən də ən gözəl şəkildə yaratdığını bildirirlər. “Qurani-Kərim”in*

incəsənətə münasibətini ortaya qoymağa çalışırlar. Məsələyə dini nöqtəyi-nəzərdən yanaşan müsəlman sənətkar ilk nöbvədə gördüyü işə dini baxımdan haqq qazandıрмаq üçün səy göstərir. “Quran”ın şeirə və şairə yanaşmasını bilən təzkiyə müəllifləri əsərlərinin ön sözlərində islami baxımdan şeirin statusunun nə olduğunu müzakirə edirlər” [247, s.50-51]. Təzkiyəçilər şeir və şairlər bağlı fikirlərini ayə və hədislərlə əsaslandırmağa çalışmışlardır.

Ön sözdən sonra təzkiyənin əsas hissəsi, yəni, bio-bibliografik məlumatları əhatə edən mətn verilir. Burada şairin adı, ləqəbi, təxəllüsü, doğulduğu, yetişdiyi, vəfat etdiyi yer, təhsili, görünüşü, əsərləri, şairin əsərini kimə ithaf etməsi, həcmi, janrı və başqa məlumatlar verilir. Təzkiyələrin sonunda isə əsərin yekun bölməsi olan “xatimə” yer alırdı. Xatimədə təzkiyəçi əsərini yazarkən qarşılaşdığı çətinliklərdən bəhs edir və əsərinin uğur qazanması, bəyənilməsi üçün Allaha yalvarır.

Təzkiyəçilərin şairlər haqqında verdiyi məlumatları şərti olaraq 4 qismə ayıra bilərik:

1. Şairlər haqqında bioqrafik məlumat;
2. Bibliografik məlumat;
3. Ədəbi tənqid;
4. Şeir nümunələri.

Birinci hissədə şairin həyatı haqqında, ikinci hissədə isə əsərləri haqqında məlumat verilir. Üçüncü hissədə isə şairin şəxsiyyətinə və yaradıcılığı dəyərləndirilir.

Təzkiyəçilər əsərlərinin müqəddimə və ya ön sözündə qələmə aldıkları təzkiyələrinin forma və məzmun xüsusiyyətləri haqqında da məlumat verməyə səy göstərmişlər. Mücib təzkiyəsinin ön sözündə Rza, Qınalızadə və Riyazi təzkiyələrində Osmanlı şairlərindən bəhs edildiyini yazır və xatırlanmayan şairləri *“bu fəqirinaşəkib Mustafa Mücib, ol əsəri-nazuki mütaliə idüp bu məzkur olan təzkiyələrdə olmayan əsamiyi təstir”* ilə Riyazi təzkiyəsinə zeyl yazdığını qeyd edir [294, s.19]. Təzkiyəçi kitabın xatiməsində kitabın müəllifinin Rza olduğunu yazaraq Rza təzkiyəsindən ciddi şəkildə istifadə etdiyini qəbul edir: *“Əl-haqq, bu risalənin müəllifi əs-Seyid Rza namı Məhəmməd Rzadır”* [294, s.63].

K.Özçelik, Mücib təzki-rəsini Rza təzki-rəsinin xülasəsi hesab edir, orijinal olmadığını sübut etməyə çalışır. Tədqiqatçı bu təzki-rəyə 11 şairin Mücib tərəfindən əlavə olunması fikrini də qəbul etmir və bu on bir şairi digər təzki-rələrlə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Mücib, təzki-rəsinə sadəcə üç şairi əlavə etmişdir [306, s.253].

Səfayi, IV Mehmedin sədrəzəmlərindən Elmas Mehmet paşanın himayəsində olmuşdur. Bu zaman təzki-rəsi üçün məlumat toplamağa başladığını, Damad İbrahim Paşa dövründə isə təzki-rəsini tamamladığını yazır. İyirmi beş il müddətində yazılan əsər Rza təzki-rəsinin zeylidir. Təzki-rəyə on səkkiz tanınmış şair və elm adamları təqri-z yazmış və Səfayi bunları təzki-rəsinin əvvəlinə daxil etmişdir. Bu türk təzki-rəçiliyi tarixində bir ilkdir.

Salimin, Damat İbrahim paşaya təqdim etdiyi təzki-rəsi 1688-1722-ci illər arasında yaşayıb-yaratmış şairləri əhatə edir. Salim təzki-rəsinin ön sözündə təzki-rəsini uzun müddət ərzində tərtib etdiyini, daha sonra Səfayinin təzki-rə qələmə aldığını eşitdiyi zaman narahat olduğunu və təzki-rəsini bundan sonra tamamladığını, ancaq Səfayi kimi sadə üslubda deyil, tən-tənəli üslubda qələmə aldığını qeyd edir.

Salim təzki-rəsini iki fəslə ayırdığını, birinci fəsildə padşahlardan, ikinci fəsildə isə şairlərdən bəhs etdiyini ifadə edir. Təzki-rədə şairlər əlifba sırası ilə, eyni təxəllüslü şairlərin isə ölüm tarixləri əsasında verilmişdir.

Salim təzki-rəsini nəzərdən keçirdikdə əsərin ön sözünün çox təmtəraqlı və uzun yazıldığını şahidi oluruq. Ön sözdə əvvəlcə tövhid, daha sonra peyğəmbərin məhdi nəzm və nəslə təqdim olunmuş, dövrün vəziri İbrahim Paşanın mənzum tərifini verilmişdir. Təzki-rəçi ön sözdə zəmanə şairlərinin adlarının unudulmaması üçün təzki-rəsini tərtib etdiyini əlavə etmişdir. “Şikayət-kərdən əz-bəzi kəsani-pür-bəhanə və təbdil-i məxləs-kərdəni-bəzi əbnayi-zəmanə” sərlövhəsi altında zəmanə şairlərindən şikayət və tənqidlərə və “Şikayətnamə” adlı məsnəviyə yer vermişdir [318, s.75-76].

Bəliğ təzki-rəsinin ön sözündə Sultan III Əhməd və Damad İbrahim paşanı mədh etdikdən sonra təzki-rəsini hansı səbəblə yazdığını açıqlayır. Bəliğ, Güldəstəyi-riyazi-irfan adlı əsərinin rəğbət gördüyünü və Faizinin “Zübdətül-əşar” adlı əsərini tamam-

lamaq məqsədi ilə ona zeyl yazmağı düşündüyünü qeyd edir. Bəliğ, sitəmkar zəmanənin ona bir müddət mane olduğunu, Allahın köməyi ilə əsərini bitirdiyini, təzkirənin h.1030/m.1621-h.1139/1726-cı illər arasında yaşayıb-yaratmış şairləri əhatə etdiyini yazır.

Bəliğ, təzkirəsinə daxil etdiyi şeirləri necə və haradan toplaması məsələsinə də aydınlıq gətirir. Təzkirəçi şairlərin mürəttəb divanlarını əvvəldən sonuna qədər nəzərdən keçirmiş, gözəl şeirlərini seçərək əsərinə “Nüxbətül-əsar li zeyli Zübdətül-əşar” adını vermişdir: “*Şüərayi-mərifət-peyma dəvavini-mürəttəbləri sərta beqədəm tətəbbü olunub müsənnə və güzidə və bəzi sadə məzmuni-xoşayəndə və aşiqanə olan əşarizibə əla nəhcə Zübdə səbt ü tərtib ü imla olub, ənbəri-kəlam təmmə bil-xeyr ilə miskiyyül-xitam olduqda bu məcmuəyi-dilfiribə Nuxbətül-əsar li-zeyli Zübdətül-əşar*” diyü damğazadəyi-təsmiyə qılındı” [158, s.4].

XVIII əsr təzkirəçilərin olan Səfvət, Səfayi təzkirəsinə bir dostundan almış, oxumuş, ixtisar etmiş və dilini sadələşdirərək Səfayi təzkirəsinin xülasəsini hazırlamışdır. Səfvət, təzkirənin hazırlanması ilə bağlı məlumatı əsərin sonuna əlavə etdiyi “Təzyil kitab” adlı hissədə verir [208, s.816-817]. B. Güzel, apardığı müqayisələr nəticəsində Səfvətin, Səfayi təzkirəni ixtisar etdiyi zaman əsərə şairlərlə bağlı bəzi xatirə, rəvayət, lətifə və 113 beyt, 4 misra əlavə etdiyini müəyyən etmişdir [208, s.43].

Ramiz təzkirəsinin ön sözü və xatiməsi olmadığından bu əsərin yarımçıq qaldığını düşünürük. Bundan əlavə əsərin içində bəzi səhifələr boş buraxılmışdır.

Silahdarzadə təzkirəsinə təzkirəçi ön söz yazmamışdır. Bu səbəbdən təzkirənin hansı səbəblə, hansı qaynaqlardan istifadə edilərək tərtib olunduğu bəlli olmur. Prof. Dr. F. Kılıç Silahdarzadə təzkirəsi ilə Şəfqət təzkirəsinə müqayisə etdiyi zaman şairlərin tərcümeyi-halının və şeirlərdən nümunələrin üst-üstə düşdüyünü müəyyən etmişdir [335, s.14]. Bu oxşarlıqlara istinad edərək Silahdarzadənin də qaynaq kimi Naşidin “Müntəxəbati-əşar”ından istifadə etdiyini təxmin etmək olar. Ancaq hər iki təzkirədəki tərcümeyi-halların da üst-üstə düşməsi sual yaradır. Çünki Naşidin “Müntə-

xəbati-əşar”ında sadəcə şeir nümunələr vardır. Deməli, Şəfqət Silahdarzadənin təzki-rəsindən ciddi şəkildə “istifadə etmişdir”.

Əsrar Dədə “Təzkireyi-şüərayi-mövləviyyə”sinin ön sözündə təzki-rəsini necə tərtib etməsi haqqında məlumat verir. Əsrar Dədə, mürşidi Şeyx Qalibin mövləvi şairlərinin şeirlərini seçdiyini və bir dəftərdə topladığını, daha sonra isə ondan şair-lərin tərcümeyi-hallarını araşdırmağı və təzkirə şəklinə salmağı arzuladığını yazır. Beləliklə, Əsrar Dədə öz mürşidinin xahişi ilə təzki-rəsini qələmə almışdır. Şeirlər isə Şeyx Qalib tərəfindən seçilmişdir. Şeyx Qalibin şeirlər məcmuəsi 209 şairin şeirini əhatə etsə də, Əsrar Dədə 30 şairi çıxarmış, onun yerinə 33 şairi əlavə etmişdir. Belə ki, Əsrar Dədə təzki-rənin giriş hissəsində əsərə sadəcə ustad şairləri və divan müəlliflərini daxil etdiyini yazmışdır.

Əndərunlu Akif kimi tanınan Akif bəyin “Mirati-şeyr” adlı təzki-rəsi əndərun şairlərinə (saray şairlərinə) həsr olunmuşdur. Təzki-rəçi, əsərinə uzun ön söz yazmış və dörd fəslə ayırmışdır. Akif bəy, ön sözdə “inşa və ədəbiyyatda mahir olmadığını”, bu səbəbdən “əndərunu-feyzi-məşhunu-humayunda” olan şairləri əhatə edən bir “əsəri-nadidə” yazaraq yadigar qalmasını istəmişdir [242, s.30].

“Mirati-şeyr” 4 fəsildən ibarətdir. Təzki-rəçi müqəddimədə əsərini “Mirati-şeyr” adlandırdığını və əsəri 4 fəslə ayırdığını, birinci fəsildə “Xaneyi-xassa”, ikincidə “Xəzineyi-Humayun”, üçüncüdə “Kiləri-xassa”, dördüncü “Səfərli koğuşu” şairlərin-dən bəhs etdiyini qeyd edir: “...*Mirati-şeyr təsmiyəsiylə şöhrətnüma qılınup və mücər-rəd əndəruni-humayunda pərvəriş-yaftə olub müasir olduğum şüəra və büləğa və nüqtəsəncanani-füsəhayi-hərəmi-humayunda xanəyi-xassə və xəzinəyi-humayun və kilar ü səfərli xülaseyi-nəşv ü nüma buldu isə ol tərtib ilə təhrir ü tərkimə ...xiram qılınmışdır*” [242, s.30].

Şəfqət, təzki-rəsinin strukturundan bəhs edərkən Anadoluda bir-birindən istedadlı şairlər yetişdiyini və Naşid əfəndinin də bu şairlərin şeirlərini bir yerə toplayaraq “Müntəxəbati-əşar” adı verdiyini yazır və vəzir Yəhya Paşazadənin bu əsəri təzkirə şəklinə salınmasını istədiyini üçün bu təzki-rəni tərtib etdiyini qeyd edir [335, s.29]. Şəfqət təzki-rənin hansı dövr şairlərini əhatə etməsi məsələsini də açıqlayır. O, təz-

kirəsində Mahmud xan dövründən (1730-cu il) bəri yetişən şairlər haqqında məlumat verdiyini bildirir: *“İşbu məcmuəyi-masnua şüərayi-sələfdən kimsənin şeirini şamil olmayıp dövri-Mahmud Xan əleyhir-rəhmə vəl-gufrandan bəri zühura qədəm-nihadə olan nüktəvərani-zamanın asari-fəsaḥət-disarlarıdır”* [335, s.31].

XX əsr təzkiyəçisi Mahmud Kamal İnal, təzkiyəsinin “Müqəddimə”sində əsərini necə hazırlaması, strukturu və şairləri hansı prinsiplər əsasında seçdiyini, təzkiyəsinin forma və məzmun xüsusiyyətlərini geniş şəkildə açıqlamışdır. Təzkiyəçi, əsərindəki məlumatlardan və nəşr etdiyi əsərlərdən bəsirət sahiblərinin bir mənə çıxara biləcəyini və söz sahibləri olan şairlər haqqında bir hökm verə biləcəklərinə ümid etdiyini ifadə edir [212, s.20]. M.K.İnal bu məsələləri geniş şəkildə izah etdiyi üçün təzkiyədəki bu hissəni maddələrlə təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Müxtəlif zövqlər nöqtəyi-nəzərindən və başqa səbəblərə görə şeirlə az-çox məşğul olanlardan tərcümeyi-hallarını əldə etdiyim və əsərlərindən xəbərim olan şairləri təzkiyəyə daxil etməyi lazım bildim;

2. Bir divan, şeir məcmuəsi hazırlayanlar, yaxud bir qəzetdə, dərgidə beş-on mənzumə nəşr etdirənlərin adı ədəbiyyat tarixinə düşmüşdür. Onları da təqdir edənlər vardır. Adı ədəbiyyat tarixinə düşən şairi təzkiyəmdə qeyd etməməyi laqeyidlik kimi anlayanlar da ola bilər. Əks təqdirdə az əsər yazanları da təzkiyəyə daxil etmək lazım gələcəkdi. Sizə müvafiq olan istədiyiniz şairə baxmaq, istəmədiyinizə baxmamaqdır. Şeir qiyətini sayının azlığı azaltmaz, sayının çoxluğu da çoxaltmaz.

3. Sağ olan şairlərin həyatları və yaradıcılıqları haqqında uzun-uzadı məlumat verməkdən çəkindim. Çünki, haqqı qəbul edən, haqqına razı olan insaf sahiblərinin mövcudluğu inkar edilə bilməz.

4. Ən kiçik tənqidi belə öz-özlüyündə böyüdən, özünə sığıdırmayan, daim təqdir olunmağa müntəzir və tənqid edilməyə nifrət edən şəxslər də vardır. Onlarla bağlı tənqidi bir neçə söz yazsam məndən inciyəcəklərinə şübhəm yoxdur. Çünki haqqa razı olanlar, Haqqın razı olduğu qullar qədər nadirdir.

5. Əruz vəznində yazılmış şeirləri qəbul və heca vəznində yazılmış şeirləri rədd etmədim. Çünki söz gözəldirsə və şeir adı verilməyə layıqdırsa, əruz və hecanın fərqi yoxdur. Heca vəzni ilə gözəl söz söyləmək əruz vəzni ilə yazmaqdan daha çətinidir.

6. Şinasi əfəndi, Ziya paşa, Namiq Kamal, Əkrəm, Əbdülhaq Hamid bəy kimi məşhurların tərcümeyi-halını ixtisar etdim. Tanınmışlardan ziyadə bilinməyənlər haqqında mümkün olduğu qədər təfsilatlı məlumat verməyi müvafiq gördüm.

7. “Təzkireyi-Fatin”də yer almış bəzi şairlər haqqındakı məlumata əlavələr etdim, bəzilərini isə təzkirədən çıxardım. Əsərə daxil etmədiyim şairlərin tərcümeyi-hal və yaradıcılıqlarında əhəmiyyətli bir şey görmədim. Bəzilərinin də bütün əsərləri bir neçə nəzm parçasından ibarət olduğu üçün tərcümeyi-hallarını bu əsərə yazmağı əhəmiyyətsiz hesab etdim.

8. Bir qisim şairlər haqqında isə məlumat əldə edə bilmədim.

9. Özlərindən və əsərlərindən xəbərdar olmadığım şairlər və müraciət etdiyimdə belə cavab verməyənlər tərcümeyi-hallarını bu əsərdə görmədikləri üçün məni üzürlü hesab etsinlər [212, s.21-22].

Son türk təzkirəçisi hesab edilən Nail Tuman təzkirəsinin girişində əsərini şairlərin təxəllüslərinə görə əlifba sırası əsasında hazırladığını ifadə edir, təzkirəni hansı qaynaqlardan istifadə edərək tərtib etdiyini yazır. N.Tuman, istifadə etdiyi mənbələrdəki səhvləri də təshih etdiyini qeyd edir: “*Kitaba əlavə edilmiş siyahıdan məlum olur ki, 75 əsərdən istifadə edilərək yazılmış bu kitabda doğum və vəfat tarixləri ilə bağlı ixtilaflar araşdırılaraq doğrusu yazılmış və yanlış olan məxəzin adı qeyd olunmuşdur*” [295, s.9]. Nail Tuman təzkirədəki hicri tarixlərinin miladi tarixlə qarşılığını da verdiyini yazır. Təzkirəçi əsərinə adlar göstəricisi – fehris də əlavə etmişdir ki, bununla əsərdən istənilən şairi tapmaq asanlaşmışdır.

Osmanlı, eləcə də Azərbaycan təzkirəçiliyində zeyl yazma ənənəsi olmuşdur. Zeyllər bir əsərin davamını, ardını əks etdirən əsərlərdir. Ümumiyyətlə XVI əsrdən etibarən yaranıb inkişaf edən türk təzkirələrinin əksəriyyəti biri digərini tamamlayırlar, yəni bir-birinin zeylidirlər. Təzkirənin hər hansı əsərə zeyl olması bəzən əsərin sərlövhəsində də öz əksini tapır. Məsələn, Qafzadə Faizinin “Zeyli-Zübdətül-əşar”ı,

Bəliğin “Nüxbətül-asar li zeyli Zübdətül-əşar”ı. Bəzi təzkirəçilər isə əsərin ön sözündə təzkirələrinin hansı əsərə zeyl olduğunu qeyd edirlər. Səfayi əfəndi, Ramiz əfəndi, Siahdarzadə Məhəmməd Əmin, Əsəd Əfəndi, Fatin əfəndi bu haqda müqəddimədə bilgi vermişlər.

Türk şair təzkirələrinə yazılan zeylləri araşdıran dos. T. İ. Durmuş təzkirəçilik ənənəsinin Anadolu coğrafiyasında yazılmış ilk təzkirə olan “Həşt-behişt”dən başlayaraq fasiləsiz surətdə XIX əsrə qədər davam etdiyini və bunun da zeyl ənənəsinin yaşadığını göstərən faktor olduğunu vurğulayır [189, s.1323].

2.3. Azərbaycan və türk təzkirələrinin müqayisəsi

Orta əsrlərdən bu günə kimi Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları arasında qırılmaz əlaqə və qarşılıqlı təsirlənmə olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış ədiblərin bir-birindən təsirlənməsi, müqayisəli ədəbiyyat tədqiqatçıları tərəfindən bu və ya digər şəkildə öyrənilmişdir. Ancaq Azərbaycan təzkirəçiliyi sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmadığı üçün Azərbaycan və Osmanlı müəlliflərinin qələmə aldıkları təzkirələrin müqayisəli şəkildə araşdırılması mümkün olmamışdır. Sadəcə Ö. Bayram öz dissertasiyasının müvafiq fəslində Seyid Əzim Şirvani təzkirəsinin bəzi cəhətlərini türk təzkirələri ilə müqayisə etmişdir. Tərəfimizdən Azərbaycan təzkirəçiliyi ətraflı şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmiş və “Azərbaycan təzkirəçilik tarixi” adlı monoqrafiya nəşr olunmuşdur [86]. Məhz bundan sonra XVI əsrdən etibarən yaranıb inkişaf edən Azərbaycan və türk təzkirəçiliyi arasında müqayisələr aparmışıq.

Apardığımız müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan təzkirəçiləri 50, türk təzkirəçiləri isə 32 təzkirə tərtib etmişlər. Azərbaycan təzkirəçiləri əsərlərini tərtib edərkən təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji və s. prinsiplərdən istifadə etmişlər. Türk təzkirəçiləri isə sadəcə təbəqə və əlifba üsulunu tətbiq etmişlər. Osmanlı təzkirəçisi Aşiq Çələbi ilk dəfə olaraq əsərində şairləri əbcəd hərfləri əsasında sıralamışdır. XVII əsr müəllifi Güfti isə türk ədəbiyyatında yeganə mənzum təzkirəsi ilə məşhurlaşmışdır. Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrinin böyük qismi fars dilindədir. Türk təzkirəçiləri isə əsərlərini türkcə qələmə almışlar. Türk təzkirələri 60-dan artıq

Azərbaycan şairi haqqında məlumatı əhatə etməsi baxımından ədəbiyyatımızın çox önəmli qaynaqlarındandır.

Herat təzkiyəçiliyindən təsirlənərək yaranıb inkişaf edən Azərbaycan və türk təzkiyəçiliyi zaman keçdikcə fərqlilik göstərmiş və özünəməxsus şəkildə inkişaf edərək bir-birindən fərqlənən örnəklər ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları arasında əlaqə, bir-birindən təsirlənmə hələ orta əsrlərdən mövcud olmuşdur. Osmanlı təzkiyələrində verilən məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, azərbaycanlı şairlər yalnız Osmanlı poeziyasının tərəqqisinə xidmət etməmiş, həm də musiqiçi, tərcüməçi, xəttat, tarixçi, naqqaş, ilahiyyatçı, şahmatçı və s. sənət sahibləri bütün Osmanlı mədəniyyətinə töhfələr vermişlər.

Osmanlı torpaqlarına köçmüş Azərbaycan şairləri Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında mühüm rol oynamış, müxtəlif elm və sənət sahələrində bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. Osmanlı sultanları bu şəxslərə himayə göstərmişlər. XVI əsr Osmanlı təzkiyəçisi Səhinin yazdığına görə, II Mehmed “*Əcəmdən mərifətli kimsələri aratır, buldurur və qorur, gözetirdi*” [323, s.44].

Ö.Bayram Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatları arasındakı əlaqə və oxşarlıqdan bəhs edərkən yazır: “*Azərbaycan və Anadolu coğrafiyası türk ədəbiyyatları bir ağacın iki qoludur. Bu qollar əsrlərlə birlikdə inkişaf etdikdən sonra dövrümüzdən beş yüz il əvvəl iki yerə ayrılaraq inkişaf etməyə davam etmişdir. Təbii ki, bu ağacın kökü və qaynaqları eyni olduğu üçün qollar arasında da çox oxşar məqamlar vardır*” [154, s.IV].

Azərbaycan təzkiyələri dedikdə, müəlliflərin milli mənsubiyyətini əsas götürürük. Belə ki, yazıldığı dildən və məkandan asılı olmayaraq, azərbaycanlı müəlliflərin qələmə aldıkları təzkiyələri Azərbaycan təzkiyələri hesab edirik. Geniş bir coğrafiyanın harasında yaşayıb-yaratmalarından asılı olmayaraq, özləri və ya əcdadları Azərbaycanın müxtəlif şəhər və bölgələrində doğulmuş, bu şəhər və bölgələrin adlarını özlərinə nisbət seçmiş (Təbrizi, Ərdəbili, Xoyi və s.) müəlliflərlə yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixində və etnogenezində fəal iştirak etmiş şamlu, qacar kimi

türk-oğuz boylarının nümayəndələrini də “azərbaycanlı təzkirəçilər” sırasına daxil edirik.

Azərbaycan və Türk təzkirələrini müqayisə etdikdə bəzi oxşar və fərqli cəhətlərin olduğu üzə çıxır. Bu oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakı maddələrlə təqdim etmək mümkündür:

1. Azərbaycan və Türk təzkirələrinin yazılma dinamikası baxımından;
2. Təzkirələrin strukturu baxımından;
3. Dil nöqteyi-nəzərindən;
4. Təzkirələrin əhatə etdiyi coğrafiya baxımından;
5. Müəlliflərlə bağlı müqayisələr.

Təzkirələrin yazılma dinamikası. Təzkirəçilik tarixinə nəzər salsaq görəcəyik ki, ilk dövrdə həm Azərbaycan, həm də Türk təzkirəçiləri əsərlərini Herat təzkirəçilik məktəbinin tanınmış nümayəndələri Əlişir Nəvai və Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirələrinin təsiri ilə qələmə almışlar. Sonradan Azərbaycan və Türk təzkirələrinin tərtibində, strukturunda və s. özünəməxsus dəyişikliklər edildiyi müşahidə olunur.

Azərbaycanlı təzkirəçilər say etibarilə Osmanlı təzkirəçilərindən daha çox əsər qələmə almışlar. Qırx beş Azərbaycan təzkirəçisi 50 təzkirə tərtib edilmişdir.

Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin yazılma dinamikasını izləmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq:

Cədvəl 2.3. Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin yazılma dinamikası

Əsr	Azərbaycan təzkirələri	Osmanlı təzkirələri
XVI əsr	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sam mirzə “Töhfeyi-Sami” 2. Əhdi Bağdadi “Gülşəni-şüəra” 3. İbrahim mirzə “Fərhəngi-İbrahim” 4. Tövfi Təbrizi “Təzkireyi-Tövfi” 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Qəribi “Təzkireyi-məcəlis-i-şüərayi-Rum” 2. Səhi bəy “Həşt behişt” 3. Lətifi “Təzkirətüş-şüəra” 4. Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” 5. Həsən Çələbi “Təzkirətüş-şüəra” 6. Bəyani “Təzkirətüş-şüəra”
XVII əsr	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sadıq bəy Əfşar “Məcməül-xəvas” 2. Nazim Təbrizi “Nəzmi-güzidə” 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Riyazi “Riyazüş-şüəra” 2. Faizi “Zübdətül-əşar” 3. Rza “Təzkirətüş-şüəra” 4. Yümni “Təzkirətüş-şüəra” 5. Asim “Zeyli-zübdətül-əşar” 6. Güfti “Təşrifatüş-şüəra”

XVIII əsr	<ol style="list-style-type: none"> 1. Əliqulu xan Valeh “Riyazüş-şüəra” 2. Lütfəli bəy Azər “Atəşkədə” 3. “Atəşkədə” tərcüməsi 4. İshaq bəy Üzri “Təzkireyi-İshaq” 5. Əbu Talib xan Təbrizi “Xülasətül-əfkar” 6. Sultan Məhəmməd mirzə Bahadır xan Səfəvi “Təhfətüş-şüəra” 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mucib “Təzkirətüş-şüəra” 2. Səfəyi “Təzkirətüş-şüəra” 3. Salim “Təzkirətüş-şüəra” 4. Bəliğ “Nüxbətül-asar li zeyli zübdətül-əşar” 5. Səfvət “Nüxbətül-asar fi Fəvaidil-əşar” 6. Ramiz “Adabi-zürəfa” 7. Silahdarzadə “Təzkirətüş-şüəra” 8. Əsrar Dədə “Təzkireyi-şüərayi-mövləviyyə” 9. Akif “Mirati-şeyr”
XIX	<ol style="list-style-type: none"> 1. Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü “Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətül əbrar”; “Hədayiqül-üdəba”; “Nigaristani-Dara” 2. Məhəmməd Fazil xan Gorusi Ravi “Əncüməni-xaqan” 3. Mahmud mirzə Qacar. “Gülşəni-Mahmud”; “Bəyanül-Mahmud”; “Nüqli-məclis” 4. Bəhmən mirzə “Təzkireyi-Məhəmmədşahi” 5. Məhəmməd Saleh Şamlu “Məhəküş-şüəra” 6. Hülaku mirzə Qacar “Xərabat” 7. Xudaverdi xan Qacar “Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” 8. Məhəmməd Bağır xan Qacar “Fələkül-Mərrix” 9. Məhəmməd həsən xan Etimadüssəltənə “Xeyrati-həsən” 10. Heydərqulu mirzə “Təzkireyi-Xavər” 11. Məhəmmədqulu mirzə Qacar “Təzkireyi-Xosrovi” 12. Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı “Bəzmi-xaqan” 13. Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə” 14. Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi “Behcətüş-şüəra” 15. Əli Rza mirzə Qacar “Bosatınül-xaqaniyyə” 16. Ziyai “Təzkireyi-Ziyai” 17. Mir Möhsün Nəvvab “Təzkireyi-Nəvvab” 18. Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani “Əxtəri-taban” 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Şəfqət “Təzkireyi-şüəra” 2. Əsəd Əfəndi “Bağçeyi-səfa-ənduz” 3. Arf Hikmət “Təzkirətüş-şüəra” 4. Fatin “Xatimətül-əşar” 5. Təvfiq “Məcmueyi-təracim” 6. Məhəmməd Təvfiq “Qafileyi-şüəra”
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə “Riyazül-əşiqin” 2. Həsənəli xan Qaradağı “Təzkireyi- 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Faiq Rəşad “Əslaf” 2. Məhəmməd Siracəddin “Məcmueyi-şüəra” 3. Əli Əmiri “Təzkireyi-şüərayi-Amid”

XX əsr	Qaradağı” 3. İbrahim Tahir “Riyazül-arifin” 4. Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi “Əncümənül-üdəba” 5. Məhəmmədəli Tərbiyət “Danışməndani-Azərbaycan” 6. Nəcəfqulu bəy Şeyda “Gülşəni-maarif” 7. Qulam Məmmədli “Təzkirə” 8. Seyid Əbdülhəmid Xalxali “Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran” 9. Əziz Dövlətabadi “Süxənvərani-Azərbaycan”; “Sərayəndeqani-şeriparsi dər Qəfqaz” 10. Əli Nəzmi “Devist süxənvər” 11. Yəhya Şeyda “Ədəbiyyat ocağı” 12. Məhəmməd Deyhim “Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan”	4. Mahmud Kamal İnal “Kamalüş-şüəra” 5. Nail Tuman “Töhfeyi-Naili”
XXI	1. Şahin Fazil “Təzkireyi-Şahin” 2. Sona Xəyal “Gənc qələm” 3. Arif Buzovnalı “Xəzər təzkirəsi”	-

XVI əsr təzkirələrini nəzərdən keçirdiyimiz zaman məlum olur ki, Türk təzkirəçiləri bu janrdə 6 əsər qələmə almışlar. Azərbaycan təzkirəçiləri isə cəmi 4 təzkirə tərtibləmişlər. Bu təzkirələrdən ikisi – “Töhfeyi-Sami” və “Gülşəni-şüəra” zamanımıza gəlib çatmışdır.

XVII əsrdə də Osmanlı sahəsində say çoxluğu müşahidə olunur. Osmanlı müəllifləri 6, azərbaycanlılar isə 2 təzkirə hazırlamışlar.

XVIII əsrdə də türk təzkirəçiliyi inkişaf etmiş və 9 təzkirə qələmə alınmışdır. Azərbaycan təzkirəçiləri isə 5 təzkirə yazmışlar.

Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin yazılma dinamikası arasında XIX əsrdə çox ciddi fərq müşahidə olunmaqdadır. Bu əsrdə yazılmış Azərbaycan təzkirələrinin sayı 22-yə çatmışdır. Osmanlı təzkirəçiləri isə 6 təzkirə tərtibləmişlər.

XX əsrdə də Azərbaycan təzkirələrinin sayı 12-yə çatmışdır. Osmanlı təzkirələrinin sayı isə 5-dir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalardan nəticə çıxararaq deyə bilərik ki, türk təzkirəçiliyi say baxımından kuliminasiya nöqtəsinə XVIII əsrdə çatmışdır. Azərbaycan təzkirəçiliyində isə say artımının maksimum həddi XIX əsrə təsadüf edir.

Azərbaycan müəlliflərinin təzkirələrinin əlyazma nüsxələrini araşdırarkən məlum olmuşdur ki, XVI əsr Osmanlı təzkirəçisi Cərullah Bəyani h.975/1567-ci ildə Sam mirzə təzkirəsini köçürmüşdür. Bu əlyazma AMEA Əlyazmalar İnstitutunda B – 5119 şifrəsi ilə saxlanmaqdadır [86, s.97]. Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında uzun müddət “Töhfeyi-Sami”nin Bakı nüsxəsinin katibi olan Cərullah Bəyaninin özünün də bir təzkirəçi olduğu naməlum qalmışdır [11]. Bu fakt ilk dəfə bizim tərəfimizdən müyyənləşdirilərək elmi dövriyyəyə daxil edilmiş [85, s.97] və bizim bu fikrimiz digər tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul olunmuşdur.

Ancaq Bəyani öz təzkirəsində bu əsərin adını çəkməmişdir. Halbuki Bəyaninin təzkirəsi Qınalızadə Həsən Çələbinin “Təzkirətüş-şüəra”sının xülasəsi mahiyyətdədir. Məlum olduğu kimi bu əsərdə bəzi Azərbaycan şairləri haqqında da məlumat yer almaqdadır. Bəyani, Sam mirzə təzkirəsindən istifadə edərək Həsən Çələbinin öz təzkirəsində xatırlamadığı şairlər haqqındakı məlumatları əsərinə daxil etməklə təzkirəsinə orijinallıq qazandıra bilərdi. Bizcə, bunun əsas səbəbi Bəyaninin öz təzkirəsində Osmanlıların rəqibi olan Səfəvilər sülaləsi şahzadəsinin yazdığı təzkirədəki bilgilərə və ümumiyyətlə Səfəvi şairləri haqqında məlumatlara yer verməmək istəyi olmuşdur. Qeyd edək ki, Bəyaninin Sam mirzənin təzkirəsini köçürməsi faktı Azərbaycan və Osmanlı təzkirələri arasındakı əlaqələrin maraqlı və diqqətəlayiq bir məqamıdır.

Təzkirələrin strukturundakı oxşarlıqlar və fərqlər. İlk Azərbaycan və Osmanlı təzkirəçiləri Herat təzkirəçilik məktəbinin örnəklərinin təsiri altında öz əsərlərini qələmə almışlar. Nümunə üçün XVI əsr Osmanlı təzkirəçisi Səhi bəyin “Həşt-behişt” və Sam mirzənin “Töhfeyi-Sami”sinin strukturunun müqayisəsinə nəzər salaq:

Cədvəl 2.4. “Töhfeyi-Sami” və “Həşt-behişt” müqayisəsi

“Töhfeyi-Sami”	“Həşt-behişt”
1. Şah nəslindən olan şairlər	1. Qanuni Sultan Süleyman
2. Seyid və alim nəslindən olan şairlər	2. Qanuni dövrünə qədər şeir yazmış padşah və şahzadələr
3. Peşəkar şair olmayıb, bəzən şeir söyləyənlər	3. Vəzir, qazıəsgər, dəftərdar, nişançı, bəylərbəyi kimi dövlət adamları
4. Vəzirlər və şeir yazan başqa qələm sahibləri	4. Bilgin şairlər

5. Əsl şairlər və yüksək qələm sahibləri	5. Səhidən öncə yaşamış və vəfat etmiş şairlər
6. Türk təbəqəsi və onların ən böyük şairləri	6.Səhinin gəncliyində tanınmış və şəxsən görüşdüğü şairlər
7. Xalq təbəqəsindən olan digər şairlər	7. Əsərin yazıldığı tarixdə həyatda olan şairlər
8. -	8. Yeni şairlər

Təbəqə üsulu adı verilən bu tərtib şəkli Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” adlı təzkiyəsindən götürülmüşdür. Osmanlı təzkiyəçilərindən sadəcə Səhi öz əsərini təbəqə üsulu əsasında hazırlamışdır. Ondan sonra gələn təzkiyəçilər əlifba sırası ilə şairlər haqqında məlumatı təqdim etmişlər.

Prof. Dr. M.İsen Anadolu sahəsi türk təzkiyəçiliyində təbəqə, əlifba və əbcəd üsulu olmaqla 3 ayrı tərtib tərzindən istifadə olunduğunu yazır [229, s.85].

İlk olaraq kastamonulu Lətfi təzkiyəsini əlifba prinsipi əsasında hazırlamış və ondan sonra yetişən təzkiyəçilər əsərlərini əlifba prinsipi əsasında tərtibləmişlər. Yəni təbəqə üsulu öz aktuallığını itirmişdir. Azərbaycanlı müəlliflər isə, demək olar ki, XIX əsrə qədər təbəqə üsulundan istifadə etmişlər. Təbii ki, başqa tərtib şəkilləri də mövcud olmuşdur.

XVI əsr Osmanlı təzkiyəçisi Aşiq Çələbi ilk dəfə olaraq əsərində şairləri əbcəd hərfləri əsasında sıralamışdır. Azərbaycan təzkiyəçisi Mahmud mirzə Qacar özünün “Nüqli-məclis” təzkiyəsini fəsillərə ayırarkən təbəqə prinsipini əsas alsada, təbəqə daxilində əbcəd ardıcılığına riayət etdiyi görülməkdədir. XVII əsr müəllifi Güfti isə türk ədəbiyyatında yeganə mənzum təzkiyəsi ilə məşhurlaşmışdır. Azərbaycan təzkiyəçiləri bu səpkidə əsər tərtibləməmişlər.

Osmanlı təzkiyəçilərindən Əsrar Dədə və Akif mənsub olduqları mühitin şairləri haqqında təzkiyə tərtibləmişlər. Əsrar Dədə əsərində mövləvi şairlər, Akif isə əndərun (saray) şairləri haqqında məlumat verib əsərlərindən örnəkləri əhatə edən təzkiyə qələmə almışlar. Prof. Dr. F.Kılıç bu əsərləri “zümərə təzkiyələri” adlandırır [247, 554].

Əslən Azərbaycan türklərindən olan Qacar xanədanının hökmdarı Fətəli şahın oğlu Mahmud mirzə Qacarın h.1236/1820-21-ci ildə qələmə aldığı və Qacarlar xanədanının mənsubu olan şairlərə həsr edilmiş “Gülşəni-Mahmud” adlı ailə təzkiyəsini də “zümərə təzkiyəsi” adlandırma bilərik [395 a].

Azərbaycan təzkiyəçiləri sadəcə qadınlara həsr olunmuş təzkiyə də qələmə almışlar. Belə ki, Mahmud mirzə Qacar h.1241/1825-ci ildə qadın şairələrdən bəhs edən “Nüqli-məclis” adlı təzkiyə tərtib etmişdir. Əsərin strukturu aşağıdakı kimidir: I fəsil - Fətəli şahın şair qızları; II fəsil - Şairlik edən digər saray qadınları; III fəsil - İrənin başqa bölgələrinin şairələri; IV fəsil (və ya xatimə) - Keçmiş zaman şairələri.

Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani h. 1298/1880-81-ci ildə “Əxtəri-taban” təzkiyəsini qələmə almışdır. Burada əlifba sırası ilə 82 qadın şairə haqqında məlumat verilmişdir.

Marağalı Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənənin “Xeyrati-həsən” adlı əsəri XIX əsrin məşhur türk ədibi Məhəmməd Zehni Əfəndinin “Məşahirün-nisa” əsərinin türk dilindən farscaya tərcüməsidir. “Xeyrati-həsən” 1886-1888-ci illərdə üç cildlə nəşr olunmuşdur. Məhəmməd Həsən xan, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, Mahmud mirzə Qacarın “Nüqli-məclis” əsərlərindən buraya əlavələr edərək, azərbaycanlı qadınlar haqqında da məlumat vermişdir [47, s.26-27].

Azərbaycan təzkiyələrinin strukturu Osmanlı təzkiyələri ilə müqayisədə daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Azərbaycan təzkiyələri təbəqə, əlifba, coğrafi prinsip, ədəbi nümunələrin janrları əsasında tərtiblənməmişdir. Bunlardan əlavə sistemsiz yazılmış təzkiyələrə də rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan təzkiyələrindən bir neçəsi coğrafi prinsip əsasında qələmə alınmışdır. Lütfəli bəy Azərin təzkiyəsinin strukturu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Azər şairləri mənsub olduqları bölgəyə və şəhərə görə sıralayaraq iki məcmərə ayırmışdır. Birinci məcmərə özü də üç fəsildən ibarətdir: şölə, əxgər və fəruğ. Şölədə islam dünyasında olan hökmdar, şahzadə, əmir şairlərdən; əxgərdə İrə, Turan və Hindistan şairlərindən; fəruğda qadın şairələrdən bəhs olunmuşdur. İkinci məcmərə müəllifin müasiri olan şairlərə həsr olunmuşdur və iki pərtövə bölünmüşdür [50, s.70].

Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkiyə”si dibaçə, təvəqqeyi-müəllif, müqəddimə və dörd fəsildən ibarətdir. Təzkiyəçi əsərinin strukturunu belə açıqlayır: “Bu məcmuə dörd fəsil üzrə, hər fəsil üç bürc otuz dərəcə üzrə bəyan olunmuşdur”.

Fəsli-əvvəl: Şüərayi-Qafqaz bəyanındadır.

Fəsli-dovvom: Şüərayi-Azərbaycan bəyanındadır.

Fəsl-i-səyyum: Şüərayi- Rum bəyanındadır.

Fəsl-i-çəharüm: Şüərayi-Türküstan bəyanındadır [103, s.448].

Seyid Əzim Şirvani Rum şairlərinə ayrıca fəsil də ayırmışdır. Bunu XVI əsr təzkiyəçisi Sam mirzənin “Təhfeyi-Sami”sində də görmək mümkündür. Təzkiyəçi əsərinin altıncı fəslini türk təbəqəsi və onların ən böyük şairlərinə ayırmışdır. Amma Osmanlı təzkiyəçiləri Azərbaycan şairlərindən ayrıca bir fəsildə bəhs etməmişlər.

XIX əsr Azərbaycan təzkiyəçisi Ziyai təzkiyəsini iki hissədə tərtib etmişdir. Birinci hissə “Atəşkədə” təzkiyəsini, ikinci hissə isə şairin müasirlərini əhatə edir [403].

XX əsr təzkiyəçisi Məhəmməd Dəyhimin əsəri coğrafi prinsip əsasında hazırlanmış, hər bir bölgə daxilində öncə vəfat etmiş şairlər, daha sonra həyatda olan şairlər haqqında məlumat əlifba sırasına əsasən düzölmüşdür. Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ı da eyni prinsiplə hazırlanmışdır.

Bəzi Azərbaycan təzkiyəçilərinin əsərləri məhəlli xarakter daşmışdır. Məsələn, Mir Möhsün Nəvvab və Məhəmməd ağa Müctəhidzadə təzkiyələrində XIX əsr Qarabağ şairlərini xatırlamışlar.

Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ını da məhəlli təzkiyə hesab etmək olar. Təzkiyə bütövlükdə Cənubi Azərbaycan şairlərindən bəhs edir. Təzkiyənin I cildi Ərdəbil, Arazbaran, Urmiya, Ərvənəq, Ənzab və Təbrizdən olan şairlər haqqında məlumatı əhatə etməkdədir. II cildə isə Xalxal, Xoy, Sərab, Səlmas, Maku, Mərənd, Məhabad, Miyanə və Gərmrud şairlərinin haqqında məlumat verilmişdir.

Osmanlı təzkiyəçilərindən Əli Əmirinin “Təzkiyəyi-şüərayi-Amid” adlı əsəri də məhəlli xarakterli olub Diyarbəkər şairlərindən bəhs edir.

Təzkiyələrdəki şeir nümunələri. Hər iki coğrafiyanın təzkiyələrində şairlərin qəzəl, qəsidə, lüğəz, maddeyi-tarix, rübailərindən örnəklər verilirdi. Təzkiyəçilər bəzən nəzirələrini də təzkiyəyə daxil etmişlər. Məsələn, Kastamonulu Lətifi və Əhdi Bağdadinin təzkiyələrində təzkiyəçilərin nəzirələrinə rast gəlmək mümkündür.

Bəzi Azərbaycan təzkirəçiləri şairlərin əsərlərindən nümunələri də özünəməxsus şəkildə seçmişlər. Məsələn, XVII əsr təzkirəçisi Nazim Təbrizi “Nəzmi-güzidə” adlı əsərinə yalnız qəzəl və rübailərdən nümunə vermişdir [406].

Təqriz hər hansı bir müəllifin əsərinə əsasən müəllifin istəyi ilə dövrün tanınmış alim və ədiblərinin yazdığı təqdim yazısıdır [349, 472]. Lüğəvi mənası “zəlilkən şərəf və ucalıq qazanmaq” anlamındakı “qərəz” kökündən törəyən “təqriz” həyatda olan kimsəni tərifləmək, bir əsər haqqında yazılan rəy deməkdir. XVIII əsr təzkirəçiləri Salim və Səfayinin əsərlərinin əvvəlində təzkirəyə dair müxtəlif şəxslərdən alınmış “təqriz”lərə yer verilmişdir ki, bu ənənəyə Azərbaycan təzkirələrində rast gəlməmişik.

Mahmud Kamalın təzkirəsinə beş şair tərəfindən şeirlə təqriz yazılmışdır. Təzkirəçi bu mövzuda yazır: “...*bu nəfis əsərlərin ziyanına razı olmadığım gibi – hörmət etdiyim bəziərbabi-mərifətin israrlarına müqavimət etməyərək hüsnixatimə olmaq üzərə əsərin sonuna qoymaya məcbur oldum*” [215 a, s.2676]. Bu təqrizlərdə şairlər Mahmud Kamal İnalın təzkirə qələmə almaqla çoxsaylı türk şairlərinin adlarının ədəbiyyat tarixinə saldığını və ümumiyyətlə, əsərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etməklə tərifləmişlər.

Şairlərin avtoqrafları. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab”ında şairlərin avtoqraf tərcümeyi-halları və əsərlərindən nümunələr verilmişdir ki, bu da daha öncə Osmanlı təzkirələrində görmədiyimiz yenilikdir.

N.Qarayev hələ 1971-ci ildə “Təzkireyi-Nəvvab”ın spesifik cəhətini xüsusi vurğulayaraq yazırdı: “*Əsərin bir cəhəti xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu da indiyədək təzkirəçilərin heç birində rast gəlmədiyimiz avtoqraf toplamaqdır. Belə ki, müəllif təzkirəni yazarkən bir çox şairləri yanına dəvət etmiş və şeirlərini xatirə olaraq, avtoqraf kimi həmin kitaba yazdırmışdır. Bu mümkün olmadıqda isə şairlərdən aldığı avtoqraf vərəqləri təzkirəsinə tikmişdir*” [39, s.252].

“Təzkireyi-Nəvvab”ın şairlərin avtoqraf şeirlərini əks etdirən nüsxəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda M-67 şifrəsi altında qorunmaqdadır (təzkirənin tədqiq, tərcümə və nəşr tarixi haqqında bax: 95; 96; 39; 282).

Azərbaycan təzkirəçisi Yəhya Şeyda və türk təzkirəçisi Mahmud Kamal İnal da təzkirələrini hazırlayarkən bəzi şairlərdən tərcümeyi-hallarını və şeirlərini göndərməyi xahiş etmişlər.

Təzkirələrin müqəddiməsi. Təzkirələr əsasən ön sözlə başlayır. Burada təzkirəçi Allaha həmd, peyğəmbərə dua etdikdən sonra, sözün əhəmiyyətinə diqqət yetirir, şairlik haqqındakı fikirlərini, şairliyin uca mərtəbə olduğunu isbat etməyə çalışır. Bəzən təzkirəçilər ön sözdə əsərlərini hansı mənbələrdən istifadə edərək yazdıqlarını və oraya daxil etdikləri şairləri necə seçdiklərini də qeyd edirdilər [247, s.28].

Təzkirəçilər onlara qədər yazılmış təzkirələri də ön sözdə xatırlamışlar. XVI əsrdə qələmə alınmış Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, təzkirəçilərin əksəriyyəti Dövlətşah Səmərqəndi və Əlişir Nəvai təzkirələrini nümunə götürmüşlər.

Azərbaycan və Osmanlı təzkirəçiliyini müqayisə etdikdə görürük ki, türk təzkirəçiləri əsasən əsərlərinə daha geniş ön söz yazmışlar. XVI əsr Osmanlı təzkirəçisi Lətifinin təzkirəsinin ön sözü ədəbi tənqid baxımından yüksək dəyərləndirilir. Əsərin müqəddiməsi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

- Vəznli sözün üstünlüyü, böyüklüyü, hikmətli şeirin məziyyəti haqqında - bu hissədə Lətfi şeirin tarixinin Adəmlə başladığını, ilk şeirin Adəm tərəfindən yazdığını bildirir;
- Şairlərin şeir yazma səbəbi;
- Allahın yer üzündə kölgəsi olan islam padşahının tərif;
- Kitabın yazılma səbəbi;
- Qısqanc və kinlilərin vəziyyəti;
- Zamanın pisliyi;
- Qüsurlu və təqlidçi şairlər haqqında ;
- Şairlərin təsnifinin açığlanması;
- Şairlər təzkirəsinə giriş.

Azərbaycan təzkirələrinin ön sözü əsasən qısa yazılmışdır. Məhəmmədəli Tərbiyyət və Qulam Məmmədli təzkirələrində isə müqəddimə verilməmişdir.

Müqayisələrimizin nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan təzkirəçilərinin Osmanlı, Osmanlı təzkirəçilərinin isə Azərbaycan təzkirəçilərinin əsərlərinin ön sözündə bu və ya digər şəkildə xatırlamalarına rast gəlmədik.

Təzkirəçilərin şairlərdən şikayəti. Bəzi təzkirəçilər şairlərə və ya onların yaxınlarına müraciət edərək həyatları haqqında bilgi və şeirlərindən nümunə istəmişlər. Bəziləri bunu verməmiş, bəziləri isə gecikdirmişlər. Bu səbəbdən təzkirəçilər ön sözdə və ya müvafiq maddədə bu məsələyə aydınlıq gətirmiş və öz şikayətlərini bildirmişlər.

M.K.İnal “Kamalüş-şüəra” adlı təzkirəsinin meydana gəlməsi səbəbini və şairlər haqqında məlumat toplamağın çətinliklərini açıqlayır: “...*Təzkireyi-Fatinə zeyl olaraq başlıca bir əsər vücuda gətirmək istədim. O qədər müşkülata giriftar oldum ki, izah edilsə dinləyənlər mütəəssir olurlar:*

Lal olursun dinləsən bir fikra tabı-sinədən,

Bir səhifə açsam ağlarsın kitabı-sinədən” [212, s.14].

M.İnal təzkirəsinə daxil edəcəyi mərhum şairlərin ailələrinin laqeydliyindən də giley-güzar edir: “*Məsələn, şairlərdən birinin oğluna müraciətlə babasının adını sorsam sükut edər. Çünki maraq edib də öyrənməmişdir. Bir şairin divanı-əşarı müqəddəmə təb edildiyini xəbər alıb da övlad və əhfadına müraciət etsəm, heyratlarla qarşılanırdım. Çünki onlar babalarının, yaxud cədlərinin şair olduğunu və divanının təb olunduğunu ilk dəfə məndən eşitmişlərdir*”. Bəzi şairlərin ailələri isə məlumat verməkdən çəkinmişlər: “*Vilayətdə bulunan övlad və əhfada pedər və cədləri haqqında məlumat vermələrini rica etsəm cavab verməzlərdi. Çünki bu xüsusda məlumat edinməyə nəfslərinə əsla lüzum görməmişlərdir*” [212, s.14]. Təzkirənin ərsəyə gəlməsi zamanı qarşılaşdığı bütün çətinlikləri dilə gətirən təzkirəçi fikirlərini bu şəkildə tamamlayır: “*Bu qədər məvani və bu qədər müşkülət qarşısında şüərayi-mərhumənin tərəcəmi-əhval və əsarına kəsbi-vüquf etmək mübah olduğundan onların məzarlarının başında oturub istədiyimiz məlumatı qalibə kəndilərindən sormağ icab edəcək!... Müraciət etdiyim zatlar ağıllarını başlarına toplayıb da bir az düşünsələr, təqdir edərlər ki, mən nəfsimdən ziyadə kəndilərinə xidmət ediyorum*” [212, s.15].

Mənəvi dəyərləri hər şeydən üstün tutan təzkiyəçi bu əsəri oxuyanların onu rəhmətlə yad etməsini təmənni edir.

Azərbaycan təzkiyəçisi Mir Möhsün Nəvvab bir sıra şairlərə avtoqrafla bağlı müraciət etsə də, onların bəzisi şeirləri gecikdirmiş və ya göndərməmişdir. Təzkiyədə bununla bağlı yazılmış şeirlərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, şeirini gecikdirdiyinə görə Nəvvabın Xurşidbanu bəyim Natəvana yazdığı məktubu (15 zilqədə, 1309) bu baxımdan maraqlıdır:

Əliyyə-aliyyə, ağa cəlilə,
Neçün əşarınız olmaz hüveydə?
Qəmu əşarlər əncama yetdi,
Sizinkindən əsər olmazmı peyda?
Hilali-növ kimi düşmüş xifayə,
Xəti-müşkininiz dönmüş hümayə,
Və ya iksirə, ya kim, kimiyayə -
Bilinməz bir əsər manəndi-ünqa.
Mənim qəsdim budur, banuyi-əzəm,
Sizin əşarınız olsun müqəddəm.
Bu namə-nami olsun həm mükərrəm,
Və gər nə, rəvnəq olmaz bunda əsla.
Kəlamınız gərək sərđəftər olsun,
Cavahir nəzminizdən əşhər olsun,
Kütüb təzyinə düşsün, ənvər olsun,
Necə xurşidi-ənvərdən bu dünya.
Olubdur müntəzir itmamə əhbab,
Cavahir nəzmdən olsun şərəfyab,
Sizə peyvəstə daidir bu Nəvvab,
Duadan qeyri yoxdur təmənnə [95, qovluq 152, s.591].

Xurşidbanu bəyim, Nəvvaba aşağıdakı şeirlə cavab vermişdir:

Əya Nəvvab, valayi-süxəndan,

Yetişdi naməniz, dilşad oldum.
Qəmü dərdim firavan idi, amma
Behəmdülla, künun azad oldum.

Sərasər şeiriniz əz ruyi-hikmət,
Qəmu məzmunları mehrü məhəbbət,
Mühübbə rəhmətü üdvanə zillət,
Bu şirin ləhcəyə mötad oldum.

Qəmi-əyyamdan çox natəvanəm,
Əliləm, naxoşam, əfsürdəcanəm,
Bu tətildən özüm də bədgümanəm,
Məgər kuhi-qəmə Fərhad oldum.

Unutma sən duadan Natəvanı,
Əlilü naxoşü əfsürdəcanı,
Cənabından səva yoxdur gümanı,
Əgər yaddan çıxam, bərbad oldum [95, qovluq 152, s.593].

Təzkiyədə şeirlərini gecikdirən Mirzə Əbdül Şahin ilə Nəvvabın yazışması da maraqlıdır [95, qovluq 152, s.585].

N.Qarayev, Nəvvab və Kəminə arasında avtoqraf şeirlə bağlı baş vermiş anlaşıl-
mazlıq üzərində də durmuşdur: “Nəvvab 1892-ci ildə Kəminəyə məktub yazaraq,
təzkiyə üçün istədiyi şeirləri gecikdirdiyindən gileylənmişdir...Kimsə Kəminəyə yanlış
məlumat vermiş, ona görə də şairə şeirini göndərmək istəməmişdir. Nəvvab isə mək-
tubunda göstərir ki, mənim bu işdə bir faydam yoxdur, məqsədim budur ki, sən
şeirlərin xeyir iş kimi yadigar olaraq dünyada qalsın” [39, s.220].

Sənin, ey aliyyə, şeirin məgər izhar olmazmı?
Dübarə ərzi-hal etmək məgər təkrar olmazmı?

Yetişdi aləmin şeiri qəmu dəftərdə səbt oldu,
Yetə səndən genə şirin-şəkər güftar, olmazmı?

Nədən tutmuş bulud mahi-mübarək ayının ruyin,
Məgər badi-səba əsməz, bu məh əşhar olmazmı?

Mənim bu işdə nəfim yox, sizə məlumdur xahər,
Bunun zəhmətkeşi xəlq içrə bimiqdar olmazmı?

Qərəz dünyada bu əşar bir asardır, qalsın,
Qamu şairlərin adı məgər asar olmazmı? [95, qovluq 152, s. 574].

Fatma xanım Kəminə Nəvvaba aşağıdakı qəzəllə cavab vermişdir:

Nə bədgudur mənə mane, nə qəflətdir, əya Nəvvab,
Həmişə möhnətü hicran çəkən bimar olmazmı?

Qalıbdır şişədə meytək qamu əşar sərbəstə,
Səbəb olsan qamusı açılır, əşhar olmazmı?

Yazılsa xətti-naməqbul ilə əşari-namətbu,
Kəminə şairan yanında bimiqdar olmazmı? [95, qovluq 152,
s.575].

XX əsr Azərbaycan təzkirəçisi Yəhya Şeyda təzkirəsinin ilk cildini hazırlayarkən müxtəlif şairlərlə əlaqə yaradıb onlardan məlumat toplamış, lakin bəzi şairlər təzkirəçi ilə əməkdaşlıqdan yayınmışlar. Təzkirənin II cildinin ön sözündə Y.Şeyda həmin şairləri mülayim bir şəkildə tənqid atəşinə tutmuşdur: *“Biz kətbi (yazılı – V.M.) bir çağırışla bütün əziz şairlərimizə kitabın çap olmağın bildirmişdik və hətta neçə kərələr ruznamələrdə (qəzetlərdə - V.M.) elan etmişdik. Lakin bir para böyük və iqtidarlı zatlar özlərini uca və məcmuəmizi alçaq təsəvvür etdiklərinə görə əlimiz*

atəklərinə çatmadı” [118, c.2, s.2]. Lakin daha sonra problem yoluna qoyulmuş və həmin şairlər haqqında məlumatlar təzkirənin II cildinə daxil edilmişdir.

Y.Şeydanın bir sıra şairlər haqqında öz təzkirəsinə daxil etdiyi məlumatlar və onların şeirlərindən nümunələr həmin şairlərin özləri tərəfindən yazılıb, seçilib təzkirəçiyə təqdim edilmişdir: *“Bu cildə xatırlamaq lazımdır ki, burada gələn tərcümeyi-hallar və şeirlər, əziz və ehsaslı şairlərimizin öz ixtiyarı ilə yazdığı və seçdiyi sözlər və əsərlərdirlər və biz fəxr edirik ki, bu məcmuə onların adını bu hərəkətlə ölməz və zavalı əsrlər boyu saxlayıb və gələn nəsillərə bir əziz töhfə və əmanət kimi təhvil edəcəkdir*” [118, c.2, s.2].

Şair bioqrafiyaları. Təzkirələrdəki şair bioqrafiyalarına gəlincə, Azərbaycan təzkirələrinin böyük qisminə şair haqqında qısa məlumat verilmişdir. Padşah, sultan və digər önəmli dövlət adamları, şeyxlər və tanınmış şairlərdən bəhs edən tərcümeyi-hallar isə daha geniş yazılmışdır.

Osmanlı təzkirələrində Səfəvi şahları və Qızılbaşlar haqqında təhqiramiz ifadə və cümlələrə də rast gəlirik. Məsələn, “Şah İsmayılı-ləin” [269, 308], “Şah İsmayılı-sürxsəri-bəd-siyəri-iblis-rəhbər” [269, s.300], “fərman-dihi-diyari-Əcəm şahı-şeytan-hadəm ü haşəm məzhəri-ənvayi-bəd ü əbatil və sərdari-əşrar və rəisi-firqeyi-məhazil Dəhhaqi-xunxar-əmr olan Şah İsmayıl” [199, s.35], “xax u naxax şahı-nikbət-sipah Təhmasbi-bi əql ü intibah” [199, s.150].

Təzkirəçilər Səfəvi sarayını “xaneyi-bum-aşiyənə”, Səfəvi məmləkətlərini “məmaliki-pür-məhalik”, Səfəvi tərəfdarları isə “sürx-səri-bəd-siyər” [269, s.221], “tayifeyi-bədnam” [199, s.591] şəklində təqdim etmişlər.

XVI əsr Osmanlı coğrafiyasında yazılmış təzkirələri eyni dövrün Azərbaycan təzkirələriylə qarşılaştırdığımızda fərqli bir mənzərə ortaya çıxır. Belə ki, Osmanlı təzkirəçilərinin Səfəvi Dövlətinə yönəldilmiş təhqirlətinə qarşı, Şah İsmayılın oğlu Sam mirzə, “Töhfeyi-Sami” adlı əsərində Osmanlı sultanlarını ehtiramla yad etmişdir. Sam mirzə, öz təzkirəsində Sultan Səlimi aşağıdakı cümlələrlə tərifləyir: *“Sultan Səlim bin Həzrət əl-mərhum Sultan Bayəzid... O, dünya sultanları cümləsindən olub diqqətli düşüncəsi, sağlam fikir bolluğu və cahangirliyə olan meyli ilə tam imtiyaz*

tapmışdır. Əksər Ərəbistan məmləkətlərini və Diyarbəkri öz ölkəsinə qatmışdır. Xilafətinin müddəti 8 il 8 gündür. Bu mətlə onundur:

Bizim bu səfər etməmiş, sərgərdan qalmamız,

Könüllərin cəm olması üçündür pərişan olmamız” [383, s.19].

Sam mirzə, Sultan Süleymanı da tərif dolu cümlələrlə yad edir: “*Sultan Süleyman, Həzrəti-mərhum əl-məğfur Sultan Səlimin – Allah onun məzarını pak qılsın və məkanı cənnət olsun – rəşid oğludur. Ordusunun bolluğu, əsgərlərinin və xidmətçilərinin çoxluğu ilə “Süleymanın cinlərdən, insanlardan və quşlardan meydana gələn orduları” (Nəml surəsi, 17-ci ayə) şəklində vəsfləndirilmişdir...Bərəkətlərlə feyzlənmiş şərəfli zehniylə şeirlər nəzm etməkdədir.* [383, s.19].

Antologiya xarakterli təzkirələr istisna olmaqla Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan təzkirələri ilə müqayisədə bioqrafiyalar daha geniş təqdim olunmuşdur. XVI əsrdə qələmə alınmış Osmanlı təzkirələrində tərcümeyi-hallar XVII əsrlə müqayisədə daha uzundur. XVIII-XX əsrin əvvəllərində yazılmış təzkirələrdə də bioqrafiyalar nisbətən həcmlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dövlət ərkanının və tanınmışların tərcümeyi-halları digər şairlərlə müqayisədə daha geniş qələmə alınır. Şairlərin tərcümeyi-hallarının uzun və ya qısalığı şairlə təzkirəçi arasındakı münasibətlərdən də asılı olmuşdur.

Zeyllər. Türk və eləcə də Azərbaycan təzkirəçiliyində zeyl yazma ənənəsinə rast gəlirik. Zeyllər bir əsərin davamını, ardını əks etdirən əsərlərdir. Ümumiyyətlə, XVI əsrdən etibarən yaranıb inkişaf edən Osmanlı təzkirələrinin bir çoxu digərini tamamlayır, yəni biri digərinin zeyli mahiyyətindədir. Təzkirənin hər hansı əsərə zeyl olması bəzən əsərin sərlövhəsində də öz əksini tapır. Məsələn, Qafzadə Faizinin “Zeyli-Zübdətül-əşar”, Bəliğin “Nüxbətül-asar li zeyli Zübdətül-əşar”ını örnək göstərə bilərik. Bəzi təzkirəçilər isə əsərin ön sözündə təzkirənin hansı əsərə zeyl olduğunu qeyd edirlər. Səfayi Əfəndi, Ramiz Əfəndi, Siahdarzadə Mehmed Əmin, Əsəd Əfəndi, Fatin Əfəndi bu haqda əsərlərinin müqəddiməsində bilgi verirlər.

Antologiya xarakterli təzkirələr. XVII əsrdən etibarən Osmanlı təzkirəçiliyində antologiya xarakterli nümunələr qələmə alınmışdır. Türk təzkirəçiliyində antologiya xarakterli nümunələri tədqiq edən prof. Dr. M.İsen yazır: “*XVI əsr təzkirələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də əvvəlki əsrlərdə yaşamış şairləri əhatə etməsidir. Bu səbəbdən də şairlərin tərcümeyi-halı daha genişdir. XVII əsr təzkirəçiləri isə daha çox öz müasirləri haqqında məlumat vermişdirlər. Bu səbəbdən deyiləcək sözlər təkrar olmasın deyə şairlərin tərcümeyi-halları qısaldılmışdır. Bunun əvəzində şeirlərdən nümunələrə geniş yer verilmişdir*” [229, s.87].

Antologiya xarakterli əsərlərdə şair haqqında verilən məlumatın həcmi bir və ya iki cümlə arasında dəyişir. Yəni əsas diqqət şairin şeirlərindən nümunələrə yönəldilir. İlk antologiya xarakterli təzkirə Qafzadə Faizi tərəfindən qələmə alınan “Zübdətül-əşar”dır. Daha sonra Yümni, Asim, Bəliğ və Silahdarzadə də antologiyaları xatırladan təzkirələr yazmışlar. Antologiya xarakterli təzkirələrin necə fərqlilik göstərdiyini görmək üçün bir tərcümeyi-hala nəzər salaq. Feyzullah Əfəndidən bəhs edən Bəliğ (əsəri antologiya xarakterlidir) yazır:

“*Sədrəddinzadə Feyzullah Əfəndi. Hələbdən münfəsil. Min altmış yeddidə fəvət oldi.*

*Dilü canı yakan təbi-rüxi-rəxşani-yarumdur,
Təni-zərdü nizarum çeynədən ol şahsuvarumdur.*

*Həbabi-cami-mey sanman görünən camda yer-yer,
Ruxi-əksi-nigara xeymə qurmuş şəhriyarumdur.*

*Bahari-hüsnüni gördükdə, cana, dağlar yakdım,
Fəzayi-sinə bu növ dağlarla laləzarumdur”* [158, 335-336].

Səfayi isə şair haqqında daha geniş məlumat və əsərindən nümunə verir: “*Namı Feyzullahdır. Əcəm diyarından Şamaxı nam məhəldən zühur edib, əvaili-halində diyari-Əcəmə elçilik ilə gedən İncili Çavuş ilə məan dövləti-aliyyəyə gəlib, təhsili-maarif və təkmili-əvarif edib, üləmadan birindən mülazimətə nail və rütbeyi-tədrisə daxil olmaqla nəticəyi-təriqi-tədris olan Süleymaniyyədən*

Misra

Dəgməz bu qədər rəğbətə bu aləmi-fani

deyüb, Hələb qəzası payəsiylə Mudurnu qəzası arpalığı ilə qənaət və təriqi-rəsmiyyədən bilkülliyyə fərağət və təhsili-rahət ilə guşəgiri-üzlət ikən bin yetmiş yeddi tarixində darül-ünsi Qüdsə isticəl eyləmişdür. Ol əsrin şüərasından olmaqla bu əbyat asarındandır.

Nəzm

*Dilü can yakan təbi-ruxsari-yarımdır,
Təni-zərdü nizarım çeynədən ol şəhvarımdır.*

*Hübabı-ləli-mey sanman görünən camda yer-yer,
Ruxi-əksi-nigara xeymə qurmuş əşkbarımdır.*

*Bahari-hüsnünü gördükdə, cana, dağlar yakdım,
Fəzayi-sinə bu növ dağlarla lələzarımdır” [292, s.448].*

Lütfəli bəy Azərin qardaşı olan İshaq bəy Üzri Bəydilinin antologiya xarakteri daşıyan “Təzkireyi-İshaq”ı dörd fəsildən ibarət olub, ədəbi nümunələrin janrına görə tərtiblənmişdir. Təzkirənin I fəsli qəsidələri, II fəsil qitələri, III fəsil qəzəlləri, IV fəsil isə rübailəri əhatə edir.

Azərbaycan təzkirəçisi Heydərqulu mirzənin “Təzkireyi-xavər” adlı əsəri təzkirə adını daşısa da, əslində köhnə və yeni şairlərin şeirlərindən ibarət müntəxəbatdır. Üç “bəxş”dən ibarət olan bu əsərin I hissəsində qəsidələr, II hissəsində qəzəllər, III hissəsində rübailər təqdim olunmuşdur. Buradakı şeirlər qafiyə və rədifə görə əlifba ardıcılığı ilə sıralanmışlar.

Ədəbi tənqid. Ümumiyyətlə təzkirələrdəki şairlərlə bağlı məlumatı 4 hissədə dəyərləndirmək mümkündür:

1. Şairin tərcümeyi-halı; 2. Əsərləri haqqında qısa məlumat; 3. Ədəbi tənqid; 4. Şeirlərdən nümunə.

Azərbaycan təzkirəçilərinin şairlərə yanaşması Türk təzkirəçilərindən fərqlidir. Türk təzkirələrində şairlərə daha çox tənqidi baxımdan (mənfi və müsbət mənada) yanaşılmışdır. Türkiyəli tədqiqatçılar da bu xüsusə diqqət yetirmişlər. Sam mirzə təzkirəsindən bəhs edərkən G.S.Alışık bu məsələni vurğulayır: “Bütünlüklə kitabda

və xüsusilə yeddinci fəsildə ədəbi tənqiddə yer verilsə də tərcümeyi-halları verilən şairlər haqqında qəti hökmlərdən çəkinmiş və dəyərləndirmənin oxucuya həvalə edildiyini söyləmək mümkündür” [138, s.61].

XIX əsr Azərbaycan şairi və təzkirəçisi Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsini nəşrə hazırlayan Ö.Bayram da bu təzkirədə şairlərə dair ədəbi tənqidin sayca az olduğunu qeyd edir: “*Seyyid Əzim Şirvani də şeir tənqidinə dair dəqiq fikirlər söyləyə bilən təzkirəçidir. Seyid Əzimin poeziyanın keyfiyyəti ilə bağlı dəyərləndirmələri, Anadolu coğrafiyasında yazılmış təzkirələrlə müqayisədə az olmasına baxmayaraq, şairlər-arası müqayisə və dəyərləndirmələr onun istedadlı bir şair olduğunu göstərir*” [154, s.LXIII].

Ümumiyyətlə, Türkiyə təzkirəşünasları Osmanlı təzkirələrində ədəbi tənqid problemini müəyyən qədər tədqiq etmişlər. Bu tədqiqatçılar arasında H.Tolasa, F.Kılıç, P.Çapan, S.Solmaz və Y.Çetindağın adını çəkmək mümkündür. Azərbaycan təzkirələrində ədəbi tənqid mövzusu isə ümumiyyətlə tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Dil nöqtəyi-nəzərindən uyğunluqlar və fərqlər. Azərbaycan təzkirəçilərinin tərtib etdikləri təzkirələri nəzm və nəsr hissələrinin dili baxımından qruplaşdırmaq mümkündür. Belə ki, təhkiyə hissəsi türkcə yazılan və yalnız türkcə şeirlərdən nümunələri əhatə edən təzkirələrə rast gəlirik. Məsələn, Yəhya Şeyda və Şahin Fazil təzkirələri. Təhkiyə hissəsi türkcə olan, həm türkcə, həm də farsca şeirlərdən örnəklərin verildiyi təzkirələr də qələmə alınmışdır. Nümunə olaraq Sadiq bəy Sadiqi Əfşar və Məhəmmədəğa Müctəhidzadə təzkirəsini göstərmək mümkündür. Həm təhkiyə hissəsinin, həm də poeziya nümunələrinin iki dildə (türkcə və farsça) yazıldığı təzkirələr də vardır. Məhəmməd Dəyhimin “Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan” təzkirəsi buna örnək ola bilər. Təhkiyə hissəsi fars dilində qələmə alınan, həm fars, həm də türkcə nümunələrin təqdim olunduğu təzkirələrə nümunə kimi Sam mirzə və Mir Möhsün Nəvvab təzkirələri göstərə bilərik. Həm təhkiyə, həm də şeir nümunələrinin farsca qələmə alındığı təzkirələr arasında Nazim Təbrizi, Bəhmən mirzə, Lütfəli bəy Azər, Məhəmməd Fazil xan Gorusinin əsərləri vardır. İbrahim Tahir təzkirəsi tərcümə əsəri olduğundan onu bu təsnifata daxil etmədik. Onun təzkirəsinin nəsr hissəsi

türkcə, nəzm hissəsi farscadır. Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizinin təzkirəsinin isə nəsr hissəsi farsça olsa da, nəzm parçalarının böyük əksəriyyəti türkcədir [86, s.239]. Buna baxmayaraq, orada bəzi farsça nəzm nümunələrinə də rast gəlirik. Bu səbəbdən Təbrizinin əsərini təsnifatın 4-cü bəndinə aid etmək mümkündür.

Osmanlı təzkirəçiləri isə əsərlərinin təhkiyə hissəsini Osmanlı türkçəsində qələmə almışlar. Amma təzkirələrin əksəriyyətində farsça yazan şairlərin şeirlərindən örnəklər təqdim edilərkən fars dilindəki şeirləri də nümunə olaraq verilmişdir.

Təzkirələrin əhatə etdiyi coğrafiya. Türk təzkirələrinin böyük əksəriyyəti Osmanlı imperatorluğunda yaşayan və ya buraya mühacirət etmiş müxtəlif xalqların nümayəndələrindən olan şairləri əhatə etməkdədir. Ancaq Azərbaycan təzkirələrinin çox hissəsinin daha geniş zaman və coğrafi arealı özündə əks etdirdiyini görürük. Məsələn, Sadiq bəy Əfşar, Əliqulu xan Valeh, Lütəli bəy Azər, Seyid Əzim Şirvani və b. təzkirələri bu baxımdan dəyərlidir.

Ö.Bayram, S.Ə.Şirvani təzkirəsinin bu cəhətini xüsusi vurğulayır və Anadolu təzkirələrindən fərqləndiyini yazır. Seyyid Əzimi digər təzkirəçilərdən fərqləndirən cəhətlərindən biri də bəzi məkanları ətraflı təsvir etməsidir. Müəllif, diqqətlə, ölkələrin və şəhərlərin sərhədlərini, qonşularını, iqlimini, coğrafi quruluşunu, kimlər tərəfindən işğal edildiyini və s. kimi məlumatları təzkirəsinə daxil etmişdir. Belə incə məqamlar nə Azərbaycan, nə də Anadolu təzkirəçiliyində nəzərə çarpmamışdır [154, s.LXIII].

XVI əsrdən XX əsrə qədər yazılmış Türk təzkirələrində təxminən altmışdan artıq Azərbaycan şairi haqqında bio-bibliografik məlumat və əsərlərindən örnəklər verilmişdir. Bu şairlərdən yarıya qədəri ilk dəfə məhz Türk təzkirəçiləri tərəfindən yad edilmişdir və Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmamış səhifələrini təşkil etməkdədir.

Azərbaycan təzkirələrində də bəzi Osmanlı şairləri xatırlanmışdır. Məsələn, Sadiqinin “Məcməül-xəvas”ında (Sultan Süleyman, Nəcati Rumi, Baqi Çələbi), Hülaku mirzə Qacarın “Xərəbat”ında (Qalib Əfəndi Osmanlı, Zehni Osmanlı, Ruhi Osmanlı, İbrahim Əfəndi, Bağdad vəzirli Əlirza paşa, Pərtöv paşa, Raşid Əfəndi, Kamal Əfəndi

Osmanlı, Nədim), Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”sində (Nabi, Fayizi Rumi, Fövzi Əfəndi Rumi, İzzət Rumi, Vəcdi bəy Rumi, Fazil Rumi, Hüsni Çələbi, Vəsli Rumi, Fitnət xanım Rumi, Dərviş Əfəndi Rumi, İffət, Nisari və b.) Osmanlı şairlərinin bəziləri haqqında bilgi verilmiş və əsərlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Sadiqi Əfşarın “Külliyat”ının Təbriz nüsxəsinin daxil olan əsərlərdən biri də “Məcməül-xəvas” təzkirəsidir. Təzkirənin külliyyata “Bəqiyyəyi-təzkirəyi-şüəra” adı ilə daxil edilmiş qismində, altıncı məcmənin sonunda Osmanlı şairləri haqqında məlumat verən anonim bir təzkirə yer almaqdadır. Əsər 2012-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Burada 138 şair haqqında məlumat verilmişdir. Əsərin əlyazması ilə digər təzkirələr arasında apardığımız müqayisələrin nəticələrini dərc etmişik [70; 281]. Deyə bilərik ki, bu anonim əsərin müəllifi Rum diyarından deyildir. Çünki o, bəzi şairləri təqdim edərkən “Rumidür” ifadəsindən istifadə etmişdir. Halbuki şairlərin Rumdan olmasının fərqləndirici əlamət kimi ön plana çıxarılması Osmanlı təzkirəçiliyi üçün xarakterik deyildir. Osmanlı təzkirələrində həmin şairlərin doğum yeri olaraq Rum toponiminə rast gəlmədik. Çünki zətən hamının “Rumi” olduğu Rum torpağında öz əsərini qələmə alan Osmanlı təzkirəçisinin şairləri “Rumi” nisbəsi ilə fərqləndirməsi məqsədəuyğun deyildi. Ona görə də Osmanlı təzkirəçiləri heç bir zaman şairlərin fərqləndirici əlaməti kimi onun Rumi olduğunu vurğulamamış, şairin doğulduğu, yaşadığı konkret bölgəni ön plana çıxarmışlar. “Sadiqi külliyyatı”ndakı anonim təzkirədə isə bir çox şairlərin Rumi kimi təqdim olunması, həmin təzkirənin Rumdan (Anadoludan) kənarında yazıldığı ehtimalını yaradır. Amma anonim müəllif Osmanlı ədəbiyyatının bilicisi olmuş, digər təzkirələrlə tanış olub onlardan bəhrələnsə də, bir çox hallarda tamamilə orijinal məlumatlar və nümunələr təqdim etmişdir.

Belə ki, bu əsərdə bəhs olunan şairlərdən 17-si Səhi, 34-ü Lətifi, 69-u Aşiq Çələbi, 55-i Əhdi Bağdadi, 77-si Qınalızadə Həsən Çələbi, 56-sı Bəyani, 87-si Riyazi, 112-si Faizi təzkirəsində yer almışdır. Amma şairlərin təqdimində, tərcümeyi-halında və şeirlərindən verilən nümunələrdə tam eynilik müşahidə etmədik. Deməli, anonim müəllifin tərtib etdiyi bu əsər natamam olsa da orijinaldır və Osmanlı ədəbiyyatı tarixinin mənbələrindəndir [86, s.83]. Həm “Məcməül-xəvas” təzkirəsinin azər-

baycanca tərcüməsinin əlavələr hissəsində anonim təzkirə haqqında verilən məlumatlarda, həm də anonim təzkirənin özünün Bakı nəşrində transfoneliterasiya yanlışlıqlarının olduğu nəzərə çarpır.

Müəllifliklə bağlı bənzərliklər və fərqlər. Azərbaycan təzkirələrinin bəzilərinin müəllifləri şahzadələrdir. Hələ XVI əsrdə Şah İsmayılın oğlu Sam mirzə “Töhfeyi-Sami” adlı təzkirəsini qələmə almışdır. Bundan sonra Fətəli şahın oğulları və nəvələri olan Qacar şahzadələri tərəfindən bir sıra şüəra təzkirələri yazılmışdır. Qacarlar əslən Azərbaycan türklərindən olub, təxminən 130 il boyunca İranda şahlıq etmişlər. Apardığımız araşdırmalar nəticəsində deyə bilərik ki, digər türk xalqlarında bir nəslin nümayəndələrinin təzkirə yazma ənənəsi olmamışdır. Doqquz Qacar şahzadəsi (Mahmud mirzə, Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı, Bəhmən mirzə, Hülaku mirzə, Xudaverdi xan, Məhəmməd Bağır xan, Heydərqulu mirzə, Məhəmmədqulu mirzə, Əli Rza mirzə) farsca 11 təzkirə qələmə alaraq təzkirəçilik tarixini zənginləşdirmişlər [88, s.179]. Osmanlı təzkirəçiliyində isə şahzadələrin təzkirə yazması ilə qarşılaşmadıq.

Azərbaycan təzkirəçilərindən bəziləri bir deyil, iki-üç təzkirə tərtib etmişlər ki, buna da Osmanlı təzkirəçiliyində rast gəlmirik. Məsələn, XIX əsr Azərbaycan təzkirəçiləri Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycani “Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətül əbrar”, “Nigaristani-Dara”, “Hədayiqül-üdəba” adlı üç, Mahmud mirzə Qacar isə “Gülşəni-Mahmud”, “Bəyanül-Mahmud” və “Nüqli-məclis” adlı üç təzkirə qələmə almışlar.

Azərbaycan təzkirələrinin bəzisi hökmdarların göstərişi ilə yazılmışdır. Nazim Təbrizi təzkirəsini Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın göstərişi ilə yazdığını bildirir [406, 7]. Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycani h. 1241/1825-ci ildə “Nigaristani-Dara” adlı təzkirəsini Azərbaycan hakimi Abbas mirzə Qacarın göstərişi əsasında yazmışdır [86, s.190]. Osmanlı təzkirəçilərinin isə yazdıqları əsərlərini dövrlərinin sultanlarına və b. dövlət adamlarına təqdim edərək əvəzində mənəb və ya sərvət əldə etdikləri məlumdur. Məsələn, Səhi bəy və Lətifi öz təzkirələrini Qanuni Sultan Süleymana,

Aşiq Çələbi - II Səlimə, Qınalızadə Həsən Çələbi - Xoca Sədəddin Əfəndiyə, Riyazi - II Əhmədə, Rza isə Sultan İbrahimə təqdim etmişdir.

Osmanlı təzkirələrində XV-XIX əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixi ilə əlaqədar bir sıra kiçik, systemsiz, lakin dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Amma Azərbaycan təzkirələrində Osmanlı dövlətində baş vermiş tarixi hadisələrə dair bilgilərə demək olar ki, yer verilməmişdir.

Azərbaycan və türk təzkirəçiliyi Əlişir Nəvayi və Dövlətsah Səmərqəndi əsərlərinin təsiri ilə yaransa da, zaman keçdikcə özünəməxsus istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu iki sahənin təzkirələri arasında apardığımız müqayisələr nəticəsində bu qənaətlərə gəlmişik:

Azərbaycan və Osmanlı sahəsi təzkirələri struktur, dil, şair bioqrafiyalarının və nümunələrin verilməsi baxımından fərqlənirlər.

Təzkirələrin yazılma dinamikasına baxdığımızda Azərbaycan təzkirəçilərinin 50, türk təzkirəçilərinin 32 təzkirə tərtib edildiyi məlum olmuşdur. Azərbaycan təzkirəçiləri ən çox XIX əsrdə [18], Osmanlı müəllifləri isə XVIII əsrdə [9] təzkirə qələmə almışlar.

Azərbaycan və Anadolu təzkirələrinin tərtib şəklini araşdırdıqda məlum olur ki, hər iki sahənin təzkirəçiləri ilk mərhələdə Herat məktəbini örnək alsalar da, sonradan özünəməxsus şəkildə qələmə aldıkları əsərləri ortaya qoymuşlar. Azərbaycan təzkirəçiləri təbəqə tərtib şəklini uzun müddət əsərlərinə tətbiq etmişlər. Bundan əlavə əlifba ardıcılığı, coğrafi prinsip, ədəbi nümunələrə görə tərtiblənen təzkirələr də vardır. Osmanlı təzkirəçiləri isə Səhi bəydən sonra əsərlərini əlifba prinsipi əsasında hazırlamış, əbcəd hərflərinə görə şairləri sıralamaq və mənzum təzkirə qələmə almaqla Azərbaycan təzkirəçilərindən fərqlənmişlər.

Osmanlı təzkirəçilərinin əsərlərinə təqriz yazılması ənənəsinə Azərbaycan təzkirələrində rast gəlmədik. Azərbaycan təzkirəçisi Mir Möhsün Nəvvab təzkirəsinə şairlərin avtoqraflarını daxil etməklə təzkirəçilik tarixinə yenilik gətirmişdir.

Osmanlı təzkiyəçiləri əsərlərində sadəcə şair haqqında məlumat verməklə kifayətlənməmiş, tənqidi münasibətlərini bildirmişlər. Azərbaycan təzkiyələrində isə ədəbi tənqid əsas etibarilə azlıq təşkil etməkdədir.

Azərbaycan təzkiyəçilərinin böyük əksəriyyəti şairlərə tənqidi yanaşmamışlar. Amma Osmanlı təzkiyələrinə ədəbi tənqid tarixinin qaynağı deyə bilərik.

Azərbaycan təzkiyələrində əsasən Osmanlının məşhur və hökmdar şairləri haqqında məlumat verilməkdədir. Osmanlı təzkiyəçiləri isə əsasən ölkələrinə mühacirət etmiş azərbaycanlıları əsərlərində xatırlamış və bu şəkildə 70-ə yaxın şair haqqında məlumatı günümüzə çatdırmışlar.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan və türk təzkiyələri arasında fərqliliklərin daha çox olduğunu müəyyən etdik.

2.4. Təzkiyələrdə şairlə bağlı bio-bibliografik məlumatlar

Təzkiyəçi şairlərlə bağlı qaynaqları topladıqdan sonra kitab tərtib şəklində riayət edərək şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında əldə etdiyi məlumatları müəyyən sistem üzrə təqdim etmişdir.

Təzkiyələrdə şairlərlə bağlı təqdim olunan məlumatları şərti olaraq bioqrafik, bibliografik və ədəbi tənqid olaraq üç hissəyə ayırmaq mümkündür. Bioqrafik məlumatlara şairin adı, təxəllüsü, ailəsi, soyu, qohumluq əlaqələri, təhsili, ixtisası, sənəti və s. kimi bilgiləri daxil edə bilərik. Bibliografik məlumatlara isə şairin əsərləri, əsərlərinin sayı, əlyazma nüsxələri, tərcümə, şərh, təlif olması, çapı və digər əsərlə bağlı bilgilər daxildir. Ədəbi tənqid hissəsində isə təzkiyəçinin şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı mənfi və müsbət fikirləri yer almaqdadır.

Osmanlı təzkiyəçilərinin şairlər haqqında verdiyi bioqrafik məlumatlar şairin adını, təxəllüsünü, ailə vəziyyətini, vəfat tarixini, təhsil səviyyəsini, məsləyini, inanc dünyasını, fiziki görünüşünü əhatə edir, bibliografik məlumatlar isə şairin əsərlərinin adını və sayını, bunların tərcümə və ya orijinal olmasını, janrını və s. açıqlayır.

Təzkiyəçilər əsərlərində şair haqqında məlumat məhz onun adı, təxəllüsü və ləqəbi kimi bioqrafik bilgi ilə başlayırlar. Nəzərdən keçirdiyimiz təzkiyələrin əksəriyyətində əsasən şairlərin təxəllüsləri verilir. Daha sonra adı və ləqəbi yer alır. Əlbəttə bu məlumatların dolğunluğu təzkiyəçinin məlumat toplama imkanı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bəzi şairlərin həm təxəllüsü, həm adı, həm də ləqəbi verilir. Bəzi tərcümeyihallarda bu məlumatlardan biri olmur. Məsələn: “*Qəribi: Mir Hüseynidir*”. Və ya “*Pənahi: nəqqaş Şah Quludur*”. “*Arif: məxləsi Arif və namı Fətullah Çələbidir*”.

Bəzən şairin ləqəbinin verilmə səbəbinə də aydınlıq gətirilir. “*Qəribi: sağ əlinün səbbabə barmağı əvvəl doğumundan məqtu olmağın rumilər “Barmaqsız Əmir” və əcəmlər “Mir Barmaqsız” dirlərdi*” [245, s.920].

Şairin ad və təxəllüsündən başqa, atasının kimliyi və digər qohumluq əlaqələri haqqında da məlumat verilmişdir. “*Baba canibindən əcəmi, ana tərəfindən ərəbidür. Babasına Dərviş Çələbi dirlər*” [245, s.558].

Tədqiq olunan dövrdə qələmə alınan təzkiyələrdə şairlərin vəfatının və ya vəfat tarixinin göstərilməsinə də önəm verilmişdir. Təzkiyələrin araşdırılması zamanı məlum olmuşdur ki, XIX və XX əsr təzkiyələrində şairlərin vəfat tarixləri XVI əsr təzkiyələrinə nisbətən daha çox yer tutmuşdur. XVII əsr təzkiyələri isə antologiya xarakteri daşdığı üçün vəfat tarixlərinə çox az təsadüf olunur. Məsələn: “*Süruri: Sultan Səlimi-mazi zamanında fövt olub*” [199, s.474]. Və ya “*İzzi: Ərbab-i dövlət kitabəti xizmətində min yüz beşdə fövt oldı*” [158, s.270].

Mahmud Kamal İnal təzkiyəsində şairlərin vəfatına dair bilgiləri çox geniş şəkildə şərh edir. Məsələn, “*Rəmzi: Cəməziyələxir 1306-da (Şubat 1889) yaşı səksəni müttəcaviz olduğu haldə, Nuru Şeydanın rivayətinə nəzərən, Məktəbi-tibbiyyə xəstəxanasında, əhibbasından mülkiyə təqaiüd sandığı məzulun qələmi müdiri Safi bəyin nəqlinə görə Yeni baxçada Qürəbə xəstəxanasında vəfat edərək, Ədirnəqapısı qəbristanına və şair Bürhanəddini-Bəlxi əfəndinin ifadəsinə nəzərən, Üsküdüdə Seyyid Əhməd dərəsində iranilərə məxsus məzarlığa dəfn edildi*” [215, s.1858].

Təzkiyəçilər bəzən şairin soykökü, kiminlə qohum olması və s. kimi məsələlərə də diqqət yetirmişlər.

Şairin doğulduğu, yaşadığı, yetişdiyi ölkə və şəhər haqqındakı məlumatlar da müxtəlif şəkildə təqdim olunur. Təzkiyəçilərin əksəriyyəti bu mövzuda birbaşa və ya dolayısı ilə, qısa və ya geniş məlumat vermişlər. Təzkiyələrdə verilən coğrafi məkanın əsasını şairin doğulduğu və məskunlaşdığı yerlər təşkil edir. Bu haqda məlumatı əks etdirən ifadələr əsasən şair haqqında verilən məlumatın əvvəlində gəlir. Təzkiyəçilər azərbaycanlı şairlərin ya sadəcə Əcəmdən gəldiyini yazmaqla kifayətlənirlər, ya da konkret olaraq şəhərin adını qeyd edirlər. Məsələn, “*Qəribi: Əsli diyari-Əcəmdəndür*” [245, s.992].

Təzkiyəçilər Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ölkəsinə gəlmə səbəblərinə də aydınlıq gətirmişlər. Bu səbəbləri araşdırdıqda məlum olur ki, şairlər siyasi, sosial, səyahət və təhsil məqsədi ilə Osmanlı ölkəsinə gəlmişlər. Məsələn: “*Qəribi: Sultan Səlimi-mərhum Əcəm səfərindən müqəddəm Şah İsmayıl tərəfindən risalətlə gəlib*” [245, s.920].

Təzkiyəçilər bəzən şairin Osmanlı ölkəsinə kiminlə gəlməsinə də diqqət yetirmişlər. Məsələn: “*Feyzi: Əcəm diyarından Şamaxı nam məhəldən zühur edib, əvaili-halində diyari-Əcəmə elçilik ilə gedən İncili Çavuş ilə məan dövləti-aliyyəyə gəlib*” [292, s.448].

Təzkiyəçilərin diqqət yetirdikləri mövzulardan biri də şairin təhsili və yetişdiyi mühitdir. Məsələn, “*İzzi: İqlimi-irfan və şəhri-Şirvandan zühur edib, İstanbula gəlib, təhsili-mərifət və fənni-inşada kəsbi-məharət etməklə dövləti-aliyyəyi-Osmaniyyədə bəzi kibarın katibi və nədim ü müsahibi və şüərayi-əsrədən bir şairi-sehrkar olub*” [292, s.399].

Təzkiyəçilər şairlərin inanc dünyasına da aydınlıq gətirməyə çalışmışlar. Burada məsələyə daha çox dini-təsəvvüfi baxımdan yanaşılmışdır. Verilən məlumatlardan bəzi şairlərin hər hansı bir təriqəti seçməsinə və müəyyən adətlərlə yaşamasını öyrənirik.

Nəzərdən keçirilən təzkiyələrdə şairlərin sənəti və peşəsi haqqında da məlumata rast gəlirik. “*İzzi: Dövləti-aliyyəyi-Osmaniyyədə bəzi kibarın katibi və nədim ü müsahibi*”

hibi və şüərayi-əsrədən bir şairi-sehrkar olub...” [292, s.399]. “*Əbdi: Hüsni-xəttə malik və həkkaklıq sənətinə vaqif idi*” [212, s.s33].

Bəzən təzkirələrin vasitəsilə şairin xarici görünüşü [gözəlliyi, fiziki qüsurları və s.] haqqında da məlumat əldə edirik. “*Rəmzi: Qiyafəti pərişan, sarığı qarma-qarışıq idi. Yırtıq-pırtıq cübbəsinin üstünə qurşaq bağlardı*” [212, s.14].

Təzkirələrdə şairin tərcümeyi-halından sonra verilən əsas bilgi onun əsərləri haqqındakı məlumatlardır. Belə ki, təzkirəçilər şairin hansı mövzuda və ya janrda əsər yazması, əsərin qələmə alınma tarixi, tərcümə olunması, əsərin adı və başqa məlumatlar verirdilər. Osmanlı təzkirələrində şairlərin əsərləri haqqındakı məlumatlar qısa və ya geniş şəkildə təqdim olunmuşdur.

Bəzən isə təzkirəçi, şairin bütün əsərlərinin adını sadalayır. Məsələn: “*Nigari: Mərhumun əsərləri: “Fütühəti Məkkiyyə”yə təvzihat, farsı və türkcə “Divani-əşar”, “Nigarnamə”. Türkcə divanı 1301-də İstanbulda basıldı. Vəfatından bir kaç gün əvvəl “Xatimeyi-Seyyid Nigari – “Təhdisiyyə” namıyla bir mənzumə yazdı*” [215, s.1627].

XIX və XX əsr təzkirəçiləri şairlərin əsərləri haqqında daha geniş məlumat verirdilər. “*Əbdi: “Nevpeyda” namı ilə bir risalə yazmışdır. İstanbulda “Əsir” qəzətəsinə təfriqə edildikdən sonra risalə şəklində 76 səhifədən ibarət olaraq 1287/1870-71 də Tərəqqi mətbəəsində təb olunmuşdur*” [212, s.33].

Bəzən əsərin nə zaman çap olunması da xatırlanır. “*Bəhayi: Məmləkətində ikən Azərbaycan türkcəsiylə “Məstnamə” namında yoğurt və ayran haqqında mənzumə yazıb təb etdirmişdir*” [212, s.251]. Və ya “*Rəmzi: Əşarının bir qismi “Məcmueyi-əşar” namıyla 16 sayfadan ibarət olaraq 1306-da basılmışdır*” [215, s.1858].

Təzkirələrdə əsərin tərcümə və ya orijinal olması haqqındakı məlumatlara da rast gəlmək mümkündür.

Osmanlı təzkirələrində azərbaycanlı şairlərin əsərlərindən çox saylı nümunələrə yer verilmişdir. Nümunələr arasında rübai, qəzəl, tarix, müəmma, lügəz və s. rast gəlmək mümkündür.

Bəzən təzkirəçilər şairlərin yaradıcılığını təhlil etmiş, obyektiv və subyektiv fikirlərini bildirmişlər. A. Kabaklı, təzkirəçilərin şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı mülahizə, mühakimə və düşüncələrini yazdıqlarını qeyd edir və bunun səbəbini açıqlayır: *“Bu yargıların bir kısmı yerindedir. Fakat beğenme ve yermelerine bazan, mevki, hatır gönül payı kattıkları da görülür. Ne var ki, bu görüş ve seçimlerin bir kısmı bize kadar gelebilmiş sağlam zevkler ve yargılardır”* [231, s.5].

Tərcümə ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Türk təzkirələrində də şairlərin yaradıcılığından bəhs olunan zaman hansı əsərləri tərcümə etmələri məsələsinə qısa da olsa toxunulmuşdur.

Osmanlı ədəbiyyatı tarixində ərəb və fars dillərindən tərcümə olunmuş əsərlərin özünəməxsus yeri vardır. Bu baxımdan H. Z. Ülkenin tərcümə ilə bağlı fikirləri diqqətəlayiqdir: *“Ayrı-ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük uyanışlar, hakikatte, gittikçe genişleyen süreli tefekkürle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise bilhassa tercümedir”* [350, s.45].

Müasir türk ədəbiyyatşünaslarından H. Ayan və A. S. Levend Şərq tərcümə sənətinin prinsipləri və növləri haqqında məlumat vermişlər. A. S. Levend orta əsrlərdə türkcəyə edilmiş tərcümələrin 4 növü olduğunu yazır: 1. Əslini pozmadan üçün sözbəsöz edilən tərcümələr; 2. Mövzusu saxlanılmaqla sərbəst tərcümələr; 3. Genişləndirilərək edilən tərcümələr; 4. Söz-söz olmamaqla birlikdə əslinə uyğun edilən tərcümələr [270, s.80].

Klassik Şərq ədəbiyyatında tərcümə əsərlərin, xüsusilə də sərbəst-yaradıcı tərcümələrin çoxunun adları orijinalın adından fərqlənir. Tərcüməçilər çevirdikləri bədii əsərləri öz yaradıcı qələminin məhsulu saydıqlarından onlara ad verməkdə də sərbəstliyə yol vermiş, orijinalın adını dəyişdirməyə səy göstərmişlər [355, s.48].

Bəzi tərcüməçilər isə tərcümə etdikləri əsərin adında çox kiçik dəyişikliklər etmişlər. Bir çox klassik tərcümələrin adları isə farsca orijinallarından yalnız əvvəllərinə artırılmış “tərcümeyi” ifadəsi ilə fərqlənir. Tərcümənin adının orijinaldan tamamilə seçilməsi hallarına da təsadüf olunur. Tərcümələrin adı əsasən ərəb və fars sözlərindən ibarət olurdu.

Türk ədəbiyyatı tarixini nəzərdən keçirdiyimiz zaman məlum olur ki, XIV əsrdə, xüsusilə Anadolu Səlcuqlu dövlətinin süqutundan sonra ortaya çıxan Anadolu bəylikləri dövründə Türk dilinə əhəmiyyət verildiyi üçün bir çox əsər tərcümə edildiyi müşahidə olunur.

S. Yazar, Türk ədəbiyyatında tərcümə əsərlərdən bəhs edərkən təzkirəçilərin orijinal əsərləri daha üstün tutduqlarını və tərcümə əsərləri isə ikinci dərəcəli olaraq dəyərləndirdikləri fikri üzərində durmuşdur: *“Klasik Türk edebiyatındaki tercüme geleneğinde ise daha ziyade tezkire yazarları ve şairlerin üzerinde durduğu bu konuda, tercümenin telifle karşılaştırıldığı ve tercüme faaliyetinin ikinci derecede basit bir eylem olarak telakki edildiği görülmektedir”* [355, s.173]. Bir çox klassiklərin əsərlərindən tərcümə ilə bağlı örnəkləri təqdim edən tədqiqatçının Taşlıcalı Yəhyanın “Yusif və Züleyxa”sından verdiyi nümunə maraqlıdır:

Bu təlif-i lətif ü dürri-məna
Xəyali-hassım oldu əksəriya
Yakışmaz tərcümə bu dastana
Ölü halvasını almam dəhana
Məani məvc ururkən bəhri-dildən
Mətai-geyrə dəllal olmadum bən [355, s.174].

Şairə görə tərcümə əsər qiymətsizdir və tərcümə ölü halvasına bənzəyir.

Təqdim olunan başqa bir nümunə XVII əsr şairi Nevizadə Ətəyinin “Söhbətül-Əbkar”ındandır:

Bən didüm tərcümə olmaz məqbul,
Tərcüman olmağa kim idə qəbul,
Əhli-dil tərcümədən ar eylər,
Ariyə sahibini xar eylər [355, s.175].

Şair tərcümənin məqbul olmadığını, qəbul edilmədiyini, söz xiridarlarının tərcümədən ar eylədikləri dilə gətirir.

Divan ədəbiyyatında yer verilmiş belə nümunələrə istinad edərək bir çox divan şairinin tərcümə sənətini qəbul etmədiyini, ar, ayıb bildiyini söyləmək mümkündür.

Tərcümə fəaliyyətini ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlər üzərində araşdırma aparan S.Yazar klassik mətnlərdən müxtəlif terminlər üzə çıxarmışdır. Tədqiqatçı bununla bağlı yazır: “Klassik Türk ədəbiyyatı tərcüməçilik ənənəsində, tərcümə fəaliyyətini ifadə etmək üçün “döndərmək”, “Türkiyə gətirmək”, “Türkiyə gəlmək”, “Türkiyə çıxarmaq”, “Türkcə qılmaq” kimi türkcə söz və ya ibarələrlə bərabər; “tərcümə”, “mütərcəm”, “nəql”, “nəzm”, “təbir”, “təbdil” və “mübəddəl” kimi Ərəbcə ifadələr və olmaq, eyləmək, etmək, qılmaq kibi Türkcə fellərlə ifadə edildiyi nəzərə çarpır. Yeni bir əlbisə giydirmək və ya əlbisə, libas dəyişdirmək kimi əlbisə metaforası ətrafındakı ifadələr də tərcümə sənətini ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir” [355, s.1194].

“Yusif və Züleyxa” türk ədəbiyyatının (1250-1451) ən çox tərcümə olunan məsnəvisidir. Gülşəhrinin “Məntiqüt-teyr”, Xoca Məsudun “Fərhəngnameyi-Sədi”, Fəxrinin “Xosrov və Şirin”, Kamaloğlunun “Fərahnamə”, Şeyxoğlu Sədrəddin Mustafanın “Xurşidnamə” tərcümələri XIV əsrin əsas məsnəvi tərcümələri hesab edilir. Klassik Türk ədəbiyyatının bu ilk dövründə “divan” tərtibindən daha çox tərcümə əsərlərin ortaya qoyulmuşdur.

XVI əsrdən başlayaraq qələmə alınmış türk təzkirələrində tərcüməçilərin və tərcümə əsərlərinin adlarına rast gəlmək mümkündür. İndiyə kimi, türk təzkirələri əsasında tərcümə ədəbiyyatı tədqiq olunmamışdır. Məhz bu təzkirələrə əsasən tərcümə ənənəsinə və tarixinə işıq salmaq mümkündür.

Osmanlı təzkirələrində bu və ya digər şəkildə adları qeyd olunan tərcümə əsərlərini cədvəldə təqdim edirik. Bu tərcümələrin bəziləri günümüzdə gəlib çatmasa da adları təzkirələrdə xatırlanmaqdadır və gələcək tədqiqatlar üçün mayak rolunu oynayır.

Cədvəl 2.5. Osmanlı təzkirələrində tərcümə əsərlər

Yaşadığı Tarix	Tərcüməçi	Tərcümə əsəri	Orijinalın adı	Təzkirə
1882	Akif Salı	“Fatiheyi-şərifə”	“Fatiheyi-şərifə”	M.K.İnal
1889	Alaəddin bəy İbrahim Govsa	“Çocuklarda zekanın mikyası”, “Jan-Mari”, “Çocuk kalbi”	“Çocuklarda zekanın mikyası”, “Jan-Mari”, “Çocuk kalbi”	M.K.İnal

?-1593	Arifi	Tərcüməsi	Hüseyn Vaizinin “Rəşəhat”	Qınalızadə; Bəyani
?-1819	Asim	1. “Tibyani-Nafi dər Tərcümeyi-Burhane-Qate”. (h.1211/1796) 2. Tərcümeyi-Qamus 3. “Tərcümeyi-Siyəri-Hələbi” 4. “Tərcümeyi-Mazharut-Takdis be-Huruci taifətil-fransis”	1. Hüseyn Təbrizinin “Burhane-qate” 2. Məcdəddin Firuzabadi 3. Hələbli İbrahim Əfəndi 4. Şeyx Əbdürrəhman Cabərtinin yazdığı tarix ¹	M.K.İnal
1856-1904	Asim	“Telemak” tərcüməsi ²	“Telemak”	M.K.İnal
XVI əsr	Aşiq Çələbi	1. “Tərcümətüt-tibrələ-məsbuq” ³ 2. “Rövzül-əhyar” ⁴ 3. Tərcüməsi ⁵	1. Qəzalinin farsca əsəri 2. Xətib Qasımın ərəbcə əsəri 3. İbn Teymiyə Miracül-əyalə vü minhacül-ədalə	Bəyani; Lətifi
	Ataullah Mehmed	Təşrihlə bağlı kitabın tərcüməsi	-	Fatin
1826-?	Avni bəy	“Məsnəvi”nin 3 cildinin nəsrlə tərcüməsi ⁶	Məsnəvi	M.K.İnal
1846-1878	Ayətullah bəy	Əsəri qismən tərcüməsi və çapı	Fransız Volneyin “Tədmür xarabaları”	M.K.İnal
1870-1945	Ayni bəy	“Şeyx Əkbər” fransız dilinə ⁷	“Şeyx Əkbər”	M.K.İnal
d.1878-?	Bahari	Eyni adda “Ruhi-Qurandan bir səhifeyi-nur” “Dəstə gül”	İbni Kamalın “Bəyanül-vücut”, “Risaleyisipehsalar tərcüməsi Qurandan bəzi ayələrin tərcüməsi Mövlananın “Divani-Kəbirindən və Məsnəvisindən toplanmış tərcümələrdən ibarət	M.K.İnal
1850-1912	Bədri Paşa ⁸		1. “İskati-cənin”, faciəsi, 2. “Bir günlük ikbal Jirofle”, 3. “Madam l`Arşidük” operaları	M.K.İnal

¹ Bu əsər həm də həkimbaşı Behçət Əfəndi tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

² Naqisdir və nəşr olunmamışdır.

³ Farsca kitabın ərəbcəyə tərcüməsindən türk dilinə tərcümədir.

⁴ Əsər II Səlimə təqdim olunmuşdur.

⁵ II Səlimin adına tərcümə etmişdir

⁶ M.K.İnal bu tərcümənin naqis olduğunu qeyd edir.

⁷ Əsər Parisdə nəşr olunmuşdur.

⁸ M.K.İnal, məktəb üçün Belçikadan cəlb olunan müəllimlərin tövbiyə etdikləri kitabları tərcümə etmək üçün Bədri Paşanın Məktəbi-hərbiyyəyə təyin olunduğunu yazır.

?-1511	Behiştî Sinan Çələbi	“Vamiq və Əzra”, “Yusif və Züleyxa”, “Hüsn-ü Nigar”, “Süheyl-i novbahar”, “Leyli və Məcnun”	Nizami “Xəmsə”si	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Beyani
XVI əsr	Cami-yi Rumi	“Səadətnamə”	Vaiz Kaşifi “Rövzətüş-şühədə”	Lətifi
[?-h.977/1569	Cəlili	“Xəmsə”, “Yusif və Züleyxa”, “Şahnamə”		Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Beyani
	Cövdət		1. Şeyxül-islam Saqib Əfəndi "İbn Haldun müqəddiməsi" 2. Həriri “Əhval-i tarixiyyə”	Fatin
1873-1925	Cövdət Əfəndi	Tərcüməsi ⁹	İmam Mavərdi “Ədəb-ü-dünya və-din”	M.K.İnal
1869-	Cövdət Bəy	Tərcüməsi	Hamlet Maqbert Kral Lir Romeo və Culleta Antoni və Kleopatra Fəlsəfeyi-İstibdad Hökmdar və ədəbiyyat Ruhul-əqvam Dün və yarın Asrımızın nüsusi-fəlsəfiyəsi Əməli-Ruhiyat Elmi-ruhi-ictimai Tərbiyə və vərasət Bir əxlaqın icmalı Bir filosofun şeirləri Amerika tərbiyə üsulları Tarixi-İslamiyyət Əqli-Səlim Dilməstiyi-Mövlana Rübayati-Ömər Xəyyam	M.K.İnal
?-1776	Əbdüləziz Əfəndi	Tərcüməsi	Məhəmməd Şərif Bikri “Burhanül-qafiyə”	Fatin
1863-1912	Ədib Bəy	Tərcümələri	Aleksandr Düma Bir məktub paketi Gümüş mahfaza Sezarın	M.K.İnal

⁹ Nəşr olunmuşdur.

			Lamartine Genevieve romanı	
1822-1895	Əhməd Cövdət Paşa	Übeydi Zakani “Lətayifnamə” “Müqəddimeyi-ibni Haldun tərcüməsi”, “Ət-Tərhib vət-Tərgib”, “Divani-Saib tərcüməsinin tətimməsi” ¹⁰		M.K.İnal; Salim; Əsrar Dədə
	Əhməd	1. Tərcüməsi 2. “Süheyl-ü növbahar”ın “Şahnamə” vəznində tərcüməsi	Nizami “Xəmsə”	Aşiq Çələbi; Səhi
?-h.815/1412	Əhmədi	Tərcüməsi ¹¹	“Cəmşid-ü Xurşid”	Səhi bəy; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə
? – h.884/1480	Əhmədi Ağqoyunlu	Tərcüməsi ¹²	Fəridəddin Əttarın “Əsrarnamə”	Lətifi
?–h.824/1421	Əhmədi Dai	1. “Tərcüme-yi təfsir-i Əbül-leys əs-Səmərqəndi” ¹³ 2. “Miftahül-cənnə” ¹⁴ 3. “Tərcüme-yi kitab-i tabirnamə” ¹⁵ 4. “Tərcüme-yi əşkal-i Nasir-i Tusi” 5. “Tərcüme-yi təzkirətül-övliya” ¹⁶ 6. “Tərcüme-yi tibb-i nəbəvi” ¹⁷ 7. “İkudül-cəvahir” ¹⁸ 8. Tusi “Camasbnamə” tərcüməsi		Səhi; Lətifi
1846-1914	Əkrəm Bəy	Tərcüməsi	“Məprizon” “Atala”	M.K.İnal
? – h.950/1543	Əli Çələbi	“Humayunnamə”	Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Ənvar-i Süheyl”	Lətifi; Aşiq Çələbi; Bəyani
1850-	Əlif Əfəndi	Təsrühül-Ümmət be-		M.K.İnal

¹⁰ M.K.İnal sonuncu tərcümədən bəhs edərkən yazır: “Şair Fəhim Efəndi “Divani-Saib”i şərh etməkdə iken vəfat etməklə nakis kaldığından ikmali için akrabası tarafından vaki olan rica üzerine Cevdet Paşa ikmal etmiş ve Fəhim Efəndi'nin həmsirezadələrinə məaş təhsil olunmuşdur”. İnal M.K. s. 358.

¹¹ Əmir Süleymanın istəyi ilə tərcümə etmişdir.

¹² Əsər h.884/1479-cu ildə Təbrizdə sufi Xəlil adına tərcümə olunmuşdur.

¹³ Anadoluda türk dilinə tərcümə olunan ilk Quran təfsiri kimi qəbul edilir. Əsər Əmir Süleyman adına Teymurtaş Paşaoğlu Umur bəyin əmri ilə tərcümə olunmuşdur. Dai bu əsərdə təkcə tərcümə ilə kifayətlənməyib, öz əlavələrini də etmişdir. Tərcümənin müqəddimə hissəsi mənzumdur. Əsərin əlyazma nüsxələrinin sayı olduqca çoxdur.

¹⁴ Lülü Paşa adına ərəb dilindən türkcəyə çevrilmiş bir əqaid kitabıdır. Əsər 8 bölmədən ibarətdir.

¹⁵ Yuxu yozmalarına aid olan bu əsər Əbu Bəkir b. Abdullah əl-Vasifinin ərəb dilində olan mənsur əsərinin farsçaya tərcüməsindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Dai bu əsəri II Yaqubun adına çevirmişdir. İki nüsxəsi məlumdur.

¹⁶ Qaracə bəyin istəyi ilə II Murad üçün Fəridəddin Əttarın eyni adlı əsərindən tərcümə edilmişdir. Yeganə nüsxəsi Süleymaniyyə kitabxanasında [№1809] mühafizə olunur.

¹⁷ Teymurtaş Paşa oğlu Umur bəyin istəyi ilə Əbu Nuaym əl-İsfahaninin “Tibb-i nəbəvi” adlı əsərinin tərcüməsidir.

¹⁸ Rəşidəddin Vatvatın “Nukudüz-zəvahir” adlı əsərinin qısaldılmış tərcüməsidir. II Muradın şahzadəliyi dövründə yazılmışdır. 650 beytdən ibarət mənzum lüğətdir.

1927		təvzihi-Hükmüs-səlat bit-tərcümə		
1847-1917	Əmin	Tərcüməsi	“Gülşəni-Raz” İbn Farid “Taiyyə və Həmriyyə”	M.K.Inal
1873-1902	Əndəlib Bəy	“Sabahı-Hayatım” ¹⁹		M.K.Inal
1824-1872	Ənvər Əfəndi	Tərcüməsi ²⁰	Əbdürrəzzaq Əbil-Qənaimm əl-Kaşi “Risalə”	M.K.Inal
?-1658	Əzizi	Bu əsərlərin fars dilinə tərcüməsi	Qəzvini “Siyər-i bəlağət-i üslubi”, “Siyəri-Kazərüni”	Güfti; Bəliğ; Səfayi; Salim
?-1582	Əzmi	Tərcüməsi	Hüsen Vaizi “Məkari-mül-əxlaq”, Şeyx Məhəmməd Assarın “Mehr və Müştəri” ²¹	Qınalızadə; Bəyani
	Əlvan Şirazi	“Gülşən-i Raz” türkçə tərcüməsi		Səhi; Lətifi
?-1731	Əsad	Şahidinin əsərinin tərcüməsi		Səfayi; Salim; Ramiz
1786-1848	Əsad	“Tərcümeyi-Kövkəbül-Cəndərə”	Əl-Mustatraf min Külli-Fənni-Müstazraf ²²	M.K.Inal
1779-1858	Əsad	Tərcüməsi	“Nəsihətül-Mülük”	M.K.Inal
1841-1911	Əsad Dədə	1.Ziyaül-Qülub tərcüməsi 2.Tərcüməsi 3.Məsnəvi tərcüməsi ²³ 4.Əbu Səid Əbül-Xeyrin rübailərinin şərh və tərcüməsi 5.“Cəvahirül-Eyni” tərcüməsi ²⁴ 6.Hz.Ömər oğlu haqqındakı risalənin tərcüməsi	1.Şeyx Mehmed İmdadullah 2.Cami “Təriqi-Xacəqaniyə”	M.K.Inal
1876	Faiq Ali Bəy	Tərcümələri	Platon “Cümhuriyyət” Aristotel “Siyasət”	M.K.Inal
	Fami	3000 beyt ²⁵	“Kitab-i fərayiz”	Səfayi; Bəliğ; Salim
	Faiz	Tərcüməsi	“Şəcərə-yi İlahiyyə”	Səfayi; Bəliğ; Salim
?-	Fazil Paşa	Tərcüməsi	“Əvradi-Mövlana”	M.K.Inal

¹⁹Məktəblərdə tədris olunmaq üçün 1928-ci ildə “kitabını tərcümə etmişdir. Kitab estetik qavramın Türk ədəbiyyatında tanınmasına vəsələ olmuşdur. İnal Əli Yücelin sadəcə bu əsəri tərcümə etdiyini qeyd etməklə kifayətlənmişdir.

M.K.Inal onun ibtidai sınıf şagirdləri üçün yazdığı [1890] adlı kitabında mənşur əsərləri ilə ərəbcə və farsçadan tərcümə etdiyi şeirlərin yer aldığını qeyd edir.

²⁰ 1868-ci ildə Təsviri-Əfkar mətbəəsində nəşr olunmuşdur.

²¹ II Səlimin əmri ilə əsərini tərcümə etməyə başlamış, padşahın ölümü səbəbi ilə yarımçıq qalmışdır.

²² İki cildidir. Nəşr olunmuşdur.

²³ I cilddən 360 beytin şərhidir.

²⁴ Bəzi cövhərlərinin tərcüməsi

²⁵ Bu səbəblə Fərayiz Nazimi kimi tanınmışdır.

1882				
1789-1846	Fəhim Əfəndi	Tərcüməsi	Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkiyətüş-şüəra”	M.K.İnal
1854-	Fəxrəddin Əfəndi	Tərcüməsi ²⁶	“Mənaqibi-Mövlana”	M.K.İnal
m.1804 - ?	Fəthi	“Hilyəyi-sultan” və “Təbaqati- elmi ərz” ²⁷		Fətin
XVI	Fikri	Tərcüməsi ²⁸	“Qisse-yi Firuzşah”, “Məhr və Müştəri”	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
XVI	Füzuli	Tərcüməsi	Hüseyn Vaizi “Rövtətüş-şühədə”, Cami “Hədisi ərbəin”	Bəyani; Lətifi
?-h.1609	Hadi	Tərcüməsi	“Nigaristan”	Aşiq Çələbi
XVI	Haki Rumi	Tərcüməsi	“Əxlaq-i nasiri»dən “Pəndnamə”nin	Lətifi
d.1897-	Həsən Əli Yüçəl	Tərcüməsi	“Sənət müsahibələri”	M.K.İnal
	Həvəsi	“Tərcümeyi-hekayət-i əlfül-Leyla»		Lətifi; Səhi
	Hümami	Tərcüməsi ²⁹	Sinamə Əcəm Hümami “Hünərnamə”	Səhi; Lətifi; Qınalızadə; Bəyani
	Hüsni Paşa	Türk dilinə tərcüməsi	“Tərcümeyi-Əhdi-Əziz”	M.K. İnal
1798-1859	Xalis	Türk dilinə tərcüməsi	Şeyx Əli Nurbəxş “Behçətül-Əsrar”	M.K.İnal
1844-1891	Xeyri	Tərcüməsi ³⁰	Məsnəvi	M.K.İnal
?-h.1000/1592	Xosrovi	Tərcüməsi	Qütbi “Yəmən tarixi”	Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
1884-?	İhsan	Xəyyam rübailərinin tərcüməsi; “Gülüstən” V babın tərcüməsi		M.K.İnal
?-h.1147/1734	İsaq Əfəndi Əbuisəzadə	“Əl-istişfa fi tərcümətiş-şəfa” ³¹ , “Əl-qəsrül-mətin” ³²	Qazı Ayaz “Əş-şəfa” Əbül-leys Səmərqəndi “Bustanül-arifin”	Salim; Səfayi
1868-1917	İsmət	Xəyyamın rübailərindən tərcümə ³³		M.K.İnal

²⁶ Nəzmlə tərcümə etməyə başlamışdır.

²⁷ Tərcümələr çap olunmuşdur.

²⁸ Tərcümə etdiyi bir əsərin bəyənilməsi səbəbi ilə Yanboluya qazı təyin olunmuşdur.

²⁹ Xəlil Paşanın adına türk dilinə tərcümə etmişdir.

³⁰ Məsnəvinin kiçik bir hissəsini tərcümə etmişdir. M.K.İnal 1888-ci ildə bitirdiyini yazır.

³¹ Əsərin müqəddiməsində tərcüməni sədrəzəm Damad İbrahim Paşanın vasitəsi ilə III Əhmədə təqdim etmək istədiyini yazır

³² Damad İbrahim Paşaya təqdim olunmuşdur

³³ Rübailərin 177-sini tərcümə etmişdir.

?- h.107 6/166 5	İsməti	Tərcüməsi	Şeyx Məhəmməd Birgivi “Təriqət-i Məhəmmədiyyə”	Səfayi; Bəliğ
1843- 1914	İzzət	Bu əsərlərin tərcümələri	1. “Yusif və Züleyxa” 2. “Qönçeyi-Bustan” 3. “Nan u halva” 4. “Nan u peynir” 5. “Hekayət-i Xacə Nəsrəddin”	M.K.İnal
?- h.987/ 1579	Kami	Tərcüməsi ³⁴	“Kimya-yi səadət”	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
	Kami	Tərcümə	Cami “Yusif və Züleyxa”	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
?- 1601	Kamal	Tərcümə “Tərcümeyi-mənaqibi- Mövlana”	Mirxond tarixi Firudin b. Əhmədin “Risaleyi-sipəhsalar ba mənaqibi-Xudavəndigar”	Əsrar Dədə
	Kazimi	Tərcüməsi	Nasir Xosrovdan tərcümələr	Lətifi
1876- ?	Qalib Əfəndi	“Tərcümeyi-Banət Suad”		M.K.İnal
	Qəzali	“Dafiül-gumum və dafiül-hümum”	Əfzələddin Sultan “Əlfiyyə və Səlfiiyyə”	Səhi; Lətifi
	Qürbi	Tərcümə	Fəttah Nişapur “Şəbis- tani- Xəyal”	Səhi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə
?- 1532	Lamiyi	Tərcümə ³⁵ Tərcümə “Tərcümeyi-nağamat”, “Tərcümeyi-şəvahidün- nübüvvə”	Ünsuri “Vamiq və Əzra”, Fəxri Cürçani “Veys və Ramin”	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
?- 1590	Məcdi	Tərcüməsi	Taşköprüzadə “Şəqayiqün-nümaniyyə	Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani; Salim
?- 1564	Mərdumi	Tərcümə ³⁶	“Töhfətül-islam”	Səhi; Latifi; Qınalızadə; Bəyani
	Miri	Tərcümə	Salman və Ömər Xəyyamın kitabları	Lətifi 512-514
	Miri	Tərcümə	Xacə Əssar “Məhr və Müştəri”	Aşiq Çələbi; Bəyani
	Mövlana Kamal	Tərcümələr	Vəssafdan və “Mucəm” tarixindən	Səhi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə
	Muidi	Nəzmlə tərcümə	“Fəraiz”	Bəyani

³⁴ Padşahın istəyi ilə əsərini türk dilinə çevirmişdir.

³⁵ Sultan Süleymanın əmri ilə nin “Vamiq və Əzra”sını tərcümə etmiş və “Gül” rədifli qəsidə ilə təqdim etmişdir.

³⁶ Qırx ayə və hədisi iki-iki beytlə tərcümə etdiyi bir kitabdır.

1768 –1822	Münib	Tərcümə	“Siyəri-kəbir”	Salim
?- 1738	Nahifi	Mənzum tərcüməsi	“Məsnəvi”	Səfayi; Salim; Bəliğ
?- 1820	Nasir	Tərcüməsi	“Mənaqibül-arifin”	Əsrar Dədə
	Nazif		“Təlxisül-məani”, “Təlimül-mütəəllim”	Fatin
?- 1508	Nəcati	Tərcüməsi Tərcüməsi	İmam Qəzalinin “Kimyayi- səadət” “Camiül-hekayət”	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
?- 1568	Nişani	Tərcüməsi	“Məaricün-nübüvvə”	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
?- 1598	Növi	Tərcüməsi	Qisseyi Xızır və Musa”	Bəyani
?- 1679	Sabir	Tərcüməsi ³⁷	Molla Cəlal «”Gül-ü novruz”	Güfti; Səfayi; Bəliğ; Əsrar Dədə
1718- 1787	Sadəddin	Tərcüməsi	“Məktubat” “Fiqhi-Əkbər”	Fatin
1674 - ?	Sahib	Tərcüməsi	İbn Haldun “Müqəddimə”	Fatin
	Sahiri	Tərcüməsi	Abdullah Hatifi “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin	Lətifi
?- 1565	Saleh	Tərcüməsi ³⁸ Tərcüməsi	“Firuzşah qissəsi” “Camiül-hekayət”	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
1688- 1743	Salim Əfəndi	Tərcüməsi	“Neylür-rəşad fi amril- cihad” “İkdül-cuman fi tarixi- əhli-zaman”	Ramiz; Səfayi
	Səhabi	Tərcüməsi	“Kimyayi-səadət” ³⁹	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
?- 1844	Salam	Tərcümələri	“Məqamat-i Həriri”, “Mizanül-ədəb”	Fatin
	Süruri əfəndi		“Əruzi-əvhədül-qərin” “Əruzi-Əndülusi” “Ənisül-üşşaq” “Hədayiqüs-sehr” “Risaleyi-sanayiş-şeyr”	Səhi
?- 1520	Şah Məhəmməd	Fars dilinə tərcüməsi	Əlişir Nəvai “Məcalisün- nəfais”	Aşiq Çələbi; Qınalızadə

³⁷ Əhməd Paşa adına tərcümə etmişdir.

³⁸ Padşahın əmri ilə tərcümə etmişdir. Qarşılığında Hələb qazısı təyin olunmuşdur.

³⁹ Qanununin əmri ilə tərcümə etmişdir. H. 970/1563-cü ildə tamamladığı tərcüməsini divanı ilə birlikdə padşaha təqdim etmişdir.

1797-1850	Şərəf	Tərcüməsi	“Əsrarül-mələkut”	Fatin
?-1704	Şəfayi	Tərcümələri	Şəfayi “Şəfaiyə” “Qisəsi-ənbiya” “Fəzail-i Ali Osman”	Salim
?-1723	Taib	Tərcümələri	“Tərcümeyi-məşarikül-ənvar” Taib Hüseyin Vaiz “Əxlaq” “Hədisi-ərbəin”	Səfayi; Salim; Bəliq; Ramiz, Fatin
	Tiği	Tərcüməsi	“Nigaristan”	Qınalızadə; Bəyani; Rza
	Ülvi	Tərcüməsi	“Həft peykər” “Risaleyi-Gülü-bülbül”	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
	Ümidi	Tərcüməsi	“Kəşf-i bəyan”	Səfayi
	Vəhbi	Tərcüməsi	İbn Hallaqa Tarixi	Salim
?-1592	Vüsuli	Tərcüməsi	İmam Tartuşi “Siracül-vəhhac”	Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
	Yazıcızadə Mehmed Çələbi	Tərcüməsi	“Məğaribüz-zaman”	Lətifi
?-1643	Yəhya	Tərcüməsi	Kamal Paşazadə “Nigaristan”	Qınalızadə; Bəyani; Rza; Səfayi

XVI – XX əsrlərdə qələmə alınmış türk təzkirələrindən topladığımız bu tərcümə əsərləri xronologiyaya əsasən təqdim edəcək olsaq belə bir statistika ortaya çıxır: XV əsr 5; XVI əsr 39; XVII əsr 7; XVIII əsr 13; XIX əsr 38 əsər tərcümə edilmişdir. XV əsrdə ən çox əsər tərcümə edən müəllif Əhməd Daidir (8 tərcümə). XVI əsrdə Azərbaycan əsilli şair Cəlili 7 tərcümə əsərlə öndədir. Tərcümə əsər sayına görə XIX əsr şairi Cövdət, Qərb ədəbiyyatından 20 əsəri tərcümə edərək bu siyahıda birinci yeri tutmuşdur.

Təzkirələrdən topladığımız bu məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, tərcümə əsərlər daha çox XVI əsr və XIX əsrdə qələmə alınmışdır. Beləliklə, təzkirələrdə bəhs olunan tərcümə əsərlər bu qədim sənətin dərin kökləri olduğunu və zənginliyini sübut edir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, şüərə təzkirələrinin tərcümə sənətini öyrənmək baxımından ilkin mənbə kimi əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır.

XVI əsrdə Osmanlı dövlətinin siyasi cəhətdən inkişafı ilə paralel olaraq elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində də inkişaf müşahidə olunmaqda idi. Başda padşahlar olmaqla, dövlət adamları tərəfindən ədəbiyyat dəstəklənirdi. Bu dövrdə müxtəlif janrlarda, müxtəlif məzmunlu əsərlər qələmə alınmışdı. Bunların arasında siyasətnamələrin, mənaqibnamələrin, əxlaq kitablarının və xüsusilə şərh kitablarının adını çəkmək olar.

Şərhlər, İslam mədəniyyətində çox önəmli yer tutan əsərlər sırasındadır. Şərh açma, açıqlama mənasını ifadə edib, bir kitabın məzmununu eyni dildə və ya başqa dildə izah etmək, çətin hissələrini açıqlamaq məqsədilə yazılırdı. Əsəri şərh edənə isə şarih deyilirdi. Prof. T.Kortantamer şərh əsərləri bu şəkildə izah edir: *“Bir metnin daha iyi anlaşılсын diye, o metni başkalarından daha iyi anladığı kanaatinde olan kişiler tarafından açıklanmasıdır”* [254, s.1].

Şərhlərin böyük bir hissəsi mədrəsələrdə istifadə olunan dərsliklər, bir qismi isə anlaşılması çətin olan kitablar üçün qələmə alınır. Əsərlər əsasən bu şəkildə şərh olunurdu: şarih əsərdən bir hissəni götürür və altından mətnin açıqlamasını verirdi .

Daha çox dini, fəlsəfi və ədəbi əsərlərə şərhlər yazılmışdır. Osmanlı hökumdarlarının və şahzadələrinin türk dilinə rəğbət göstərməsi, tərcümə və şərh əsərlərin sayını artırmışdır. Bundan başqa Osmanlı mədrəsələrində tədris zamanı şərh əsərlərə böyük önəm verilirdi.

Mətni şərh edənin həm dili, həm də mövzunu çox yaxşı bilməsi vacib şərtlərdəndir. Şarih ola bilmək üçün ən vacib şərt ərəb və fars dilini mükəmməl bilmək hesab olunurdu. İslami elmləri və bəlağəti yaxşı bilmək mətni təhlil etmək üçün vacib ünsürlərdəndir.

XVI əsr mətn şərh baxımından zəngin əsrdir. Şərhlərin böyük bir hissəsi ərəbcə qələmə alınmış əsərlərə yazılmışdır. Ən çox şərh edilən əsərlər arasında “Qırx hədis”, “Hilyeyi-nəbəvi”, “Əsmayi-hüsna”, “Fiqhi-əkbər”, “Gülşəni-raz”, “Məsnevi”, “Gülüstən”, “Baharistan” kimi əsərlərin adlarını çəkmək mümkündür. Bəzən şarihlər daha əvvəl şərh edilmiş əsəri yenidən şərh edirdilər. Türk ədəbiyyatında Gelibolulu Süruri, Mustafa Şəmi, Lamiyi Çələbi, Əhməd Sudi kimi şarihlər yetişmişdir.

XVI əsrdən üzü bəri türk təzkirəçiləri tərəfindən qələmə alınmış təzkirələrdə şərh olunmuş əsərlərin adlarına da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, təzkirəçilər şairlərin yaradıcılığından bəhs edərkən onların hansı əsərləri şərh etmələri haqqında məlumat verirdilər. Məsələn, Əsrar Dədə münəccimbaşı Əhməd Dədədən bəhs edərkən yazır: “Şeyxi zeylində və Salim Əfəndi təzkirəsində məzkur olan müəlləfatlarından Beyzavi haşiyəsi, Sədrəddinzadənin “Tezyilü-təkmil” və İsamın farsı istiarə risaləsini taribü-şərh itməklə təzyil və “Qayətül-bəyan” ismiylə bir kitabı cəlil və elmi-tibbdən “Töhfətül-möminin” və “Əxlaq-i Ədudiyyə”ni ərəbi şərh edib” [202, s.22]. Əsrar Dədə, Əbdinin Mir Hüseyinin müəmmalarını şərh etdiyini qeyd edir: “...təlifati-cəlilələrindən Mir Hüseynin müəmməyatını şərh-binəzir eyləyib” [202, s.340].

Təzkirəçilər bəzən əsərin neçə beytinin neçə beytlə şərh olunduğunu və ya həcmi qeyd edirdilər. Lətifi, Süruridən bəhs edərkən yazır: “Həzrəti-Cəlaləddin Rumi məsnəvisinin altı cildinə və Mövlana Caminin və Mir Hüseyin Vaizün müəmma risalələrində və “Divan-i Hafiz”ə və Şeyx Sədinin “Gülüstan” və “Bustan”ına şərh yazıb, müşkilatını asan və qavanin ü qəvaidini bəyan etmişlərdür” [269, s.301]. Səfayi təzkirəsində Cövrindən bəhs edərkən göstərir: “Cümleyi-əsarından “Məsnəviyi-şərif”ini üç yüz altmış beytinin hər beyti şərifini beşər beytlə tərkibbənd tərzində “Cəzireyi-məsnəvi” namıyla şərh etmişdir” [292, s.137]. Türk təzkirələrində qarşımıza çıxan şərh əsərlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Cədvəl 2.6. Təzkirələrdə şarihlər və şərh əsərlər

Əsr	Şair	Əsəri	Təzkirə
?-h.1247/1831	Arif	“Vəssaf tarixi” şərh	Arif Hikmət
h.1258/1842-?	Arif bəy	Vəhbi Əfəndi “Töhfə-yi farisiyyə” şərh	Fatin
	Bayəzid	Şeyx Sədrəddin Konəvinin “Hüsus” mənsur şərh	Lətifi
?-1920	Arif Bəy	“İzahül-Məram əla Vələdət Seyyidil-Ənam”; “Mövludi-Nəbi”nin şərh; “Hədəsi-Ərbəin” şərh [beş cild]; “Atiyyəyi-Sübhaniyyə Şərh-Gavsi-Ceylaniyyə”; “Güldəsteyi-İsmət” İsmət Buxarinin nutkunun şərh;	M.K.İnal

		“Miftahi-Hasini-Rəhmaniyə fi Ərzi-Vücuti-Rəhmaniyə” - Sünbül Əfəndinin nutkunun şərhi; “Dafiüz-Züləm fi Kulubil-Uməm” – Həzrəti Vəfanın nitqinin şərhi; “Töhfeyi Şəmsiyə” Həzrəti Mövlananın nitqinin şərhi; “İstidayi-Mərhəmət” Seyid Bədəvinin nitqinin şərhi ⁴⁰ .	
	Cəlal bəy	“Şərh-i avamil”	Bəyani
	Cövdət	“Şafiyeyi-ibn Həbib”, “Qayətül-bəyan”	Fatin
?-h.1065/ 1654	Cövri	Məsnəvinin 365 beytinin hər birini beş beytlə, tərkiqbənd tərzində “Cəzire-yi məsnəvi”	Səfayi; Bəliğ; Əsrar Dədə
?- h.1240/1824	Dərviş	“Arayisi-hadimi” əsərini şərhi	Arif Hikmət
	Elmi Bağdadi	“Şərhi-cəzireyi-məsnəvi”	Salim; Əsrar Dədə
?-h.954/1547	Əbdi	Mir Hüseyinin müəmmalarını şərhi	Əsrar Dədə
?- h.1071/1660	Əbdi Sarı Abdulla	“Mənaqibi-övlia”, “Dürri-gövhər”, “Məsləki-üşşaq”, “Füsus” və “Məsnəvi” şərhi	Səfayi
?- h.1102/1690	Əbdi	Örfinin qəsidələri, Əttarın “Pənd-namə”sinin, Qab ibn Zübeyrin “Qəsideyi- Lamiyyə”sinin türkçə şərhi	Səfayi ; Salim; Bəliğ
?- h.1113/1701	Əhməd	İsamın farsca istixarə risaləsini və Ərzüddinin əxlaqla bağlı əsərinin şərhi	Salim; Əsrar Dədə
?- h.1120/1708	Əhməd	“Şərh-i Şəmayil” ⁴¹	Səfayi; Salim ; Bəliğ
h.916/1510- h.979/1571	Əli Çələbi Qınalızadə	“Şərhül-məvaqif”	Aşiq Çələbi; Bəyani
-	Əşrəf əsərini şərhi	Cami “Risaleyi-suğra” əsərinin şərhi	Səfayi
?- h.1265/1840	Fərrux	Süleyman Nahifi “Məsnəvi” tərcüməsinin şərhi (1 cild)	Fatin
?- h.1185/1771	Hakim	Şövkətə şərhi	Ramiz
?- h.1171/1757	Hatəm	Şahidi divanın şərhi	Ramiz
	Həqqi	“Nuhbətül-fikər” şərhi; Yazıcızadə “Məhəmmədiyyə” 2 cildə, 120 cüzdə, 1200 beyt ilə şərhi, “Məsnəvi” şərhi	Salim; Səfayi; Ramiz; Bəliğ
?- h.1040/1630	Haləti	“Dürər” şərhi	Qınalızadə; Bəyani; Rza
	Hanif	Hoca Nəşət “Tufan”ını türkçə şərhi	Arif Hikmət
h.1165/1751-	Həyati	Vəhbi və Şahidinin farsca lüğətlərini	Fatin

⁴⁰ M.K.İnal bu əsərlərin əksərinin Bursalı Məhəmməd Tahirin köməkliyi ilə Üsküdüardakı Həzrət Hüdai Dərgahı kitabxanasına vəqf olduğunu yazır.

⁴¹ 50 cüzdən ibarətdir.

h.1229/1831		şərhi	
?- h.1071/1608	Həvayi	“Gülüstən”, “Bustan” və “Şadrüş-şəriya” şərhi	Qınalızadə; Rza
h.1085/1674- h.1167/1735	Hilmi	Buxari şərhi	Ramiz
	Hüseyn Çələbi	“Buxari” və “Gülüstən” şərhi	Qınalızadə; Bəyani; Rza
?- h.1252/1836	Xalis	Bidil və Şövkətin şeirlərinin şərhi	Qınalızadə
	Xəyali	“Əqaid” şərhinə şər ⁴²	Qınalızadə
?- h.1140/1727	İsmət	Şahidinin lüğətinin şərhi	Fatin
?- h.938/1532	Lamiyi	“Şərhi-müəmmayi Əsma-i hüsna”, “Şərhi-dibaçeyi-Gülüstən”	Səhi bəy; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
?- h.1133/1720	Lədünni	Şövkətin divanının şərhi	Səfayi; Salim; Ramiz
?- h.1213/1798	Məkki	“Qəsideyi-bürdə” şərhi	Fatin, Arif Hikmət
?- h.1001/1598	Meyli	“Hidayə” şərhi, “Şərhül-miftah”, “Şərhül-məvaqif” Təliqat yazmışdır	Qınalızadə; Bəyani; Rza
?- h.1264/1847	Murad	“Məsnəvi”, “Xülasətül-şüyuh” və Ət-tarın “Pəndnamə”sini “Mahezər” adı ilə şərhi, “Töhfe-yi şahidi” şərhi	İpekten
	Naqid	Birgili Əfəndi “Avamili-cədid” adlı əsərinin “Şərh-i sədid” adı ilə şərhi	Salim; Səfayi
	Riyazi	Cami “Keyfül-həqayiq fi xəllil dəqayiq” adlı qəzəlinin şərhi	Lətifi
?- h.1213/1798	Ruhi	“Ruhüş-şuruh” adlı bir şərh	İpekten
?- h.1041/1631	Rusuhi	Məsnəvi şərhi, “Şərh-i füsusul-hikəm”	Əsrar Dədə
?- h.1090/1679	Sabir	“İsagoci” şərhi, “Şərh-i təsəvvürat”	Güfti; Səfayi; Bəliq; Əsrar Dədə
h.1131/1718- 1202/1787	Sadəddin	“Həzrət-i Əli divanının şərhi”	Fatin
?- h.1227/1812	Saleh	Saib divanı şərhi	Ramiz
?-h.945/1538	Sədi Çələbi	“Hidayə” şərhi	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
	Safi	Cami “Əruz” risaləsi, “Cam-i müzəffər”, Hoca Eyni Əfəndi “Nəzm-i Cəvahir”nin “İzzi zəfər” adlı şərhi	Fatin
?- h.1260/1844	Salam	Əhməd-ül Qüdurinin kitabının şərhi	Fatin
	Sənayi	“Şərh-i maqsud”	Aşiq Çələbi; Qınalızadə
	Sübhi	Mövlananın qəzəllərinin şərhi	Qınalızadə

⁴² Bu əsəri padşaha deyil, vəzir Mahmud paşaya təqdim etdiyi üçün Fatehin əsəbləşməsinə səbəb olmuşdur.

?-h.969/1562	Süruri	“Gülüstan”, “Bustan”, Hafiz divanı, “Məsnəvi” ⁴³ , Cami və Hüseyn Vaizin müəmma risalələrinin şərh	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
h.875/1470- h.957/1550	Şahidi	“Gülüstan” şərh, “Gülşəni-tövhid” (məsnəvi şərh)	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani; Əsrar Dədə
?- h.1252/1836	Şakir	“Baharistan” şərh	Salim; Ramiz
?- h.1110/1688	Şəfiq	“Mültəqayül-əbhar” şərh	Salim
?-h.936/1530	Şəmi	Məsnəvi şərh	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani; Əsrar Dədə
h.1211/1797- h.1267/1850	Şərəf	Sünbülzadə Vəhbinin bir əsərinin şərh	Əsrar Dədə
?-h.110/1688	Şövqi	“Şərh-i məxsusat və zübdətil məqal”, “Əvvəliyatı-şərh-i mühassənati-məxsusat”	Səfayi; Bəliğ
	Şüuri Həsən	Əttarın “Pəndnameyi-Əttar” əsərinin şərh	Səfayi; Salim; Bəliğ
?- h.1130/1717	Talibi	“Şərh-i müədəlati-Məsnəvi”	Əsrar Dədə
?- h.1126/1714	Vəhdi	“Mutəvvəl” şərh	Salim
?- h.1057/1647	Visali	“Qəsideyi-Bürdə” şərh	Qınalızadə; Bəyani; Rza; Mucib
?- h.1053/1643	Yəhya	Möhsün Kayserinin “Fəraiz” mənzuməsinin şərh	Qınalızadə; Bəyani; Rza; Safayi
	Zaifi	“Gülüstan” şərh	Aşiq Çələbi; Qınalızadə
?- h.1245/1829	Ziya	Asim “Töhfə”sinin şərh	Fatin
	Zöhdi	“Məsnəvi” müqəddiməsinin ərəbcə şərh	İpekten

Türk təzkirələrini araşdırdıqda məlum olur ki, bu əsərlərdə 61 şarih və onların əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. XVI əsr şüəra təzkirələrində daha çox (18) şarih haqqında məlumat verilir. Bu da şərh ədəbiyyatının XVI əsrdə daha çox inkişaf etdiyini göstərir. XVII əsrdə 15, XVIII əsrdə 13, XIX əsrdə 14 əsərin şərh olunduğunu görürük. Təzkirələrdə müxtəlif sahələrə dair şərh olunmuş əsərlərin adlarına rast gəlmək mümkündür. Belə ki, şarihlər ədəbi, dini, əxlaqi, tarixi və s. əsərləri şərh etmişlər. Şərh əsərlərin sayına gəlinə, təzkirələrdə bu rəqəm 70-dən artıqdır. Təzkirələrə əsasən deyə bilərik ki, ən çox şərh olunan əsər Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sidir.

⁴³ Altı cildinin şərh.

Türk təzkiyələri üzərində apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Osmanlı ədəbiyyatında şərh yazma ənənəsi tibdən fiqhə, ədəbiyyatdan məntiqə, tarixdən təfsirə qədər bütün sahələri əhatə etmişdir. Bu əsərlərin bəziləri itib-batsa da, təzkiyələrdə adları yaşamaqdadır. Məhz bu səbəbdən təzkiyələrdin şərh ədəbiyyatını öyrənmək üçün ilkin və dəyərli mənbə kimi istifadə etmək olar.

Osmanlı musiqisi, Osmanlı saray və ya xalq musiqiçilərinin hərbi, dini, klassik və folklor növlərində yaratdığı sənət olub, Çindən Mərkəzə qədər uzanan 25 əsrlik türk musiqisinin 500 illik bir dövrünü təşkil edir. Osmanlı musiqisi nəsil-dən-nəsilə ötürülərək məşq yolu ilə öyrənilmişdir. Bu məşq mehtərxana, mövləvixana, əndərun və özəl məşqxanalar olmaqla 5 müxtəlif məkanda aparılmışdır [298 a, s.497]. Osmanlı musiqisinin inkişafı imperiyanın siyasi və iqtisadi inkişaf səhifələri ilə hər zaman paralellik göstərmişdir. Hökəmdarlar sarayda musiqiçilər yetişdirdikləri kimi, saraydan kənarında yetişən musiqiçiləri də davamlı olaraq heyətlərinə daxil etmiş və ya onlar zaman-zaman sarayda təşkil olunan musiqi məclislərinə dəvət etmişlər. “Küme faslı” (Yığma fəsil) saray musiqiçiləri ilə kənarında dəvət olunan musiqiçilərin birlikdə çalib-oxuduqları bir fəsildir.

Yavuz Səliminin Osmanlı musiqisinin inkişafında böyük xidmətləri vardır. O, Səfəvi dövləti üzərinə yürüşdən qayıdarkən Azərbaycan musiqi ustalarını yanında gətirib Əndərunda yerləşdirmişdir [298 a, s.506]. Ömrü müharibələrdə keçən Qanununin musiqi və musiqiçilərə vaxt ayırmaması təbiidir. Xətibzadə, Bəhram Ağa, Əli Bali, Duraq, Übeydi, Dəruni, Həsən Can, Şeyx Əbdüləli, Əmir-i Hac Fatehdən III Murada qədərki dövrdə yetişmiş tanınmış musiqiçilərdir. III Səlim, IV Murad, IV Mehmed, II Mustafa, I Mahmud və II Mahmud musiqiyə xüsusi diqqət ayırmış sultanlardır. Bununlarla bərabər musiqi ilə heç maraqlanmayan padşahlar da olmuşdur. Məsələn, III Osman və IV Mustafanın qısa səltənəti dövründə saraydakı musiqi məclislərinə son qoyulmuşdu.

Osmanlı musiqisi tarixini araşdırmaq üçün müxtəlif mənbələrə müraciət olunur ki, bunlardan biri də təzkiyələrdir. Təzkiyəçilər əsərlərində şairlərin adı, soyu, təhsili, peşəsi, maraq dairəsi və s. haqqında məlumat verirdilər. Məhz bu məlumatlar əsasın-

da təzkiyələrdəki bəzi şairlərin peşəkar və ya həvəskar kimi musiqi ilə maraqlandıqlarını, mahnı bəstələdiklərini, musiqiyə dair nəzəri əsərlər yazdıqlarını müəyyən edirik. Təzkiyələrdə “gizlənen” elə şair musiqiçilərin adlarına rast gəlirik ki, onlar indiyə kimi Osmanlı musiqi tarixində xatırlanmamışlar.

Təzkiyəçilər əsərlərində şairlərin musiqi ilə məşğul olduqlarını və ya maraqlandıqlarını müxtəlif ifadələrlə çatdırırdılar. Aşağıdakı nümunələrdə bunları görmək mümkündür. Məsələn, “*Xülus: Fənni-musiqidə nəvayi-naleyi-iştiharfi-pür-tanın ovci-bərin olduqları kimi əşari-abdara dahi pür-iqtidar bir şairi-güzin idi*” [311, s.92]. “*Şavur: Fənni-əşarda və elmi-musiqarda xub təlifləri və tərənnümi-təranədə qərra təsnifləri vardır*” [269, s.318]. “*Sultan Qorqud: Ələlxüsus ki, elmi-ədvarun və fənni-musiqarun ibdaiyədə bi-bədəl və elmində sahibi-əməl idi*” [269, s.146]. “*Hafiz: ...və ələlxüsus elmi-ədvarda dövrdə ərkanı nadir və bəstə vü ixtirayına qadir və...*” [292, 153]. “*Künhi Dədə: Fənni-musiqidə Fərabiyi-vəqt ü zəmanə və bu əsrdə ustadan beynində vəsili-məqami-müəllimi-sani olub müqabəlati-şərifədə qiraət olunan ayinlərdən bundan əqdəm ixtilafı-mələvan və bi-qeydi-ixvanla Nəyi Osman Dədənin Hicaz ayini-şərifı-qeyb olmaqla anın məqamına qaim olmağa Hicazda bir ayin-i rəna bəstə etmişdir*” [202, s.457].

Tədqiqatımızda sözügedən dövr türk şair təzkiyələrindən üzə çıxardığımız musiqiçilərin adlarının təqdimində əlifba prinsipi əsas götürülmüşdür.

Cədvəl 2.7. Osmanlı təzkiyələrində musiqiçilər

Doğum və vəfat tarixi	Təxəllüsü	Təzkiyələrdəki məlumat	Təzkiyələr
?-h.1088/1677/78	Arif Çələbi	Musiqi ilə məşğul olmuşdur.	Bəliğ
	Bəhri	Musiqidə usta idi.	Aşiq Çələbi
?-h.976/1568	Dərüni	Tənbur çalmaqda usta idi	Qınalızadə; Bəyani
?-h.970/1563	Əhməd Çələbi	Musiqi ilə məşğul olmuş və bəstələr etmişdir.	Qınalızadə; Aşiq Çələbi
?-h.1116/1704	Əqli ⁴⁴	12 məqam və 24 şöbədə tayı-bərabəri olmayan bir zakir idi.	Bəliğ
	Əli	Musiqidə tanınmışdır.	Qınalızadə
?-h.982/1574	Ədayi Çələbi ⁴⁵	Musiqidə tanınmışdır.	Qınalızadə; Bəyani
?-h.1124/1712	Əmin	Musiqi elmində mahir idi.	Səfayi; Salim

⁴⁴ Muhtədi Yəhyadan musiqi dərsi almışdır.

⁴⁵ Musiqidəki bilgisi və səsinin gözəlliyi sayəsində Qanununin oğlu Şahzadə Mustafanın katibi olmuşdur.

? – h.960/1552	Əmirək	Səsinin gözəlliyi və saz, kamança çalması ilə tanınmışdır.	Lətifi; Aşiq Çələbi; Bəyani
	Fəraği	Musiqidə usta idi. Saz çalırdı.	İpekten
	Gərami ⁴⁶	Saz da icad etmişdir.	Səhi
	Giray Qazi	Musiqidə tanınmışdır	Fatin
?-h.1099/1687	Hafiz	Musiqi elmində ad qoymuşdur	Salim; Səfayi
?-h.1105/1693	Hafiz	Musiqi tarixinin tanınmış şəxslərindən biridir	Salim; Səfayi; Bəliğ
?-h.918/1512	Hərimi ⁴⁷	Musiqi ilə maraqlanmışdır	Səhi; Lətifi; Qınalızadə
	Halifi	Musiqidə məharəti vardır	Qınalızadə
	Hifzi	Musiqi ilə məşğul olmuşdur	Qınalızadə
?-h.1068/1657	Həmdəmi	Musiqidə məharət sahibi olmuşdur	Güfti; Səfayi
?-h.991/1583	Hüdayi	Musiqi elmini bildirdi	Qınalızadə; Bəyani
?-h.1141/1728	Xülus	Musiqidə ustadır	Ramiz
	İtri	Klassik türk musiqisinin böyük simalarındandır	Bəliğ; Səfayi; Salim
?-h.974/1566	İşrəti	Musiqi bilgisi vardır	Lətifi; Qınalızadə; Bəyani
	Künhi ⁴⁸	Musiqidə dövrün böyük ustası olub	Əsrar Dədə
	Məhvi	Musiqidə ustadır	Səhi; Lətifi; Qınalızadə
	Məqami ⁴⁹	Gözəl bəstələri var idi	Aşiq Çələbi
?-h.971/1564	Mərdumi	Musiqi savadı da var	Səhi; Latifi; Qınalızadə; Bəyani
	Məşrəbi	Musiqidə geniş bilgisi var	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
	Nahifi ⁵⁰	Musiqiçi	Səhi
?-h.1236/1820-21	Nasir	Musiqidə ustadır	Əsrar Dədə
?-h.1142/1729	Nayi	Musiqidə ustadır	Salim; Səfayi; Əsrar Dədə
	Nazim ⁵¹	Musiqişünas	Bəliğ
?-h.1139/1726	Nazim	Musiqişünas	Səfayi; Salim
?-h.1143/1730	Nədim	Şux micazına uyğun mahnıları ilə tanınmışdır	Səfayi ; Salim
	Niyazi	Musiqi sahəsində tanınmışdır ⁵²	Qınalızadə; Bəyani
	Nizari	Musiqi ilə məşğul olurdu ⁵³	Səhi
	Rəcayi	Musiqidə geniş bilgisi var ⁵⁴	Qınalızadə
h.1090/1679- h.1159/1746	Rza	Musiqi savadı var	Səfayi; Salim
	Rüfət	Musiqiyə maraqlanırdı ⁵⁵	Səfayi

⁴⁶ Tənbür çalması ilə tanınmış, musiqi elmində məharətini isbat etmişdir.

⁴⁷ “Qıdayi ruh” adlı bir saz icad etmişdir

⁴⁸ Nayi Osman Dədanın hicaz ayin-i şərifi yerinə eyni gözəllikdə başqa bir bəstəsi var

⁴⁹ Musiqini gözəl bildiyi üçün bu təxəllüsü götürmüşdür.

⁵⁰ Quyəndə usta şəms adı ilə tanınmışdır. Quyəndəlikdə elə mahir idi ki, Əcəm diyarından Sarəndə Əbdülqədir Gülabi Anadoluya gələndə, Sultan Mehmed adına və onun hüzurunda, həm beytləri, həm məqamını elə o anda düzənəyib mahnı söyləmişdir.

⁵¹ Musiqişünas Mustafa Çələbinin təxəllüsüdür.

⁵² Xüsusilə bəstələdiyi mürəbbelər bir çox məclislərdə oxunurdu.

⁵³ Tənbür çalırdı. Səhi bəy onu belə təsvir edir: «Sənətkar qismindəndir. Sənəti iynəçi, gözəl tənbür çalan, lətif və xoş avaz, musiqi elmində və sazda tayı-bərabəri olmayan biri idi».

⁵⁴ Bəstələdiyi musiqilər dövründə çox bəyənilirdi.

⁵⁵ Səsi gözəl olduğu üçün musiqi ilə maraqlanırdı və bu sahədə tanınmış biri oldu. Bəstələrinin sözünü də özü yazırdı

?-h.1090/1679	Sabir	Musiqidə məharəti var	Güfti; Səfayi; Bəliğ; Əsrar Dədə
	Sağəri	Dövrünün musiqi ustalarından ⁵⁶	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
	Saliki	Səsi gözəl olub, musiqidə usta idi	Qınalızadə
?-h.982-1574	Səlimi	Musiqidə usta idi	Aşiq Çələbi
	Salman ⁵⁷	Çox yaxşı musiqişünas idi.	Aşiq Çələbi; Qınalızadə
	Səriri	Çox yaxşı tənbur çalırdı	Səhi
	Şavur	Musiqidə usta idi	Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə
?-h.1141/1702	Şərhi	Musiqi ustası kimi tanınmışdır	Səfayi; Salim
	Şəmsi	Musiqidə usta idi.	Səhi; Lətifi; Qınalızadə
?-h.1130/1717	Şühudi	Musiqidə ustadır.	Səfayi; Salim
?-h.990/1582	Şüuri	Musiqidə usta idi	Qınalızadə; Əsrar Dədə
	Təbi	Səsi gözəl, musiqidə usta və bəstələri ilə tanınmış biri idi	Aşiq Çələbi
	Təbi	Musiqidə qabiliyyətli idi	Ramiz
?-h.1188/1774	Tahir	Musiqidə ustadır	Ramiz
h.1222/1807-?	Vəsfi ⁵⁸	Musiqidə mahirdir.	Lətifi; Bəyani
	Zəmini ⁵⁹	Gözəl ney çalardı.	Səhi; Qınalızadə
?-h.963/1556	Zinəti	Musiqidə ustadır	Qınalızadə; Bəyani
	Zeynəb xatun	Musiqi elmində dövrün öndə gələnlərindəndir.	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani

Araşdırmalar nəticəsində XVI-XX əsrlərdə qələmə alınmış türk təzkirələrindən 58 nəfər şair musiqiçi haqqındakı məlumatlar üzə çıxarılmışdır və bu məlumatlar musiqi tarixinin tədqiqi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Şair təzkirələri tibb tarixini öyrənmək baxımından da əhəmiyyət daşımaqdadır. Belə ki, şair təzkirələrindən həkim, təbib və əttarlar haqqında da məlumat əldə etmək mümkündür. Təzkirəçilər şairlərin təbib olduğunu müxtəlif şəkildə vurğulamış, bəzən təxəllüslərinin qarşısında əttar və ya təbib olduqlarını bildirmiş, bəzən isə sənətləri ilə bağlı rəvayət və lətifələrə yer vermişlər. Osmanlı şüəra təzkirələrində haqqlarında məlumat verilən şair həkim, təbib və əttarları aşağıdakı cədvəldə təqdim edirik.

Cədvəl 2.8. Osmanlı təzkirələrində təbib şairlər

⁵⁶ Həm çalmaqda, həm də oxumaqda qabiliyyətli idi. Səhi təzkirəsində sağərinin musiqidəki məharətini belə təsvir edir: "Musiqidə quyəndə usta Şəmslə, sazda Əli Pürtürk ilə dost olub, qopuz çalmaqda o dərəcədə mahir idi ki, əlinə qopuz alıb çalmağa başlayanda Zöhrəni" göydən yerə gətirərdi".

⁵⁷ Misqal və dəfi gözəl çalırdı. Səsi gözəl idi.

⁵⁸ Yaxşı tənbur çalır və mahnı oxuyurdu.

⁵⁹ 12 məqam və 24 şüəbədə ney çalmağı bacarırdı.

Doğum və vəfat tarixi	Adı	Peşəsi	Təzkiyələr
1869-1932	Abdullah Cövdət ⁶⁰	Həkim	M.K. İnal
	Akif Mehmed ⁶¹	Həkim	Müci
? – h.960/1552	Ata ⁶²	Sarayında baş təbib yardımçısı	Qınalızadə; Aşiq Çələbi
1870-1934	Cənab Şəhabəddin ⁶³	Həkim	M.K. İnal
?-h.1075/1664	Əbdülbaqi Şəfayi ⁶⁴	II Bayəzid darü-şəfasının baş həkimi	Səfayi
h.1149/1736 – h.1197/1782	Əbdüləziz Əfəndi Sübhizadə ⁶⁵	Həkimbaşı	Fatin
h.1201/1786- h.1270/1853	Əbdülhəq Əfəndi ⁶⁶	Həkimbaşı	M.K. İnal
1041/1631– 1113/1701	Əhməd Dədə ⁶⁷	Təbib	Salim; Bəliğ
XVIII əsr	Əli Münşi ⁶⁸	Saray həkimi	Salim; Səfayi; Bəliğ
? – h.960/1552	Əmirək ⁶⁹	Sarayda başhəkim	Lətifi; Qınalızadə
h.1184/1771- h.1242/1826	Ətaullah Mehmed Şanizadə ⁷⁰	Həkim	M.K. İnal
	Fəğani ⁷¹	Tibb təhsili almışdır	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
1868-1942	Hüseyn Suad Yalçın ⁷²	Həkim	M.K. İnal
h.1235/1818- h.1283/1866	Xeyrullah Əfəndi ⁷³	Həkimbaşı	Fatin

⁶⁰ İstanbulda Məktəb-i tibbiyyəyi mülkiyyəyə daxil olmuşdur. Üç ildən sonra əsgəri tibbi məktəbə daxil olmuş, 6 il oxuduqdan sonra təbib kapitan olmuşdur. İxtisasca göz həkimi idi.

⁶¹ İstanbulda gələrkən tibb təhsili alaraq həkim olmuş, Belqrad səfirinə həkimbaşılıq etmişdir.

⁶² Həkim Sinanın oğludur. Dövrünün elmlərini öyrəndikdən sonra "həkim oğlu yarı həkim sayılır" ifadəsinə uyğun olaraq atasının sənətinə yönəlmiş, xəstələrin müayinəsini, müalicə formalarını və tibb elminin digər xüsusiyyətlərini atasından öyrənmişdir [Kınalızadə, 639]. Ata Sultan Səlim sarayında baştəbib yardımçısı olmuşdur. O, gənlik illərində hüsuru evdən kənar, meyhanələrdə arayan birisiydi. Şəfəxanaya baştəbib yardımçısı təyin olunduqdan sonra meyhanələrə getməmiş, şəfəxanaya meyhanəyə çevirmişdir. Belə bir həyat tərzindən o, özü də şikayət edir. "Mənəm kimi könlü və başı müalicəyə möhtac olan mühlid və zındıqlara şəfəxana haqqı mənada bir meyhanədir" [Kınalızadə, 639].

⁶³ Tibb təhsili almaq üçün Avropaya göndərilmiş, bir ədəb kimi Türkiyəyə qayıtmışdır. Dəri xəstəlikləri üzrə mütəxəssis olması üçün Parisə getmiş, 4 il orada qalmışdır.

⁶⁴ O, yetkin həkim kimi h.1043/1633-cü ildə Ədirnəyə gəlmişdir. II Bayəzid darü-şəfasına baş həkim təyin olunmuşdur.

⁶⁵ Mədrəsə təhsili aldıqdan sonra, tibb təhsilinə başlamış, daha sonra saray təbibləri arasında girmişdir. H.1171/1757-ci ildə müdarris, h.1189/1775-ci ildə həkimbaşı təyin olunmuşdur. Qərb tibbini Türkiyədə ilk dəfə tanıtmış həkimlərdən olmuşdur. XVIII əsrin tanınmış alimi Əbdüləziz Əfəndi yazdığı əsərlərlə türk təbabəti tarixində mühüm yer qazanmışdır. Ərəb və fars dillərindən başqa fransız və latın dilini də çox gözəl bilən Əbdüləziz Əfəndi XVIII əsrin məşhur həkimi hollandiyalı Herman Börhəvenin əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir. O, Əli Şah Xarəzminin "Əl-əşər və əsmar" adlı farsca əsərini türk dilinə tərcümə etmişdir.

⁶⁶ Mədrəsədə tibbi öyrənmişdir. Saray həkimi olmuşdur. 1833-cü ildə həkimbaşı təyin olunmuşdur. Rəislül-üləma adını almışdır. II Sultan Mahmud və Sultan Əbdülməcid dövründə üç dəfə həkimbaşı olmuşdur ⁶⁶. İnal onun əsərlərindən bəhs edərək "Tarih-Liva" adlı əsərinin adını çəkir və bundan başqa Sultan Mahmudun xəstəliyinə dair yazdığı ruznamənin adını çəkir.

Aşiqi olmayan bir gözəl dilbər,

Xəstəsi olmayan bir təbib kimidir.

Əbdülhəq Əfəndi əcxəxəsinin qapısından bu misrəni əks etdirən lövhə asmışdır:

"Nə aransa bulunur, dərdə dəvadan qeyri".

Həkimin bu şeiri də maraqlı doğurur:

Dəsti-cərrahda yok zərrə qədr etstedad,

Əlli dörd gündə eylədi qayət bədəni.

Lütfi-Haqq gəldi yetişdi hələ yok Əbdülhəq,

Yaradan etdi xilas yaradan Allah bəni.

⁶⁷ Dövrünün məşhur həkimi Saleh Əfəndidən də tibb təhsili alaraq tanınmış həkimlərdən olmuşdur.

⁶⁸ Sarayda həkimlik etmişdir. Həkimliyi məşhur təbib bursalı Ömər Şəfayidən öyrənmişdir. Belə ki, o, "Cərrahnə" adlı kitabında Ömər Şəfayidən ustadım deyərək bəhs edir. Əli Münşi çox sayda əsər qələmə almışdır. Bunların arasında "Cərrahnə" [h.1135/1722], "Kimaya-yi həndəsi" [tərcümə], "Bidaatül-mübtədi", "Panzəhər" risaləsi, "Risaləyi-cədvər" kimi əsərlərin adlarını çəkmək mümkündür.

⁶⁹ Mustafa Çələbi dövrünün bilgin həkimlərindən olması səbəbi ilə Osmanlı saraylarında başhəkimlik rütbəsi almışdır. Əmirək yalnız qüdrətli həkim deyil, eyni zamanda ədəbiyyat, fəlsəfə və musiqi sahəsində də biliyə malik idi. Həkim Molla Üveysin oğludur. Eyyubda yaşadığı üçün onu "Eyyubi həkim" adlandırdılar.

⁷⁰ Mədrəsə təhsilini bitirdikdən sonra tibbə meyli edərək Süleymaniyyə tibb mədrəsəsinə daxil olmuşdur. Müəyyən səbəblər üzündən Tirəyə sürgün olunmuşdur. Qərbin modern həkimliyini Türkiyədə təbliğ edən ilk həkimdir. "Miyarül-ətəbbə" adlı iki cildlik əsəri italyan dilindən türkcəyə çevirmişdir. "Miratül-əbdanə fi təşrihil-insan" bu tərcümənin hansı əsərdən edildiyi məlum deyil. Şəkili anatomiya kitabıdır. "Üsulül-tabia" fiziologiya kitabıdır. Bunlardan əlavə "Mizanül-ədviyə", "Üsuli hesab", "Üsuli həndəsə" kimi əsərlərin müəllifidir. Divanı vardır.

⁷¹ Təbib Şah Mehmedin tələbəsi olmuşdur. Tibb təhsili almışdır.

⁷² 13 yaşında Mülkiyyə tibbiyyəsinə daxil olmuşdur. 19 yaşında həkim olmuşdur. Uşaq xəstəliklərini öyrənmək üçün Parisə getmişdir. Cənab Şəhabəddin ilə birlikdə tibb təhsili almışdır. Daha sonra Dəniz yolları idarəsində həkim işləmişdir.

⁷³ Həkimbaşı Əbdülhəq Mollanın oğludur. Tibbiyədə tibb təhsili almışdır. Müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. Həkimbaşı olmuşdur. "Məqalat-i tibbiyə", "Rövzətün-nicat", "Hezar əsrar" kimi əsərlərin müəllifidir.

?- h.1149/1736	İqbal	Tibb təhsili almışdır	Ramiz; Səfayi; Salim
1877-1936	Kilisli Mehmed RUFƏT Kardan ⁷⁴	Həkim	M.K. İnal
h.1230/1814- h.1285/1868	Mehmed Fuad Paşa ⁷⁵	Alay təbibi, həkim	Fatin
?-h.1183/1769	Məhəmməd Rəfi ⁷⁶	Həkimbaşı	Salim; Ramiz; Fatin; Səfayi
h.1188/1774- h.1249/1833	Mustafa Behçet Əfəndi ⁷⁷	Həkimbaşı	Fatin
? – h.1129/1717	Natıq	Əttar	Səfayi; Bəliğ
? – h.940/1533	Nasuh ⁷⁸	Ədirnə Darüş-şəfasının baştəbiblərindən	Səhi; Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani
? – h.953/1546	Rahiqi ⁷⁹	əttar	Səhi; Lətifi; Aşiq Çələbi; Bəyani; Qınalızadə
h.1090/1679- h.1180/1766	Rza Amidi ⁸⁰	Həkim	Əli Əmiri
XIX əsr	Saqib ⁸¹	Saray həkimi	Fatin
	Saniyi ⁸²	Həkim	Lətifi; Bəyani
XVI əsr	Səfayi	tanınmış cərrah	Səhi; Latifi
	Sübuti ⁸³	tibb elminə istəklil olmuşdür	Səhi
	Şah Çələbi	Tibbdə tanınmışdır	Aşiq Çələbi
	Şakir	Həkim	Fatin
? – h.826/1422	Şeyxi ⁸⁴	göz həkimi	Səhi; Lətifi; Aşiq

⁷⁴ Tibb təhsili almışdır. Müxtəlif qəzet və dərgilərdə tibbi, elmi və s. mövzulara dair nəşr etdiyi yazılarla tanınmışdır. Fransızcadan türkcəyə tibbi istilahlər lüğətinin müəllifidir.

⁷⁵ Qalatasarayda təsis olunan Tibbiyə məktəbində oxumuşdur. Təhsilini başa vurduqdan sonra məşhur Çəngöloğlu Tahir Paşanın yanında alay təbibi kimi Trablsuşgarpa getmişdir. Bir müddət Topxana və Bəhriyədə həkim olmuşdur.

⁷⁶ Tibb təhsili alıb hasa təbiblərindən olmuşdur. 1714-cü ildə saraya həkim kimi girmişdir. 1758-ci ildə həkimbaşı təyin olunmuşdur.

⁷⁷ O, Osmanlı padşahlarından III Səlim və II Mahmud dövründə həkimbaşı olmuş türk həkimi və elm adamıdır. Süleymaniyyə tibb mədrəsəsində tibb təhsili almışdır. III Səlimin sarayında 7 il həkimlik etdikdən sonra 1803-cü ildə həkimbaşı olmuşdur. 1816-cı ildə ikinci dəfə həkimbaşı təyin olunmuşdur. Bundan sonra Kaşana sürgün edilmiş, 1823-cü ildə yenidən həkimbaşı təyin olunmuşdur. “Fizioloji”, “Əməliyyat-tibbiyə”, “Hikməti-təbiyə”, “Ruhiyyə risaləsi” və bir çox tərcümə əsərlərinin müəllifidir.

⁷⁸ Tibbi və əzəcliyə öyrənmişdir. Ədirnədə əttar dükkanı açmışdır. Aşiq Çələbi Nasuhinin dükənini belə təsvir edir: “Dükənün bir tərəfi əttar daxması kimi reyhanlar, tatar müşkü və müxtəlif çiçəklərlə, digər tərəfi isə bahar mövsümündə çiçəklərlə dolu gül bağçasına bənzəməkdə, ətrafa gözəl qoxular yayılmaqda idi. Dükənün bir başqa tərəfi də şərab şüşələri və minlərlə şərab qədəhləri ilə dolu meyhanələri xatırladırdı. ...Qısacası bu dükana gələnlər içkinin hər çeşidini tanıyırdılar. Nasuhi əzəcliyə və hər növ içkiləri tanımaqda təyri bərabəri olmayan bir şəxs, məşhur həkim İbn-i Baytardan da bir addım daha irəlində sayılan bir həkim, bitki elmində isə bitki alimi Aşşaba otlar yolduracaq dərəcədə biliklikdir. Çox nailiyyət əldə etdiyi üçün Ədirnə darüşşəfası baş təbibi təyin olunmuşdur”.

⁷⁹ Təzkiyəçilər onun şirin dilli, gülər üz və qüvvətli həcvi olan şair kimi təsvir edirlər. Təzkiyələrdə dostlarının Nasuhini qışqandığı da qeyd olunur və nümunə kimi Bəsinin bir qitəsi verilir:

Kim ki, bimarxanəyə girdi,
Əcəli gəldi, qəbz-i ruh etdi.
Hər kim içdi Nasuhi şərbətini,
Səhhətə tövbə-yi Nasuhi etdi.

⁸⁰ Mahmudpaşada əyləncə düşkünlərinin toplaşdığı yer olan əttar dükkanı açmışdır. “Rahiqi məcunu” adı ilə məşhur olan uyşdurucunu icad etmişdir. Səhi bəy onun maarifə sahib olduğunu, əvvəllər əttarlıq etdiyini, əlacları çox yaxşı tanıdığını, dərddli birisi olduğunu yazır.

⁸¹ Rza Amidi h.1116/1704-cü ildə Şaban Səfayi ilə İstanbula gəlmək üçün yola çıxırlar. Lakin Səfayi yolda vəfat edir. Rza tək İstanbula gələrkən on il burada qalır. Süleymaniyyə xəstəxanasında cərrahlıq etmişdir. H.1130/1717-ci ildə İbrahim Paşanın təbibi olmuşdur. H.1143/1730-cu ildə İbrahim paşa vəfat etdikdən sonra Diyarbəkire qayıtmışdır. Çox sayda tələbə yetişdirmişdir. Təzkiyəçilər hünərlərinin dillərdə dastan olduğunu yazırlar: “Bir gün küçədə cənazə aparırlar. Rza əfəndi də təsadüfən yoldan keçirmiş. O, cənazəyə diqqət yetirmiş və görmüşdür ki, cənazədəki adam ölməyib. Rza onu müalicə etməyə başlayır. Rza onun sağ olduğunu necə müəyyənləşdirdiyini soruşurlar. O da bildirir ki, cənazədəki adam müsəlman deyildi və bu səbəbdən də onu üzü açıq aparırdılar. Hava da çox soyuq və qarlı idi. O, adamın hər tərəfini qar örtüyü təqdirdə, ağzının ətrafı təmiz olmuşdur. Bu cəhətə diqqət yetirən Rza adamın həyatda olduğunu bildirmişdir”.

⁸² Əsərləri arasında “Risale-yi asafiyə fi külliyyat-i tibbiyyə” [sədrəzəm İbrahim Paşanın adına yazılmışdır], “Kitab-i müxtəsər-i fit-tibb”in adlarını çəkmək olar. Sonuncu əsər IV Muradın həkimbaşısı Əmir Çələbinin “Əmmuzəcüt tibb”əsərindən xülasə olunmuşdur.

⁸³ Saqib Qara Mustafa paşa mədrəsəsində təhsil aldıqdan sonra saraya həkim təyin olunmuşdur. Eyni zamanda Süleymaniyyə camisi qarşısında Tiryaki çarşısındakı Tibxanədə dərs demişdir.

⁸⁴ Əttar Əhmədinin oğludur. Əttar zadə kimi tanınmışdır. Tibb təhsili almışdır. İstanbula Saraçhanəbaşısında həkimlik etmişdir. Düzəltməyi məcun və dərmanları sataraq dolanmış. Təzkiyəçilər padşahın ona vəzifə vermək istədiyini, ancaq Saniyinin bunu qəbul etmədiyini yazırlar. Saniyi həkimlikdən başqa kimyaya da həvəs etmişdir. H.993-1585-ci ildə kimyevi reaksiya apararkən partlama nəticəsində vəfat etmişdir.

⁸⁵ Lətifi isə Səfayinin müavinəxanasının olduğunu, buranın aydınların, zərif insanların və şairlərin görüş yeri olduğunu qeyd edir.

⁸⁶ Dövrünün məşhur alimlərindən dərs alan Şeyxi təhsilini davam etdirmək üçün İrana getmiş, dini və təsəvvüfi elmlərdə və xüsusilə tibb sahəsində bilgisini artıraraq məmləkətinə qayıtmış və əttar dükkanı açaraq həkimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Həkim Sinanın şöhreti bütün Anadoluya yayılmışdır. Belə ki, Çələbi Sultan Mehmed müalicə etmək üçün Şeyxini Ankaraya çağırılmışlar. H. 818/1415-ci ildə Şeyxi Ankaraya getmiş və Çələbi Sultan Mehmed müalicə etmişdir. Bunun müqabilində Şeyxiyə Tokuzlar adında bir kənd timar olaraq verilmişdir.

			Çələbi; Bəyani
?-h.1116/1704	Şəfayi ⁸⁵	Saray təbib	Salim
	Şəfayi ⁸⁶	Həkim	Ramiz
	Şüuri Həsən ⁸⁷	Təbib	Şəfayi; Salim; Bəliğ
XVI əsr	Təbib	Təbib, həkim	Aşiq Çələbi; Qınalızadə
XVIII	Vasif Mehmed ⁸⁸	Təbib	Salim; Ramiz
h.900/1494- h.978/1570	Yəhya Əfəndi	Həkim	Aşiq Çələbi; Qınalızadə; Bəyani

Araşdırmalar nəticəsində XVI-XX əsr təzkiyələrində 36 şair təbib, həkim və əttarın adı məlum olmuşdur. Təzkiyələri bəhs olunan şairlər yalnız ədəbiyyat tarixi üçün deyil, həm də tibb tarixi üçün də ilkin mənbə kimi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

2.5. Təzkiyələrdə ədəbi tənqid

Türk təzkiyələrini nəzərdən keçirdiyimiz zaman məlum olur ki, təzkiyəçilər hər şair ilə bağlı maddəni özü-özülündə 4 hissəyə ayırmışdır:

Şair haqqında bioqrafik məlumat;

Şairin əsərləri ilə bağlı biblioqrafik məlumat;

Ədəbi tənqid;

Şeirlərdən nümunələr.

Bu qeyd olunanlardan ilk iki maddədəki məlumatları verərkən təzkiyəçi oxucunu məlumatla üz-üzə qoyur. Ədəbi tənqid hissəsində isə öz fikirlərini və ya yuxarıda qeyd etdiyimizi kimi başqalarından duyduqlarını yazaraq ədəbi tənqid vermiş olur.

Tənqid sözünün mənşəyinə baxdığımızda ərəb sözü olduğu, nəqd kökündən əmələ gəlmiş və ədəbi termin kimi *“dəyərinə ortaya qoymaq məqsədiylə ədəbi əsərin müəyyən olunmuş ölçülərə görə incələnməsi və analizini əhatə edən sahə”* kimi şərh olunmaqdadır [193, s.458].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə “tənqid” ifadəsinə aşağıdakı şəkildə açıqlıq gətirilmişdir: *“Yaxşı cəhətlərini üzə çıxarmaq, nöqsanlarını göstərmək və düzəlt-*

⁸⁵ İstanbul tibb təhsili almaq üçün gəlmişdir. Təhsilini tamamladıqdan sonra həkimlik etmişdir. Darü-səadə ağası Yusif ağanın köməyi ilə saray təbibləri arasına girmişdir. Təbabətə dair mühüm əsərlərin müəllifidir: “Tədbirül-mövlud” - bu əsər Zəkəriyyə əl-Razi, İbn Sina və Hacı Paşanın əsərləri əsasında yazılmışdır. Kitab hamiləlik, yeni doğulmuş uşaqların müalicəsi və qidalanmasından bəhs edir və bu sahədə türkçə yazılmış ilk əsərdir. Müəllif bu kitabı h.1112/1700-cü ildə yazmış və sədrəzəm Hüseyn paşa və rəisül-küttab Rami əfəndiyə ithaf etmişdir.

⁸⁶ Saray həkimi Abbas əfəndinin oğludur. Valideynlərini çox erkən itirmişdir. Şəfayi tibb təhsilini böyük çətinliklərdə almışdır. “Mürşidül-muxtar fi ilmil əsrar” [kimya kitabı], “Tibb-i cədid-i kimyayi”, “Təhfətül-əhbab”, “Cövhərül-fərid fi tibbül-cədid”, “Miratüs-süha fi tədbir-i təsül hükəma” adlı əsərləri vardır.

⁸⁷ “Tadilül-əmzicə” Osmanlı vəzirlərindən Mustafa paşanın adına yazılmış tibbi əsərdir. Gəyigə haqqında olan bu əsər h.1088/1677-ci ildə yazılmışdır.

⁸⁸ Süleymaniyyə Dərüş-şəfasi baş həkimi və II Əhməd dövründə h.1103/1691-ci ildə sarayda həkimbaşı olan Həsən əfəndinin oğludur. İlk təhsilini mədrəsədə almışdır. H.1101/1689-cü ildə müdarris olmuşdur. 1136/1723-cü ildə təbib Süleyman əfəndinin yerinə Şah Sultan mədrəsəsində müdarrislik etmişdir.

mək məqsədilə müzakirə, təhlil” və “*Ədəbi-bədii, elmi əsərlərin təhlili ilə məşğul olan xüsusi ədəbi janr*”.

Türk təzkirəçiliyini araşdırmaqda əsas məqsədimiz Azərbaycanlı şairlər və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məlumatları üzə çıxarmaq olduğundan tədqiqatımızın bu hissəsində də Azərbaycan şairləri ilə bağlı ədəbi tənqidi nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Təzkirəçi şair haqqında bioqrafik məlumat verdikdən, əsərlərini sıraladıqdan sonra şairin yaradıcığı ilə bağlı dəyərləndirməsini təqdim edir. Ədəbiyyatşünaslıqda bu dəyərləndirməyə ədəbi tənqid adı veririk. D.A.Tokel ədəbi tənqidi bu şəkildə açıqlamaqdadır: “*Tənqid deyildiyi zaman, bir varlığı (şəxs-əsər) müəyyən meyarlar çərçivəsində qiymətləndirilməsi başa düşülür. Bəzi məqamlarda müəyyən bir meyarla bir obyekt qiymətləndirilir. Tənqiddə üç vacib fiqur rol oynayır: obyekt, obyektə tənqidi gözlə baxan şəxs və nəticədə yaranan tənqid*” [345, s.9].

Prof. Dr. H. Tolasa, təzkirələrin ədəbi tənqid örnəyi olması məsələsinə münasibət bildirdiyi zaman bu əsərlərin ədəbi tənqidi əsər olaraq qəbul edilməsə belə bir dövrün ədəbi tənqidini təmsil etdiyini yazır: “*Bu əsərlərdə verilən məlumat, dəyərləndirmə və s. ayrı-ayrı şairləri əhatə etməkdədir. Ancaq bu qaynaqlara sadəcə ayrı-ayrı şairlər haqqında məlumat verən əsərlər olaraq baxmamaq lazımdır. Təzkirələr eyni zamanda çağının bütünlükdə ədəbiyyat dünyasını, ədəbi anlayış və dəyər sistemini bizə çatdıran, öz dövrünün ədəbiyyat araşdırma və tənqidinin əsl mahiyyətini, tətbiqini və hansı səviyyəyə çatdırdığını açıq bir şəkildə əks etdirən əsərlərdir*” [346, s.VIII-IX].

M. K. İnal da, təzkirəsinin giriş hissəsində şair və mütəşair arasındakı fərqi izah etməyə çalışmış və əsərinə daxil etdiyi şairlərlə bağlı bəzi fikirlər söyləmişdir. İnala görə mənzum söz söyləyən hər bir fərdi şair adlandırmaq yasaq deyilsə də, caiz də deyildir. Əsrlərdən bəri təzkirələri dolduran minlərlə şeir müəllifi arasında şair adını qazanan və şöhrətini qoruyan nə qədər şair vardır? Şairləri seçib, mütəşairlər ixtisar edərsə bu təzkirəyə neçə şairin adı daxil ediləcəyini oxucunun təxmin etməsini istəyir [212, s.19]. Mahmud Kamal, “*Şeirinin lətafət və təsiri hər bir şəxsin zövqünə görə*

dəyişdiyindən, bir insanın şeir olaraq qəbul etdiyi sözlər, digərinə görə nəzm əsəri deyildir” fikrini müdafiə edir. Bir şəxsin oxuduqca ağıladığı mənzuməyə, başqa biri gülür. Zövqlər müxtəlif olsa da, qiymətsiz sözə qiymət verilməz. Yaxud qiymətli olan bir sözü kimsə qiymətdən sala bilməz” [212, s.21]. M.K.İnal, beləcə şairləri hansı əsaslarla dəyərləndirdiyini açıqlamağa çalışmışdır.

Burada türk təzkiyəçilərinin ədəbi tənqidi fikirlərini Azərbaycan şairləri haqqındakı düşüncələri əsasında təqdim edəcəyik. Məqsədimiz həm təzkiyələrdəki ədəbi tənqid problemini işıqlandırmaq, eyni zamanda Osmanlı imperiyası zamanında mühəccir Azərbaycan şairlərinə olan münasibəti müəyyənləşdirməkdir.

Aşiq Çələbi XVI əsr şairi Arifi haqqında yazır: “*Xətti-divanidə hüsni-xət və lütfi-inşada dəsturi-səlatini-Əcəm üzrə ayini-qəvanini-yarlıqi-mütadə arifi-əbül-məarif kiməsnə idi*”. Təzkiyəçi, şairin təhsilini isə bu şəkildə dəyərləndirir: “*Əgərçi nəzm ilə iştiharı və şeir ilə şiarı qalib idi, amma zu-fünun olub, əksəri-əqsami-fəzlün təhsilinə talib idi. Bəzi əşaru qəsaidi və rəsail ü cərr idi*”. Arifinin “Təvarixi-Ali-Osman”ını padişahın bəyəndiyini söyləyir və əsəri tərifləyir: “*İtmami-kitab idüb, rikabi-padişaha ithaf eylədi, hər kim gördi isə insaf eylədi. Əgərçi bəzi hüsud ü ərbabi-qəraz الذين في قلوبهم qərazlərindən ərseyi-padişaha ol şeir və bu şair haqqında çox nəsnə ərz etdilər. Amma padişahi-qədrşinas və mərifət-ibtinas qərazi-məhz idügin bilüb, bu ərzə mütəarriz olmadı, hasid həbs olunub...Fil həqiqə kitabı-məzbur bəhrizəxir və gənci-cəvahir ü zəvahirdür*”. Daha sonra hər kəsə Arifi kimi gözəl və həcmli əsər yazmaq nəsib olmadığını qeyd etmiş və onu tənqid edənləri insafli olmağa çağırmışdır: “*Bu yaqında məsmu degüldür ki, bir şair altmış min beytə dəst urmuş ola və tiri-ümidin nişani-muradına böylə irgürmüş ola. Bir şair həzar zari vü zur ilə bir qəzəl diyüb, içindən bir beyti ya iki beyti na-həm-var olsa əhli-Həqq qatında məzur olur və “hökm qalibündür” diyü cümləsi iyüklə mənzur olur. Ol hesab üzrə fərəza altmış min beytdən on min, ya iyirmi min beyt mədxul, ya məlul, ya əhl qatında qeyri məqbul olsa yenə qırx min iyü beyt baqi qalır. İnsaf idicək qırx min iyi beytə kim malikdür, bu qədər əbyata malik olmaq insafdur. Və bunun gibi şair hər mərtəbə şayisteyi-əltafdur*” [245].

Qınalızadə isə Arifinin ədəbi şəxsiyyəti və əsərləri haqqındakı düşüncələrini bu şəkildə ifadə edir: *“Məzburun şeirdən qeyri çox nəsnə ibdai və qəraib ü əcaib ixtirati vardır. Cümlədən bir məhbub-i bi-nəzir şəklini nəqş ü təşvir idüb, hər üzvündə kəndinün və qeyrinün əbyatı-dilpəzirini təhrir itmişdür”* [199, s.619].

Arif Hikmət, Bahar təxəllüslü Azərbaycan şairi ilə bağlı yazır: *“Xeyli hikmətdən zat idi”* [142, s.53].

M.K.İnal, Bəhayinin yaradıcılığına münasibətini bildirərkən çox gözəl ifadələrdən istifadə edir: *“Ülvi, nəzih, lətif şeylərə taban məyyal və aşıqdir. Şair, xəttat, bağban, musiqişünas, qənaətkar, sabur idi... Təbrizli bir fəqir əcəmin İstanbul şivəsiylə söylədiyi əşari-bəliğaya ətfi-nəzəri-iman etdikcə “fərzəndi-Sitanbulum, fərzəndi-Sitanbul” məaliylə elani-mübahat edən bir şairi-şəhri ilə həm-zəban olduğuna hökm etməmək qabil deyildir”*. Daha sonra təzkiyəçi, İran (Cənubi Azərbaycan – V.M.) əhli arasında da türkçə yaxşı şeir yazanların olduğunu da qeyd edir və Bəhayini örnək verir: *“İranilər arasında gözəl türkçə şeir söyləyənlər vardır, fəqət bir zavallı xidmətçinin ləfzən və mənən düzgün şiveyi-şəhrə uyğun şeir söyləyə bilməsi şayani-diqqətdir”* [212, s.251].

Səhi bəy Bəsirinin türkçə şeirləri olduğu üçün Anadolu şairlərindən hesab edildiyini və istedadlı şair olduğunu yazır: *“Türkçə şeirləri vardır. Bu səbəbdən şöhrətli Anadolu şairlərindən sayılıb, bu təzkiyəyə qeyd olundu. Çox mərifətə və lətayifə sahib kimsə idi”* [323, s.201].

Lətifinin Azərbaycan şairi Bəsirini təqdim etdiyi ilk cümlə də diqqətəlayiqdir: *“Cəvahiri-kəlamun mübəssiri-bəsiri və mətayi-məarifün naqidi-xəbiri əni Bəsiri... Xoş-ayəndə, xub əşarı və pəsəndidə farsı və türki mərəğub güftarı vardır”* [269, s.189]. Lətif şairin yaradıcılığına və əsərlərinə münasibəti bu cümlələrlə bildirir: *“Və babi-mütayəbədə mütayəbatı vardır. Beynəl-cümhur məlum u məşhurdur. Və heyni-xitabda və vəqti-cəvabda əmirül-kəlam, məqbuli-əkabiri-kiramdur. Əcəb lətifəqüy cərb-zəban və şux-micaz və əzb-lisandur. Hini-mühavirədə xandə ruy, nədim-şivə və bəzləquy, hərifi-zərif idi. Cəridələrə və cünglərə səbt olacaq rəngin lətayifi və ləta-*

yifə mütəalliq məarifə çok idi və xuy u xislətdə alacaluğundan qeyri eybi yoq idi” [269, s.189].

Aşiq Çələbi də Bəsirinə ədəbi fəaliyyətini gözəl sözlərlə mədh edir: *“Mətayinəzmün vaqif ü xəbiri və fənni-şeyrün naqid ü bəsiridür. Əşarı gah cidd ü gah həzlü, güftarınun bəzi mücibi-təhsin ü afərin və bəzi layiqi-lövm ü əzl idi. Əshabi-dövlət ilə lətifəsi barışurdu və hər məclisün nəməyi olub, sözləri şir ü şəkkər gibi qarışurdu. Ərbabi-dövləti-tonadur, yenə qaftanların giyəvə və ayan ü cah u rütbətə lətifə yüzindən zəhlər içirür, yinə nemətlərin yirdi... Mərhumun lətaifi kəsir ü məşhurdur və lisani-xəvass u əvəmdə məzkurdur* [245, s.194].

Qınalızadə təzkiyəsində Bidaridən bəhs edərkən əcəmlə olmasına baxmayaraq türkcədə qabiliyyətli olduğunu qeyd edir: *“Tayifeyi-əcəm əksəriyyə ədayi-türkidə rəcil ü qasirdür, amma ki, məzbur ədayi-nəfis ü şəriyə və kəlimati-səlisə vü lətifə qadirdür”* [199, 236].

Aşiq Çələbi, Bidarinin *“Əcəmi mövlud və Həmədəni mihtədi-səyrafə sənət və sərrafə-cəvahir-mərifət”* olduğunu yazır və əcəmlərin Türkcə şeir yazmaq qabiliyyətinin zəif olduğunu vurğulayır, buna baxmayaraq Bidarinin şeirlərinin gözəl olduğunu etiraf edir: *“ba-vüçud ki, sair əcəmlər ədayi-türkidə qasirdür bu nəfis-əbyata və səlis kəlimata qadirdür”* [245, s.213-214].

Qınalızadə Həsən Çələbi, Əbdü təxəllüslü Azərbaycan şairinin *“Fənni-müəmmada tamam namı və istixraci-istinbata qüdrəti-ma-la-kəlamı vardır. Müəmmayati-Mir Hüseyini şərh edib hər müəmmasından neçə əsami istixrac eyləmişdir. Müəmmayati-şəriyə andan şəriyə ü lətif şərh təlif ü təsnif olmamışdır. Müəmmayati şirün ü rəngin degüldür. Lakin qayətdə mətin ü rəsindür”* deyərək müəmmalarını bəyənmədiyini açıqlamışdır [199, s.630-631].

Ağqoyunlulardan olan XIX əsr şairi Əbdü Əfəndi ilə bağlı M.K.İnal yazır: *“Əbdü Əfəndinin ərbabi-danişdən olduğunu əsarı göstərir. Mürəttəb divanında nəzmin hər növü vardır”* [212, s.35].

Səfayi təzkiyəsində Zühürinin *“İstanbuldan zühur etdiyini, İshaqzadə kimi məşhur olduğunu”* yazır və yaradıcılığını tərifləyir: *“Əsrin şüərasındandır. Cümleyi-*

fəzailindən fazla şeir ü inşada daxi yədi-tulası və fünuni-kəsirənin məvaziyi-müşkiləsinə təhrir ü imlası vardır. Mürəttəb və mükəmməl Divani-bəlağət ünvanı vardır” [292, s.366].

Güftinin “Təşrifatüş-şüəra” adlı mənzum təzkirəsində də qarabağlı şair Zühurin yaradıcılığı nəzmlə təqdim edilmişdir:

Kilki-əvvəl Zühuri sehr-rəqəm,
Güli-palizi-fikri tazə qələm.
Hərfi-məzmuni-lövh ü əşarı,
Sünbülüstani-baği-fərharı.
Hər rübaiyi-aləmarası,
Aləmün çarbaği-mənası.
Hər fi-təsiri-şe’ri-xoş rəqəmi,
Müşg-biz itdi sayeyi-qələmi.
Güldi olmadı şeri-pak əsər,
Güli-gülbin-füruzi-baği-nəzər.
Dilə verdi bu nəğmə feyzi-şüür,
Ki sədayi-düxul xoş əst zi-dur.
Ta be key goft guyi-xodsazı,
Budur eynilə şe’ri-mümtazı [206, s.172].

Salim Əfəndi, qarabağlı İshaqzadə Arifini və atasını gözəl ifadələrlə təqdim etməkdədir: “*Namı-sər-amədləri Mehmed və əbən an cədd xanədani-məarifdən bir məxdumi-əmcəddir ki didəyi-dünya ol kurreyi-ayni-yektanın durbini-təfəqqüd ilə cüst ü cu ikən naziri olsa aktari-sepehri-maarifdə şəkl ü simada ana fil-cümlə məsil olur bir zati-arifi bulmaq əmri-mühaldır. Ol mərdümzadəyi-nuri bəsireyi-nəharir olan İshaqzadə Mehmed Saleh Əfəndinin məxdumi-nəcabət-mərsumu olup nuri-didəyi-ərbabi-mərifət olan...*” [318, s.79]. Salim Əfəndi, şairin xarakterini və qələm gücünü də tərifləyir: “*Pak-təbiət pür-mərifət ücubə-heyət növü şəxsinə münhəsir əzkiyayı-rüz-gardan bir şair idi. Nazik əşarı, bala qəsaidi və vafir əsarı vardır*” [318, s.79].

Təzkiyəçi Ramiz Əfəndi, İshaqzadə Arifini şeirdə, inşa və xəttatlıq sənətində məharəti zahir olan şair oğlu şair kimi xarakterizə etdikdən sonra şahmat oynunda da dövrünün yeganəsi olduğunu qeyd edir: *“Mütərcəmi-məzkur həqq bu ki, şeir ü inşa və xətt ü imlada məharəti zahir şair oğlu şair olduqlarından maəda lubi-şətrəncdə yeganeyi-dövrən və “mənəm digər nist” mənası hüzüri-Sultan Əhməd xani-məğfurdə bila-fasilə Yüsri hünərvəri üç dəfə mat itmələrindən əyan olmuşdur”* [311, s.254].

Salim təzkiyəsində əslən qarabağlı olan İshaqzadə Misliyə bəhs edərkən Qahirə qazısı və “Münşəat”, “Divan” müəllifi olan İshaqzadə Zühuri Mehmed Saleh Əfəndinin nəvəsi olduğunu yazır və Zühurini əsrin yeganəsi adlandırır: *“Ol tazə nihali-bustani-nəcabət və növ-qönçeyi-gülistani-mərifətin zühuru hədiqeyi əhli-kamal olan mahmiyyəyi-Kostantiniyyəyi-bimisl ü bihəmalindən olup mərhumi-cənnət-məkan Sultan Mehmed xani-rabi əsri-şəriflərində Misri-Qahirə qazısı ikən əzmi-xütteycinan edən sahibi-Münşəat ü Divan maliki-məmalik-i fəzl ü irfan əsrinin yeganə vü fəridi İshaqzadə Zühuri Mehmed Saleh Əfəndi mərhumun hafidi olup”* [318, s.612].

Təzkiyəçinin bu cümlədə Mislinin babasını *“fəzl ü irfan əsrinin yeganə vü fəridi İshaqzadə Zühuri”* şəklində təqdim etməsi də diqqətəlayiqdir. Salim Əfəndi təzkiyəsində Mislinin istedadının irsi olması fikirini vurğulayır, onun yaradıcılığını, xüsusilə də xəttatlıqdakı qabiliyyətini tərifləyir: *“Şer ü məqal kəndüyə bil-irs intiqal eylədigindən ma’ada təbi-Mani-pəsəndi hər mərifəti qail olduğundan aləmi-tufuliyyətinə vadiyi-təzhib ü təsvirə mail və mərifəti-məzkurəyi hüsn-xətti-kitabət ilə bir yerə cəm etmək şərəfinə nail olduğundan xürdə xətti beqayət lətif ü nəfis səriül-qələm Nərgisi-rəqəm bir katibi-nəzifi-təliqnevisdir”* [318, s.612].

Salim təzkiyədə Mislinin şeirindən örnək verdikdən sonra “Zeyl” başlığı altında Mislinin gündəlik maddi qayğılardan uzaq olacağı təqdirdə poeziyasının da xəttatlığı kimi daha yüksək səviyyəyə çata biləcəyinə işarə etmişdir: *“Ol bülbüli-gülşən-sarayı-danişvəran və tutiyi-şirinədayi-bəzmi-irfanın əgər ayinəyi-təbi-pürnuru mübtəlayi-illəti-qubari-bişüuri olmayıp daima güşadə və qeydi-fikri-maaşdan azadə olaydı tənvirül-əbsari-arayisi-kamal olan əşarı sadəru olmayıp ziyadə məlih və*

məşkutül-ənvari-zamirində cümlələr olan süvəri-məzamini sərlövheyi-təzhibi-cəbini-bihini gibi bimisli-səbih olurdu” [318, s.613].

M.K.İnalın XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan şairi və müəllim Feyzi Əfəndinin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına müsbət münasibətini bu cümlələrdə oxuyuruq: *“Beynəl-üdəbə “Müəllim Feyzi Əfəndi” namıyla mərufdur. Mü-tədəyyin, müəddəb, əhli-danış idi. Fransızca təfəhhüm və tərcümə edər, təkəllüm edə-məzdi*” [212, s.647].

Türk ədəbiyyatında ən önəmli yer tutan, şeirlərinə nəzirə və təxmislər yazılmış, özündən sonra ədəbi məktəb qurmuş Füzuli haqqında Lətifi yazır: *“Məratibi-şüərada fi-zamanına zümreyi-ələdandur və təbəqeyi-ülyadandur. Nəvayi tərzinə qərib bir tərz-i-dil-firibi və üslubi-əcibi vardır. Amma tərzində mübdü və təriqi-xassında müxtəridür*” [269, s.435].

Hafizi-Əcəm Osmanlıda məşhur olan azərbaycanlı alim və şairdir. Səhi bəy “Həşt behişt”də Hafizi bu cümlələrlə təqdim edir: *“Fəzilət və ululuğu böyük qazıların və əhli kimsələrin arasında məlumdur. Hikmətin gözəllikləri və fəzilətin bəzəyi ilə mümtaz olub, onda olan fəzilət və ululuq kimsədə yoxdur. Əsrinin məşhuru, dövrü xalqınun bəyəniləni, fəzilət sahibi, alimlər arasında etibarlı, hər fənnə və hər elmə çatmış fazil və kamil kimsəydi. Şeirində xüsusi mənalar elə çoxdur ki, bir çox kimsənin şeirində yoxdur*” [323, s.97].

XVIII əsr təzkiyəçilərindən Salim şirvanlı İzzini *“Farisi və türki əşara pür-iqtidar bir dərvişi-qəribüd-diyar idi*” cümləsiylə təqdim etməkdədir [318, s.504].

Osmanlı dövlətinə köçmüş qarabağlı İsaqzadələr nəslinin nümayəndəsi olan Kamil İshaqzadənin istedadını Ramiz Əfəndinin gözəl şair və şahmat ustası olmasını bu şəkildə ifadə etmişdir: *“Mütərcəmi-məzkur həqq bu ki, şeir ü inşa və xətt ü imlada məharəti zahir şair oğlu şair olduqlarından maədə lubi-şətrəncdə yeganeyi-dövrən və “mənəm, digər nist” mənası hüzzuri-Sultan Əhməd xani-məğfurdə bila-fasildə yüsri hünərvəri üç dəfə mat itmələrindən əyan olmuşdur*” [311, s.254-255].

Salim isə təzkiyəçisində Kamilin tay-tuşlarından daha mərifətli olduğunu qeyd edərək farsca və türkcə gözəl şeirlər yazdığı fikrindədir: *“Əbnayi-cinsinə görə xeyli*

mərifətli maarifşinas bir mərdi-nazikrəftar və farisi və türki əşara pür-iqtidardır” [318, s.591].

XX əsr təzkiyəçilərindən Mahmud Kamal İnal təbrizli Rəmzi Babanın yaradıcılığına münasibət bildirərkən şeirlərinin Nafi üslubunda olduğunu yazır: “*Mənzumələrinin çoğunda İran (İranda yaşayan azərbaycanlıların – V.M.) şivəsi görülməkdə isə də, Dariüs-sədə ağası Hafiz Bəhram ağanın mədhinə dair tənzim eylədiyi*

Bəhrami-fələk görsə bu Bəhrami-zəmini,

Dərgahının istər ola dərbani-kəmini

mətləli qəsidəsi, Nafi gibi şairlərin tövrünə bənziyor” [215, s.1858].

İnal, Rəmzi Babanın bütün məişət problemlərinə baxmayaraq gözəl şeirlər yazmasını da təqdir edir: “*Mənzumələri, hal və mövqe etibarlı ilə təqdirə şayandır. Şeyxüxət, illət, killət, zillət, qürbət, işrət gibi hər biri təşvişə kafi birər amil olan ənvayi-bəla, yaxasına sarıldığı halda, fikrinə hakim olaraq, müntəzəm mənzumələr söyləyə bilməsi, Rəmzi Babanın adi bir adam olmadığına şəhadət edər*” [215, s.1858].

Qəbələdə doğulub Osmanlıya köçmüş Səbati M. K. İnal təzkiyəsində gözəl cümlələrlə xatırlanmışdır: “*Füqərayi-sabirindən, eşq və şövq ərbabından, süləhadan, bir mərdi-cəzbə-nak idi. Bir bahar mövsümündə birlikdə Yakacıqdakı sayfiyəmizə getmişdik. Bülbüllərin fəryadı, çiçəklərin lətafəti ona təsir edərək, mütəmadiyyəni şeirlər okur, gah ağlar, gah gülərdi. Biz də onun hal ü kalindən mütəəssir olurduq*” [215, s.2135].

XIX əsr təzkiyəçisi Fatin əfəndi əsərində şair və həkkak təbrizli Sayi əfəndinin sənət gücünü gözəl ifadələrlə təqdim edir: “*Cəmi sənaye və bədayədə bi-misl ü həmtə məsəllü fənni-həkkə dəxi aşına olduğu, rəsmi-xətdə İmadi-sani və rəssamlıqda isə misali-Behzad u Manidir*”. Təzkiyəçi hər sahədə istedadı olan Sayinin mətbəəçilik sahəsindəki uğurlarını açıqlayır: “*Hər fəndə yədi-tulası və bundan başqa, elmi-xətdə olan məharəti sairə müqəyyəs olmadığı mumaileyhin ixtira etmiş olduğu hüruf basması ilə təb olunmuş olan kitablardan hər fəndə aşnayanı-əsrin məlumlarıdır. Şöylə ki,*

xətti-təliq qəvaidi icabınca hüruf təğyir və təzaid etdikcə kələmatın əvail ü əvaxiri təali vü təvati etməklə məhəll ü misli-səbüki təxəllüf eyləcəğindən dur vəchlə təb ü təmsilinə yol bulmaq pek çok elmi-həndəsə bilməgə və dəqiq əfkara mütəvəqqüf olacağından mumaileyhin bir minval mühərriri-tərtibi-hürufda dər-kar olan məharət ü himməti bir vəqtdə inkar olunamayacağı bədihi və aşkardır” [203, s.224]. Təzkirədə Sayinin Osmanlıda necə məşhurlaşması hekayəsinə də yer verilmişdir.

Fatin əfəndi digər bir Azərbaycan şairi Fərəcullah əfəndinin parlaq üslubu olduğunu yazır: *“Lisani-Türkiyə vü Fransəviyəyə aşına bir şairi-rəngin-ədə olup kəndisinin xeylicə əşarı vardır” [203, s.389].*

“Xatimətül-əşar”da təbrizli Həsən Məhvinin də yaradıcılığına münasibət bildirilmişdir. Təzkirəçi Məhvinin təliq xəttində nəfis kitablar yazdığını və səlis şeirlər mütalie edərək ömür sürdüyünü qeyd edir: *“Xətti-təliqdə olan bəhrəsi mülabəsəsiylə iləlan təhriri-kütübi-nəfisə və mütalieyi əşari-səlisə eyləyərk imrari-vakt u saat eyləməktə bulunmuştur” [203, s.436]. Daha sonra şairin təvazökar və yerini bilən insan olduğunu vurğulayır: “Mümaileyh əshabi-mahviyətdən bir zati-səncidə-təbiət olup”.*

Türk təzkirəçilərinin Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə bağlı ədəbi-tənqidi düşüncələrini tədqiq etdiyimiz zaman bu qənaətə gəlirik ki, bu şairlərin çoxu Osmanlı imperiyasında hörmət qazanmış, sarayda, elmi və ədəbi mühitdə rəğbətlə qarşılanmışlardır.

III FƏSİL

TÜRK TƏZKİRƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ MƏDƏNİYYƏT TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Azərbaycan şairlərinin Osmanlı imperiyasına gəlmə səbəbləri və Osmanlı mədəniyyətinə töhfələri

Türk ədəbiyyatının mühüm bio-bibliografik qaynaqlarından olan Osmanlı təzkiyələri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən səhifələrini araşdırmaq, Osmanlı – Azərbaycan mədəni əlaqələrini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şəms Təbrizi, Gülşəni, Füzuli, Saib Təbrizi və digər şairlərimizin Osmanlı poeziyasına təsiri ədəbi əlaqələrimizin mühüm məqamıdır. Osmanlı şairləri arasında Nizami Gəncəvi və Füzuli təsiri daha güclü hiss edilmişdir.

Türk təzkiyələrində xatırlanan azərbaycanlı şairlərin sayı 69-dur. Təzkiyələrdə haqlarında məlumat və əsərlərindən örnəklər verilən bu şairlərdən 36 nəfərinin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi irsi tədqiqatlarımıza qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməmişdir. Bu şairlərin böyük əksəriyyətini mühacir şairlər təşkil edir.

Osmanlı imperiyasında tanınmış, məşhurlaşmış Azərbaycan şairləri dedikdə, divan tərtib etmiş, ədəbi prosesə təsir göstərmiş, şeirlərinə nəzirələr yazılmış, əsərlərinin çox sayda əlyazmaları olan, təzkiyəçilər tərəfindən ağız dolusu təriflənən, saraya yaxın olan şairləri nəzərdə tuturuq.

Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələrini dəyərləndirdiyimiz zaman XV-XVI əsrlərdə çox önəmli əsərlər ortaya qoyan 30-dan artıq Azərbaycan şairini Osmanlıda görmək mümkündür. Məsələn, Gülşəni, Həbib, Süruri, Bəsiri, Hafiz, Cəlili və b. Məlum olduğu kimi, XVI əsr Osmanlı ədəbiyyatının qızıl dövrüdür. Şairə və şeirə dövlət səviyyəsində verilən yüksək dəyər ədəbiyyatın inkişafına səbəb olmuşdur. Cazibə mərkəzi olan Osmanlıya müxtəlif səbəblərlə gedən və ya aparılan Azərbaycan şairlərini görürük ki, bu şairlər rəğbətlə qarşılanmış və ədəbi prosesə təsir göstərmişlər. Məsələn, Osmanlı sultanlarının mədhinə “Şahnəmə” yazmaq azərbaycanlı şairlərə (Arifi, Əsiri və b.) tapşırılırdı.

Səlcuqların Anadolunu fəth etməsindən sonra XVI əsrə qədər Osmanlıdakı elmi, ədəbi, mədəni fəaliyyətlərdə daim Azərbaycandan, İrandan, Orta Asiyadan gələn və ya dəvət olunan alimlərə, ədiblərə və s. xüsusi ehtiyac duyulmuşdur. Osmanlı imperiyası XVI əsrdə öz qüdrətinin zirvəsinə çatdığı üçün şairləri, o cümlədən Azərbaycan şairlərini himayə edirdi. XVI əsr ərzində Osmanlı dövləti bütün İslam aləminin elm və mədəniyyət baxımından ən əhəmiyyətli mərkəzinə çevrilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycan şairlərinin və sənətkarlarının Osmanlıya gətməsində Səfəvi – Osmanlı müharibələrinin də böyük rolu olmuşdur. Səfəvilərdən siyasi və ideoloji səbəblərdən narazı olan şairlər Osmanlıya üz tuturdular. Eyni zamanda, Osmanlıların yürüsləri zamanı Azərbaycandan aparılan şairlər Osmanlı ərazisində fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

Siyasi və iqtisadi amillər XVII-XVIII əsr Osmanlı ədəbiyyatı üzərində də izini buraxmışdır. Qaynaqlardan aldığımız məlumata görə, XVIII əsrdə Osmanlıdakı şair sayı ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Amma bunların arasında məşhur şair və ya ədəbi məktəb yaratmış şair deyə biləcəyimiz ədiblər çox azdır. Bu mənərə XVII-XVIII əsrlərdə Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə də təsirsiz ötürülməmişdir. Sarayın şairləri əvvəlki kimi himayə etməməsi ucbatından Azərbaycan şairlərinə, demək olar ki, ehtiyac olmamışdır. 1639-cu ildən sonra Səfəvi – Osmanlı müharibələri dayanır. Bu səbəbdən, Səfəvilərdən gələn və ya gətirilən şairlərin sayı da azalır. XVII əsrdə Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ədəbiyyatında aktiv görünməmələrini, bu amillə də bağlaya bilərik.

Bundan əlavə, XVI əsrdə hələ yeni qurulmuş Səfəvi dövlətinin rəsmi ideologiyasına qarşı müxalif olan cərəyənlər zaman keçdikcə zəiflədilmiş və yeni rəsmi ideologiyaya uyğunlaşmağa məcbur qalmışdılar. Cəmiyyətdəki ideoloji müxalifətin zəiflədilməsi Osmanlıya köçən beyin axınının azalmasına gətirib çıxarmışdır. XVII-XVIII əsrlərdə Osmanlıya mühacirətin azalması ədəbi əlaqələrdə də tənəzzül yaratmışdır. Lakin hər iki tərəfdə yayılan və sevilən “Koroğlu” dastanı və başqa folklor nümunələri bu baxımdan istisnalıq təşkil etməkdədir. Bu səbəbdəndir ki, sözü gedən

mərhələdə Azərbaycan və Osmanlı divan ədəbiyyatları arasında ədəbi əlaqələrin zəifləməsini şifahi xalq ədəbiyyatına şamil edə bilmərik.

XVII-XVIII əsr Osmanlı təzkirələrində Məşrəbi, İzzi, Feyzi, Saib Təbrizi, İshaq Zəncani, Kamil İshaqzadə, Arifi və b. kimi 11 Azərbaycan şairinin adlarına rast gəlirik. Bunlardan sadəcə Saib Təbrizi və İshaq Zəncaninin nisbətən məşhur olduğunu deyə bilərik.

XIX əsrdə Azərbaycanın Çar Rusyası tərəfindən işğalı və Cənubi Azərbaycandakı iqtisadi çətinliklər səbəbindən şairlərin Osmanlı imperiyasına köçmə prosesi sürətlənmişdir. Bu dövrdə 17 Azərbaycan şairini Osmanlıda görürük. Onların əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş şairlərimizdir.

XIX əsrdə Osmanlıda yaşayıb-yaratmış şairlər içərisində Seyid Həmzə Nigari, Müəllim Feyzi, Rüşdü Əfəndi, Əbdi, Səbati, Rəmzi, Fateh və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Bu şairlər yaşadıkları dövrdə ədəbi mühit tərəfindən rəğbət görmüş, əsərlərinin böyük qismi nəşr olunmuş (kitab nəşrinin geniş yayılmadığı bir dövrdə), dövrü mətbuat orqanları və jurnallarda şeir və ədəbi yazıları dərc edilmişdir.

Osmanlı mənbələri üzərində apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq, XV-XVI əsrləri Türkiyə – Azərbaycan ədəbi əlaqələri baxımından zirvə dövrü adlandırmaq bilərik. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə müxtəlif coğrafiyalardan gətirilən beyin köçünün köməyi ilə sağlam təməllər üzərində elm, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına rəvac verən Osmanlı imperiyası XVII-XVIII əsrlərdə mühacirlərin Osmanlıya gəlməsində o qədər də maraqlı olmamışdır. Bu baxımdan XVII-XVIII əsrlər Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin ən zəif dövrüdür. Əgər XVI əsr təzkirəçiləri öz əsərlərində bəhs etdikləri Azərbaycan şairlərini uzun-uzadı cümlələrlə tərifləyirdilərsə, XVII-XVIII əsrlərdə onsuz da az olan Azərbaycan şairlərini əsasən bir-iki cümlə ilə təqdim etməklə kifayətlənmişlər.

XIX əsrdə Azərbaycan şairlərinin bir çoxunun Osmanlıda diqqətəlayiq fəaliyyətləri nəzərə çarpmaqdadır. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Osmanlıda nəşr olunmuş qəzet və jurnallar Osmanlı – Azərbaycan ədəbi əlaqələri baxımından çox əhəmiyyətli mənbələrdir. Günümüzədək ədəbi əlaqələrimiz baxımından araşdırılmamış

Osmanlı mətbuatı hazırda tərəfimizdən öyrənilməkdədir. Bundan əlavə, XIX əsərdə Azərbaycan mədəniyyətini Osmanlıda uğurla təmsil edən Azərbaycan şairlərinin Osmanlı əlifbasında nəşr olunmuş əsərləri ilə Azərbaycan oxucusu bu gün tanış deyildir. Bunların Azərbaycanda nəşr olunması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir.

XV-XIX əsrlər arasındakı Azərbaycan – Osmanlı ədəbi əlaqələri, bu və ya digər mərhələlərinin güclü və ya zəif olmasına baxmayaraq, davamlı xarakter daşmışdır.

XV-XVI əsrlərdə bir çox Azərbaycan şairi, rəssam və alimləri Osmanlı torpaqlarına köçmüşdür. Bunların bir hissəsi öz ölkələrində baş verən siyasi hadisələrlə razılaşa bilmədiklərindən vətənlərini tərk edir, bir hissəsi isə zorla köçməyə məcbur edilir, bəziləri isə cazibə mərkəzi olan Osmanlıda yaşayıb-yaratmaq üçün gedirdi. XV əsrdə Hamidi, XVI əsrdə Süruri, Şahi, Həbib, Xəlil, Matəmi, Arifi, Qasımi, Gülşəni, Bidari, Səhabi, Pənahi, Hafiz, Xəlifə, Əsiri, Mir Qədri kimi şairlər Türkiyəyə köçüb, yaradıcılığının müəyyən dövrünü orada davam etdirmişlər [2, s.46]. Bu sənətkarların çoxu böyük hörmət qazanmış, yeni mühitin diqqətini cəlb etmiş və Osmanlı ədəbiyyatına təsir göstərmişlər. Bəhs olunan bu azərbaycanlı şairlər haqqında məlumatı Osmanlı təzkirələrindən almaq mümkündür. Akad. H.Araslı bu xüsusa toxunaraq yazır: *“Bu şairlərdən (Türkiyəyə köçmüş azərbaycanlı şairlər - V.M.) çoxunun əsərləri itib-batmış, bir hissəsi başqa şairlərə istinad edilmiş, yalnız xatirələri təzkirələrdə saxlanmışdır. XV-XVII əsrdə yazılmış Türk təzkirələrində bu şairlərin əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Biz təzkirələrin verdiyi məlumata və təzkirədə təsadüf edilən nümunələrə əsaslanaraq, bu şairlər haqqında fikir söyləyə bilərik”* [2, s.46].

Fateh Sultan Mehmed (1451-1481) və Yavuz Sultan Səlim (1512-1520) dövründə başqa ölkələrdən İstanbula axan beyin köçü yerli sənətkarları və şairləri narahat edirdi. Ləali Tokatdan olsa da, Sultan Məhəmməd dövründə Əcəmə gedib orada təhsil almış, daha sonra Ruma qayıdıb əcəmli kimi sultanın xidmətinə daxil olmağa nail olmuşdu. *“Məgər ol zamanda tayifeyi-Əcəmə qayətdə rəğbət ü hörmət ü riayət var imiş və anı eşidüb, füzəlayi-Əcəmdən vilayəti-Ruma çox kamil-vücut kiməsnə gəlür imiş”*. Lakin axırda onun əcəmli deyil, rumi olduğu üzə çıxmış və onu padşahın xidmətindən uzaqlaşdırmışdılar. O da bu barədə aşağıdakı beytləri demişdi:

Olmaq istərsən etibarə məhəll,
Ya Ərəbdən, yaxud Əcəmdən gəl.
Əcəmin hər biri çün Ruma gəlür,
Ya vəzarət, ya sancaq uma gəlür.
Rumda kəllələnməsünmi Əcəm,
Oldı bu izzət ilə çün əkrəm [269, s.473-474].

Şair Məsihi zamanında Əcəm şairlərinə daha çox qiymət verildiyini bu beyti ilə bəyan etmişdir:

Məsihi, göydən ensən, sənə yer yox,
Yürü gəl ya Əcəmdən, ya Ərəbdən [245, s.426].

Prof. C.Kurnaz bu problemin başqa bir tərəfinə diqqət çəkərək yazır: “*Şərq ölkələrindən gələn şairlərə göstərilən bu maraq, bəzi Osmanlı şairlərinin özlərini “şərqli” göstərmələri kimi qəribəliklərə səbəb olmuşdur*” [265, s.45].

Akademik H.Arslı XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan şair, rəssam və alimlərinin Türkiyəyə köçdüyünü yazır və bu məqama xüsusi olaraq toxunur: “*...həmin şair, rəssam və alimlər bu mühitdə o qədər hörmət qazanmışlar ki, həmişə saraylarda şahnamələr yazmaq “əcəm” adlanan bu sənətkarlara tapşırılmış, bu da yerli şairlərin həsədinə səbəb olmuşdur*” [2, s.47].

“Mühacirət” sözü ərəbcə “hicrət” kökündən yaranmış və “köçmək” mənasında istifadə olunur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində termin bu şəkildə izah edilmişdir: “*Siyasi, iqtisadi və ya dini səbəbdən məcburi və ya könüllü olaraq öz vətənini tərk edib başqa ölkəyə köçmə*”. Hüquqi termin olaraq “*Mühacirət – yaşamaqda olduğu ölkədən başqa bir ölkəyə uzun və ya qısa müddətli yaşamaq üçün getmək*” mənasını ifadə etməkdədir. Mühacirət ədəbiyyatı dedikdə, şair və ədiblərimizin siyasi, ideoloji təzyiqlər, həmçinin sosial-iqtisadi çətinliklər səbəbilə vətəni tərk edərək Osmanlı dövlətində yaratdıqları mərhələni nəzərdə tuturuq. Mühacirət ədəbiyyatı anlayışı sadəcə siyasi mühacirətlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Rus və ya Avropa ədəbiyyatındakı mühacirət anlayışının formalaşdığı tarixi şəraitlə müsəlman Şərqində meydana gəlmiş mühacirət hadisəsi fərqli xarakter daşmışdır.

Prof. B.Əhmədli mühacirətin tarixi, ictimai-siyasi şərhinin müxtəlif zamanlarda insanların toplusu, ya da tək-tək bir yerdən (kənüllü, ya məcburi) başqa yerə köçməsi ilə müəyyən olunduğunu yazır, bu köçü (mühacirəti) doğuran müəyyən ictimai, siyasi, iqtisadi amillərin əsas şərtlərdən olması fikri üzərində durur [18, s.19]. Alimin tədqiqatlarında Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı geniş şəkildə işıqlandırılmış, təşəkkülü və problemləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı heç də XX əsrin əvvəllərində yaranmamışdır. Sadəcə Osmanlı imperiyası ərazisində yaranıb inkişaf edən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı XV əsrdən başlayır. Bu səbəbdəndir ki, ədəbiyyatımızın bu araşdırılmamış səhifələri üzərində tədqiqata ehtiyac duyulmaqdadır. Akad. İ.Həbibbəyli bu mövzunun aktuallığı və gərəkliliyinə toxunaraq yazır: *“Müasir mərhələdə Azərbaycan mühacirətinə, onun keçdiyi çətin və keşməkeşli yola, mühacirət ədəbiyyatına tam, bütöv halda, kompleks şəkildə yanaşmaq, ona obyektiv qiymət vermək, problemləri, ziddiyyətləri də göstərmək şərt ilə məhdudiyyətləri də aradan qaldırmaq lazımdır”* [23, s.7].

Osmanlı imperiyası dövründə Osmanlıya müxtəlif səbəblərlə köçmüş Azərbaycan şairlərinin bir çoxunun yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi böyük rəğbət və hörmət gördüyünü təzkiyəçilər də qeyd etməkdədirlər. Onların tutduğu vəzifələr bunu sübut edir. Aşağıdakı cədvəl Azərbaycan şairlərinin vəzifə və peşələrini açıq şəkildə göstərməkdədir:

Cədvəl 3.1.Mühacir şairlərin Osmanlıdakı vəzifə və ya peşələri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Vəzifə və ya peşələri
XIV	1. Nəsimi	Təriqət şairi
XV	2. Gülşəni	Şeyx, şair
XV	3. Qəribi	Mütəvəlli, şair
XV	4. Xəlili	Şeyx, şair
XV	5. Niyazi	Şair
XV-XVI	6. Haşimi	Saray şairi, qazı
XV-XVI	7. Həbibbi	Şair
XV-XVI	8. Süruri	Şair
XVI	9. Arif Çələbi	Saray şahnaməçisi
XVI	10. Bəsiri	Şair
XVI	11. Bidari	Şair
XVI	12. Cəlili	Şair
XVI	13. Dərviş Səfi	Mövləvi şeyxi, şair
XVI	14. Eysi	Sultan divanı katibi, şair
XVI	15. Əbdi	Mövləvi şeyxi, şair

XVI	16. Hafiz	Şair, xəttat, müdərriş
XVI	17. Hakimi	Rumeli bəylərbəyisi Mehmed paşanın müəllimi, şair
XVI	18. Həmdəmi	Şair
XVI	19. Xəzani	Sarayda şahnaməci, nəqqaş, xəttat, şair
XVI	20. Lütfi	Şair
XVI	21. Məhəmməd Əmin	Sultan Bayəzid vəqfində mütəvəlli, şair
XVI	22. Nəbati	Mütəsəvvüf şair
XVI	23. Nütqi	Sultan Murad məclislərinin iştirakçısı, şair, qissəxan
XVI	24. Pənahi	Saray nəqqaşbaşısı, şair
XVI	25. Səhabi	Saray şairi
XVI	26. Şah Qasım	Saraya yaxın şair
XVI	27. Şahi	Şair
XVI	28. Şəmsi	Şair
XVI	29. Zehni	Şair, xəttat, musiqiçi
XVI-XVII	30. Məşrəbi	Şair
XVI-XVII	31. Elmi	Şeyx, şair
XVII	32. İzzi	İstanbulda nədim, şair
XVII	33. Feyzi	Müdərriş, Hələb qazısı, şair
XVII	34. Nasira Dədə	Mövləvi şeyxi, şair
XVII	35. Saleh Zühuri İshaqzadə	Müdərriş, Qalata, Bursa qazısı, şair
XVII	36. İshaq bin Həsən Zəncani	Şair
XVII-XVIII	37. Arif İshaqzadə	Qazi, müdərriş, xəttat, şair
XVIII	38. Kamil İshaqzadə	Qazi, xəttat, şair
XVIII	39. Əli Misli İshaqzadə	Xəttat, şair
XVIII-XIX	40. Bahar	Üsküdar qazısı, şair
XIX	41. Bəhayi	Bəyazid kitabxanasında kitabxanaçı, xəttat, şair
XIX	42. Əbdi	Katib, şair
XIX	43. Fateh	Divani- hümayun katibi, şair
XIX	44. Feyzi Əfəndi	Roberto kolleci, Qalatasaray Məktəbi-Sultanisi müəllimi, şair
XIX	45. Məhvi	Xəttat, şair
XIX	46. Seyid Nigari	Təriqət şairi
XIX	47. Kami	Diplomat, məmur, şair
XIX	48. Kəşfi bəy	Məmur, şair
XIX	49. Rəmzi Baba	Şair
XIX	50. Rüşdi paşa	Osmanlı sədrəzəmi, şair
XIX	51. Sayi Əfəndi	Mətbəəyi-Amirədə II müdir, oymaçı, şair
XIX	52. Səbati	Türbədər, şair
XIX	53. Səburi	Divan katibi, şair
XIX	54. Fərəcullah Əfəndi	Kitabçı, tacir, şair
XIX	55. Yusif Əfəndi	Katib, şair

Cədvəldən də aydın olur ki, Osmanlıda yaşayan azərbaycanlı mühacir şairlərin bir çoxu şahnaməci, mütəvəlli, saray şairi, divan katibi, nəqqaşbaşı, nədim, qazi, mü-

dərris, divani-hümayun katibi, diplomat və s. kimi önəmli vəzifələrə layiq görülmüşlər.

Osmanlı ölkəsində Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri tərkibinə daxil olan Azərbaycandan, İran və s. ərazilər “Əcəm” adı altında ümumiləşdirildiyindən, Azərbaycandan gələn şairlər bir çox hallarda Osmanlı təzkiyələrində “əcəmli” kimi təqdim olunurdular.

Aşiq Çələbinin “Məşairüş-şüəra”sının Xəyali Çələbi maddəsində Osmanlı sultanlarının əcəm sənətkarlarına yüksək qiymət verdiyini ortaya qoyan mühüm məlumatlar yer almaqdadır. Aşiq Çələbinin verdiyi məlumata görə, Osmanlı saray şairi Xəyali, Sultan I Səlimin Səfəvi dövlətinə qarşı 1514-cü ildə Azərbaycana etdiyi yürüşdən sonra sarayda kədərli halda oturduğunun şahidi olmuş və bunun səbəbini soruşmuşdur: *“Füzəladan mərvidür ki, Sultan Səlimi-mərhum bir gün diyari-Əcəmdən gəldüğündən sonra əsnayi-müsaibətdə qəmgin və səfahəti-cəbinün pür-çin ü kin görüb, ayineyi-xatiri-atirlərinün girdi-məlalindən və təbi-şəriflərinün səbəbi-İnfialindən sual idər”*. Onun cavabında Sultan Səlim Əcəm sənətkarlarının Rum sənətkarlarından üstün olduğunu vurğulayır və bu səbəbdən narahat olduğunu deyir: *“Əcəmə varduq, qəvabili-Əcəmi Ruma sürdük. Hər hirfətün sahibi-həzllərin belə gətirdük. Qərazüm buydı ki, Rumun qəvabili Əcəmə qalib olalar və zayi ü hirfətdə məratibi-aliyə bulalar. İşidirüm ki, xalq yinə Əcəm ustadlarına müraciət idərlərimiş. Rumilərə müraciətdən ar u həmiyyət idərlərimiş. Cümlədən şətrənc nə cüzi nəsnədür annı Rumda bir kimsə mümarəsət idüb Əcəm şətrəncbazlarına müqavimət idəcək dənli məşq etməyə?! Siyahca Əcəmi birikür və anı qatili-tiği-həsəd etmək üçün bir qılıcın dəgər biz şahı mat itdügümüz gibi anı mat idər bir kimsənə bulunmaya”*[245, s.866].

Məlumdur ki, Osmanlılar Səfəvi dövlətinə və onun əhalisinə əcəm deyirdilər. Burada Sultan I Səlim Əcəm səfərindən və Əcəm sənətkarlarından bəhs edərkən, şübhəsiz ki, Azərbaycanı nəzərdə tutmuşdur. Çünki 1514-cü ildə Səfəvi hökümdarı Şah İsmayıl müharibədən sonra Sultan Səlim xeyli sayda bacarıqlı Təbriz sənətkarını ailələri ilə birlikdə zorla İstanbula aparmışdı. Müxtəlif mənbələrdə bu sənətkarların sayının yüzlərlə, hətta minlərlə olduğu qeyd edilmişdir [372 a, s.119].

Təzkiyədəki dialoqdan görüldüyü kimi Sultan Səlim Əcəm ustalarının Osmanlı sənətkarlarından daha qabiliyyətli olduğundan şikayət etmiş, fəqət Xəyali, sultanın könlünü alaraq, Osmanlı sənətkarlarına yüksək dəyər vermişdir: *“Padişahum! İstanbul sayeyi-dövlətündə manəndi-Təbrizdür və qəvabili-Rumdan necə kiməsnələr rəvişi-ərbabi-hərfi-Əcəmi vərziş itməgə növ-həvəs və səbük-xizdür. Təliqnüvisləri qabiliyyəti-Xuda dadı ilə Əcəm divanisin nəsx yolına gitmişdür. Rum rəssamları Əcəm nəqqaşların rəng-pəzir itmışlərdür. Təkyəcilər Əcəmlərin təkyəsin başlarına oldurduq diyü fərahdan tacların gögə qondurdılar. Qəzzazlarımız Əcəm qəzzazlarına rəşk ilə yeldən dügmələr dikdirdilər. Xəyyatları sənəti-firəngidə rəh-növrədlüklər itdilər ki, Əcəm dərzilərində təkkələr giydürdilər. Xarratları Əcəm kəllə xuşkların çıxruğa çevirdilər. Aşçılar nə çaşnilər içirdilər. Halvacılar nə ağızları dadın virdilər. Əgərçi*

Misra

کس نه کويد که دوغ من ترش است

(Kimsə söyləməz ki, mənim ayranım turşdur)

diyü bir-birin yirdilər, amma ayrancularına yağ yoğurddanmı olur, yoğurd yağdanmı olur, bildirdilər. Sazəndələri kamançacılarınınun ağızlarından saqızın çəkdilər, əvvadlarınınun sinələrindən küllər yerinə dağı-həsrət yakub, yakıllarınınun otların əkdilər, həllacların pənbə gibi atdılar, bazarçılarının xəbərləri yoxkən ardlarından satdılar...”.

Bu söhbətində Xəyali Osmanlı təliqnevislərini, rəssamlarını, nəqqaşlarını, təkyəcilərini, qəzzazlarını, xəyyatlarını, aşçılarını, halvaçıların, ayrançıların, sazəndələrini, əvvadlarını (ud çalan), həllaclarını və s. əcəm sənətkarlarından üstün saymış və özünün də çox yaxşı şahmat oynadığını qeyd etmişdir. Xəyali özünün yaxşı bir şətrənc ustası olduğunu sərgilədikdən sonra *“həzrəti-xünkar ana nicə şahənə iltifatlar eylər, didüğün sözləri isbat eylə diyü buyururlar. Ol dəxi hirfətün kamillərinün və hər sənətün qabillərinün və pişvərlərinün karlarından və ustad işlərinün yadigarlarından nümunədar və kəndinün sidqi bə-didar olmağçün nümunələr gətürürlər. Padişah cümləsin xoş görürlər, kiminə ülüfə və kiminə bəxşiş və kiminə tərəqqilər ilə bəxşayış buyurub, kiseyi-amalları malla malamal olunca və cib ü damənləri nüqudi-uhudla toluca hər birini lütf ü kərəmə toyururlar”* [245, s.866-867]. Bu söhbətdən sonra

Sultan Səlim, Xəyalinin tərif etdiyi sənətkarları mükafatlandırır. Osmanlı ölkəsində Azərbaycan sənətkarlarının böyük sayğı gördüyü və onların hazırladıqları məhsullara tələbatın çox olduğu da yenə bu söhbətdən aydın olur.

Türk təzkirələrində xatırlanan Azərbaycan şairlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti Osmanlı ölkəsinə bu və ya digər səbəblə getmiş azərbaycanlılardır [285]. Sözügedən təzkirələri araşdırdıqda azərbaycanlı şairlərin siyasi hadisələr, maddi-sosial çətinliklər, təhsil almaq və səyahət etmək məqsədilə Osmanlı ölkəsinə getdikləri məlum olur. Bundan başqa, təzkirəçilər bəzi şairlərin ata-babalarının Azərbaycandan bu ölkəyə gəlmələri haqqında bilgi verirlər.

Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ölkəsinə gəlmə səbəbini aydınlaşdırmaq üçün təzkirəçilərin şairlər haqqında verdiyi məlumatları nəzərdən keçirək.

Siyasi səbəblə gedənlər. XVI əsr şairi Bəsiri elçi olaraq Osmanlı ölkəsinə gəlmişdir. Təzkirəçilər onun Uğurlu oğlu Məhəmməd Mirzənin xidmətində olduğunu, Uğurlu oğlu Əcəmə dönüb padşah olduqda mərhum Sultan Bayəzidə elçi olaraq göndərildiyini yazır [323, s.201-202; 269, s.189]. Anadoluya gəldiyi zaman Uğurlu oğlu bir hadisəyə məruz qalıb taxtdan endirildiyindən onun geriye dönməsi mümkün olmamış və evlənərək İstanbulda qalmışdır [177, s.105].

Eyşi (?-1576) təxəllüslü şairin atası din xadimi olmuşdur. Siyasi səbəblər üzündən Səfəvi dövlətini tərk edib Osmanlı dövlətinə sığınmış və Sultan divanında katib təyin olunmuşdur [199, s. 743].

Qınalızadə Həsən Çələbi və Əsrar Dədə, Əbdi təxəllüslü Azərbaycan şairinin Şah Təhmasib zamanında sünni məzhəblərinə olan təsir səbəbiylə Anadoluya və ya Misirə getdiyini yazır [199, s.630-631].

XVIII əsr şairi Feyzi (?-1656) Şamaxıda anadan olmuşdur. Əcəmə elçi göndərilən İncili Çavuş ilə birlikdə İstanbula gəlmişdir. Burada təhsil almış, daha sonra müdərrişlik etmişdir [292, 448].

Təzkirəçilər Hakiminin də siyasi səbəblər üzündən, daha doğrusu Şah İsmayıl iqtidara gəldikdən sonra sünnilərə qarşı başyalan təzyiqlər ucbatından Səfəvi dövlə-

tindən Osmanlı ölkəsinə gəldiyini və axırda Diyarbəkərdə məskunlaşdığını qeyd edirlər [199, s.308].

Qəribi isə Şah İsmayıl tərəfindən Osmanlı ölkəsinə elçi göndərilmişdir: *“Sultan Səlimi-mərhumun Əcəm səfərindən müqəddəm Şah İsmayıl tərəfindən risalətlə gəlüb”* [245, s.920].

Məhəmməd Əmin Şah Təhmasib zamanında vəzir olan Mirzə bəy Sabiqin oğludur. Atasının ölümündən sonra çıxan siyasi səbəblə məmləkətini tərk etmiş və Bağdadda getmişdir. İsgəndər Paşanın iltifatını qazanmışdır. Şah Təhmasib bunu eşitdikdə malını yağmalatdırmışdır. Bu səbəbdən Bəsrəyə, daha sonra Hindistana gəlmişdir. Şama gələrək Şam dəftərdarı Şeyx Kamaldan iltifat görmüşdür. Bundan sonra İstanbula gəlmiş və Sultan Bayəzid vəqfinə mütəvəlli təyin olunmuşdur [199, s.913].

Ağcaqoyunlu boyundan olan Nəbati təxəllüslü hürufi şair çox güman ki, əvvəllər Səfəvi şahlarına xidmət etmiş, şahın mədhinə şeirlər yazmış, daha sonra Osmanlı tərəfinə keçmişdir. 15 il macarlara əsir olmuşdur. Əsirlikdən çıxdıqdan sonra Niğboluya gəlmişdir [245, s.446].

Təzkiyəçilər Pənahinin Osmanlı ölkəsinə gəlmə səbəbi haqqında məlumat verməyərək, sadəcə Sultan Bayəzid zamanında Təbrizdən gəldiyini yazırlar: *“Sultan Bayəzidi-mərhum zamanında diyari-Əcəmdən - Təbrizdən gəlüb, Sultan Əhmədi-mərhum şahzadə ikən Amasyada asitanəsinə gəlüb, Sultan Səlimi-mərhumun cülusundan sonra İstanbula gəlüb, Sultan Süleymani-mərhum dövründə nəqqaşbaşı olmuşdu”* [245, s.199].

Səhabi Qanuni Təbrizi alınca Qədri Əfəndi Səhabini İstanbula gətirmişdir. *“Qədri Əfəndi, Molla Səhabinin hər mərifətə əhliyyət və hər qabiliyyətə mühalliyətin fəhm idüb, müsahibət idərək, Ruma gətürmüşdür”*.

Sultan Səlim Təbrizə gedərkən xocası Həlim Çələbi, Şah Qasımla tanış olmuş və onu İstanbula gətirmişlər [245, 791].

Osmanlı ölkəsində doğulmuş azərbaycanlı şairlər. Təzkiyələrdə adlarına rast gəldiyimiz şairlərin böyük qisminin ata-babası müəyyən səbəblə Osmanlı ölkəsinə gəlib, burada yaşamış azərbaycanlılardır.

Qınalızadə və Aşiq Çələbi, Arifinin atasının Əlqas Mirzənin nişançısı olduğunu və onunla birlikdə Osmanlı ölkəsinə gəldiyini yazır: *“Babası ərbabi-məarif və zürə-fayi-Əcəmdən hüsn-xəttə qadir qanunları üzrə yarlıq-nüvislikdə mahir olmağın, Əlqas Mirzə (Həzrətiylə) Ruma gəldükdə xidmət-i mir ü şahzadədən azadə olub...”* [199, s.619].

Cəlili XV əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairi Hamidinin oğludur. Hamidi Osmanlı ölkəsinə mühacirət edən azərbaycanlılardanandır. Təzkiyəçilər Cəlilinin əcəmli olduğunu bu şəkildə açıqlayırlar: *“Babası Əcəmdən gəlmiş Hamidi təxəllüsü ilə məruf qüdəmayi-ürəfadən imiş”* [245, s.233].

Haşiminin də atası Əcəmdən Ruma mühacirət etmişdir: *“Babası vilayəti-Əcəmdən mühacirət ilə daxili-mülkəti-Rum olub, bu dəxi övladi-rəsul və əhfadi-bətüldən olmaqla məxləsi-mərqumla mövsüm olmuşdur”* [199, s.1114].

Şirvanizadə Rüşdi də Amasyada doğulmuşdur: *“Şirvanizadə Məhəmməd Rüşdi Əfəndi üləmayi-mütəbəhhirindən və təbəqeyi-aliyyəyi-nəqşbəndi məşayixi-güzinindən Şirvani Şeyx İsmayil Siracəddin Əfəndi mərhumun sülbündən mədineyi-Amasyada bin iki yüz kırk beş salı hilalında qədəmnihadəyi-saheyi-vücuda olub”* [203, s.172].

Səbatinin atası Qəbələdən Qarsa köçmüş, onun vəfatından sonra Səbati Ərzuruma getmişdir [215, s.2135].

Sosial-iqtisadi səbəblər. Bəhayi təxəllüslü Azərbaycan şairinin işləmək üçün İstanbula gəldiyini Mahmud Kamal İnal təzkiyəsindən öyrənirik: *“Pədəri, sənətiylə keçinir və ailəsi kəsir olduğundan kəsbi-məişət üçün əniştəsi Məhəmməd İsmayil Ağanın rəfaqətiylə Tiflisə gedib doqquz ay sonra avdat eylədi. 1310 / 1892-93 də İstanbula gəldi”* [212, s.251].

Təhsil almaq üçün gələnlər. Əbdi İstanbula təhsil almaq üçün gəlmişdir: *“İstanbula gəlib təhsil-i elm etdikdən sonra Belqrad mühafizi Səlim, Harburt valisi Xosrov paşaların kitabətlərində, Hələb valisi Mustafa Məzhər Paşanın divan kitabətində xidmət etmişdir”* [212, s.33].

Feyzi təhsil almaq üçün o zamanlar Osmanlı ərazisi olan Bağdada getmişdir. *“1276 [1859-1860]-da Nəcəfə əzimətlə – İran gəncləri üçün o zaman Darülfünun hök-*

mündə bulunan mədrəsəyə daxil oldu. İkmali-təhsildən sonra fərizəyi-haccı əda etdi. Təbdili-hava üçün Misirə gedən füzəlayi-vüzəradan Sami paşaya müləki oldu. Paşa, İstanbula avdətində birlikdə gətirdi və konağına müsafir etdi” [212, s.646].

Hafiz qardaşı ilə təhsil almaq üçün Ruma gəlmişdir. *“İkisi bilə elmi ilə şöhrəyi-diyar və məqbuli-üləmayi-əsr ü məvaliyi-kibar olmuşlardır” [245, s.296].*

Xəlilinin də Ruma gəlmə səbəbi burada təhsil almaq olmuşdur: *“Əsər ü əzmanda Sultan Məhəmməd Xan Qazi dövründə cavanlığı zamanında İznəq nam qəsəbəyə gəlüb, təhsil-i elmə məşğul ikən...” [269, s.250].*

Şamaxıda doğulub boya-başa çatmış İzzi İstanbula təhsil almaq üçün gəlmişdir: *“İqlimi-irfan və şəhri-Şirvandan zühur edib İstanbula gəlib, təhsili-mərifət və fənni-inşada kəsbi-məharət etməklə dövləti-aliyyəyi-Osmaniyyədə bəzi kibarın katibi və nədim ü müsahibi... olub” [292, s.399].*

Seyid Nigari, Mövlana Xəlid Bağdadinin şöhrətini eşidərək Osmanlı ölkəsinə gəlir, daha sonra Amasyaya gələrək, Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvaniyə mürid olur. Bir müddət sonra vətənə qayıtsa da, ikinci dəfə siyasi səbəblər üzündən Osmanlı ölkəsinə mühacirət etməli olur [215, s.1627].

Səyahət məqsədilə gələnlər. Şair Əhdinin “bir dostu ilə İstanbula gəldiyini və bir müddət burada yaşadığını, görkəmli şəxsiyyətlər, alim və şairlərlə yaxından tanış olduğunu, Osmanlı ölkəsində topladığı məlumatlar əsasında “Gülşəni-şüəra” adlı təzkirəsini tərtib etdiyini” təzkirələrdən öyrənirik.

Həbib *“Diyari-Əcəmdən Sultan Bayəzid zamanında Ruma gəlmiş pərgarvar nöqtəyi-cahanı ayağı altına almış, aləmi səyahət eyləmiş, əhli-elm ü mərifət kiməsnə idi” [199, s.287].*

Nütqi Şirvanda anadan olmuşdur. Səyahət üçün Osmanlı ölkəsinə getmiş və orada qalmışdır: *“Hilali-vücudi üfüqi-vilayəti-Şirvandan zahir ü əyan olub, badi-səba gibi vihad ü tilal və səhab-misal hizbat ü cibaldə püyan və ənhar-girdari-gülistani-cahanı seyran idərək, Darüs-səltənətül-aliyyəyə ki...” [199, s.1044].*

Saib Təbrizi (1601-1676) gənliyində Həcc ziyarətinə getmiş, dönüşdə Osmanlı dövlətinin bəzi şəhərlərini gəzərək İsfahana gəlmişdir [202, s.283].

Sayi (1803-?) təxəllüslü şair İstanbulla səyahət tərifi ilə gəlmişdir.

Bəzi şairlərin Osmanlı ölkəsinə gəlməsi haqqında bilgi verilsə də, səbəbinə aydınlıq gətirilməmişdir. Məsələn, Məhvi *“ələl-təriqüs-səyahət iki yüz altmış üç tarixlə-rində Dər-səadətə müvəssülət eyləyüb”*. Və ya Nəsimi *“Murad xan Qazi dövründə Ruma gəlmişdir”*.

Təzkirəçilər bəzi Azərbaycan şairlərinin isə sadəcə “əcəmli” olmasını qeyd etməklə kifayətlənmişlər. Məsələn, *“Bəsiri: əcəmdir. Uğurlu oğlu Məhəmməd Mirzə-nin xidmətində olmuşdur”*. Hafiz *“Diyari-Əcəmdən qarındaşı Quqla Əcəm ilə gəl-mişdür”*.

Təzkirəçilər bəzi şairlərin gəlmə səbəbini açıq şəkildə qeyd etməmişdir. Məsələn, Dərviş Səfinin Osmanlıya getmə hekayəsi belədir. Sultan Səmai, Mövlana “Divan”ını gətirmək üçün Azərbaycana gəlib, Şah İsmayılın məclislərində iştirak edir və buradan qayıtdıqda Dərviş Səfini də özü ilə Osmanlı ölkəsinə aparır.

Türkiyəyə köçmüş Azərbaycan şairləri Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında mühüm rol oynamış, müxtəlif elm və sənət sahələrində bacarıqlarını nümayiş etdir-mişlər. Osmanlı sultanları bu şəxslərə himayə göstərmişlər. Səhinin yazdığına görə, II Məhəmməd *“Əcəmdən mərifətli kimsələri aratur, buldurur və qorur, gözətirdi”* [323, s.44]. Və ya Həmdi Çələbi Azərbaycan alimi Şeyx Məhəmməd Sührəvərdinin nəslin-dən idi və Akşəmsəddinin oğlu idi [245, s.314].

Vaxtilə Ağqoyunlu Sultan Yaqubun sarayında çalışmış musiqiçi Ustad Zeyna-labidin Əcəmdən Ruma getmiş, Şahzadə Qorqudun xidmətinə daxil olmuşdur [245, s.108-109].

Azərbaycanlı Səbati “Kimyayi-səadət”i Sultan Süleyman üçün tərcümə etmişdi.

Azərbaycanlı şair Arifinin atası Dərviş Çələbi Səfəvi xidmətində olmuş, Şirvan valisi olan Səfəvi şahzadəsi Əlqas mirzənin nişançısı vəzifəsində çalışmışdı və onun-la birlikdə Ruma gəlmişdir. O, maarifli bir adam olub, divani xətti ilə yarlıq (fərman) yazmaqda mahir bir şəxs idi [64]. Arifinin özü şairliklə bərabər, həm də tarixçi olmuş, nəzmlə Osmanlı tarixinə dair əsərlər yazmışdır. O, Sultan Süleymanın sifarişi ilə Osmanlı dövlətinin başlanğıcından etibarən “Təvarixi-Ali-Osman” adlı 60 min

beytlik bir əsər yazmış, həmçinin Süleyman paşanın Hindistana səyahətindən bəhs edən 2 min beytlik poema qələmə almışdır [245, s.558]. O, nəqqaşlıq sahəsində də usta bir şəxs idi. Maraqlıdır ki, Osmanlı sarayında nəqqaşbaşı vəzifəsini tutan digər bir azərbaycanlı – Təbrizli Şahqulu Pənahi onu qısqanmışdır. Qanuni Süleymanın nəqqaşbaşısı Şahqulunun məharətini Aşiq Çələbi xeyli tərifləyir və onun istedadını Mani və Behzaddan üstün tutur.

Mir Barmaqsız ləqəbli Mir Hüseyn Qəribi şair olmaqla yanaşı, həm də din alimi və təliqnevis idi.

Bəhayi şairliklə yanaşı, həm də mahir xəttat olmuşdur. O, xəttatlığı Türkiyəyə köçməzdən öncə, hələ Təbrizdə olarkən mənimsəmiş və təliq, nəstəliq, şikəstə və nəsx-i ərəbi xətlərində gözəl yazmağı öyrənmişdi. O, həm də musiqişnas idi və muğamatı yaxşı bilirdi [212, s.251].

Aşiq Çələbi, bərdəli Hafizin Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə”sini türkcə tərcümə etdiyini yazır.

Əcəm əsilli şair Bəşarət Şəmsi Ədirnədə yaşayırdı və müəmma deməkdə mahir idi. Aşiq Çələbi və Qınalızadə təzkirəsində onun Əmri ilə münasibətlərindən söz açılır [199, s.158-159].

Qarabağlı İshaq Əfəndinin “məşhuri-afaq” olduğu qeyd edilmişdir. Onun nəslindən olan Kamil İshaqzadə şahmat və xəttatlıqda mahir idi [311, s.254].

Qarabağzadə İbrahim Əfəndi 1180-ci ilin şəvval (1767-ci ilin mart) ayına qədər Səkbən Əli mədrəsəsində vaiz olmuş, daha sonra onu Mehmed Samih əvəz etmişdir [311, s.156].

XIX əsr təzkirəçisi Fatin, Şeyx Siracəddin Şirvaninin məşhur Nəqşbəndi şeyxlərindən olduğunu bildirir.

Osmanlıya köçmüş bir çox azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığında doğma dilin təsiri duyulurdu. Mahmud Kamal İnal, Rəmzi Babadan bəhs edərkən onun “Azərbaycan şivəsində” yazdığını və Türkiyədə bu şivəyə “tutqun (vurğun) olanların” olduğunu qeyd edir.

Osmanlı təzkirələrində verilən məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, azərbaycanlı şairlər yalnız Osmanlı poeziyasının tərəqqisinə xidmət etməmiş, həm də musiqiçi, tərcüməçi, xəttat, tarixçi, nəqqaş, ilahiyyatçı, şahmatçı və s. sənət sahibləri kimi Osmanlı mədəniyyətinə töhfələr vermişlər.

Azərbaycanlı mühacirlərin Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında oynadığı rol haqqında dövrün şüəra təzkirələrində çox maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar yer almışdır.

3.2. Türk təzkirələri Azərbaycan tarixi və mədəni həyatı haqqında

Türk təzkirələrində XV əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərindək Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixi ilə əlaqədar bir sıra kiçik, systemsiz, lakin dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Qeyd edək ki, təzkirələrdəki bu məlumatlar indiyə kimi öyrənilməmişdir.

Hələ XVI əsr təzkirəçilərindən Səhi, Lətifi, Qınalızadə Həsən Çələbi, Aşiq Çələbi, Bəyani şairlərdən bəhs edərkən tariximizlə bağlı bəzi məlumatlar vermişlər. Xronoloji baxımdan yanaşsaq, Osmanlı təzkirələrində ilk olaraq Ağqoyunlu dövləti haqqında bəzi bilgilərin mövcud olduğunu görürük. Məsələn, Lətifi, Osmanlı sultanı II Mehmed Fateh və Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən arasındakı diplomatik münasibətlərin kiçik bir nüansına toxunur. O, Osmanlı şairi, elm və dövlət xadimi Nişani Mehmed paşadan bəhs edərkən “*Sultan Mehmed xan Qazi canibindən diyar-i Əcəm sərdarı Uzun Həsənə irsal u işal olunan məktubi-mərgubi bu imla və inşa itmişdür*” deyə qeyd edir [269, s.528]. Məlumdur ki, türk dünyasının iki qüdrətli hökmdarı olan Uzun Həsən və Mehmed Fateh arasındakı münasibətlərdə gərginlik hökm sürmüş, bu hətta 1472-73-cü illərdə müharibəyə gətirib çıxarmış və eyni zamanda, tərəflər arasında intensiv diplomatik yazışmalar olmuşdur [21, s.30-54].

XVI əsrin digər təzkirəçisi Aşiq Çələbi Uzun Həsənin oğlu olan Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun (1478-90) tarixi haqqında Xacə Mollayi-İsfahaninin bir əsər yazdığını, orada onu mədh etdiyini bildirir [245, s.99]. Burada adı çəkilən Xacə Mollayi-İsfahani “*Tarix-i aləmara-yi Əmini*” əsərinin müəllifi Fəzlullah ibn Ruzbehan Xuncidir [372].

Aşıq Çələbi Sultan Yaqub Bayandurinin “Əcəm sultanlarının yeganəsi” olduğunu yazır, onun boy-buxunlu və yaraşığı bir gənc olduğunu göstərir. Təzkiyənin şərhinə görə, Əcəm mövlələrindən Qazı İsa Savəci çox arif və ziyalı bir şəxs olub, Sultan Yaqubun xocası idi və hökmdarın yanında böyük hörmət sahibi idi.

1501-ci ildə Şah İsmayılın rəhbərliyi ilə yaradılmış Azərbaycan Səfəvilər dövləti xalqımızın dövlətçilik tarixinin şanlı bir səhifəsini təşkil etmişdir. Lakin təəssüf ki, Osmanlı təzkiyəçiləri Səfəvi – Osmanlı münaqişəsi üzündən bu dövlətə antipatiya ilə yanaşmış və öz əsərlərində Səfəvilərə və onların tərəfdarı olan qızılbaşlara qarşı mənfi münasibət sərgiləmişlər. XVI-XVII əsrlərin Osmanlı təzkiyələrində Səfəvi şahlarına və onların tərəfdarlarına həqarət edilmiş və onlar haqqında nalayiq ifadələrə yer vermişlər. Osmanlı təzkiyəçiləri hətta XIX əsrin hadisələrindən danışarkən azərbaycanlıları “qızılbaş” adlandırırlar [215, s.1627].

Türk təzkiyələrində, qızılbaşlara mənfi münasibətin olmasına baxmayaraq, bu əsərlərdə bəzi Azərbaycan şairlərinin qızılbaşlar haqqında müsbət şeirlərinə də rast gəlirik. Məsələn, Süruri yazır:

Qönçədən gül nizə çəkdi şaha yoldaş olmağa,
Lalələr başına tac aldı qızılbaş olmağa.

Sünbül-i tərdən səba cəm eyləyüb çarublar,
Asitan-i şahda baş qodı fərraş olmağa.

Ey Süruri yerdə şahun naili-əsb-i-Düldüli,
Yaraşur altında mahun ənbərin qaş olmağa.

Osmanlı şairi Mövlana Nihani sanki Sürurinin laləni qızılbaşla bənzətməsinə cavab olaraq yazırdı:

Taci-gülgün geydigiyçün lalə şahilər gibi,
Çəkdi süsənlər qılıc sünni sipahilər gibi.

Rafizidür lalə anıncün başında tacı var,
Yasəmənlər Həqqə üz tutmuş ilahilər gibi [323, s.181].

Bu nümunə verdiyimiz şeir parçaları o dövrün gərgin ideoloji və hərbi-siyasi rəqabət meydanında baş verən hadisələrin Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatına təsirinin nümayiş etdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirlər [288, s.247-260].

Həmin zaman bəzi şəxslər Səfəvi hakimiyyətinə itaət etməyib, Osmanlı ölkəsinə getməyi qərara almışdılar. Molla İdris Bitlisi Ağqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra Osmanlıya, II Bayəzidin sarayına sığınmışdır [323, s.46]. Eysinın atası din xadimi olmuş, Qəzvindən Osmanlı ölkəsinə qaçmışdı. Haşiminin də atası Əcəmdən mühacirət etmiş və Trabzonda Sultan Səlimin xidmətinə daxil olmuş və Səlimin atası Bayəzid ilə müharibəsində həlak olmuşdur. Həbib, Sultan Bayəzid dövrünün sonunda Ruma gəlmiş, Əbhərli Hakimi isə sünni olduğu üçün Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndən sonra əvvəlcə Diyarbəkərə, sonra İstanbula qaçmışdır.

Eyni zamanda, həmin illərdə Osmanlıdan üz döndərib Səfəvilərə sığınanlar da olmuşdur. Bursalı Firdovsiyi-Rumi II Bayəzid dövründə *“padişah haqqında bir kaç əbyati-na-şayəstə və na-səza diyüb, vilayəti-Rumdan fərar və diyari-Əcəmdə qərar etdi”* [269, s.784]. Ədirnə yaxınlığındakı Dimetoka adlı qəsəbədən olan Vasiyi Çələbi II Bayəzidin qəzəbinə tuş gəlmiş və *“çıkub vilayəti-Əcəmə getmişdi”*. Vəziyyət düzəldikdən sonra o, təkrarən Ruma qayıtmışdı [269, s.555].

Sultan Sənayi Divani, Mövlana “Divan”ını Şah İsmayıl təqdim etmək üçün Təbrizə gəlmiş, Səfəvi sarayında məclislərdə və söhbətlərdə iştirak etmişdir. O, geri qayıdarkən azərbaycanlı şair Dərviş Səfi də onunla Ruma getmiş və orada mövləviliyi qəbul etmişdi [202, s.165].

Şah İsmayıl 1514-cü ildə Sultan Səlim Əcəm səfərinə çıxarkən ona Mir Barmaq-sız ləqəbi ilə tanınan azərbaycanlı şair, xəttat və din xadimi Mir Hüseyn Qəribini elçi göndərmiş, lakin o, Qeysəriyyədə həbs olunmuşdu. Səlimə yazdığı bir qəsidənin nəticəsində həbsdən qurtulmuş, Osmanlı xidmətinə keçmişdi. Aşiq Çələbiyə görə, Əlqas mirzə Kəfəyə gəldikdə o da orada yaşayırmış və şahzadəyə böyük qonaqpərvərlik göstərmişdi və elə bu səbəbdən də xidmətdən uzaqlaşdırılmışdı.

Həmədandan olan azərbaycanlı şair Əbdülvəhhab əs-Sabuni Nəqşbəndiyyə təriqətinə mənsub olduğu üçün Şah Təhmasib dövründə siyasi və ideoloji səbəblər üzün-

dən Səfəvilərin ərazisini tərk edib, Osmanlı ölkəsinə yollanmış, Şamda və Qahirədə məskunlaşmışdı [199, s.339-340].

Osmanlı şairləri bu müharibələr zamanı baş vermiş bəzi fəthlərə tarixi beytlər həsr etmişlər. Yəhya Əfəndinin İrəvan fəthinə dair yazdığı tarix:

Rəvana varıcaq Sultan Murad xani-Cəm-heybət,
Müyəssər eylədi anın Xudayi-müstəan fəthin.

Cəmiyi-əhli-sünnət əsgəri-İslam şad oldu,
Dedi Yəhya anın tarixini gördük Rəvan fəthin [292, s.732].

Osmanlı təzkirələrində müxtəlif şəhərlərin fəthinə dair söylənmiş tarixlər yer almışdır. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Fəxri təxəllüslü Çorlulu Mahmud Çələbi Bağdad fəthi haqqında yazır:

Qəhr ilə aldı İraqi-Ərəbi.

Həmin şair İrəvan fəthinə dair bu misranı söyləmişdir:

Ovni-Mövla ilə fəth oldu Rəvan [294, s.50].

Təzkirələrdə Qəsri-Şirin müqaviləsindən (1639) sonra Səfəvilərlə Osmanlılar arasındakı diplomatik münasibətlərin bəzi məqamlarına diqqət yetirilmişdir. Səfayi, XVII əsr Azərbaycan şairi Feyzinin Səfəvilər dövlətinə gəldiyini və Osmanlı elçisi İncili Çavuşla birlikdə Türkiyəyə getdiyini yazır [292, s.448].

Süleyman Nahifi 1110-cu ildə (1698-99) Osmanlı sultanı II Mustafa tərəfindən Əbu Faruq Mehmed paşa başda olmaqla Əcəm şahına göndərilən elçi heyətinin tərkibində olmuş, İrəvan, Təbriz, Naxçıvan, Qəzvin, Qum, Kaşan, İsfahan və s. şəhərlərdəki şairlərlə, ədiblərlə və alimlərlə görüşüb söhbət etmişdir. Naxçıvanda olarkən bu beyti söyləmişdir:

Ol ğəbğəb ilə baxdım xubani-Naxçıvana,

Hüsn dəyəər vermiş çahi-zənahi-cavana.

Lakin onun yaradıcılığında ifrat dini fanatiklik və məzhəb təəssübkeşliyi hiss edilir [292, s.653].

XVII əsrin son illərində bədəvi ərəblər qiyam edib, Osmanlı dövləti tərkibindəki Bəsrə şəhərini tutsalar da, qızılbaşlar bu ərazini onlardan almış və Səfəvi şahı Sultan

Hüseyn şəhərin açarlarını Gəncə və Qarabağ hakimi Kəlbəli xan Ziyadoğlu Qacarla Osmanlı sultanı III Əhməd xana göndərmişdi. Şair Mustafa Şehdi Kəlbəli xanın gəlişinə bir müəmma da demişdir [292, s.330].

Bağdad valisi İsmayıl paşa Əcəmə fərar etdikdə şair Mustafa Rifəti də onunla birlikdə olmuş, “paşayi-məzburdan dur olduqdan sonra” yenə saraya qayıtmışdı [318, s.334].

Əslən Vandan olan şair Əhməd Dürri “*Divani-sultani katibləri zümrəsinə ilhaq olduqdan sonra xacəgani-divani-bülənd-eyvani-padişahi rütbəsiylə sərəfraz olmaqla necə mənasibi-cəliləyə müəsərrif olub, bin yüz otuz iki (1719-20) tarixində dövlətə aliyyəyi-Osmaniyyə tərəfindən elçilik ilə Əcəm şahına göndərilmişdir*” [318, s.302; 292, s.189]. Ramiz bu elçiliyi 1131-ci ilin şaban (1719-cu ilin iyun-iyul) ayına aid edir [311, s.98]. 1134-cü ildə (1721-22) şair Arif Səfəvilər dövlətindən Osmanlıya gələn və Nami adlı şairin başçılıq etdiyi elçi heyətinin tərkibində olmuşdur [318, s.661].

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanın Xəzərsahili əraziləri Rusiya tərəfindən zəbt edildi, bir sıra digər bölgələri isə müvəqqəti olaraq Osmanlı qoşunlarının əlinə keçdi. Bu hadisələr yenə də Osmanlı poeziyasında öz əksini tapmışdır.

Mövla İshaq ibn Mövla İsmayıl (ö. 1137/1724-25) Gəncə fəthinə aşağıdakı tarixi beyti yazmışdır:

Hatıf İshaq-i dua-quya dedi tarixini,

Açdı bab-i Gəncəyi şəmşir-i ədli-Əhmədi [311, s.6].

Əbdüllətif Razi Təbrizin fəthinə tarix demişdir:

Əcəmdən keçdi Sultan Əhməd aldı müjdə Təbrizi

Sənə: 1137 [292, s.248].

Səid paşa da Təbriz qalasının fəthinə tarix demişdir:

Alındı, padişahım, müjdə Təbriz - sənə 1137 [311, s.163].

Əli Savni Təbriz fəthinə bu tarixi söyləmişdir:

Zihi müjdə cahana Savniya ol fəth-i firuzi,

Müəyyəd ola Sultan Əhməd aldı hısn-i Təbrizi [311, s.192].

Məlum olduğu kimi, Təbriz və Gəncə 1725-ci ildə Osmanlılar tərəfindən ələ keçirilmişdir [10, s.364].

Vəzir Arifi Əhməd paşa Əcəm səfərlərinə sərəsgər təyin olunmuşdur [311, s.201]. Əhməd Mərami onun ordusu tərkibində olmuş və Əli paşa zamanında Rəvan dəftərdarı təyin olunmaqla şərəf və izzətə nail olmuşdu [311, s.266].

“Əvaxiri-səltənəti-Sultan Əhməd xanidə şahi-Əcəmə baş elçilik ilə bir zati-mümtazül-əmsalin təyin ü irsalı lazimeyi-müqəddimeyi-əhvali-dövləti-aliyyə” olduqda Raşid Əfəndi *“rüşd ü fətanət və elm ü mərifət ilə kasabüs-sabakil-əqran olmaqla elçi və səfir təyin olundu”*. O, *“xidməti-məmurıyyətləri qərini-icabə olmaqla 1141/1728-29 sənəsi xilalında”* İstanbula geri döndü [311, s.108-109]. Həmin Mehmed Raşid əfəndi Təbriz fəthinə tarix demişdir:

Hələ peyk-i bəşarət müjdə birlə dedi tarixin,

Hücum-i cünd-i Sultan Əhməd aldı hısn-i Təbrizi

sənə - 1137/1724-25 [311, s.110].

Təbriz alındıqdan bir qədər sonra Osmanlı şairi Mehmed Əzizə orada vəzifə verilmişdir. O, *“1138/1725-26 tarixində fəth ü təsxiri müyəssər olan Təbrizə... qazi olmuşdur”* [311, 411].

Rağib paşa Əcəm səfərində məyyəti ilə iştirak etmiş, 1140/1727-28-ci ildə Rəvan dəftərdarlığına, daha sonra Əcəmdə fəth olunan vilayətlərin timar, zəamət və süvari müqabiləsi payəsi ilə dəftərdar olmuşdur. 1145/1732-33-cü ildə oradan geriyə, İstanbula qayıtmışdır [311, s.111].

Mehmed Şakir *“1145/1732-33 rəcəbində qəzayi-Gəncəyə inayəti-övliyyəi-niam və duayi-pəncganəsinə istidaları olan mədrəseyi-xarıclə möhtərəm olub, hərəkəti-daxildən Gəncə mövləviyyəti ilə amalı malamal”* olmuşdur [311, s.170].

Həmin dövrdə Mustafa Səmi yazır:

Pərçim-i şah-i Əcəm, kakul-i xuban-i Xötən,

Rəxş-i iqbal-i hümayuna məgəs-ran olsun [311, s.166; 318, s.416].

Mövla Abdullah Vəssaf Əfəndi 1150/1737-38-ci ildə Nadir şahın hüzurunda İslam məzhəblərinin alimləri arasında keçirilən mübahisədə iştirak etmişdi...[311, s.214].

Nadir şahın (1736-1747) ölümündən sonra Azərbaycan xanlıqlara parçalandı. Həmin dövrdə yaşamış bəzi Osmanlı şairləri öz şeirlərində Təbriz şəhərinin adını çəkmişlər. Osmanlı təzkiyələrində Şəki və Qarabağ xanlıqları haqqında müəyyən məlumatlar vardır.

Həmin illərdə Silahşür Sədr Əli Seyyid (ö. 1183/1769-70) öz şeirlərinin birində Təbrizin adını çəkir:

Verməz qumaşi-hüsnini Təbrizə xacə kim,
Ol məhliqa püsərlərinin Tiflisi Seyyiddir [311, s.168].

Yenişehirlil Seyyid Əta öz şeirində Təbrizi xatırlayır:

Çünki təb-lərzeyi-eşqin imiş, ey ruhi-rəvan,
Lütf et, əğyara səza cay ola dəşti-Təbriz [304, s.169].

Arif Hikmət, Şəki xanı Hacı Çələbinin “Təbrizə qədər hökm etdiyini” yazır. Maraqlıdır ki, Şəki xanlığının tarixini yazan Kərim ağa Fateh də “*Hacı Çələbi çox böyük olub, Təbriz vilayətinə bəna qulluq edibdirlər*” deyər qeyd edir [36, s.14]. Təzkiyəçi onun nəslindən olan şair Şəki xanlarından Hüseyn xan və Məhəmməd Həsən xan haqqında çox qısa məlumat verir. O, Məhəmməd Həsən xan ibn Hüseyn xan ibn Həsən bəy ibn Hacı Çələbi haqqında məlumat verərkən bu Şəki xanının fars və türk dillərində şeir demək məharətinin olduğunu qeyd etmiş, onu şücaətli, bahadır, ləyaqətli, vüqarlı bir şəxs, alimləri və elmi mübahisələri xoşlayan, dindar bir hökmdar kimi təqdim etmişdir. O, xeyli müddət Şəkiddə xan olsa da, “*moskvalıların istilasından öncə Şəki əhalisi qiyam edib onun qardaşı Səlim xanı hakimiyyətə gətirmişdi*”. Təzkiyəçi hakimiyyətdən devrilən xanın 1237/1821-22-ci ildə Həştərxanda vəfat etdiyini yazır. Lakin XIX əsr Azərbaycan tarixçisi Hacı Seyyid Əbdülhəmid Məhəmməd Həsən xanın Həştərxanda 1246-cı ilin rəbiüləvvəl (1830-cu ilin avqust) ayında vəfat etdiyini yazmışdır [36, s.29].

Təzkiyələr Qarabağ xanlığı haqqında da qısa məlumat verirlər. İbrahim xanın atası Pənah xan Şişə qalasını inşa etdirmişdir və ona həm də Pənahabad da deyərmişlər. Xalq arasında Şuşa qalası adı ilə məşhur olan bu qala Qarabağ xanlarının iqamət yeri olmuşdur [142, s.130].

Xədim şah (Ağa Məhəmməd şah Qacar) Şuşa qalasını mühasirə edərkən Vaqif ona bu şeiri yazıb göndərmişdir:

گر نگهدار من آنست که میدانم
شیشه را در بغل سنگ نگه میدارد

Xədim şah Qarabağı istila etdikdə onu həbs etdirmiş və onu qətlə yetirməyi qərara almışdı. Lakin ertəsi gün şah öz adamları tərəfindən öldürülmüş, şair xilas olmuşdu. 1211/1797-ci ildə isə o, əmirlərdən Məhəmməd bəyin əmri ilə edam olunmuşdur [142, s.130].

Ruslar Qafqazı istila etdikdən sonra burada nüfuz sahibi olan və rus işğalına qarşı çıxan şeyxləri və üləmanı sürgünə göndərirdilər. Bu, qarabağlı ruhanilərdən Seyyid Nigarinin Türkiyəyə mühacirət etməsinə səbəb olmuşdu. O, Krım müharibəsi zamanı (1853-56) öz müridləri ilə bərabər Qars cəbhəsində türk ordusu tərkibində ruslara qarşı savaşımışdır [214, s.1627].

Xədim xan adı ilə məşhur olan Ağa Məhəmməd şah Qacar hakimiyyətə gəldikdən sonra Nadir şah Əfşarın nəslindən olan bəzi adamları aradan qaldırmışdır [142, s.130].

Arif Hikmət İranda hökm sürən Qacar tayfasının türk olduğunu xüsusi qeyd edir və Fətəli şahın yaradıcılığı haqqında nümunə verir, onun Xaqan təxəllüsündən istifadə etdiyini yazır: *“Hala İrən-zəmin padişahıdır. Əsli Ta’ifeyi-Qacariyyədənndir. Əcəm türkmənlərindənndir”* [142, s.66].

1835-ci ildə Tiflis azərbaycanlılarından olan və Qacar sarayında xidmət edən Behcət təxəllüslü şair Xudadad (Xudaday) xan, Məhəmməd şah Qacar adından elçi sifəti ilə İstanbula, Osmanlı sarayına gəlmişdir [142, s.36].

Mahmud Kamal İnal təzkirəsində Türkiyəyə mühacirət etmiş azərbaycanlı şair Səbatinin böyük oğlu Əli Xavərin Əsgəri Tibbiyyə məktəbini bitirdiyini və Osmanlı ordusunda təbib yüzbaşısı olduğunu yazır. O, Balkan müharibəsində iştirak etmiş və gənc yaşında ikən Yanya tərəflərində gedən döyüşdə şəhid olmuşdur [215, s.2135].

İctimai-siyasi hadisələrlə yanaşı, Osmanlı təzkirələrində Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixinə aid olan faktlara da rast gəlirik. Məsələn, Aşıq Çələbi təzkirəsindən

öyrənirik ki, XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin pul vahidlərindən olan 1 şahı Osmanlının 10 axçasına bərabər idi, lakin eyni zamanda Osmanlı dövlətinin zərb etdiyi sultani adlı qızıl sikkə Səfəvilərin 6 şahisinə tən gəlirdi. Hətta bu barədə Əcəm və Rum şairlərindən Heyrəti ilə Şirinin müşairəsi də mövcuddur: “Əcəm şüərasından Heyrəti rumilərə tən edüb, bir şahı axça on Osmani axçaya sərf olunduğın təriz edüb, Ruma bu beyti göndərmişdür:

روميان را جنگ شاهي از نادانيست
هر کجا ديديم که يك شاهي به ده عثمانيست

Şiri bu beyti cavab demişdür, həqqa ki, səvab demişdür:

حيرتي گفته است يك شاهي به ده عثمانيست
[245, s.828]. من همی بينم که شش شاهي به يك سلطانيست

Azərbaycan müxtəlif şəhər və bölgələri Osmanlı təzkiyələrində mədh olunmuşdur. Qınalızadə əsərində Əbhər qəsəbəsini bu şəkildə təsvir edir: “*Qəzvinün müzafatından qəsəbəyi-Əbhər diməklə şöhrəyi-dəhr olan şəhr...*”. Oranı “diyari-behişt-nijad” və “guşeyi İrəm-misal” adlandırır [199, s.913].

Həmin müəllif Həmədanı da tərifləyir: “*Diyari-Əcəmdə qayəti-hüsn ü məlahətlə büldani-cahandan mümtaz və gülşəni-məmaliki-İran ü Turan içrə sərvi-rəna gibi cümlədən sərəfraz olub, əksəri-xəlqi dəqiqəşüinas ü nüktədən olan qəsəbəyi-Həmədan*” [199, s.468].

Aşiq Çələbi təzkiyəsindən məlum olur ki, XVI əsrdə Təbriz Şərq dünyasında çox böyük önəmə malik şəhər olmuşdur. Belə ki, Osmanlı saray şairi Xəyali, Sultan Səlimin sayəsində İstanbulun “manəndi-Təbriz” olduğunu, yəni Osmanlı paytaxtının Təbrizə bənzəməyə başladığını, mədəni və iqtisadi cəhətdən onun səviyyəsinə çatdığını dilə gətirmişdir. Fatin, Məhvi Əfəndidən bəhs edərkən Təbrizi “ariflər mərkəzi və şairlər məskəni olan şöhrətli şəhər” deyə qeyd edir.

Təzkiyəçi Səfayi Şirvanı “iqlimi-irfan” adlandırır [292, s.399].

Qarabağ xanı Pənah xan tərəfindən salınmış Şuşanın məşhur bir şəhər olduğu Arif Hikmət təzkiyəsində qeyd edilmişdir. Orada Vaqifin Qarabağ haqqında bu beyti yer almışdır:

قرا باغ بهشت برين
گياهش گلست و گلش عنبرين

Qarabağ ali behişt bağıdır,
Onun samanı gülə bənzəyir, gülləri ənbər qoxur [142, s.130].

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Sami Əbu Bəkr paşanın yazdığı bir şeirdən aydın olur ki, Əcəmdən iş adamları, tacirlər, sövdəgərlər pul qazanmaqdan ötrü İstanbula üz tuturdular:

Səvadi-Hind ü Əcəmdən gəlir təməttö için,
Mətəfi-zümreyi-sövdəgərandır İstanbul [297, s.70].

Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan tayfalarından bayandur, əfşar, qacar, ağca-qoyunlu, türkman, ağqoyunlu, qaraqoyunlu, qırxlı, qazax (qazaqlar) kimi oymaqların adları çəkilir.

Osmanlı təzkirələrində tariximizlə əlaqədar dəyərli məlumatlarla yanaşı, Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını təhrif edən faktlara da rast gəlirik. Bu kimi yanlışlıqların təzkirəçilərin coğrafi məlumatsızlığından irəli gəlidiyi şübhə doğurmur. Belə ki, təzkirəçi Arif Hikmət kobud səhvə yol verərək, öz əsərinin iki yerində XVIII əsrin ikinci yarısında yaşamış Şəki xanlarından bəhs edərkən Azərbaycanın Şəki bölgəsini Dağıstana aid edir: “*Həsən Məhəmməd xan ibni Hüseyn xan ibni Həsən bəy ibni Hacı Çələbi Dağıstanda Şəki xanı idi*” [142, s.62]. Halbuki Şəki tarixən Azərbaycan coğrafi anlayışına daxil olmuş və vətənimizin tarixi coğrafiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilmişdir. Bu tarixi gerçəklik bir sıra mötəbər qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. Belə ki, Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin vəziri olmuş məşhur alim Fəzlullah Rəşidəddin ibn İmadüddövlə Əbülxeyr əl-Həmədaninin (1247-1318) “Mukatibati-Rəşidi” adlanan rəsmi yazışmalar toplusundakı 36 sayılı sənəddə Elxanilər dövlətinə daxil olan məmləkətlər sadalanarkən Şəki bölgəsinin adı “Azərbaycanın vilayət və naiblikləri” sırasında çəkilir və Şəkinin Azərbaycana aid olduğu göstərilir [369, s.269-270]. Səfəvilərin dövlət quruluşu və inzibati sistemi haqqında ən müfəssəl mənbə sayılan Mirzə Səmiyanın “Təzkirətül-müluk” (“Hökmdarlar üçün təzkirə”) əsərində (1725-1729-cu illər arasında yazılmışdır) Azərbaycan ölkəsinin dörd bəylərbəyilik-

dən (Təbriz, Çuxursəəd, Qarabağ və Şirvan) ibarət olduğu göstərilir və bu bəylərbəyiliklərdən hər birinə daxil olan nahiyələrin adları açıqlanır. Mirzə Səmiyanın məlumatına görə, Şəki və Ərəş bölgəsi Azərbaycanın Şirvan bəylərbəyliyinə daxil olan altı nahiyədən birini təşkil edirdi [375, s.39]. Rus ordusunun polkovniki S. D. Burnaşev vəzifə təyinatı ilə əlaqədar olaraq bir müddət Tiflisdə yaşamış, Qafqazın vəziyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmiş və bu barədə kitablar nəşr etdirmişdi. O, 1786-cı ildə yazdığı və Azərbaycan xanlıqlarının təsvirinə həsr etdiyi əsərində Nuxa (Şəki) xanlığının adını Azərbaycan vilayətləri sırasında çəkmiş, onun haqqında məlumat vermiş və Şəkini Azərbaycan torpağı hesab etmişdir [368, s.7-9]. Bu faktlar onu göstərir ki, istər orta əsrlərdə, istərsə də Arif Hikmətin söz açdığı XVIII əsrin ikinci yarısında Şəki Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş və bu həqiqət ilkin mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

Digər bir təzkirəçi Mahmud Kamal da şair Səbati haqqında məlumat verərkən onun *“Dağıstanda Şəki müzafatından Qutqaşını qəryəsi əhalisindən”* olduğunu və 1846-cı ildə doğulduğunu yazır [215, s.2135]. Buradan belə bir səhv nəticə doğa bilər ki, guya Səbati anadan olan zaman, yəni 1846-cı ildə Şəki və onun bir nahiyəsi olan Qutqaşen (Qəbələ) inzibati baxımdan Dağıstana tabe imiş. Lakin biz tarixi dəlilləri incələdik və Mahmud Kamalın bu mülahizəsinin tamamilə yanlış olduğunu gördük. Belə ki, Çar Rusiyası zamanında Nuxa (Şəki) qəzası 1 yanvar 1841-ci ildə yaradılmışdı və o, Nuxa, Xaçmaz, Qəbələ və Ərəş məntəqələrindən ibarət idi [9, s.305]. Nuxa qəzası yaradıldığı vaxtdan etibarən mərkəzi Şamaxı şəhəri olan və bir sıra Şimali Azərbaycan qəzalarını (Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Dərbənd və Quba) özündə birləşdirən “Kaspi vilayəti”nin tərkibinə daxil edilmişdi [8, s.291]. 1846-cı ildə “Kaspi vilayəti” ləğv olunduqdan sonra Nuxa (Şəki) qəzası Şamaxı quberniyasının, 1859-cu ildən Bakı quberniyasının, 1868-ci ildən isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkib hissəsi olmuşdur [9, s.305]. Buradan məlum olur ki, nə Səbatinin doğulduğu 1846-cı ildə, nə ondan öncə, nə də ondan sonra Şəki və o zamanlar onun bir məntəqəsi sayılan Qəbələ Dağıstana aid edilməmişlər. Onlar Dağıstandan deyil,

bəzi digər Azərbaycan qəzaları ilə birlikdə Şamaxıdan, daha sonralar isə Bakıdan və Gəncədən idarə olunmuşlar.

Göründüyü kimi, tarixi qaynaqlar və rəsmi sənədlər Şəkinin əsrlər boyunca tarixi, coğrafi, mədəni və siyasi cəhətdən Dağıstana deyil, Azərbaycana aid olduğunu təkzibedilməz şəkildə ortaya qoyur. Belə olan halda, Arif Hikmətin və Mahmud Kamalın Şəkini Dağıstana aid etmələri onların Qafqazın tarixi və coğrafiyası haqqında səthi biliklərə malik olduğunu göstərir. Çünki elə həmin müəlliflər öz təzkirələrinin digər yerlərində XVIII-XIX əsrlərin şairlərindən bəhs edərkən Qarabağı və ona tabe olan Bərgüşad və Qazaxı da əsassız surətdə Dağıstana aid edirlər: *“Vaqif Dağıstan qitəsində, Qarabağ nam ölkədə Qazax tayifəsindən zühur...etmişdir”* [142, s.130]; və ya Mahmud Kamal, Nigaridən bəhs edərkən *“Nigari ... Dağıstanda Qarabağa tabe Bərgüşad qəsəbəsində 1220 (1805)-də doğdu”* şəkildə bilgi verir [215, s.1627]. Bu kimi məlumatlar heç bir mənbənin faktları ilə təsdiqlənmir. Əksinə, tarixi qaynaqlar sözügedən ərazilərin tarix boyunca Azərbaycan coğrafiyasının tərkibində olduğunu nümayiş etdirir. Hələ məşhur ərəb tarixçisi Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi (ö. 926) özünün *“Fütuh əl-buldan”* (*“Ölkələrin fəthi”*) əsərində *“Bərdədən 40 fərsəx...aralı olan Qazax adlı məntəqənin”* Azərbaycana aid olduğunu bildirmişdir [98, s.59]. Fəzlullah Rəşidəddin, Şərəf xan Bidlisi, Övliya Çələbi, Mirzə Səmia, S.D.Burnaşev, Hacı Zeynalabidin Şirvani, İsa Ziyai və başqaları öz əsərlərində Qarabağın aşkar surətdə Azərbaycan ərazisi olduğunu qeyd etmişlər. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Osmanlı təzkirəçilərinin bəhs etdikləri XVIII əsrin sonları - XIX əsrin əvvəllərinə dair ən mötəbər qaynaqlardan biri məşhur səyyah Hacı Zeynalabidin Şirvaninin səyahətnaməsidir. Bu müəllif özünün *“Bustan üs-səyahət”* əsərində yazır: *“Qarabağ Azərbaycanın vilayətlərindən biridir, hər yeri firavandır və əhalisi türkdillidir”* [391, s.425]. Bütün bunlarla yanaşı, Qarabağın tarixin hansısa bir dönəmində Dağıstana bağlı olduğu haqqında heç bir fakt yoxdur.

Ümumiyyətlə, erkən orta əsrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər müxtəlif dillərdə yazılmış çoxsaylı Şərqi və Qərbi mənbələrində Həmədanla Dərbənd arasındakı bütün ərazi (indiki İran Azərbaycanı, Arran, İrəvan, Göyçə, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ,

Muğan, Şirvan, Dərbənd, Şəki, Borçalı və s. tarixi mahallar və vilayətlər) Azərbaycan adı altında tanınmışlar. Belə olan təqdirdə Arif Hikmətin və Mahmud Kamalın tarixi Azərbaycan əraziləri olan Şəkini və Qarabağı Dağıstana aid etmələri təəccüb doğurur. Görünür, Qafqazın tarixi coğrafiyasını yaxşı bilməyən və yuxarıda istinad etdiyimiz tutarlı mənbələrdən xəbərsiz olan bu müəlliflər Azərbaycanın Arazdan şimaldakı ərazilərini yanlışlıqla Dağıstana aid etmiş və sanki Dağıstan və Qafqaz anlayışlarını eyniləşdirməyə çalışmışlar. Halbuki bütün Qafqaz heç də Dağıstandan ibarət deyildir və Cənubi Qafqazın əhəmiyyətli bir hissəsi Azərbaycanın tarixi və bugünkü torpaqlarıdır. Eyni zamanda bəzi təzkirələrdə azərbaycanlıların iranlı kimi göstərilməsi ilə də razılaşmaq çətindir.

Ən təəccüblüsü isə odur ki, bəzi müasir ədəbiyyatşünas alimlər təzkirələrin təsiri altında qalaraq, hələ də ölkəmizin tarixi coğrafiyası kimi həssas bir məsələdə yanlışlıqlara yol verirlər. Məsələn, İslam Ensiklopediyasında Şirvanizadə Mehmed Rüşdi Paşadan və şirvanlı Fateh Əfəndidən bəhs edilərkən onların əslən Şirvandan olduğunu qeyd edilmiş və mötərizə içərisində Dağıstan yazılmışdır [340, s.209; 341, s.210]. Halbuki eyni ensiklopediyada azərbaycanlı müəllif Nigaridən bəhs edərkən təzkirəçilərin yazdıqlarını təkrarlanmamış və Nigarinin Qarabağda dünyaya gəldiyini qeyd edilmişdir [296, s.85]. Buna görə də müasir tədqiqatçıların təzkirələrdən istifadə edərkən oradakı tarixi, coğrafi məlumatları diqqətlə nəzərdən keçirmələri lazımdır.

3.3. Azərbaycan klassiklərinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri

“Tanınmış şair”, “məşhur şair” kimdir? Ən azı bir dildə “Divan” bağlayan, ədəbi prosesə təsir göstərən, məktəb yaradan, tələbə yetişdirən, saray mühitinə yaxın olan, əsərlərinin əlyazma sayı çox olan, əsərlərinə nəzirə, təxmis, şərh, zeyl və s. yazılan şairlərin bəziləri həm yaşadıkları dövrdə, həm də sonrakı əsrlərdə tanınmış şair kimi xatırlanmışlar. Türk təzkirələrini araşdırdığımız zaman Nizami Gəncəvi, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Cəlili, Saib Təbrizi və digər Azərbaycan şairlərinin türk ədəbiyyatına bu

və ya digər dərəcədə təsir göstərdiyini, əsərlərinə nəzirələr yazıldığını, dəyişikliklərini, şeirlərdə mühüm şairlər kimi xatırladıqlarını görürük.

XII əsrin dünyaca məşhur azərbaycanlı şairi Xaqani Şirvaninin adı Osmanlı təzkiyələrində dəfələrlə xatırlanmışdır. Bir çox hallarda onun adı gözəl şairlik istedadının rəmzi kimi çəkilmişdir. Səhi bəyə görə, İznikli Mövlana Qütbi Çələbi “bələğətdə Həzrəti-Xaqaninin kendisiydi” [323, s.91].

Lətifi öz təzkiyəsində yazır ki, Mövlana Seyyid Mahmud Əmiri (ö. 926 / 1520) “*tərzi-qəsidədə manəndi-Zəhir ü Xaqani idi*” [269, s.180]. Lətifi, Trabzonlu Ramazan Fəğanini (ö.938/1531-32) “*əkabiri-şüərayi-sələf*”dən Nizami, Cami və Xaqani ilə müqayisə edir [269, s.438-439].

Sünbülzadə Vehbi (ö. 1224 / 1809-10) digər bir Osmanlı şairi Xeyrini tərifləyərək, onu Xaqaniyə bənzədir:

Həzrəti-Xeyriyi-ustadi-süxən-pirayə,
Şüəra zümrəsi təhsin ilə Hassan derlər.
Şimdi mənşuri-bələğətlə odur Xaqani,
Zati-valasına tuğrayi-divan derlər [304, s.262].

Əhməd Taib (ö.1136/1723-24) özünü Xaqaninin davamçısı sayır:

Bənəm pirayə-bəxşi-məsnədi-Vəssaf ü Xaqani [292, s.122].

Ramiz təzkiyəsində Seyyid Yəhya Vaqif Əfəndi, onun atası Kaşif və əmisi Faiz haqqında deyilən bir şeirdə Xaqani yada düşür:

Məzayayi-kələma Kaşif-asa Vaqif olmuşdur,
Əcəbmi Faiz olsa haizi-təhsini Xaqani [311, s.280].

Güfti bəzi Osmanlı şairlərinin səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərmək üçün onları Xaqani ilə müqayisə edir. Məsələn, o, Mövlana Ünsiyi-Monla (ö. 1075/1664-65) haqqında yazır:

Təbi-mətbuyi rəşki-Xaqani,
Ruzigarun ədib ü Hassani...
Nöqtəyi-kilki-ənbər-əfşani
Daği-rəşki-rəvani-Xaqani [206, s.98-99].

Mövlana Tərzi haqqında:

Buyi-şə`r ilə gər səba gahi,

Mülki-mənaya etsə gər rahi.

Edə xaki-məzari-Xaqani,

Lalədən ərzi-daği-heyrani [206, s.165].

Məliküş-şüərayi-Rum Həzrəti-İsməti Əfəndi haqqında:

Şeyrinün sinə-çak ü heyrani,

Ruhi-Ürfi, rəvani-Xaqani [206, 173].

Güfti aşağıdakı beytində özünü Xaqaniyə bənzədir:

Mənəm ol mülki-nəzmə Xaqani,

Nəzmi-Ürfi zəmini-nisyani [206, s.88].

İbrahim Haqqı bəyin qəsidəsində şeyrinin ədasına Xaqani kimi şairin aşiq olduğunu deyərək özünü tərifləyir:

Nəvayı-kilkimə dilbəstə təbi-bülbüli-Şiraz

Ədayı-nəzmimə aşüftə Xaqaniyi-Şirvani [203, s.99].

Osmanlı təzkirələri üzərində apardığımız araşdırmalar dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin poeziyasının Osmanlı ədəbiyyatının formalaşmasına və inkişafına böyük təsir göstərdiyini ortaya çıxardı. Bir çox Osmanlı şairləri Nizami yaradıcılığının vurğunu olmuş, onun əsərlərini tərcümə etmiş, onun təsiri ilə şeirlər yazmış, öz şeirlərində onu ehtiramla yad etmişlər.

Prof. N.Araslı “Nizami və türk ədəbiyyatı” adlı araşdırmasında Nizami yaradıcılığının türk bədii ədəbiyyatına təsirini, onun türk tərcümə ədəbiyyatı və ilk məsnəvirlərin yaranmasındakı rolunu öyrənmişdir [3]. Biz isə burada Nizami şeyrinin türk ədəbiyyatına təsirini təzkirələrin məlumatları əsasında şərh etməyə çalışacağıq.

Türk ədəbiyyatında Nizamidən edilmiş ən yaxşı tərcümə əsəri kimi Şeyxinin “Xosrov və Şirin” poemasını göstərə bilərik. Şeyxinin tərcüməsi öz poetik dəyəri ilə xüsusilə seçilməkdədir [3, s.21]. Səhi bəy “Həşt behişt”ində Şeyxinin bu əsəri tərcümə tarixçəsini belə açıqlayır: “*Mir Süleymanın vəfatından sonra mərhum Sultan Murad Xana müsahib oldu. Bu padişah da Şeyxidə, aşırı bir zəka, oyaniqliq və təmiz bir idrak görüb bəyəndi və kəndisinə vəzir yapmaq istədi. Bu durumu qısqanan*

müfşidlər, ifsat için birləşdilər və “Xəmseyi-Nizami gibi bir kitab meydana gətirməyi irtikab etsin görəlim, ondan sonra vəzir yaparsın” diyə tələqində bulunub padişahı ayartdılar. Sultan Murad həzrətləri imtahan için Şeyx Nizami həzrətlərinin Pənc-Gəncini Şeyxiyə verdi. O da alıp içindən Xosrov u Şirini seçdi və bu eşsiz gözəlin sirtından köhnə əcəm əlbisəsini gıdərđi. Türkə aid əlbisə və xilat biçib giydirdi. Gərçəkdən bir şivə ilə verdiyi süs, bir naxışla sağladığı tazəlik və lətafəti daha fazla yapmaq təsəvvür edilməmişdir.

Əcəm donundan ol mahbubı soydu
Həman dəm Rum üslubuna koydu
Soyup əgnindən ol köhnə palasın
Düzəltdi Rumi atlasdan libasın
Boyuna hılat-ı hüsni biçip rast
Verip əndamı düzətđi çəb ü rast
Şu rəsmə etđi zinət verdi tərtib
Görən can verip eylər anı tərgib
Verip sözdən camal-i hüsünü nab
Kəmənd-i zülf ü xəttin etđi pərtab
Yüzündən çözdü çıkardı nikabın
Alıp açdı cəmalindən hicabın
Cəmal-i hüsünün irgürđi kəmalə
Həman aləmdə aşk olsun cəmalə [323, s.111].

Daha sonra tərcümə ilə bağı fikirlərinə davam edən Səhi bəy yazır: *“Bu əlbisənin bu şəkildə süsünü və ölçüsünü bəyənilir qılmışdır. Sonradan gələn zəmanə fəzilləri və dövran kamilləri Xəmsə tərcüməsinə çox çalışmışlar, lakin mənə və ləfzlər konusunda, bəsit hekayə etmədə və yerinə görə əmsal kullanmada, sözə, Mövlana Şeyxinin, insan gücünü aşan və başqa kimsənin müyəssər olmadığı yücəlikdə axıcılıq və hekayəyə bir rənglə gözəllik və surət vermədəki başarısını göstərməmişlərdir”* [323, s.111].

XV əsr şairi Kütahyalı Mövlana Yusif Şeyxi “Xosrov və Şirin” əsərini yazmışdır. O, bunu Sultan Murada təqdim etmiş, lakin bəziləri bunun Nizamidən tərcümə olduğunu bildirib, onu sultanın xidmətindən kənar etmişdilər [269, s.339-340; 323, s.106]. Şeyxi “Xosrov və Şirin” yazmışdır və bu əsər böyük şöhrət qazanmışdır [245, s.819-820]. Bu əsər onun qardaşı oğlu Mövlana Şeyxoğlu Mustafa tərəfindən tamamlanmışdır: *“Mövlana Şeyxinin vəfatından sonra “Xosrov və Şirin”i tamamlayaraq təmizə Şeyxoğlu Mustafa çıxarmışdır. Şeyxinin sözlərindən onun yazdıqları heç fərq olunmaz. Gerçəkdən, qayət gözəl yazmışdır”* [323, s.113]. Qınalızadə və Bəyaniyə görə Şeyxi “Xosrov və Şirin” nəzm etmişdir [199, s.642; 160, s.52]. F.e.d. N. Araslı, Şeyxinin *“tərcüməsində Nizami ideyalarını olduğu kimi saxlamaqla bərabər, Nizami şeirinin dərin məna və gözəlliyini də qorumağa çalışmış, öz tərcüməsini Nizami səviyyəsinə qaldıra bilməsə də, dahi şairin ölməz sənətini türk oxucusuna yaxşı çatdırma bilən qüvvətli tərcümə əsəri yaratdığını”* yazır [3, s.29].

Osmanlı ədəbiyyatının sütunlarından sayılan XV əsr şairi ədirnəli (başqa bir məlumata görə, bursalı) Əhməd paşa (ö. 902/1497) “Leyli və Məcnun” məsnəvisini yazmışdır. Səhi bəyin yazdığına görə, bu məsnəvinin nəzmi düzülmüş inci kimi idi, lakin “qeyb olmuşdur (yəni itmişdir) və əldə mövcud deyildir” [323, s.56].

Səhi bəy təzkirəsində Tütünsüz ləqəbi ilə məşhur olan, şeirdə Rizvan təxəllüsündən istifadə edən və öz dövrünün savadlı və görkəmli dövlət adamlarından olan Əhməd bəyin, Nizaminin “Xəmsə”sini türkcə tərcümə etdiyini yazır [323, s.83].

Şeyx Ağşəmsəddinin kiçik oğlu Mövlana Həmdi Çələbi (ö.909/1503-04 və ya 914/1508-09) “Leyli və Məcnun” nəzm etmişdi [323, s.s103; .160, 38]. Lətifiyə görə, Şeyxzadə Mövlana Həmdi Çələbi, Nizaminin “Xəmsə”sinə türkcə cavab yazmış və zamanədən şikayətləndiyi bir şeirində Nizamini xatırlayaraq, artıq şairlərə layiqli qiymət verilmədiyinə diqqət çəkmişdir:

Nizami şimdi etsə “Pənc-gənc”in,

Kiməsnə bir pula almazdı pəncin [269, s.236].

XV əsr Osmanlı şairi Bursalı Ülvi, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sindən bəzi parçaları türk dilinə tərcümə etmişdi:

Gətür saqi şərabi-ərgüvanı,
Cavan eylər o piri-natüvanı.
Ki pir oldum bəni bir naya döndür,
Ruxi-zərdüm güli-həmraya döndür.
Şəfa bulur əgər nuş etsə xəstə,
Səfa bulur içərsə dili-şikəstə.

O, həmçinin türkcə “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”) məsnəvisi yazmışdır [160, s.399]. Bəyaniyə görə, o, bunu Nizamidən tərcümə etmişdir [160, s.60].

Fəğani Qaramani (öl. 938/1531-32) də *“İskəndərnəməyi Şahnamə bəhrində Xəmsəyi-Nizamidən lətif ü tər tərcümə etmişdir”*. O, həmçinin “Həft peykər bəhrində Leyli və Məcnun demişdür” [269, s.437; 160, s.66].

Bursalı Mövlana Mahmud Lameyi (öl. 938/1531-32) “Xosrov və Şirin”in təsiri ilə “Fərhadnamə” yaratmışdır. O, həmçinin “Xəmsə”dən “Həft peykər”i tərcümə etmiş, lakin bu işi tamamlamağa müyəssər olmamışdı [269, s.475-476]. Bu iş onun kürəkəni Rövsənzadə tərəfindən davam etdirilmişdir [245, s.383].

Türkcə “Xəmsə” müəllifi olan XVI əsr şairi Üsküplü Müidi, Nizaminin “Həft peykər” əsərinin təsiri ilə “Şam və Pərvanə” əsərini həzəc bəhrində nəzmə çəkmişdir. O, “Gül və Novruz” məsnəvisində özünü Nizamiyə bənzətməyə çalışır:

Könlüm dedi ki, əya Müidi,
Sənsün bu zəmanənün fəridi.
Şükr eylə ki, əhl ü nüktədansun,
Dövründə Nizamiyi-zamansun.
Çün urdun əlüni “Pənc-gənc”ə,
Xosrov tutamaz sənünlə pəncə [269, s.504].

Bundan başqa, Müidi, Nizaminin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsərinin bəhrində “Vamiq və Əzra” məsnəvisini yazmışdır [245, s.434].

Türk dilində “Leyli və Məcnun” mövzusunı ayrıca poema kimi işləyən Osmanlı müəlliflərindən biri Şahididir [3, s.106]. Şahidi “Leyli və Məcnun” yazmışdır [160, s.51]. Üsuli isə türkcə “Xosrov və Şirin” qələmə almışdır [269, s.175-176].

Böyük Osmanlı şairlərindən sayılan “Qütbüş-şüəra” ləqəbli Balıkəsirli Mövlana Eyvaz Zatinin (876/1471-h.953/1546) “Xosrov və Şirin” tərzində “Fərruxnamə”si vardır [269, s.262].

Türk dilində qələmə alınan “İsgəndərnəmə”lər içərisində XIV əsr Nizami ədəbi məktəbinin ilk türk davamçılarından biri kimi tanıdığımız Əhmədinin poeması məşhur olub, sonradan bu mövzuda yazılmış başqa poemalara da təsir göstərmişdir [3, s.125]. Əsl adı Tacəddin İbrahim ibn Xızır olan XIV-XV əsr şairi Mövlana Əhmədi, Nizaminin “İskəndərnəmə”sini Osmanlı hökmdarı Sultan Mir Süleyman üçün türkcəyə çevirmişdir. Səhi bəy onun bu tərcüməsini yüksək qiymətləndirir: “Nizaminin “Pənc-gənc”indən İsgəndərnəmə adlı kitabı İldırım Bayəzidin oğlu Sultan Mir Süleyman adına türkcəyə çevirmişdir. O kitabda təsadüfi kimsəyə müyəssər olmayan mərifət və lətafəti bir araya toplayıb istifadə etmişdir. “Cəmşid və Xurşid” adlı bir başqa kitab da nəzm etmişdir. Fəqət “İsgəndərnəmə”də bulunan mərifət və lətafət onda yoxdur. “İsgəndərnəmə”yi qayət gözəl söyləmişdir”. Daha sonra Səhi bəy, Əhmədinin “İsgəndərnəmə”sindən nümunələr verir.

Şükür kim bu dəftəri-gövhər-nizam,
Böylə xoş tərtib ilə buldı nizam.
Haqqa minnət kim bu silki-gövhəri,
Töhfə itdüm ana ki oldur cövhəri.
İşbu rəsmə dürci-pür-nəqşi-nigar,
Çin içində yazamaz gövhər-nigar.
Ləfzi ziba vü ibarətı lətif,
Nəzmi məvzun ü işarətı şərif.
Bir gülistandır açılmış gülləri,
Tazə olmuş laləvü sünbülləri.
Dürci hikmətdə ləbaləb toludur,
Dürci-manidür qamu fəzlinde pür.
Hər birin bir nəsnəyə qıldum məsəl,
Ta ki, sözümdə bulunmaya xələl.

Bundan öndən necə söz söylədilər,
Türlü dastanlar bəyan eylədilər.
Qıl təfəhhüs qamusın öndən sona,
Hiç birini gör ki, bənzərmi buna.
Buna insaf ilə qılarsan nəzər,
Görəsin kim nicədür silki-gövhər [323, s.110-111].

Lakin Səhinin əksinə olaraq, Lətifi, Əhmədinin Sultan Mir Süleymana ithaf etdiyi “İsgəndərnamə” tərcüməsinin bəyənilmədiyini yazır, Nizaminin bu gözəl əsərinin Əhmədi tərəfindən layiqincə tərcümə edilmədiyini və o dövrün əyanlarının və dövlət ərkanının bu tərcümə barəsində “*bundansa bir gözəl qəsidə yazsaydı, daha yaxşı olardı*” dediklərini qeyd edir. Buna baxmayaraq, Lətifi, Əhmədinin “İsgəndərnamə”sindən bir beyt misal gətirərək, bunun çox yaxşı deyildiyinə diqqət çəkməkdədir:

Xar-püştün xar saxlar canını,
Nərmlük dökər səmmurun qanını [269, s.162-163].

XV əsr şairi Əhməd Behişt, Sultan II Bayəzidin sarayında divan katibi olmuş, daha sonra ona qarşı bir təqsir işləyərək, Herata qaçmış, Teymuri hökmdarı Sultan Hüseyin Bayqaraya sığınmış və orada Əlişir Nəvai, Əbdürrəhman Cami kimi görkəmli şairlərlə həmsöhbət olmuşdu. Daha sonra Osmanlı ölkəsinə qayıdıb günahını əfv etdirən Behişt yenidən II Bayəzidin yanında xidmət göstərməyə başlamışdı. O, Nizami “Xəmsə”sini bütünlüklə türk dilinə tərcümə etmişdir [323, s.168]. Lətifi, Behiştinin Nizamidən “Xəmsə”ni tərcümə etdiyindən bəhs edərkən bunu “Cavabi-Xəmsə” adlandırır. Behişt “Xəmsə”nin xatiməsində öz tərcüməsini Şeyxinin tərcüməsindən üstün tutaraq yazır:

Dedüm hələ bən cəvabi-Xəmsə,
Demədi bu dildə dəxi kimsə.
Tərcüməmidür ki, etdi Şeyxi,
Gəl neylədi gör kəlami-şeyxi.
Düzdügi cəvahiri-Nizami,
Saçmış qara torpağa çü ami.

Tərcümədür xeyli işdür ey şah,

Dəgmə kişiye verürmi Allah [269, s.s194-195].

Xəyali Çələbi “Leyli və Məcnun” yazan müəlliflərdəndir [269, .253].

Səhi bəyin məlumatına görə, Benli Həsən ləqəbi ilə məşhur olan Niğbolulu Mövlana Ahi (ö. 923/1517) “Xosrov və Şirin” üslubunda “Gül və Xosrov” yazmışdır. O, bununla “Xosrov və Şirin”i ilk dəfə türkcə tərcümə etmiş Şeyxinin “izindən yürümüşdür”. “*Məsnəvisi gözəl və məqbul, nəzmi lətif və ustadanə*” olsa da, Səhi bəyin məlumatına görə, Ahi poemanın qaralamasını ağlamaya köçürməkdə laqeydlik, tənbellik göstərdiyi üçün bu əsər çox çətin tapılırdı [323, s.188].

Lakin Lətifi, Ahinin bu əsərinin adını “*Hekayəti-Şirin ü Pərviz və rəvayəti-Gülgün ü Şəbdzi*” kimi qeyd etmiş və bu əsərdən beytlər təqdim etmişdir.

Lətifinin dəyərləndirməsinə görə, poemanın nəzmi yüksək səviyyədə olsa da, əhvalatların izah olunma tərzini bir o qədər də yaxşı deyildir. Onun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Ahi bu əsəri tamamlaya bilməmiş və Şirinin Mədainə getməsi hadisəsində əsər yarımçıq qalmışdır [269, s.183-184].

Təzkiyəçi Aşiq Çələbi də Ahinin “Xosrov və Şirin”ini çox tərifləyir və qeyd edir ki, şair bu əsəri Nəqşbəndi şeyxi Mahmud Çələbi Əfəndinin tələbi ilə yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qalmışdır [245, s.177].

Qınalızadə, Ahinin “Xosrov və Şirin” poeması haqqında yazır: “*Kitabi-məzbur bir nəzmi-mətin və kitabi-rəsindür ki, əbyati-şirin və kəlimatei-rənginin Nizami görsə təhsin edüb, Xosrov həzar-afərin der idi*”. Bu təzkiyəçi də Ahinin həmin əsərindən nümunələr verir [199, s.191-192].

Təzkiyəçi Riyazinin babası Əbdülvəhhab Xəyali (XVI əsrin 20-ci illərində vəfat etmişdir) türkcə “Leyli və Məcnun” əsərinin müəllifidir [199, s.368]. O, “*Leyli və Məcnun hekayəsini qayət xoş bir şəkildə nəzmə çəkmişdir*” [323, s.77].

Qanuni Sultan Süleyman dövründə vəfat etmiş iznikli Mövlana Heydər Sədri, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsəri tərzində bir neçə məsnəvi söyləmişdir [323, s.158].

Yetim təxəllüslü istanbullu şair Əli (ö.960/1553-964 /1557) öz şeirində Nizami-ni belə yad edir:

Mərđi-şair ki ola bəliğ ü bülənd,
Saxti-nəzmə tabe ola səmənd...
İntizami-kələmin eyləsə guş,
Rövzəsində Nizami edə xüruş [199, s.1131; 245, s.328].

Qubari təxəllüslü Mahmud Çələbi (öl.974/1566-67) “Məcnun və Leyli” yazmış, özünü Nizaminin davamçılarından hesab etmişdi. O, şeirlərinin birində bu fikri belə ifadə edir:

Ustadi-əfazili-Rumam,
Rumda mərifətlə məlumam.
Nəzmara peyrəvi-Nizamiyəm,
Cürayi-badənuşi-Camiyəm.

Aşiq Çələbi son beytin belə daha yaxşı səsləndiyi qənaətindədir:

Nəzmdə peyrəvi-Nizamiyəm,
Cürənuşi-şərabı-Camiyəm [245, s.916].

XVI əsr şairi Məhəmməd Kami Qaramani, Nizami yaradıcılığında bəhrələnmiş, “nəzm-i Nizamidən intixab u ittixaz” etmişdi [269, s.457].

Əli Əmiri təzkirəsində, Rəfi təxəllüslü şairin Nizami şeirinə nəzirə yazdığını qeyd edir və nəzirənin birinci beytini nümunə olaraq təqdim edir:

Nizami Gəncəvi

Zi-bəs handə ki şəhdəş bər-şəkər-zəd
Be-Xuzistan şod əfğan-ı təbər-zəd

Rəfi Amidi

Rəfi in nəzmi ba-tövri-Nizamist
Əcəb ta bad be müşkilha bevərzəd [135, s.472].

Azərbaycan şairi Hamidinin kiçik oğlu Cəlili bədii yaradıcılığında Nizamini izləmişdir. Cəlili Sultan Səlimin adına “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” poemalarını yazmışdır [245, s.233-236]. Səhi yazır ki, Cəlili “Nizaminin “Xəmsə”sini bütünü

lülə türkcəyə çevirmişdir. Gerçəkdən, yaxşı bir tərcümədir” [323, s.198]. Cəlilinin “Xosrov və Şirin” ilə “Leyli və Məcnun” vardır” [199, s.262].

Əbdülhəqq (və ya Əbdülhəyy) Mustafa Çələbi Rifati “Leyli və Məcnun” yazmışdır [294, s.32].

Fikri təxəllüslü İzzətdin Çələbi (ö.1030/1621) “Leyli və Məcnun” yazmağa başlasa da, onu tamamlamağa macal tapmadan vəfat etmişdir. Bu beytlər həmin yarımçıq məsnəvinin ilk beytləridir:

Zəbani-hatifi-qeybi-rəvayət,
Bu vəch ilə bəyan eylər hekayət.
Ənini-ahə çəng əfqanə qanun,
Əsiri-eşqi-Leyla yəni Məcnun [294, s.51-52].

Mehmed Əzim (ö.1124/1712) “*asarından Leyli vü Məcnun nam təlifi zeyl edüb, xeyli mərgub nəzm etmişdir*” [292, s.416].

İstanbul İmamzadə Hüseyn Vehbi (ö.1149/1737) də “Leyli və Məcnun” yazmışdır. Salim öz təzkirəsinə bu poemadan Leylinin anası ilə söhbətinin təsvir olunduğu parçanı daxil etmişdir:

Məktəb sana bəd-əz-in yakışmaz,
Ətfal ilə yıldızın barışmaz.
Hifz eylə dü sətri-əbrüvanı,
Bəsdir bu qədər səvadxanı [318, s.703].

Osmanlı təzkirəçiləri Nizamini ehtiramla yad edir, bəzi hallarda özlərini və ya yüksək səviyyəli şair hesab etdikləri ədibləri Nizami ilə müqayisə edir, Nizamiyə bənzətməyə çalışırdılar.

XVI əsr təzkirəçisi Lətifi “Leyli və Məcnun” yazanlardan Hatifinin, Nizaminin, Caminin, Xosrov Dehləvinin və Nəvainin adlarını çəkir, “*bunların hər birisinin fəridi-əsr və vahidi-dəhr*” olduğunu bildirir, lakin həmin dövrdə Hatifinin “Leyli və Məcnun”unun daha məşhur olduğunu qeyd edir [269, s.135]. Lətifi, Nizaminin adını hörmətlə anır və bir-iki şeir yazıb özünü şair hesab edənləri ondan örnək almağa çağırır. O, Nizamiyə “*qail olmayan, ona baş əyməyən*” təkəbbürlü şairləri qınayır

[269, s.96]. Lətifi Kəşfi Saruxaniyə yazdığı bir nəzirədə özünü Nizami ilə müqayisə edir:

Oldı nəzmiylə Nizamiyə Lətifi əqran,
Eşidüb Əhməd ona səlləməhullah dedi [296, s.464].

Sözügedən təzkiyəçi yüksək dəyərləndirdiyi Valehi Belqradini şərəfləndirmək üçün onu Nizami ilə müqayisə edir [296, s.557].

Lətifi kitabın xatiməsində öz dövrünün poeziyasının sabiq zamanlardakı şeiriyatdan geri qaldığını etiraf edir, *“bir kaç qəzəl və qəsidə ilə kəndülərini Cami və Nizami təbəqəsinə qoyan”* şairləri ittiham edir. O, öz zəmanəsində Nizamiyə, Camiyə, Sədiyə və Xocəndiyə çata bilən şairlərin olmamasından təəssüflənir və *“hanı müadili-Nizami”* (*“hanı Nizamiyə tay olan kimsə”*) deyə fəryad edir [269, s.580].

Güfti də Nizamini hörmətlə yad edir:

Düşə bu tərxi-tazədən nicə
Ruhi-paki-Nizamiyi-Gəncə [206, s.85].

Başqa bir yerdə o, özünü Camiyə və Nizamiyə bənzədir:

Xari-pəhluyi-Camiyəm şimdi,
Dağı-ruhi-Nizamiyəm şimdi [206, s.88].

Nəsirəddin Tusi və Osmanlı ədəbiyyatı. Osmanlı mədəniyyətinə təsir göstərən azərbaycanlı dahilərdən biri də dünya şöhrətli alim Nəsirəddin Tusi olmuşdur. Lətifi, Şeyx Sədrəddin Konəvi haqqında yazır: *“Xacə Nəsirəddin Tusi ilə rümuzi-əmr-i-kün və künuzi-elmi-lədüində miyanlarında əqli və nəqli çok sual ü cəvab və bəhs ü xitab keçmişdür”* [269, s.116-117]. Qınalızadə və Bəyani təzkiyələrində Əli Çələbinin *“Əx-laqi-ələyi”* adlı əsərini Tusinin *“Əxlaq-i Nasiri”* ilə müqayisə edir [199, s.60].

Şəms Təbrizi və Osmanlı ədəbiyyatı. Təzkiyələrdə Şəms Təbrizi və onun Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndələrinə təsiri və s. haqqında qısa bilgilər və şeir nümunələri yer almaqdadır.

Cəlaləddin Rumini *“Şəms Təbrizi gəlüb tərbiyət qıldı və nəqdi-təslimin məhəkki-səhihül-əyar buldı”* [269, s.112].

İndi isə bəzi Mövləvi şairlərin şeirlərində Şəms Təbrizinin xatırlanması haqqında nümunələrə nəzər salaq.

Dərviş Mehmed Birri:

Misali-Şəmsi-Təbrizi yolında Monla Xünkarun,
Sərindən ey kərəm kanı keçənlər Mövləvilərdür [202, s.65].

Həzrəti-Saqib Dədə:

Şəmsül-Həqqi-Təbrizə mürid olmayan etməz,
Nüh ta sədəfün gövhəri-sir-abına xidmət [202, s.90].

Qalib Dədə:

Feyz ənzari-cənabi-Şəmsdən gəldi bana,
Gövhərin bir sübhayi-sad-danə kim çeşməmdür ol [202, s.397].

Rəhmətullah Dədə “*dərgahi-xurşid-pənahi-Şəmsəddini-Təbrizidə*” xidmət etmişdir [202, s.214].

Nəimi və Osmanlı ədəbiyyatı. Təzkirələrə əsasən Nəiminin Osmanlı ədəbiyyatına təsirindən danışmaq mümkündür.

Osmanlı şairi Üsuli Gülşəninin müridlərindən idi. Onun yaradıcılığı Azərbaycan hürufilərinin təsiri altında idi və ona “*Fəzlullahi-Sani və sirri-Seyyid Nəsimi*” deyirdilər [269, s.175].

Qeysəriyyəli Təmənnayi Fəzlullah Nəiminin təsirinə düşmüşdü. Lətfi onun yaradıcılığından bəhs edərkən nümunə olaraq Nəimindən də farsca bir rübai verir [269, s.202]. Rumelindən Hüseyini də hürufi idi və Nəiminin davamçılarından idi [269, s.228].

Nəsimi və Osmanlı ədəbiyyatı. XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış və hürufi şair kimi demək olar ki, bütün Şərqdə məşhurlaşmış İmadəddin Nəsiminin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri Azərbaycanda, Türkiyədə, İranda və başqa ölkələrdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Nəsimi hələ sağlığında məşhurlaşmış, Türkcə divan bağlamışdır. Fars dilində yazdığı şeirlərin sayı isə bir “Divan” təşkil edəcək qədərdir. Əsərlərinin əlyazmasının sayı isə 100-dən artıqdır. Osmanlı imperiyası döv-

ründə qələmə alınmış təzkirə və məcmuələri nəzərdən keçirdiyimiz zaman Nəsiminin öz müasirləri və xəlifələrinə təsiri açıq şəkildə hiss edilməkdədir.

Məsələn, Ədirnəli Nəzmi “Məcməün-nəzair” adlı məcmuəsini XVI əsrin 20-30-cu illərində tərtib etmişdir. Məcmuəni nəzərdən keçirdiyimiz zaman burada Nəsiminin şeirlərinə yazılmış nəzirələrə rast gəlirik. Nəsiminin məcmuədəki 8 şeirinə XIV-XVI əsrlərdə yaşamış şairlər 226 nəzirə yazmışdır. Prof. F.Köksal, Nəsimi şeirlərinə nəzirə yazan şairlərin siyahısını hazırlamışdır: Adni (Mahmûd Paşa), Əhməd Paşa, Əmri (3), Eşqi, Ata (3), Avni (Fateh Sultan Mehmed) (2), Bahari Müdərris, Behişt (2), Cəfər Çələbi (Tacizadə) (2), Cami Əmin, Camiyi, Cəlili (7), Cem (Sultan Cem) (2), Çakəri, Dəruni (4), Əmani, Əmri (3), Ənvəri, Əzhəri, Fərisi, Fasihi, Fəridi, Feyzi, Fikri, Gaffar, Gədayi (2), Gülşəni (Şeyx İbrahim) (2), Hədidi (2), Hafı (3), Həsəni Qazı, Həsbi, Xavəri, Xəyali (3), Heyrəti (5), Həlaki (2), Hilaliyi-Qəzzaz, İshaq Çələbi (4), Qasım, Katibi (Seydi Ali Çələbi) (2), Kamal Paşazadə (4), Kamali-Zərd (3), Qivami, Qurbi, Lamiyi (5), Lətifi Kastamoni, Mahmud Paşa, Mehmed Bəy Dəftəri (2), Məsihi (4), Meyli, Məali (2), Miri, Mühibbi (11), Muidri, Müqbil, Münir (3), Namusi, Nəzmi (17), Nəcəti (5), Nəşəti, Nihaniyi-Qədim, Nişani (Mehmed Paşa), Nuri (2), Raci, Rahiqi (2), Rəhmi, Razi (3), Rəfiqi (2), Rəmzi (2), Rəsmi, Rəvani (6), Rəvaniyi-Zaim, Sədi, Səbaya, Səbuhi, Səfayi, Səfayi-i Digər, Safi, Safi (4), Səhi (2), Salman (2), Sənayi, Sübhi (3), Süni Gəlibolu, Suzi, Süruru Əcəm, Süruri Müdərris (5), Süvari, Şani, Şəhdi, Şəmi (4), Şəmsi, Şərif Sinobi, Şövqi, Şeyxi, Şiri, Şiri Silsirəvi, Taliyi, Taliyi, Təriqi, Üsuli (2), Vəhyi, Vüsali, Yəhya, Yəqini, Zaifi (2), Zati (12) [191, s.32].

Nəsiminin şeirlərinə nəzirə yazan bu şairlər arasında Qanuni Sultan Süleymanın, Fateh Sultan Mehmedin, Cem Sultanın, Mahmud Paşanın adına rast gəlirik ki, bu da Nəsiminin nə qədər məşhur olduğunu bir daha sübut edir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Osmanlı təzkirəçisi Əli Əmirinin “Təzkirəyi-şüərayi-Amid” adlı təzkirəsində də epizodik olaraq Nəsiminin şeirlərinə yazılmış nəzirələrə rast gəlirik. Məsələn, təzkirəçi Xəlili və Hafid Paşadan

bəhs edərkən onların və digər şairlərin də Nəsiminin bəzi şeirlərinə nəzirə yazdığını qeyd edir.

Nəsiminin,

Gönlümdə bənim aşkı-cəmalin əzəlidir,

Şol nəsnə kim oldu əzəli ləm yəzəlidir [33, s.219].

qəzəlinə Cövri, Faiq Ruhavi, Rami paşa, Hafid paşa, Şeyxzadə Nuru paşa, Münir, Həlim Giray kimi 7 şair tərəfindən nəzirə yazılmışdır.

Əli Əmiri, Nəsiminin zəmin şeirini təqdim etdikdən sonra bu şeirə yazılan nəzirələri bir-bir sadalamışdır [135, s.279].

Cövri Mövləvi

Söylər nigəhin can ü dilə razı-Xudayı,

Guya sühanı tərcümeyi-sirri- Əlidir.

Faiq Ruhavi

Fəhm eyləyəməz nüktəşinasani-zəmanə,

Hər bir süxəni-müşkili bir cifri-Əlidir.

Rami Paşa sədrəzəm

Qəndili-məhəbbət ki fūrugi-əzəlidir,

Əfruxtəyi-lamiayi-ləm yəzəlidir.

Hafid paşa

İnsan doyamaz bakmağa ol nim-nigaha,

Guya ki çəkilməmiş qaşığı bir seyfi-Əlidir.

Şeyxzadə Nuru Paşa

Əbruyi-kəmandarına bilməm nə desəm ya,

Bir seyfi-Əlidir, ya iki sətri-cəlidir.

Münir

Göndərdi bəla əskərini var isə Şirin,

Fərhadı-cəfapişə anuñün cəbəlidir.

Həlim Giray

Rüchanı anuñ sairə xəttində cəlidir,

Seyr et gəliyor iştə gözəllər gözəlidir.

Əli Əmiri, Azərbaycan şairi Xəlilidən bəhs edərkən onun Nəsiminin şeirlərini təqlid edərək “*şairi-şirinzəban*” olduğunu yazır və Nəsiminin şeirlərinə yazdığı nəzirlərini təqdim edir [135, s.327].

Nəsiminin aşağıdakı beytinə 4 nəzirə yazılmışdır:

Gərçi ləlin can verir aşıqlərə İsa gibi [33, s.285]

Gözlərin sevda meyindən əsrəmişdir qan edər [135, s.334].

Xəlili

Qaşları dil murğına rəmz ilə çeşmin göstərir,

Kim bu zalimdən həzər qıl əsrəmişdir qan edər.

Sədi Sirozi

Rəng verir güllərə, sərvə, həva bostana bu,

Çünki kuyundan nəsimi-sübhdəm seyran edər.

Şəmsi Dəftərdar

Gün yüzün uşşağa kim ərz eylər ol sahib-camal,

Adətidir bin yaşasın lutf edər ehsan edər.

Xəlili, Nəsiminin bu şeirini də tənzir etmişdir:

Ey saçın zilli-ilahi vey ruhun Allahu nur,

Rövzənin sərvə böyükdür indəha cənnat u hur [135, s.335].

Xəlili

Ey yüzün şanında mənzil ayəti-Allahu nur

Ləblərin haqqında dəndi nükteyi-mai-tahur.

Təzkirədə Nəsiminin aşağıdakı şeirinə Rəbbani və Xəlili tərəfindən 2 nəzirə yazıldığını görürük:

Fürqətin xarı bəni gör kim nə məcruh eylədi [33, s.149],

Ey gözü nərgis həbib-i gülizarım qandəsin [135, s.336]

Rəbbani

Fürqətin qışları könlüm gülşənin xar eylədi,

Ey gülistan içrə mürği-nobaharım qandasın.

Xəlili

Ey bəni şeyda qılan gün yüzlü yarım qandasın,
Can u dildən sevdiğim ziba nigarım qandasın.

Xəlili, Nəsiminin aşağıdakı şeirinə də nəzirə yazmışdır:

Canını dildar üçün qurban edən gerçək şəhid [33, s.19],
Hər nəfəs bin rəhmət olsun ol şəhidin canına [135, s.337].

Xəlili

Eşqi-məşuqunda ol aşiq ki qıymaz canına,
Dərdə həmdəm olmamışdır ərməsin dərmanına.

Əli Əmiri təzkirəsində, Nəsiminin ən çox

Eşqinlə Nəsimi olalı xalqa məlamət [33, s.258],
Məşhur-i cahan oldu əvalimdə ayandır.

şeirinə nəzirələr verilmişdir. Belə ki, şairin bu şeirinə 12 nəzirə yazılmışdır [135, s.395].

Füzuli Bağdadi

Can vermə qəmi-eşqə kim eşq afəti-candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır.

Məsihi bəy

Bən bülbülü dil-təng edən ol qönçə dəhandır,
Bən xəstəyi barik edən ol muyi-miyandır.

Dəftərdar Hisali

Fəryad ü fəğana səbəb ol qönçə dəhandır,
Tərk eylədi bən bülbülünü xeyli zamandır.

Şeyxülislam Yəhya əfəndi

Bərgi-zəri-pür-nəqş ilə gülşəndə vəzandır,
Guya ki səba qaşiyə-bər-duşi-xəzandır.

Şeyx Müştəq

Bir busə niyaz eylədim ol qönçə-dəhandan,
Gəldi dedi səbr eylə əfəndi Ramazandır.

Şeyxzadə İbrahim Hafid paşa

Gərçi görünür bəzi qələt şeri Hafidin,
Əsbi-hünəri-kilki yenə xoş-cövəlandır.

Şeyxzadə Osman Nuru Paşa Amidi

Əsrari-fəmin ruhuma verməm sənin ey şux,
Sənduqeyi-sinəmdə o bir dürri-nihandır.

Əsad Muhlis paşa

Hicrinlə tən ol mərtəbə bitab ü tündür,
Sənsiz bana canım dəxi bir bari-girandır.

Rza Yenişəhri

Birəngidir arayışi-nev-kaleyi-rindi,
Sərmayəsi binami vü nakamı dükandır.

Səid Paşa

Üşşaqı utandırdın edip qeyrə mürüvvət,
Bari bizə də lütf edip əğyarı utandır.

Raif Amidi

Əhvali-pərişanımı söylərsəm o yarə,
Dər ki şüəra sözləri hep böylə yalandır.

Əmiri Amidi

Məqsudi-həqiqi bana ilayi-vətəndir,
Yok gizlicə bir məqsədim Allaha ayandır.

Əli Əmiri, Xəlilinin Nəsimini təqlid etdiyini yazır və Füzuliyə qədər ən bəliğ şairlərin Nəsimini araşdırdığını, onun fikirlərini əsas aldığı və bəlkə də mənəvi şagirdi olduqlarını dilə gətirir: “*Füzuliyə varıncaya qədər ən bəliğ şairlərimiz zətən Nəsiminin mütəəbbeyi, bəlkə şagirdi-mənəviyi-irfanıdır*” [135, s.342]. Daha sonra Nəsiminin bir qəzəlinə Xəlilinin yazdığı nəzirəni tam şəkildə verir:

Nəsimi

Eydi-əkberdir camalın eydə can qurban olur [34, s.133],
Abi-heyvandır dodağın hər kim içsə can olur.

Nəzireyi-Xəlili:

Kim ki sən şahın camalı eydinə qurban olur,
Siqlətindən qurtulur cismin sərəsər can olur [135, s.343].

Bütün bu qeyd olunan faktlar, Nəsiminin şeirlərinə yazılan çoxsaylı nəzirələr Nəsiminin Osmanlı ədəbiyyatına təsir etdiyini və güclü ənənə yaratdığını sübut edir.

Xəlili və Osmanlı ədəbiyyatı. XV əsr Azərbaycan şairi Xəlili haqqında Osmanlı təzkirəçiləri məlumat vermiş, məcmuə müəllifləri isə şeirlərindən nümunələr təqdim etmişlər. Şeirlərində Nəsimi üslubu duyulan Xəlili özündən sonra gələn şairlərə də təsir göstərmişdir. Həbib, Füzuli, Xəyali, İbrahim Hafid paşanın yaradıcılığında Xəlili təsiri duyulmaqdadır. Xəlilinin Osmanlı ədəbiyyatına təsirini onun şeirlərinə yazılan nəzirələr də sübut etməkdədir.

Ədirnəli Nəzminin “Məcməün-nəzair”ində Xəlilinin

Ta bənüm qəlbümdə yaqdun ey ruhi gülzar nar,
Narı-şövqünlə cahanı yaqdum ey əyyar yar.

mətləli qəzəlinə Mühibbi, Həsbi, Riyazi və Ədirnəli Nəzmi tərəfindən yazılan 5 nəzirəyə yer verilmişdir [191, s.378]. Bundan əlavə Xəlilinin, Əhməd Paşa, Şeyxi, Əhmədi, Vəsf kimi tanınmış şairlərin şeirlərinə nəzirələri vardır.

Əli Əmiri təzkirəsində Xəlilinin müasirləri ilə müşairəsinin çox olduğunu və xələflərinin də onun şeirlərini tənzir etdiyini yazır: *“Xəlilinin zamanı şüərasıyla müşairəsi pek kəsir olduğu gibi əxlafta da onun asarını tətəbbü və tənzir etmişdir. Səfahəti-nəzairdən bir miqdar iradə eyləriz”* [135, s.333]. Daha sonra Xəlilinin şeirlərinə yazılan çoxsaylı nəzirələr nümunə vermişdir.

Xəlili əsərlərinin Türkiyənin və ümumiyyətlə dünyanın müxtəlif kitabxanalarında çoxsaylı əlyazma nüsxələrinin mövcudluğu onun tanınmış şair olduğunu isbat etməkdədir.

Gülşəni və Osmanlı ədəbiyyatı. Gülşəni də Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndələrinə təsir göstərmiş azərbaycanlılardandır.

Təzkirələrdə onun Osmanlı şairlərinə təsiri haqqında bəzi epizodik məlumatlarla qarşılaşırıq: Şifayi (ö. 1075/1664) Gülşəni təriqətindən idi [194, s.98]. Üsuli, Gülşəni

xəlifələrindəndir [160, s.29]. Bəqai, Gülşəni təriqəti dərvişlərindən idi [194, s.32]. Arifi də Gülşəni təkkəsinə bağlanmışdı və Şeyx İbrahimin ölümünə (940) tarix demişdir [194, s.56]. Yenicəli Yusif, Gülşəni təkkəsində idi [194, s.92]. Dərviş Dəruni əvvəllər Gülşəni təriqətindəndir [202, s.201]. Zafi Dədə gülşənilərdən idi [202, s.314]. Üsuli də Gülşəninin müridlərindən idi [269, s.175].

Füzuli və Türk ədəbiyyatı. Füzulinin Şərq xalqlarının ədəbiyyatına, xüsusilə Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndələrinə təsiri danılmazdır. Təzkirələrə nəzər saldıqda bunun bir daha şahidi oluruq.

Əsl adı İsmayıl olan Dərviş Xülusunin şeirlərində Füzuli yaradıcılığının təsiri hiss olunur [202, s.160].

Əsrar Dədə təzkirəsində Fədayi təxəllüslü mövləvi şairin Füzulinin bir şeirinə nəzirəsini təqdim edir: *“Əsnayi-səyahəti-dar ü diyarlarında darüssəlam Bağdada varub, Füzuli Bağdadi və sair şüərayi-İraq tətəbbüyi-əşari-lətifələri ilə təməttü etmişlərdür. Bu qəzəli-arifanələrində Füzulinün nəzirəsi vardır”*:

Təneyi-düşməndən idüb ictinab,
Ərzi-camal eyləməz ol afitab.

Sun bizə saqi içəlüm badəyi,
Oldı gönül xanəsi qəmdən xarab.

Bəkləyələüm gəl dəri-meyxanəyi,
Bu qapudan şayəd ola fəthi-bab.

Ömr axar su gibidür fil-məsəl,
Cismün o su üzrə yürür bir həbab.

Yapsa gönül xanəsini ol sənəm,
Kəbəyə varmış qədər eylər səvab.

Qılsa Fədayi eşiyində məqam,
Gökdə mələklər diyə niməl-məab [202, s.414-415] .

XX əsr təzkirəçisi Mahmud Kamal İnal Mehmed Cəlal bəyin (1867-1912) həyat və yaradıcılığından bəhs edərkən onun “Füzuliyi təqlid” adlı şeirini nümunə verir:

Qıldım bəlayi-eşqinə yenə aşına dili,
Təbriz elində bir gözəlin oldu maili.

Çeşmi-siyahı aşiqi-biçarə qatili,
Gördükdə sinəsində o simin həmaili.

Ey nazlı yar bu nə rəsəndir dedim dedi:
Axır günündə qatili-cananın dürür sənin.

Aldım nigari-riqqətə sərxoş nigahını,
Fəhm eylədi nigahımı, əydi külahını.

Guş etdi aşiqin nakami-ah ü vahını,
Pürgu görünəcə qəmzə vü çeşmi siyahını.

Aşıqdəki süxən nə süxəndir dedim dedi:
Kuyimdə əksi-ahu fəğanındürür sənin.

Gəlmişdi bəzmə dün gecə ol yarı-qönçə-fəm,
Əğyara qarşı güldü bana eylədi sitəm.

Könlüm tutuşdu atəşi-hicran ilə o dəm,
Aldı o dəmdə çevrəmi seyl-abi-əşki-qəm.

Hər mövcə bəlki bəhri-Ədəndir dedim: dedi
Sevda içində eşki-rəvanındürür sənin.

Oldum əsiri-həsrət düştüm ayağına,
Ah etdim, ağladım yenə gəldim otağına.

Gəldim bu suzi-hicr ilə sevda ocağına,
Bən güllər istərim diyə baktım yanağına.

Güllər açıldı vəqti-çəməndir dedim: dedi
Gülmək zamanıdır bu cinanındürür sənin [212, s.327].

Türk şairlərindən Ədib bəy (1859-1912) Rəşid Akif Paşaya yazdığı bir qəsidədə
Qərb ədəbiyyatı və şairləri haqqında yazır:

Qəm deyildir desələr də qüdəməyə pey-rəv,
Hüsni-təsvirimi təqdirə gərək hüsni-nəzər.

Söyləmişdir qüdəmə nəzm ilə bir çok hikmət,
Bizə kafimi deyil öylə hakimanə əsər.

Hüqonun sözlərini dinləyəməm həm girməz,

Quşi-təqdirimə mədh eyləsələr də nə qədər.

Var ikən bizdə necə nəzmi-hikmət şair,
Niyə təqlidə səza olmalı Lamartinələr.

Onların da görünür sözləri rəngin amma,
Bərgi-zəqqum ilə birmi tutulur qönçeyi-tər.

Varmı bir şairi-əfrənc Füzuli-asa,
Rəşahət-i qələmindən dökülür hikmətlər [212, s.414-415].

deyərək Qərb şairlərinin Füzuli kimi qələmindən hikmət tökülmədiyini yazır.

Əli İffət adlı Türk şairinin “Füzuliyi təqlid” adlı şeiri də bu baxımdan əhəmiyyətli yətlidir:

Küşteyi-eşqin ki xaki-məqbərində yan yatar,
Dağ-dağ olmuş cəsəd şəklinə yeksər qan yatar.

Eşqdir sərmayeyi-dərdi dəruni-şairan,
Can ü dildə ta əzəl ol dərdi bi-dərman yatar.

Çoxmudur olsa ziyarətgahi-xuban mərqədim,
Çünki onda bir şəhdi-xəncəri-müjgan yatar.

Bəxş edər abi-həyat cavidan busi-ləbi,
Ziri-ləlində o şuxun çeşmeyi-heyvan yatar.

Doldu nari-düzahi-hicranı cananımla ah,
Qəlbi-pür-dərdimdə pək dəhşətli bir volkan yatar.

Rəhm edip dün sevdiyim göstərdi ruyi-iltifat,
Şimdi qəlbimdə həzaran rövzeyi-rizvan yatar.

İffətin xoş gör Füzuli cürəti-təqlidini,
Eşqi-lahuti gibi qəlbində bir aslan yatar [213, s.1003].

Osmanlı dönəmi qadın şairlərindən Münirə xanımın (1825-1903) Füzuliyə nəzi-rəsi də maraqlıdır:

Öylə məcnunum ki, bilməm sər nədir, sevda nədir,
Gül nədir, bülbül nədir, gülşən nədir, səhra nədir,
Mey nədir, saqi nədir, sağər nədir, mina nədir,
Dil nədir, dilbər nədir, sürət nədir, mənə nədir.

Saqiyi-bəzmi həqiqət sundu bir sağər bana,
Kim o sağər oldu quyi-vüslətə rəhbər bana,
Nisbət ol zövqə ki, verdi vüsləti-dilbər bana,
Cənnət ü huri nədir, kövsər nədir, tuba nədir.

Cənnəti verdim sana ey zahidi-zahir-pərəst,
Kövsərə etməz tənəzzül məsti səhbəyi-ələst,
Saqiyi-bəzmi-əzəl etmiş bəni ol gunə məst,
Bilməzim aləm nədir, Adəm nədir, Həvva nədir.

Bir pərinin pay-bəndi türreyi-tərrayım,
Bir cəfakeşin əsiri-qəmzeyi-xunxarıyım,
Bir nigarın xaki-rahi sərvə xoş rəftarıyım,
Sayə salmaz başıma yarəbb bu istiğna nədir.

Oldun ol gün kim gözümdən ey gözüm nuri uzaq,
Könlümü qan eylədi dərdi-fırağ ü iştiaq.
Xırmanı-tən nari-qəmdən öylə bulmuş ihtiraq,
Kim xirəd dərk eyləməz dünya nədir, üqba nədir.

Ah kim qaldı müqəyyəd xatirim ol virdə,
Kəndim İstanbulda məskunum, könül İzmirdə.
Etmə təqsir ey Münirə nayeyi-şəbgirdə,
Ta ki, feyzi vəslə ir gör himməti-Mövla nədir [215, s.1407].

M.K.İnal təzkirədə Məhəmməd Ləbib əfəndinin (1785-1867) həyat və yaradıcılığından bəhs edərkən Füzulinin “Səhhət və mərəz”ini tərcümə etdiyini yazır. Ancaq bu tərcümə nəşr olunmaq ərəfəsində Əbdülhaq Molla oxuyub geri qaytaracağını söyləyərək əsəri almış və geri qaytarmadan vəfat etmişdir. Əsərin qaralaması da yanmışdır. Bu səbəblə Ləbib Əfəndi əsəri yenidən tərcüməyə başlamış və 1856-cı ildə nəşr olunan kitabın ön sözündə bu haqda məlumat vermişdir [215, s.1228].

Əli Əmiri, Hafid Paşanın Füzulinin üç şeirinə nəzirə yazdığını bildirir:

Füzuli

Ləli-nabın həvəsi bağrımı qan eylədiyin,
Ah kim qanlı yaşım qılmadı izhar sana.

Hafid Paşa

Eşqi-həsərət gözəlim eyləmədi kar sana,
Ettim aludəyi-xun eylərim izhar sana [135, s.278].

Füzuli

Atəşi-bərgi-fırağın narı-düzah tək əlim,
Cüz'eyi-cami-vüsalmın abi-kövsər tək ləziz.

Hafid Paşa

Pərçəmi-cananeyi şəmm eylədikdə ey Hafid,
Müsk-sa qıldı damağım müski-əzfər tək ləziz [135, s.279].

Füzuli

Dəma-dəm qətrə-qətrə qanlı yaşmıdır çıxan gözdən,
Və ya peykanların kim atəşi-dil anı su eylər.

Hafid Paşa

Nigahi-qəmzeyi-sərtiz ilə ülfət edən rində,
Gəlir yəsi-həyat əlbəttə candan dəstşu eylər [135, s.282].

Əli Əmiri təzkirəsində Həmdi təxəllüslü amidli şairin Füzuliyə nəzirəsinə yer vermişdir:

Füzuli

Əksi-ruyun suya salmış sayə zülfün toprağa,
Ənbər etmiş toprağın ismin suyun adın gülab.

Hamdî

Nəşəyi-müldənmidir ol tərləmiş ruhlarda ab,
Yoksa ya Rəbb bu yüzdən mi çıxar güldən gülab [135, s.291].

Məşhur “Firqətnamə” adlı əsərin müəllifi Xəlilinin qəzəllərinə də Füzuli tərəfindən yazılan nəzirələrə rast gəlirik:

Xəlili

Ey gönül mürği məqami-əsla pərvaz eylə kim,
Aşyan-ı vəhdətə mani degildir xar u xas.

Füzuli

Danəyi-əhli-mələmətdən nə mani aşiqə,
Bərgi-lami dəfin eylərmi hücumi-xar u has.

Xəlili

Canımı yandırdı cana narı-hicranın sənin,
Könlümü yaqmaya verdi çeşmi-fəttanın sənin .

Füzuli

Şöylə rənadır gülüm sərv-i-xuramanın sənin,
Kim görən bir kez olur əlbəttə heyranın sənin [135, s.335].

Əli Əmiri, Xumari təxəllüslü şairin Füzuli ilə müşairələri olduğunu qeyd edir və nümunələr təqdim edir: *“Müşarun-ileyh Xumarinin şairi-binəzəri-İraq, Cənabi-Füzuli ilə də müşairələri vaqe idi. Bu babda olan müşairəyi-üstadanələrindən bir-ikisi şunlardır”*:

Füzuli

Açıldı qönçənin tumarı məlum oldu məzmunu,
Budur kim fövt qılman mövsümi-gül camı-gülgünü.

Xumari

Xumarinin qəmi-ləli-ləbinlə eşki-gülgünü,
Yeridir laləzara döndürürsə kuh u hamunu.

Füzuli

Cigərim odunu nihan ikən elə zahir etdi mürur ilə,
Görəyim yerə keçə abi-çeşmi-təri-şərarə-fəşanımı.

Xumari

Degil əncüm ey mehi-bivəfa gecə halimə fələk ağladı,
Şəbi-qəmdə ah edəcək görüp ulüvvi-şərarə-fəşanımı [135, s.349].

Saib Təbrizi və Osmanlı ədəbiyyatı. Akad. H. Araslı Saib Təbrizini Türkiyə ədəbiyyatına mühüm təsiri olan sənətkar adlandırır. Şairin müəyyən müddət Türkiyəyə səyahət etməsi, əsərlərinin intişarı, nəhayət divanının mədrəsələrdə bir dərslik kimi tədris olunması, Saib yaradıcılığının Türkiyə şairlərinə mühüm təsir etməsinə səbəb olmuşdur [1, s.144]. Bu xüsusda müəllim Naci yazır: *“Saib Təbrizi Məhəmmədəli Səramədani şüərayi Əcəmdəndir. Divanı Rumda ən ziyadə şöhrət tapan fars divanlarından, hətta əvvəlləri Hafiz divanı kimi tədris olunurdu”* [271, s.189].

Təzkirələrdə Saib Təbrizi haqqında epizodik məlumatlara da rast gəlirik. Saibin “Divan”ını Azərbaycandan Türkiyəyə ilk dəfə olaraq Osmanlı şairi Dərviş Həsən Zehni aparmışdır [271, s.208]. Əli Yəqina İsfahani İstanbulda Saib divanını tədris edərdi [292, s.737]. Qalib Dədənin yaradıcılığında Saib Təbrizinin təsiri olmuş, o, öz şeirlərində özünü Saibə bənzətmiş və ona nəzirə yazmışdır [202, s.391-393]. Salih İmam Əta “Şərhi-divani-Saibi” yazmışdır [311, s.179].

Fətim təzkirəsində Fəhim Əfəndidən bəhs edərkən Saib Təbrizinin şeirlərini şərh etdiyini yazır: *“Qəzəliyəti-Saibin bəzi müntəhib qəzəllərinə otuz cüzü şamil bir qitə şərh, mürəttəb və mətbu bir ədəd Divançəsi vardır”* [203, s.399].

M. K. İnal şair Fəhim Əfəndinin və Cövdət Paşanın Saib Təbrizinin “Divan”ını şərh etdiyini qeyd etmişdir: *“Şair Fəhim Əfəndi “Divani-Şaib”i şərh etməkdə ikən vəfat etməklə naqis qaldığından ikmali için akrabası tərəfindən vaki olan rica üzərinə Cövdət Paşa ikmal etmiş və Fəhim Əfəndinin həmişərəzadələrinə maaş təhsis olunmuşdur”* [212, s.358].

Əli Əmiri, əsərində Rəfi Amidinin Saib Təbrizinin şerinə nəzirə yazdığını qeyd edir və nəzirənin ilk beytini təzkirəsinə əlavə etmişdir [135, s.471].

Əli Əmiri, Hami Amididən bəhs edərkən Saib Təbrizini təqlid etdiyini yazır: *“Hamiyi-Amidi başlı-başına bir üslubi-bəyan sahibi olmaqla bərabər şüərayi-İran və üdəbayı-Rum əsarını da bəzən təqlid eylər. Məsələ, Saibi-İsfahaninin:*

Bihışt bər muje təsvir mi konəd mehtab
Piyalə ra qədəhi-şir mi konəd mehtab
Nə-mihirəd be-fürugi kətani-tövbeyi-ma
Dər in mukabele taksir mikonəd mehtab.

beytlərini tətəbbü yolunda:

Cinan rəsmi Diyarı-bəkrdə təsvir edər mehtab,
Kənari-Dəcləyi manəndi-cuy-i şir edər mehtab,
Xilas olmaz kişi həm-rəngin azar u cəfasından,
Kətana sair əşyadan füzun təsir edər mehtab [135, s.253].

Əli Əmiri, Agah təxəllüsülü şairin Saib Təbrizinin yanında olduğunu və “Divan”ını köçürdüyünü yazır: *“Saibi-İsfahani ilə müsahibət edərək divanı-əşarını istinsah etdi”* [135, s.43]. Daha sonra Agahın 1670-ci ildə Amid şəhərinə gəldiyini, bu dövrdə Saib və Şövkətin əsərinin burada məşhur olduğunu, bu iki hörmətli adamdan təhsil alanların məmləkət ədibləri arasında rəğbət qazanmalarına səbəb olduğunu əlavə edir: *“1080/1670 hüdudunda şəhrimizə şərafbəxşi-vürud olmuşdur. O zaman Saib və Şövkət əsarı məmləkətimizdə sərməşqi-ədəbiyyat idi. Şu iki zatı-aliqədrdən təhsili-kəmalat edən bir ustadın vürudu üdəbayı-məmləkətə badiyi-nəşat olduğundan pək ziyadə bir rəğbətə məzhər olup vətəni-sani ittihaz eylədi”* [135, s.43].

Ümumiyyətlə, Saib Təbrizinin “Divan”ına çoxsaylı şərhələr yazılmışdır. O.Ünlü Saib Təbrizi “Divan”ına Türk ədəbiyyatında yazılan şərhələr haqqında araşdırma aparmışdır [351]. Tədqiqatçı Saib Təbrizinin şeirlərinin Türk ədəbiyyatına əsrlər boyu dərin təsir göstərməsinə baxmayaraq Saibin şeirlərinə yazılan şərhlərin tədqiq olunmadığını vurğulayır. Saib Təbrizinin şeirlərinin Əbubəkr Nüsrət, Süleyman Fəhim və Əhməd Cavad Paşa tərəfindən şərh olunduğunu, yalnız klassik şərh metodundan

istifadə olunmadığını qeyd edir: *“Fəqət bu şarihlər də söz və ifadələri incəlikləri ilə açıqlayan və qrammatik qaydaların üzərində duran klassik şərh metodundan istifadə etməmiş; əsərin sadəcə tərcüməsinin olduğu və ancaq lazım olduğu zaman oxuyucuya bilgilər verən bir şərh yazma yolunu seçmişlər. Digər əsərlər isə daha çox, adı qeyd olunan şarihlərin kiçik şərh cəhdi olaraq qalmışdır”* [351, s.93].

Bütün bu qeyd olunanlar Azərbaycan klassiklərinin türk ədəbiyyatına təsirini bir daha sübut edir. Sözügedən şairlər arasında Nizami Gəncəvinin və Füzulinin türk ədəbiyyatına təsiri daha güclü olmuşdur.

IV Fəsil

Türk təzkirələrində Azərbaycan şairləri

4.1. XIV – XVII əsr Azərbaycan şairləri

Anadolu coğrafiyasında yazılmış təzkirələri araşdırdığımız zaman Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün çox əhəmiyyətli materialları əldə etmiş oluruq. Belə ki, türk təzkirəçiləri əsasən Osmanlı imperiyası ərazisinə mühacirət etmiş Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermişlər. Bunlar arasına bəziləri istisna təşkil etməkdədir.

Tanınmış təzkirəşünas Prof. Dr. Mustafa İsen Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətinə töhfəsini bu şəkildə ifadə edir: *“Şərq və Qərb türkcəsi arasında mədəniyyət elçiliyi missiyasını üzərinə götürərək, həm bu iki ədəbi ləhcəni bir-birinə yaxınlaşdıran, həm də arada qopuqluqların olmasına mane olan bu qəhrəmanların rolunu təqdir etmək lazımdır. Bir qismi doğulduqları torpaqları məcburi sürətdə tərk edərək başqa yerlərdə yaşamaq məcburiyyətində qalsalar da, onlar mədəniyyət tariximiz üçün son dərəcə səmərəli xidmətlər göstərmişlər, mədəniyyət mozai-kamızı zənginləşdirmişlər”* [229, s.292]. Osmanlı təzkirələrində bəhs olunan Azərbaycan şairləri haqqında sistemli məlumat almaq üçün aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək:

Cədvəl 4.1. Osmanlı təzkirələrindəki Azərbaycan şairləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Haqqında məlumat verən təzkirəçilər
XIV	1. Nəsimi	Aşıq Çələbi, Lətifi, Qınalızadə, Nail
XV	2. Gülşəni	Lətifi, Nail
XV	3. Hidayət	Qafzadə Faizi
XV	4. Qəribi	Aşıq Çələbi, Nail
XV	5. Xəlili	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə
XV	6. Niyazi	Səhi, Aşıq Çələbi, Nail
XV-XVI	7. Haşimi	Lətifi, Qınalızadə, Nail
XV-XVI	8. Həbibli	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XV-XVI	9. Süruri	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XV	10. Xətai	Qafzadə Faizi, Nail
XVI	11. Arif Çələbi	Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	12. Bəsiri	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə

XVI	13. Bidari	Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	14. Cəlili	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	15. Dərviş Səfi	Əsrar Dədə
XVI	16. Eyşi	Qınalızadə
XVI	17. Əbdi	Qınalızadə, Əsrar Dədə
XVI	18. Əhdi	Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	19. Füzuli	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	20. Hafiz	Səhi, Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	21. Hakimi	Qınalızadə
XVI	22. Həmdəmi	Əhdi Bağdadi, Nail
XVI	23. Xəzani	Bəyani, Nail
XVI	24. Lütfi	Müci, Nail
XVI	25. Məhəmməd Əmin	Qınalızadə, Nail
XVI	26. Nəbati	Aşıq Çələbi, Nail
XVI	27. Nütqi	Qınalızadə, Nail
XVI	28. Pənahi	Aşıq Çələbi, Nail
XVI	29. Ruhi	Əsrar Dədə
XVI	30. Səhabi	Lətifi, Qınalızadə, Nail
XVI	31. Şah Qasım	Aşıq Çələbi, Nail
XVI	32. Şahi	Lətifi, Qınalızadə, Nail
XVI	33. Şəmsi	Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə, Nail
XVI	34. Zehni	Qınalızadə, Əsrar Dədə, Nail
XVI	35. Əmiri	Nail
XVI	36. Muxtari	Nail
XVI-XVII	37. Məşrəbi	Qafzadə Faizi
XVI-XVII	38. Elmi	Əsrar Dədə
XVII	39. İzzi	Səfayi, Bəliq, Nail
XVII	40. Feyzi	Səfayi, Bəliq, Nail
XVII	41. Nasira Dədə	Əsrar Dədə, Nail
XVII	42. Saleh Zühuri İshaqzadə	Asim, Güfti, Salim, Bəliq, Nail
XVII	43. Saib Təbrizi	Əsrar Dədə, Nail
XVII	44. İshaq bin Həsən Zəncani	Nail
XVII-XVIII	45. Arif İshaqzadə	Salim, Nail
XVIII	46. Kamil İshaqzadə	Ramiz, Salim
XVIII	47. Əli Misli İshaqzadə	Salim
XVIII	48. Həsən Məhəmməd xan	Arif Hikmət
XVIII	49. Hüseyn xan	Arif Hikmət
XVIII	50. Vaqif	Arif Hikmət
XVIII	51. Vəfai	Arif Hikmət, Nail
XVIII-XIX	52. Bahar	Arif Hikmət
XIX	53. Behçət	Arif Hikmət
XIX	54. Bəhayi	Mahmud Kamal İnal, Nail
XIX	55. Əbdi	Mahmud Kamal İnal, Nail
XIX	56. Fateh	Fatin, Nail
XIX	57. Feyzi Əfəndi	Mahmud Kamal İnal
XIX	58. Xaqan	Arif Hikmət
XIX	59. Məhvi	Fatin, Nail
XIX	60. Seyid Nigari	Mahmud Kamal İnal, Nail
XIX	61. Kami	Mahmud Kamal İnal
XIX	62. Kəşfi bəy	Mahmud Kamal İnal

XIX	63. Rəmzi Baba	Mahmud Kamal İnal
XIX	64. Rüşdi	Fatin
XIX	65. Sayı Əfəndi	Fatin
XIX	66. Səbati	Mahmud Kamal İnal
XIX	67. Səburi	Fatin
XIX	68. Fərəcullah Əfəndi	Fatin
XIX	69. Yusif Əfəndi	Fatin

Osmanlı təzkirələri üzərində apardığımız araşdırmalar nəticəsində 69 Azərbaycan şairi haqqında məlumat əldə etmişik. Təzkirələrdə haqqlarında məlumat və əsərlərindən örnəklər verilən bu şairlərdən 38-nin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməmişdir. Bu şairlərin böyük əksəriyyəri mühacir şairlərdir. Cədvəldə bu şairləri xronoloji ardıcılıqla təqdim edirik.

Cədvəl 4.2. Araşdırılmamış Azərbaycan şairləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Məlumat verən təzkirəçilər
XVI	1. Əbdi Əbdülvahab	Əsrar Dədə
XVI	2. Arif Çələbi	Aşiq Çələbi, Qınalızadə
XVI	3. Cəlili	Səhi, Lətifi, Aşiq Çələbi, Qınalızadə, Bəyani
XVI	4. Dərviş Səfi	Əsrar Dədə
XVI	5. Eyşi	Qınalızadə
XVI	6. Qəribi	Aşiq Çələbi
XVI	7. Məhəmməd Əmin	Qınalızadə, Bəyani
XVI	8. Nəbati	Aşiq Çələbi
XVI	9. Əmiri	Nail
XVI	10. Muxtari	Nail
XVII	11. Feyzi	Səfayi, Bəliğ
XVII	12. Hakimi	Qınalızadə
XVII	13. İzzi	Salim, Səfayi, Bəliğ
XVII	14. Lütfi	Rza, Mücib
XVII	15. Dərviş Məşrəbi	Qafzadə Faizi
XVII	16. Nasira Dədə	Əsrar Dədə
XVII	17. İshaq bin Həsən Zəncani	Nail Tuman
XVII	18. Saleh Zühuri İshaqzadə	Asim, Güfti, Salim, Bəliğ
XVII-XVIII	19. Arifi	Salim
XVIII	20. İsaqzadə Kamil Çələbi	Ramiz, Salim
XVIII	21. Vəfayi	Arif Hikmət
XVIII	22. Əli Misli İshaqzadə	Salim
XIX	23. Əbdi	Mahmud Kamal İnal
XIX	24. Bahar	Arif Hikmət
XIX	25. Behçət	Arif Hikmət
XIX	26. Bəhayi	Mahmud Kamal İnal

XIX	27. Fəhə Əfəndi	Fətin
XIX	28. Əhməd Feyzi Əfəndi	Məhmud Kamal İnal
XIX	29. Kami	Məhmud Kamal İnal
XIX	30. Kəşfi	Məhmud Kamal İnal
XIX	31. Məhvi	Fətin
XIX	32. Rüşdi	Fətin
XIX	33. Rəmzi Baba	Məhmud Kamal İnal
XIX	34. Sayi Əfəndi	Fətin
XIX	35. Səbati	Məhmud Kamal İnal
XIX	36. Səburi	Fətin
XIX	37. Fərəcullah Əfəndi	Fətin
XIX	38. Yusif Əfəndi	Fətin

Haqlarındakı məlumatı türk təzkirələrindən əldə etdiyimiz bəzi şairlər indiyə kimi tədqiqata obyektinə çevrilmədiyindən, həyat və yaradıcılıqları Azərbaycanda öyrənilmədiyindən onların şeirlərindən təqdim olunan nümunələri də seçib tədqiqatımıza daxil etmişik. Şairlərin yaşadıkları dövrləri əsas götürüb onlar haqqındakı məlumatları xronoloji prinsiplə təqdim edirik.

XIV əsr. Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur. Onun ana dilindən başqa ərəb və fars dillərində də yaratmış olduğu divanlar şairin adının öz vətənindən çox-çox uzaqlarda, bütün Yaxın Şərqdə şöhrətlənməsinə səbəb olmuşdur. Şairin əsl adı Əlidir. 1369-cu ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şamaxıda almışdır. Çox ehtimal ki, Nəsimi əvvəl İraqa, sonra Anadoluya getmiş, uzun müddət Anadolu şəhərlərini gəzərək, hürufi ideyalarını təbliğ etmiş və nəhayət, Hələb şəhərinə gəlib, orada məskən salmışdır. Nəsimi Hələbdə ətrafına tərəfdarlar toplayıb hürufi ideyalarını yaymağa başlayır. Misir Məmlükləri və Hələb rühaniləri şairi dinsizlikdə günahlandıraraq, 1417-ci ildə Hələb hakiminin əmri ilə zindana salırlar və mühakimə edib, ölümünə fitva verirlər.

Osmanlı təzkirəçilərindən Aşiq Çələbi, Nəsiminin Amiddən, Lətifi və Qınalızadə isə Bağdadın Nəsim adlı yerindən olduğunu bildirməklə səhvə yol vermişlər.

Nəsimini “Eşq meydanının sərbazi-bi-bimi və məhəbbət Kəbəsinün fidayizəzimi qüdvətüs-sadat, yəni Seyyid Nəsimi” kimi təqdim edən Lətifi daha sonra onun

təriqətindən, mürşidindən, Murad xan Qazi dövründə Anadoluya gəlməsindən, hüru-filikdən, üç dildə divanı olmasından geniş şəkildə bəhs etmişdir [269, s.524-525].

Aşiq Çələbi təzkirəsində *“Dərisin yüzüb, bədəhu mətəyi-ömri dərisi tolu bəhaya olurkən “məniüm Mənsur, digər nist” dirkən...”* deyərək dərisinin soyularaq öldürülməsi məsələsini aydınlıq gətirmişdir [245, s.458].

Lətifi onunla bağlı rəvayətləri də təzkirəsinə əlavə etmişdir. *“Və rəvayət idərlər ki, ömri-axirlərində aləmi-qeybdən və cəzəbatı-lareybdən cəzbə yetişüb, nicə zaman kəndündən getdi. Biz-zəruri ol asari-cəzbə ilə Şeyx Mənsuri-Həllacleyin cəzbeyi-eşqi həzm ü hövsələyə qadir olmayub, əsrari-vacibül-kətmi izhar u ikşaf və faş itdi. Nitəkim dimişlərdür:*

Beyt

Diriğa sərçə seyd eylərmə ənqa,
Sığarmı kuzəyə əmvaci-dərya” [269, s.525].

Təzkirəçilər Nəsimi şerilərindən bəzi beytləri nümunə olaraq təqdim etmişlər. *“Qətlinə bais olan əbyatından biri budur dimişlər.*

Mənsur ənəl-həqq söylədi, həqdür sözü, həqq söylədi,
Anun cəzası qəm degül, biganədən bərdar imiş [269, s.515].
Gəl ey can, eşqə qurban ol ki, qurban olmayan eşqə,
Nə anun həcci həcc oldı, nə eydün əkbərindəndür [269, s.515].

Nail Tuman, Aşiq Çələbi və Lətifinin veriyi məlumatlardan istifadə edərək təzkirəsində Nəsimini yad etmişdir [295, s.4289].

XV əsr.

Gülşəni XV əsrdə Azərbaycandan Türkiyəyə köçmüş sənətkarlardan biri də Şeyx İbrahim Gülşənidir. *“Şeyx İbrahim bin Məhəmməd bin Hacı İbrahim bin Şihabəddin Bərdəyi-Gülşəni”* təxəllüs kimi təqdim olunan bu filosof şair h.830/1426-27-ci ildə Bərdədə doğulmuşdur. Təxminən iki yaşında atasını itirmiş, əmisi Şeyx Əlinin himayəsində böyümüş, boya-başa çatmış, təhsil almışdır [107, s.6]. Gənc ikən Bərdədən Təbrizə gəlmiş, burada Dədə Rövşəninin tələbəsi olmuşdur. Gülşəni çoxlu səyahətlərdə olmuş, uzun illər Türkiyədə, Misirdə yaşamış, bu yerlərin hər birində

doğma övlad kimi sevilmişdir. 1533-cü ildə Misirdə vəfat etmişdir. Gülşəninin yaradıcılığı Azərbaycan və fars dillərində yazdığı divanlardan, “Məsnəviyi-mənəvi” və “Şərhi-mənəvi”, “Əzhari-gülşən, “Pəndnamə”, “Təfsiri-ayeyi-fatihə” əsərlərindən ibarətdir [295, s.3586; s.4752].

Lətifi və Nail Tuman təzkirələrində onun haqqında məlumat verirlər. Təzkirəçi Lətifi onu “*Şəmi-cəmarayi-bəzmi-Rövşəni güli-gülzari-ruhaniyan, əni Həzrəti-Şeyx İbrahim Gülşəni*” olaraq təqdim edir. Lətifi onun əsl adının İbrahim olduğunu, Gülşəni təriqətinin qurucusu olduğunu yazır və əsərlərindən örnəklər verir [269, s.128].

Hidayət - Əsl adı Əfsəhəddin Hidayətullah olan və Hidayət təxəllüsü ilə şeirlər yazan bu azərbaycanlı müəllif XV əsrin sonlarına qədər Təbrizdə yaşamışdır. Ağqoynuluların böyük hökmdarı Uzun Həsənin ölümündən sonra onun oğlu Əbülfəth Sultan Xəlil Bahadır xanın sarayında böyük əmir rütbəsinə qədər yüksəlmiş, az sonra onun qardaşı Sultan Yaqubun sarayında xidmət etmişdir.

Osmanlı təzkirəçilərindən yalnız Qafzadə Faizi “Zübdətül-əşar” adlı antologiya xarakterli təzkirəsində Hidayətin divanından nümunələr vermişdir. Təzkirədə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat yoxdur [240].

Hidayət “Divanı” ilk dəfə AMEA Əlyazmalar İnstitutunun mərhum əməkdaşı f.e.n. Əzizağa Məmmədov tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır. Sovet dövründə çox saylı əsərlər kimi Ə.Məmmədovun hazırladığı Hidayət “Divanı” da işıq üzü görə bilməmişdir. Ə.Məmmədovun Dublin Çester Betti, Oksford Bodlean və İstanbul Topqapı nüsxələri əsasında hazırladığı müqayisəli Hidayət “Divanı” AMEA Əlyazmalar İnstitutunun elmi arxivində mühafizə olunmaqdadır [26].

Türkiyədə isə Hidayət “Divanı” Yıldız Teknik Universitetinin dosenti İ. Sona tərəfindən hazırlanmışdır. Müəllif 2006-cı ildə Hidayət “Divanı”-nı dissertasiya səviyyəsində tədqiqata cəlb etmiş [330] və 2008-ci ildə Harvard Universitetində işıq üzü görmüşdür [331]. Kitab haqqında bir rəy də çap olunmuşdur [379].

Qəribi. Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” adlı təzkirəsində və Nail Tuman “Töhfeyi-Naili”-sində [295, s.3076] Qəribi təxəllüslü əcəm əsilli şairdən bəhs etmişlər. Aşiq

Çələbi Qəribinin “barmaqsız Əmir” sanı ilə tanındığını, təfsir elmində və təliq yazısında usta olduğunu, Şah İsmayıl tərəfindən elçi göndərildiyini yazır. Qeysəriyyədə həbs olunmuşdur. Sultan Səlimə təqdim etdiyi bir qəsidə ilə

بنده مهبوس را بهر خدا آزاد کن

bağışlanmış, əvvəlcə Geliboluya, sonra Bursaya mütəvəlli göndərilmişdir. Dövlət qulluğunda olmuş, həm də, ticarətlə məşğul olmuşdur.

Aşıq Çələbi, Qəribinin Kəfədə “xassə xaric əmini” vəzifəsini yerinə yetirdiyi zaman baş verən bir hadisəni qısa epizodla təqdim edir: *“Kəfəyə xassə xaric-əmini olmuşdur. İki dəfə, ikincisində Əlqas mirzə Kəfəyə gəlüb, “izaz ü ikrami-ziyafətdə mübaləğə itdi” diyü əzl itmişlərdür. Rüstəm paşanın əvvəl nəzəri-ehsanına mənzer ikən bu cəfayı gördükdə xeyli mülazəmət idüb bu bəndi tərzi idüb virmişdür.*

Ya nəsim-i lutfün ilə gül gibi güldür bəni,
Xari-hicran ilə ya bülbül gibi öldür bəni.

Aşıq Çələbi, Qəribinin vəfatı haqqında *“Bədəhu Burusada Kaplucaya mütəvəlli və xassə xərac əmini olub səhl zamandan məzul olub, məzulən fövt olub, bunca əmvali iki maxələf oğluna qalmışdır”* deyərək şairinin xarakterinin qəribə məqamları haqqında məlumat verir: *“Məzkurun əgərçi məkarimi-əxlaqı çoxdı, amma hiddəti vü intiqamı kamal mərtəbəsi idi. Burusada bir məhbub quli qaçduqda bir kiməsnədən izlal ehtimalın verüb, hökmlər gətirdüb, təftişlər etdüdü, qeyri-işgəncəyə qənaət itməyüb, kəndi birkaç işgəncə ixtira edüb itmişdür. Yenə izrar eyləmişdür. Cümlədən biri ələnmiş kül və kirəci xalt edər bir torbaya qoyar, başına keçirür. Hərif tənəffüs etdükdə kül və kirəç gənzinə varub mədən olur. Bi-eyb Xudaəst Kapluca mütəvəllisi ikən caməkana müttəsil bir şahnişin vəz edüb, ana soyunmağa məhsus idüb, bu tarixi dimişdür”* [245, s.920].

Aşıq Çələbi təzkirədə Qəribinin türkçə bir beyti, farsca iki rübaisi, bir qəzəli və bir tarixi yer almışdır.

Xəlili də XV əsrdə Osmanlıya köçmüş söz sənətkarlarındanıdır. Xəlili təxminən h.810/1407-ci ildə anadan olmuşdur [295, s.1072]. “Firqətnamə” adlı əsərində təhsilini əcəmdə aldığını yazır:

Əcəm mülkündə idim elmlə məşğul,
Okurdum gah fiqhü, gəh məqul.

və təsəvvüf yolunu seçərək, dostu ilə Ruma gəldiyini qeyd edir. Qaynaqlarda da Fateh Sultan Mehmed dövründə Diyarbəkrdən dövrün önəmli elm mərkəzi olan İznıqə gəldiyi qeyd olunmuşdur. H.870/1465-ci ildə İstanbula gedib bir il qaldıqdan sonra İznıqə qayıtmış, burada qurduğu xanəgahda ömrünün sonuna qədər şeyxlik etmişdir.

Xəlilinin şeirlərindən çox sayda örnək verən Lətifi “*Əgərçi şeirinün xalq arasın-
da etibarı kəm degildir. Bu şeirdən keyfiyyəti məlumdur*” deyərək bu şeri təqdim edir.

Yar əgər ərzi-camal eyləyə, bazara gələ,
Həmə şəhr əhli fəğan idə görə, zarə gələ.

Qibləsindən yüzünün yüz çevirirsə sufi,
Səcdə itdükçə anun surəti divara gələ.

Gəlməni vəqti-əcəl-dihi-ümid edənə can,
Çıkmaya can o həvayilə nəfəs vara gələ [269, s.250].

Şairin ən məşhur əsəri isə 1471-ci ildə tamamladığı “Firqətnamə”sidir.

Niyazi. Səhi, Aşiq Çələbi və Nail [295, s.4506] təzkirələrində Hafizin oğlu Niyazidən də bəhs etmişlər. Əsl adı Məhəmməd Şah Çələbidir. Səhi bəy təzkirəsində şairi belə təqdim edir: “*Əcəm Molla Hafizin oğludur. Zahiri elmlərlə məşğul olmuşdur. Əhliyyət və qabiliyyəti ilə böyük qazıların hüzurunda məqbul tutulmuşdur. Üzərində işlədiyi mövzuları elə gözəl incələmiş və gözəl həll etmişdir ki, illərlə elmi-təhsil edib son nöqtəyə çatan kimsələr ərəb dilində və mübahisədə onunla danışmaqda acizdirlər. Hər bir elmlə məşğul olub payını aldı. Təbiətinin lütfü və diqqəti ən yuxarı dərəcədə, qabiliyyəti və fəzilətli gənkdir. Şeirləri Əlişir Nəvainin üslubunda və cığatay ləhcəsiylədir*” [323, s.220].

Niyazinin üslubunu tərifləyən Səhi bəy onun şeirlərindən örnək də vermişdir. Məsnəvi tərzində də, namə şəklində bəzi beytlər demişdir. O beytlər içində çox sayda xüsusi mənaldan istifadə olunmuşdur. Gözəl xəyalları vardır. Nəzmində axıcılıq və gözəllik eyni səviyyədədir.

Aşiq Çələbi, Niyazini *“Zehni güşadə və ayineyi-təbi-səfada idi”* deyərək yad edir və *“Qədri Əfəndi namına “Gül ü Bülbül” nam məsnəvisi vardır, əvvəli budur”* deyərək örnək verir:

Sipasi-biqiyas ol padişaha,
Qabayi-zər giyürdi mihr ü maha.

Fələk mülkinə şah itdi qəmərni,
Belinə halədən bağlab kəmərni [245, s.498].

XV-XVI əsr.

Haşimi XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı şairdir. Atası Əcəmdən köçüb, Anadoluya gəlmişdir [295, s.4709]. Peyğəmbər soyundan gəldiyi üçün bu təxəllüsü götürmüşdür. Sultan Səlim şahzadə ikən onun şairi və müsahibi olmuş, Rum ölkəsində qazılıq etmişdir. *“Cananələr ilə”* rədifli şeiri ilkin olaraq o yazmışdır. Haqqında Lətifi, Aşiq Çələbi və Nail Tuman təzkirəsindən məlumat alırıq.

“Cananələr ilə” qafiyəsin əvvəl bu bulmuşdur. Və baqi nəzirə-quylar ana peyrəv olmuşlardır. Bu şeir anun xasseyi-ibdəi və ixtiraidur” [269, s.568].

Bəzmi-mey eyləmişüm dün gecə sultanlar ilə,
Necə sultanlar ilə, bi-sər ü samanlar ilə.

Vay, nə xoş bildi ki, yokdur bəni-Adəmdə vəfa,
Şol ki üns eylədi Məcnun gibi heyvanlar ilə.

Nə bana səbr müyəssər və nə xod vəsli-həbib,
Düşeyin şəhrinə şeyda olub əfğanlar ilə.

Lətifi, Haşiminin şeirinə yazdığı nəzirəyə də təzkirədə yer verir [269, 568]. Haşiminin bu şeirinə 30-dan artıq Osmanlı şairi nəzirə yazmışdır ki, bu da onun dövründə tanınmış olduğunu sübut edir.

Həbib h.875/1470-ci ildə Göyçayın Bərgüşad kəndində dünyaya gəlib, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun himayəsi altında olmuşdur [295, s.762].

Həbibinin II Bayəzid dövrünün (1481-1512) sonlarında Anadoluya gəldiyini söyləyən Qınalızadə və Aşiq Çələbi onun buraya gəlmə səbəbi haqqında məlumat verməmişlər. Təzkirələrdə Həbibinin Anadoludakı həyatı haqqında bilgi yoxdur. Lə-

tifi və Qınalızadə Həbibinin Yavuz Sultan Səlim dövründə vəfat etdiyini, Övliya Çələbi isə Sütlücədə Cəfərabad təkyəsində dəfn edildiyini yazır [320, s.374].

Salman Mümtaz, Həbibinin *“VIII əsri-hicrinin nisfi-axırında şöhrətyab olan nadir bir şair və mümtaz bir sima”* olduğunu qeyd edir [93, 284].

İndiyə kimi Sam mirzə, S.Mümtaz, M.Tərbiyə, İ.Hikmət, F.Köprülü [257; 258], H.Araslı, Ə.Məmmədov [49] və başqaları Həbibini yaradıcılığını bu və ya digər şəkildə araşdırmışlar. XV əsrin tanınmış Azərbaycan şairi Həbibidən Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə və Bəyani, Nail Tuman öz təzkiyələrində bəhs etmişlər.

Lətifi onun əcəmdən olduğunu, Osmanlıların Səfəvilər üzərindəki qələbəsini əsərində əks etdirdiyini yazır: *“Əcəm sərhəddinə qərib yerdəndür. Sultan Səlim tabe sərah dövründə getdi və sürxsəri-bədsiyər üzrə vaqi olan səfəri-zəfər-əsərdə nəql itdi”*. Daha sonra onun qələm qüdrətini tərifləyir: *“Türki nəzm nazimlərindən bir tərz-i-xas və üslubi-məxsusi vardır. Bu fəndə fərzanə və tərzində yeganədür. Tərz-i-lüğəzdə bu müsəddəsi-müsənnayi bir şairün müsəmməninə və müxəmməsinə bənzəməz. Xasseyi-ixtira və məxsusi-ibdadur. Əl-hasil şərqilərdə şeir ilə fərid ü fərzanə və vahid ü yeganədür.”* [269, s.221]. Lətifi təzkiyəsində Həbibinin şeirinə yazdığı nəzirəni də verir.

Süruri. XV əsrin sonu və XVI əsrin ilk rübündə yaşamış olan Süruri Nəsimi irsinin varisi kimi yazıb-yaratmış və onun ideyaları uğrunda mübarizə aparmış bir sənətkardır [2, s.58]. Süruri, Şah İsmayıl hakimiyyət başına keçdikdən sonra hürufi fikirlərini daha sərbəst inkişaf etdirməyə imkan tapmış, 1515-ci ilə kimi Xətayi sarayına yaxın bir sənətkar olaraq yaradıcılığını davam etdirmişdir.

Sürurinin yaradıcılığı əsasən hürufi fikirlərinin təbliğinə həsr olunsa da, o, məhəbbət mövzularında da yazmış və bu cür qəzəllərində daha artıq müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Lətifi, Aşıq Çələbi, Qınalızadə və Nail Tuman Sürurini *“Şərqli Süruri”* kimi təqdim edir, bəzilərinin onu Rəsmi adlandırdıqlarını qeyd edirlər. Süruri Şah İsmayılın xidmətində olarkən vəfat etmişdir. Təzkiyəçilər qəzəl yazmaqda onun tayı-bərabə-

ri olmadığını, divan tərtiblədiyini, lüğəz janrında bir çox əsərin müəllifi olduğunu yazırlar.

Akademik H.Araslı, Sürurunin həyat və yaradıcılığına işıq tutacaq məlumatlar vermişdir [2, s.58-59]. Prof. C. Kurnaz Süruri “Divan”ının bir nüsxəsinin Süleymaniyyə Kitabxanasında (Hacı Mahmud əfəndi 3777) saxlanıldığını yazır [265, s.57].

Lətifi onun Şərq tərəfindən (Azərbaycandan) olduğunu, bəzi qaynaqlar isə Anadoludan olduğunu qeyd edir, Sultan Səlim zamanında Çaldıran savaşında Şah İsmayılın yanında öldüyünü, son dərəcə gözəl şeirləri olduğunu yazır [269, s.300-301]. Təzkiyəçi bu mətlənin onun Şah İsmayıl tərəfdarı olduğunu göstərdiyini əlavə edir.

Qönçədən gül nizə çəkdi şaha yoldaş olmağa,
Lalələr başına tac aldı qızılbaş olmağa.

Sünbülü-tərdən səba cəm eyləyüb çarublar,
Asitani-şahda baş qodı fərraş olmağa.

Ey Süruri yerdə şahun naili-əsb-Düldüli,
Yaraşur altında mahun ənbərin qaş olmağa [288, s.250].

Lətifi, Sürurunin bir şeirini də nümunə olaraq vermiş və özünün bu şeirə yazdığı nəzirəsini də təzkiyəyə əlavə etmişdir.

Qamətüm qəmdən büküldi sünbülü-pür-tab tək,
Gözlərüm qan ilə toldı laleyi-sirab tək.

Cəng üçün hər dəm dili-xaradan ol sərvirəvan,
Taş saklar sineyi-simin içində ab tək.

Eşq kuyında nəmədpuşum ki, nail ü dağdan,
Cismüm üzrə hər tərəf olmuş durur qüllab tək.

Aşiq Çələbi Sürurunin başqa şeirlərini də təzkiyədə təqdim edir:

Bisütunda bərgi-güllə laleyi-həmraya bak,
Pərdəhayi-dideyi-Fərhadi-qəm-fərsaya bak.

Gər cəməndə lalə ovraqında görsən daği-qəm,
Fil-məsəl gökdə şəfəq içrə tutulmuş aya bak.

Mətlə

Ta ki, sevdayi-səri-zülfün məkanıdur könül,
Şahbazi-la-məkanun aşiyanıdur könül.

Vələhu

Çeşmi-pür-xunumla xalun əksi, ey arami-can,
Miskə bənzər ki, qızıl valada eylərlər nihan.

Qəsidə-yi eyd

Səlx oldı mahi-ruzə vü göstərdi tabi-eyd,
Ərz eylədi cəhana təmam afitabi-eyd.

Xingi-sipehrə dövlət ilə olmağa süvar,
Mahi-növi idindi mürəssə rikabi-eyd.

Yer-yer fişəklər atdı rəvan gecə hər mələk,
Zahir idər səmada sanursın şəhabi-eyd.

Sultani-bərr ü bəhr Süleyman bin Səlim,
Qıldı hilali rəxşünə nəli-dəvabi-eyd.

Eydiyyə gər inayət ola bən fəqirə cah,
Qədr ola, gecə ruz, ola bi-irtiyabi-eyd [245, s.521].

Nail Tuman da əsərində Lətifi və Qınalızadənin verdiyi məlumatların xülasəsini təqdim etmişdir [295, s.1735].

XVI əsr. Görkəmli dövlət xadimi, ana dilində yaranan şeirin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşan, özü də bu dildə ölməz sənət inciləri yaradan Şah İsmayıl Xətayi Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni yüksəlişində müstəsna xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir. Xalqımızın inkişafının ən mühüm mərhələlərindən biri onun adı ilə bağlıdır. O, 17 iyul 1487-ci ildə Ərdəbil şəhərində dünyaya gəlmiş, 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuş, 23 may 1524-cü ildə Sərab şəhəri yaxınlığında vəfat etmişdir. Azərbaycanda S.Mümtaz, H.Araslı, Ə.Məmmədov, M.Qasımlı, Türkiyədə S.N.Ergün, İranda M.R.İsmayılzadə, Avropada V.Minorski və T.Gənceyi Xətainin yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görmüşlər. AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. O.Əfəndiyevin monoqrafiyalarında Şah İsmayılın dövlət xadimi kimi fəaliyyəti geniş tədqiq və təhlil olunmuşdur.

Türk təzkirəçilərindən Faizi və Nail Tuman təzkirəsində Xətai haqqında çox qısa məlumat verirlər. Faizi də təzkirəsində nümunə olaraq Xətainin ölümünə yazılmış

misranı (Şahi-cahan kərd cahan ra vida) verir. Bundan sonra Xətəinin 2 beytini nümunə olaraq təqdim edir:

Bən ol bazı hüma saydum bu aləm mürğzarumda
Neçə anka gibi yavru uçurdum aşıyanumda.

Bən ol canbazı-sərbazum fələk fərğindədir kamum
Necə Həllaci-Mənsuri yürütdüm rismanumda [240, s.284].

Arif Çələbi. Həyatı və yaradıcılığı doğma vətəninə demək olar ki, öyrənilməmiş mühacir şairlərdən biri də Arifdir. Onun haqqında məlumatları XVI əsr Azərbaycan təzkirəçisi Əhdi Bağdadi və Osmanlı təzkirəçilərindən Aşiq Çələbi, Qınalızadə Həsən Çələbi, Mustafa Bəyani və Nail Tumanın əsərlərindən əldə edirik. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Arifdən bəhs edən ilk müəllif İ. Hikmət olmuşdur. Bundan əlavə H.Araslı da “Böyük Azərbaycan şairi Füzuli” əsərində Arifinin adı xatırlamışdır.

Arifi “Süleymannamə”sində Dərviş Çələbinin oğlu olduğunu qeyd edir. Atası Dərviş Çələbi Şeyx İbrahim Gülşəninin qızı ilə evlənmişdir. Arifi bu izdivacdən dünyaya gəlmişdir. Arifinin həyatı haqqında qaynaqlarda rast gəldiyimiz məlumatlar müxtəlif və ziddiyətlidir. Lakin buna baxmayaraq, onun həyatının başlıca məqamlarını üzə çıxarmaq üçün əlimizdə müəyyən faktlar vardır. Təzkirəçilər əsl adının Fəthullah Çələbi, ədəbi təxəllüsünün isə Arifi və ya Arif olduğunu qeyd etmiş, atasının adını Dərviş Çələbi yazmışlar. Şair özü isə “Süleymannamə” məsnəvisində atasını Dərviş Məhəmməd adlandırmışdır [64].

Arifinin doğulduğu tarix və yer bəlli deyildir. Arifi və atası 1538-1547-ci illərdə Şirvan bəylərbəyisi olan Səfəvi şahzadəsi Əlqas mirzənin bir müddət xidmətində çalışmışlar. Belə ki, Qınalızadə və Bəyani onun atasının, Aşiq Çələbi və Mustafa Ali isə özünün Əlqas mirzənin nişançısı olduğunu qeyd etmişlər [160, s.14]. Arifinin atası “maarif sahibi olub, Əcəmin ziyalılardan” idi, “hüsn-xətt sahəsində qadir və qaydasınca yarlıq (fərman) yazmaqda mahir” idi. Arifi özü də “divani xəttini gözəl yazırdı və inşa fənnində Əcəm sultanlarının qaydası üzrə yarlıq yazmaq qanunlarını mükəmməl dərəcədə bilirdi”. Lakin ata və oğul 1546-1547-ci illərdə Şirvanda baş

verən iğtişalara görə buranı tərk edərək, İstanbula mühacirət etməli olmuşdular. Qeyd edək ki, həmin illərdə Əlqas mirzə böyük qardaşı I Şah Təhmasibə qarşı qiyam qaldırmış, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq, 1547-ci ildə Osmanlı sultanı Qanuni Süleymana sığınmışdı [17, s.78-81]. Dərviş Çələbi ilə Arifinin onunla birlikdə və ya ondan bir qədər öncə İstanbula gəlmələri haqqında məlumatlar vardır. T.Yazıçı “Mənaqib-i İbrahim Gülşəni” əsərinə əsasən, Mühyi Gülşəninin Əlqas mirzənin Osmanlı paytaxtına gəlişindən öncə, 1546-cı ildə İstanbulda Heydər Ağanın evində Arif Çələbini gördüyünü bildirir [356, s.372]. İstanbula gəldikdən sonra Dərviş Çələbi Səfəvi şahzadəsinin xidmətindən kənarlaşmışdır. Lakin buna baxmayaraq, 1549-cu ildə İraqi-Ərəbdə olan Əlqas mirzə Sultan Süleymana itaətsizlik etdiyi zaman sultan onu yola gətirmək üçün Arifinin atasını Əlqasın hüzuruna elçi olaraq göndərmişdi.

Bəzi müəlliflər heç bir əsas olmadan Arifini şirazlı kimi təqdim etmişlər [371, c. 2, s.1263]. Halbuki bu iddia ədəbiyyat tariximizin ilkin qaynaqlarından olan təzkirələrdəki faktlarla üst-üstə düşmür. Təzkirəçilər nəinki Arifinin Şirazdan olduğunu qeyd etməmiş, hətta onun farsca şeirlər yazmasına baxmayaraq, bu dili çox da yüksək səviyyədə bilmədiyini bildirmişlər. Məsələn, Arifiyə tənqidi münasibətilə seçilən Qınalızadə yazır ki, “*Rum camaatı, xüsusən də sultanlar və hakimlər farsdilli şeiriyatda mahir olmadıqları üçün ... Arifini farsca nəzmdə hünər sahibi olanların ən yaxşısı*” zənn etmişdilər. Lakin təzkirəçi şairin farsca şeirdə səviyyəsinin bir o qədər də yüksək olmadığını bildirərək, onu mədh edənlərin iddiasını “qəribə hadisə və əcaib vəqifə” adlandırır. Əgər Arifi şirazlı bir fars olsa idi, türk təzkirəçisi onun fars dili bilgilərini şübhə altına almağa cəsarət edə bilməzdi.

Digər tərəfdən, Arifi Ruma gəldikdən sonra Osmanlı dövlət ərkanından Süleyman paşanın “türki şeir deməyə dəxi qadirmisən?” sualına cavab olaraq, adı çəkilən paşanın Hindistana səyahətinə dair türkcə iki min beytdən ibarət bir məsnəvi yazıb, paşaya təqdim etmişdi.

Beləliklə, təzkirələrdəki məlumatlardan çıxış edərək, Arifinin atasının və ya özünün Şirvanda Əlqas mirzəyə xidmət etdiklərini və daha sonra siyasi təlatümlər üzün-

dən buradan İstanbula köçdüklərini söyləyə bilərik. Arifi hər iki tərəfdən azərbaycanlıdır. O, ata xətti ilə Şirvana bağlıdır, anası isə bərdəlidir.

Arifi Çələbi atası ilə birlikdə İstanbula gəlmiş, yazdığı qəsidələr sayəsində Qanuni Sultan Süleymanla tanış olmaq fürsəti əldə etmişdir. Sultan Süleyman tərəfindən Arif Çələbiyə “Şahnamə” yazmaq tapşırılmışdır.

Bir qurum və tarix yazma ənənəsi olaraq Şahnaməçilik ilk dəfə Fəthullah Arifi Çələbinin Sultan Süleyman tərəfindən şahnaməçi olaraq bu məqama təyin olunması ilə başlayıb, IV Murada qədər fasiləsiz davam etmişdir [178, s.4].

25 akça müqabilində “Şahnamə” yazmağa başlayan Arif Çələbi əsərin 20-30 min beytini tamamlayınca, şairə 70 akça verilmiş, əsərinə miniatürlər çəkilməsi üçün “nəqqaşxana” qurulmuş və burada işləmək üçün nəqqaşlar təyin olunmuşdur.

Arifi h.966/1558-ci ildə Misirə getmiş və üç il sonra, 1561-ci ildə orada vəfat etmişdir.

Arifi həm türk, həm də fars dilində şeirlər yazmışdır. Şeirlərində şairanə xəyallar tərənnüm olunsa da, onun əsl şairliyi cihadları və fəthləri nəzm edən Şahnaməçilikdir. Şairlikdə, bədii sənətlərdə usta olmuşdur. Aşiq Çələbi isə təzkirəsində Arifinin sənətini uzun izafətli cümlələrlə tərif edir. Təzkirəçi onun yalnız şair olmadığını, həm də bütün elmlərdə qüdrətli olduğunu yazır. Daha sonra bəzilərinin ona paxıllıq etdiklərinin və sultana əsər haqqında müxtəlif sözlər deyildiyini bildirir. Təzkirəçi onların arasında nəqqaşbaşı Şahqulu və əcəmli Naminin adını çəkir: “...*amma əhli bilirdü ki, kimi Nami-yi bədnamun saxtası və kimi Şahqulunun rəng ü nəqş-i pərdaxtəsi idi*”.

Nail Tuman da özündən əvvəlki təzkirəçilərin verdiyi məlumatın xülasəsini vermişdir [295, s.2558].

Qınalızadə təzkirəsində də müəllifin Arifiyə münasibətinin birmənalı olmadığı duyulur. Təzkirəçi Arifinin Sultan Süleymanın Şahnaməçisi olduğunu və bu bəhanə ilə sultana yaxınlaşdığını bildirir. Dövlət səviyyəli məmurların fars dilində qələmə alınmış şeiri yaxşı bilmədiklərindən Arifini istedadlı saydıqlarını, yüksək qiymətləndirdiklərini də təzkirədən öyrənirik. Qınalızadə, Arifinin şeirlərindən başqa təsviri incəsənət sahəsində bacarığının olduğunu qeyd edir. Belə ki, Arifi tayı-bərabəri

olmayan bir gözəlin şəklin çəkər və hər bir üzvündə özünün və ya başqalarının misralarını yazardı [199, s.28].

XVI əsr təzkirə müəllifi Bəyani Arifinin təsviri incəsənətdəki bu qabiliyyətini başqa bir şəkildə təqdim edir: *“Məzburun şeirindən qeyri qəraib ixtiraları var idi. Bir məhəbub, yaxud bir fərəs şəklinin təsvir edüb, əzasında hüruf şəklin göstərüb, cümləsindən bir beyt ixrac edər”* [160, s.161].

T.Yazıcı, Arif Çələbinin indiyə kimi Osmanlılar haqqında fars dilində “Şahnamə” yazan yeganə şair olduğunu qeyd edir [356, s.372]. Daha əvvəl bu iş Fateh Sultan Mehmed tərəfindən Şəhdiyə tapşırılmış, ancaq şair vəfat etdiyindən əsər yarımçıq (cəmi 4000 beyt) qalmışdır.

Arifinin beş cildə olan və nəfis miniatürlərlə bəzədilən “Şahnameyi-Ali-Osman” adlı bu əsərinin birinci cildi peyğəmbərlərə, ikinci cildi İslamın yaranmasına, üçüncü cild qədim türk dövlətləri və Səlcuqlara, dördüncü cild Osmanlı dövlətinin quruluşuna, beşinci cild isə Qanuni dövrünün bir qisminə (1520-1555) ayrılmışdır. Əsərdən günümüzdə birinci və beşinci cildlər tam şəkildə çatmışdır. İkinci və dördüncü cildlərin sonu naqisdir və bir neçə minyatürü qalmışdır. Üçüncü cild isə dövrümüzdə çatmamışdır [64, s.60].

60 000 beytdən ibarət olduğu qeyd olunan “Şahnamə”nin ən böyük hissəsi (təqribən 36 000 beyt) “Süleymannamə” adını daşıyan beşinci cildi təşkil etməkdədir. On beş sətirdə dörd sütünda yazılmış və altmış doqquz miniatürü olan bu əsər Topqapı Sarayı Muzeyində (Hazine № 1517) mühafizə olunmaqdadır [373]. Əsər azərbaycanlı bir katib - Əli Əmir bəy Şirvaninin xətti ilə yazılmış və 1558-ci ildə tamamlanmışdır. “Süleymannamə”də müxtəlif nəqqaşlar tərəfindən çəkilmiş 69 minyatür yer almışdır. Bu minyatürlərdə Sultan Süleymanın sarayda və saraydan kənar həyatı, zəfərləri, onun elçiləri qəbul etməsi kimi hadisələr əks olunmuşdur.

Əsər bir nüsxədə hazırlanmışdır. Əlyazma Qanuni Sultan Süleymanın şəxsi kitabxanası üçün nəzərdə tutulmuş və heç bir zaman geniş çevrəyə yayılmaq üçün çoxaldılmamışdır [373, s.239]. Beləliklə, “Süleymannamə”nin Qanuninin nəzarəti altında yazıldığını söyləmək mümkündür.

Arifi “Vəqayi-yi Sultan Bayəzid məa Səlim xan” adlı əsərini qələmə almışdır. Əsər 20 şaban 966 / 28 may 1559-cu ildə II Səlim ilə qardaşı Bəyazid arasındakı savaştan bəhs edir. Bu əsərin iki nüsxəsi Türkiyə kitabxanalarında mühafizə olunmaqdadır. Bunlardan biri Ankara Universiteti dil və tarix-coğrafiya fakültəsi kitabxanasında Müzəffər Ozak kolleksiyasında 84 şifrəsi ilə, ikinci nüsxəsi isə Topqapı Sarayı Muzeyi Kitabxanasında 1540 şifrəsi altında mühafizə olunur [178, s.1249].

Şairin “Fütühat-i Cəmilə” adlı digər əsəri vəzir Sokullu Mehmed və Əhməd paşanın 1543-cü il Peç, 1551-ci il Lipva, 1552-ci il Tımışvar və Əgri qalalarının fəthi və mühasirəsindən bəhs edir. Əsərdə Arifinin adı qeyd olunmamışdır. T.Yazıcı kitabın mövzusunun “Süleymannamə”nin müvafiq bölümü ilə bənzərliyi və bu əsərə də “Süleymannamə”ni bəzəyən Əbu Turab əl-Həsən əl-Hüseyni tərəfindən münyatür çəkilməsi kimi faktları gətirərək, “Fütühat-i Cəmilə”nin Arifiyə aid olması xüsusunda heç bir şübhəyə yer qalmadığını yazır [356, s.372]. Bu əsərin yeganə nüsxəsi Topqapı Sarayı Muzeyində (Xəzinə 1592) saxlanır [190].

Arifinin haqlarında bəhs olunan bu əsərlərindən başqa, Aşiq Çələbiyə görə, Xaqaninin qəsidəsinə nəzirəsi, “Sənəmül-xəyal” və “Fərəsül-xəyal” adlı iki mənsuməsi və müəmmaya dair “Risalə fil-müəmma” adlı bir əsəri vardır. Bu əsərlərin hamısı fars dilində qələmə alınmışdır və günümüzə çatmamışdır.

Almanya Milli Kitabxanasında Arif Çələbinin indiyə kimi adı çəkilməyən əsərinin – “Cəvahirül-məarif və zəvahirül-əvarif” adlı əsəri mühafizə olunmaqdadır. Ms.or.oct. 2609 şifrəsi ilə mühafizə olunan əsərin həcmi 100 vərəq, sətir sayı 15, ölçüsü 205x145 mm-dir. Əlyazma nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Əsər türkcə qələmə alınmışdır.

Aşiq Çələbi “Məşairüş-şüəra” adlı təzkirəsində Arifinin farsca bir qəzəl, bir rübai və bir beytini nümunə vermişdir. Bundan başqa əsərdə Arifinin Azərbaycanca bir qəzəli də yer almışdır [245, s.558].

Bəsiri. Müəllifin fars dilindəki avtoqraf divanının müqəddiməsindəki qeyddə adı Məhəmməd bin Əhməd bin Əbül-Məali əl-Mürtəza kimi qeyd edilmişdir. Bəsiri gəncliyində Ağqoyunlu Uğurlu Məhəmməd və Sultan Yaqubun yanında olmuş,

onlara qəsidələr təqdim etmişdir. Çox səyahət etmiş, h.892/1487-ci ildə Heratda Əlişir Nəvai, Cami, Mirzə Hüseyn Bayqara ilə görüşmüşdür. Nəvai, Bəsirinin adına müəmma yazaraq, onu yeni mühidə tanıtmışdır.

1491-ci ildə qısa bir müddətdə İstanbulda olan şair gələcək Ağqoyunlu hökumdarı, Uzun Həsənin Osmanlıya sığınmış övladı Uğurlu Məhəmməd II Mehmed Fətehin qızından doğulmuş oğlu Gödə Əhməd bəyin müsahibi olmuşdur [295, s.387]. Gödə Əhməd bəy 1497-ci ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra onu II Bayəzidə elçi göndərilmiş və bundan sonra Bəsiri İstanbulda qalmışdır. O, Tacizadə Cəfər Çələbi, Müəyyədzadə Əbdürrəhman Çələbi və dəftərdar İsgəndər Çələbinin yardım və dəstəyini görmüşdür. Bəsiri 941/1534-35-ci ildə vəfat etmiş və Ədirnəqapısı kənarındakı məzarlıqda dəfn olunmuşdur.

Təzkiyəçilər XV əsr Azərbaycan şairi Bəsiri haqqında nisbətən geniş məlumat verirlər. Səhi, Bəsirinin əcəmli olduğunu, Uğurlu oğlu Məhəmməd mirzəyə⁸⁹ xidmət etdiyini, Uğurlu oğlu Əcəmə dönüb padşah olduqda onu Sultan Bayəzidə elçi göndərdiyini yazır. Anadoluya gəldiyi vaxt Bəsiri vətənə dönmək istəmişdirsə də, bu ona nəsib olmamış və evlənərək İstanbulda qalmışdır” [323, s.201].

Bəsirinin üslubunu təhlil edərkən M.Çavuşoğlu yazır: *“Osmanlı şüəra təzkiyəçilərinin ifadəsiylə “Əcəmanə” yəni öz ana dili olan Azəri şivəsiylə şeirlər yazan Bəsiri daha sonra İstanbul türkçəsini istifadə etməyə başlamışdır. Bununla bərabər öz əliylə yazdığı şeirlərində ara-sıra Azəri şivəsinin izləri görünür”* [177, s.105].

Bəsirinin Zati, Qəndi və Kəşfi kimi şairlərlə yaxın münasibəti olmuşdur. Təzkiyələrdə Bəsirinin nüktədanlığı xüsusilə vurğulanmışdır. Şeirləri vəzn və üslub baxımından qüsursuzdur. Aşiq Çələbi Bəsirinin “Bənginamə” adlı əsərindən bəhs etsə də, əsərə hələ də rast gəlinməmişdir.

Anadoluda uzun müddət qaldığı üçün buralı kimi oldu. Buradakı şairlərlə eyni dildə danışdığı üçün onlarla arasında çoxlu münazirə və mühavirə olmuşdur. Türkçə şeirləri vardır. Bu səbəbdən şöhrətli Anadolu şairlərindən hesab edilmiş və haqqında təzkiyələrdə məlumat verilmişdir. *“Çox mərifətə və lətayifə sahib kimsə idi. Bu beyt lətifələrindəndir”*.

⁸⁹ Əslində Əhməd mirzə olmalıdır.

Küftələr, bənglər dəhanında,
Toplardur boğaz hisarında.

Lətifi, Bəsinin “*İrana yaxın bir yerdən olduğunu, Sultan Bayəzid zamanında Osmanlı ölkəsinə gəldiyini, Nəvai divanını Rum diyarına (Türkiyəyə) gətirən ilk şəxs*” olduğunu bildirir. Lətifi təzkiyəsində Bəsinin ayrı-ayrı qəzəllərindən beş beyt və onun haqqında rəvayət vermişdir [269, s.189].

Qınalızadə və Bəyani Bəsinin xorasanlı, Riyazi isə bağdadlı olduğunu iddia edirlər. Lakin onun İstanbula getməzdən öncə Azərbaycanda yaşaması və Türkiyə tədqiqatçılarının da etiraf etdikləri kimi, şeirlərini Azəri türkcəsində yazması, onun bir Azərbaycan şairi olduğunu göstərir.

Katib Çələbi, Bəsinin türkcə divanının olduğu qeyd etsə də, İndiyə kimi əlyazma xəzinələrində nüsxəsinə rast gəlinməmişdir. Onun türkcə şeirləri toplu halda fars dilindəki divanının sonunda yer almaqdadır [338, s.344]. Burada 1 qəsidə, 46 qəzəl və bəzi qitə və beytlər yer almışdır. Ancaq Bəsinin şeirlərinə XVI və daha sonrakı əsrlərdə yazılmış şeir məcmuələrində də rast gəlmək mümkündür. Bəsinin fars dilindəki divanının sonundakı və müxtəlif şeir məcmuələri və təzkiyələrdəki türkcə şeirləri bir yerə toplandıqda 3 qəsidə, 1 mürəbbə, 61 qəzəl, 6 qitə, 6 mətə və 6 müfrədi olduğu məlum olur. Bəsinin türkcə şeirlərini prof. Əhməd Kartal nəşr etdirmişdir [238].

Bəsinin fars dilindəki divanının məlum olan yeganə və avtoqraf nüsxəsi Süleymaniyyə kitabxanası Aşir Əfəndi bölümündə 292 şifrəsi ilə (229 b-281 a vərəqləri arasında) mühafizə olunmaqdadır. Divan mənsur müqəddimə, 2 tövhid, 23 qəsidə, 121 qəzəl və 32 qitədən ibarətdir.

Bəsiriyyə şöhrət gətirən əsəri “Lətayif”dir. Əsərin tam nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır. Bu əsərdəki lətifələrindən seçmələri əhatə edən naqis nüsxə Konyaya Qoyunoğlu muzeyindəki kitabxanadadır. İkinci ağızdan nəql edilən bu lətifələrin bəzilərini Lamizadə Ləmi Çələbi toplamışdır. Lətayif, Bəsinin çağdaşı olan şairlər və digər sənət sahibləri haqqındakı lətifələri əhatə edir.

Bidari və Səhabi XVI əsrdə Anadoluya köçmüş Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrindəndir. Təzkiyəçilərdən Əhdi, Aşiq Çələbi, Qınalızadə, Bəyani, Riyazi və Nail Tuman əsərlərində Bidarini xatırlamışlar: “Əcəm əsillidir”. Aşiq Çələbiyə görə Həmədanda, Qınalızadəyə görə isə Dərgüzində anadan olmuşdur. Şair Səhabinin qardaşıdır. Ruma gəlmişdir. Təzkiyəçilər əcəm əsilli olmasına baxmayaraq, türkcəsinin qüsursuz olduğunu bildirirlər. Qınalızadə Bidarinin h. 968 /1560-61-ci ildə vəfat etdiyini yazır [199, s.236].

Aşiq Çələbi və Qınalızadə, şairin şeirlərindən bəzi nümunələri təqdim etmişlər [245, s.214; 199, s.236]:

Qəddüm hilalə döndi, tənüm bir xəyaldür,
Yəni əcəl gələ bəni bulmaq mühaldür.

Təcil idüb həlakümə qəsd etmə ey əcəl,
Şayəd vüsali-yarə irəm ehtimaldür.

Cəlili XV əsrdə yaşayıb yaratmış Hamidi təxəllüslü Azərbaycan şairinin kiçik oğludur. Hamidi h.843/1439-cu ildə anadan olmuş, bir müddət Şirvanşahlar sarayında çalışmışdır. Divanında yer alan iki qəsidədən Hamidinin h.865/1461-ci ildə Kastamonuda İsfəndiyaroğlu İsmayıl bəy və eyni ilin baharında Bursada Fateh Sultan Mehmedin sədrəzəmi Mahmud paşa ilə qarşılaşdığı məlum olur. Mahmud paşa üçün yazdığı qəsidənin əvvəlində bunun Anadoluda yazdığı ilk qəsidə olduğunu bildiren Hamidi, rəcəb ayının 10-dan bəri onunla görüşmək üçün gözlədiyini ifadə edir [352, s.461].

Mahmud paşa vasitəsilə Fateh Sultan Mehmedlə görüşən və Fatehin yaxınları arasına daxil olan Hamidi söylədiyi bir sözə görə h.881/1476-cı ildə Murad-i Xudavəndigar türbədarlığına təyin olunaraq Bursaya göndərildi [295, s.620]. Bir il sonra İstanbula gələrək padşahdan əfv olunmasını dilədisə də, təkrar Bursaya göndərilməsi əmr edildi. Kiçik oğlu Cəlilinin h.893/1488-ci ildə Bursada anadan olduğu və atasını erkən yaşında itirdiyini nəzərə alaraq, Hamidinin XVI əsrin əvvəllərində Bursada vəfat etdiyini söyləmək olar.

Hamidinin əsərlərinin böyük bir hissəsi fars dilindədir. Əsərlərindən biri “Külliyat”dır. Buraya “Həsbihalnamə” və “Divan” daxildir. Külliyyatın əlyazması Türk Tarih Qurumu kitabxanasında (№ 68) və İstanbul Arxeologiya Muzeyində (№ 84) mühafizə olunmaqdadır. İsmayıl Hikmət Türk Tarih Qurumundakı nüsxənin faksimilesini tədqiqat hissəsi ilə birlikdə “Külliyat-i divan-i Mövlana Hamidi” adı ilə 1949-cu ildə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Külliyyatın əvvəlində yer alan “Həsbihalnamə”də Hamidi öz həyatı haqqında məlumat vermişdir. “Vəsiyyətnamə” Hamidinin başqa bir əsəridir. Bundan əlavə, Hamidinin II Bayəzidə təqdim olunmuş “Tarix-i Ali Osman” adlı türkçə mənzum əsəri də vardır.

Hamidinin kiçik oğlu olan Cəlili haqqında Səhi, Lətifi, Aşiq Çələbi, Qınalızadə Həsən Çələbi, Bəyani, Riyazi, Faizi, Naili təzkirələrindən məlumat əldə edirik. Cəlilinin əsl adı Ədbülcəlidir. H.893/1488-ci ildə Bursada anadan olmuşdur. Əcəmdən gələrək Bursada yerləşən bir ailədənir. Cəlili hələ gənc yaşda olarkən atası vəfat etmişdir. Təhsilini Bursada alan Cəlili mədrəsədə oxumaq üçün İstanbula gəlmişdir. Burada şair Ahi ilə tanış olmuş, meyxanələrdə şeir söhbətlərində birlikdə olmuşlar. Yavuz Sultan Səlimə mədhiyələr yazmasına baxmayaraq padşahdan iltifat görməmişdir. Hələ o zamanlarda yalnızlığa meyilli olmuşdur. Bir müddət sonra ayaq yalın yollara düşərək izini itirmişdir. Öldüyü zənn edilərək altı, akçalıq ülüfəsi (maaşı) kəsilmiş və mirasçıları mallarını paylaşmışlar. Ancaq bir müddət sonra yeri öyrənildikdə qohumları onu Bursaya gətirmişlər. Ülüfəsi üç akçaya endirilmişdir. O zamandan sonra kimsəylə söhbət etməz, Kaplıca yolu üzərində yerləşən evinin önündə dizini dayayıb oturur, salam verənlərin salamını alır, danışmaq istəyənlərlə danışmaz, nə səbəbdən belə davrandığını soruşanlara and içdiyini söyləmiş. Əcəmlər kimi geyinər, başına böyük sarıq sarıb, üzərinə bir dəstə çiçək qoyarmış [338, s.340].

Səhi bəy Cəlili haqqında ilk məlumat verən təzkirəçidir. Təzkirəçi yazır: *“Mövlana Cəlili İzniklidir. Elmləri sırası ilə görmüşdür. Sonunda elmi çalışmalarıdan imtina edib, təsəvvüfə yönəlmişdir. Aqlını itirərək vəfat etmişdir. Nizaminin “Xəmsə”sini bütünüylə türk dilinə çevirmişdir. Gerçəkdən yaxşı tərcümədir. Bu beylər onun qəzəllərindəndir”* [323, s.198].

Aşiq Çələbi təzkirəsində Cəlili ilə görüşmək üçün nə qədər səy göstərdiyini, söz açmaq üçün ondan beytlər soruşduğunu yazır. Nəhayət, bir dəfə Cəlili hamama gedərkən Aşiq Çələbi onun ardınca getmiş və ona aid beytləri və qəzəlləri bilərəkdən yanlış və yüksək səslə oxumağa başlamışdır. Bundan sonra Cəlili öncə ah çəkib başını bulamış və dözə bilməyib, *“bu qəzəllər mənimdir!”*... deyib, doğru oxunuşlarını söyləmişdir. Aşiq Çələbi fürsətdən istifadə edib, ondan nə işlə məşğul olduğunu soruşmuşdur. Cavabında Cəlili *“kitabçıqlar vardır...”* deyib, kitabları ilə məşğul olduğunu bildirmişdir [245, s.233]. Daha sonra təzkirəçi ona *“sizi “Şahnamə” tərcümə idər dirlər, vaqimidür?”* deyərək sual vermiş və qarşılığında müsbət cavab almışdır. Aşiq Çələbi, Cəliliyə əsərin yarıya çatıb-çatmadığını soruşmuşdur. Cəlili *“Qandağı yarısı? Ümmiddür ki, Allahdan inayət və övliyaullahdan himmət irişsə, tamam idəvüz...”* deyərək əsəri bitirmək üzrə olduğunu bildirmiş və daha danışmamışdır [245, s.233]. 1569-cu ildə Bursa çarşısında onu görüb söhbət etmək istəyən tarixçi Gelibolulu Ali ilə də danışmamış və elə bu ildə də vəfat etmişdir.

Aşiq Çələbi onun qəzəllərinin düzgün, məsnəvilərinin rəngli və zəngin olduğunu yazır. Yavuz Sultan Səlim üçün *“Xosrov və Şirin”*, *“Leyli və Məcnun”* nəzm etdiyini və qəzəllərini *“Gülü-sad bərgi-bi-xar”* adı altında topladığını bildirir [245, s.234].

Cəlilinin 22 yaşında nəzm etdiyi 483 beytlik *“Həcrnamə”* və *“Məhəknamə”* [146] (qızıl, gümüş və məhəng daşı arasındakı söhbəti əhatə edən alleqorik məsnəvidir) kimi əsərləri də vardır. Onun *“Yusif və Züleyxa”* məsnəvisi Agah Sırrı Levend kitabxanasında mühafizə olunmaqdadır. *“Şahnamə”*ni tərcümə etməsi qeyd olunsa da dövrümüzdə gəlib çatmamışdır.

Cəlili divanının bir nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında (sup. 364) mühafizə olunur. 130 vərəqlik külliyat içərisində (5 a-89 b) yer alan divanda 23-ü fars dilində olmaqla 303 qəzəl, 6 qitə, 3 fars dilində rübai, 7 mətlə, 12 tarix və 8 müəmma yer almışdır. Sözügedən əlyazmada yer alan *“Xəmsə”*sinə bu əsərlər daxildir: *“Xosrov və Şirin”*, *“Leyli və Məcnun”*, *“Gül-i sad bərg”*, *“Həcrnamə”*, *“Məhəknamə”*. Cəlilinin əsərləri üzərində prof. Hüseyn Ayan tərəfindən müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır.

Gənc yanlarında cinnət keçirib ömrünün böyük bir qismini divanə bir halda yaşayan və bu qədər çox sayda əsər qələmə alan Cəlili bu vəziyyətiylə ədəbiyyat tarixində maraqlı bir sima olaraq yer almışdır [338, s.341].

Dərviş Səfi. Sultan Səmai Divani, Mövlana “Divan”ını gətirmək üçün Azərbaycana gəlib, Şah İsmayılın məclislərində iştirak edir və buradan qayıtdıqda Dərviş Səfini də özü ilə Osmanlı ölkəsinə aparır. Dərviş Səfi Osmanlı ölkəsində mövləviyyə təriqətini qəbul edir, orada yaşayıb-yaradır və h.936/1529-30-cu ildə vəfat edir.

Əsrar Dədə təzkirəsindən aldığımız məlumata görə Dərviş Səfi Xətai öncə Azərbaycanda Səfəvi hökümdarı I Şah İsmayılın sarayında yaşamış, Mövləvi şeyxlərindən olan Sultan Səmai “Mövlana” divanının önəmli bir nüsxəsini Şah İsmayıldan rica etmək üçün Təbrizə gəldiyində Dərviş Səfi də onunla birlikdə Anadoluya getmiş, orada Mövləviyyə təriqətini qəbul etmiş və h.936 / 1529-30-cu ildə vəfat etmişdir [202, s.309-310].

Tanınmış rus şərqşünası prof. V.Minorskiy Dərviş Səfi Xətayi haqqında bəzi məlumatlar təqdim etmişdir. O, sufilər arasında özünü mürşidinin ləqəbi və ya təxəllüsü ilə təqdim edənlərin olduğunu qeyd etmiş və Dərviş Səfinin Şah İsmayıl Xətainin müridlərindən olduğu üçün özünə Xətai təxəllüsünü seçdiyini bildirmişdir. Tədqiqatçı Dərviş Səfinin Azərbaycan şairi Füzulinin və Güney Azərbaycandakı Əhli-Həqq təriqətinə mənsub Qaraqoyunlu camaatından olan Sailin şeirləri arasında bənzərliklərin olduğuna diqqət çəkir. Ancaq Minorskiy, Dərviş Səfidən bəhs edərkən bəzi yanlış məlumatlar vermişdir. Belə ki, o, Dərviş Səfinin Sultan Səmai Divani ilə birlikdə Mövlana “Divan”ını Şah İsmayıldan almaq üçün Türkiyədən Azərbaycana gəldiyini yazır. Onun yazdığına görə Şah İsmayıl Mövlana “Divan”ının bir nüsxəsini Anadolu səfərlərinin birində əldə etmiş, onu özü ilə aparmış və Mövləvilər bu nüsxəni geri almağı rica etmək üçün onun sarayına gəlmişlər [364, s.84; s.109]. Amma Əsrar Dədə təzkirəsində açıq şəkildə yazır ki, əslində Dərviş Səfi Səmai Divani ilə Anadoludan gəlməmiş, o, Azərbaycanda yaşamış və Səmai Divani Təbrizə gəldikdən sonra onunla birlikdə Anadoluya getmişdir.

Əsrar Dədə Dərviş Səfinin şeirlərindən bəhs edərkən “əşarı dərvişanə və güftarı salikanələrindəndür” şəklində dəyərləndirir. Əsrar Dədə onun şeirlərindən farsca 3 beyti təzkirəsinə daxil etmişdir [202, s.310].

Eyşi (?- 1576) XVI əsr Azərbaycan şairlərindəndir. Qəzvin şəhərindəndir [336, s.3231; 46, s.94; 265, s.98]. Atasını din xadimi olmuşdur. “*Siyasi səbəblər üzündən Səfəvi dövlətini tərk edib, Osmanlı dövlətinə sığınmış və Sultan divanına katib təyin olunmuşdur*” [219, s.57]. Qınalızadə və Nail Tuman təzkirəsində onun yaradıcılığından bəhs olunmuşdur. Ancaq Qınalızadənin təqdim etdiyi məlumatda bir yanlışılığın olduğu hiss edilir. Çünki onun haqqında məlumata nəzər yetirdiyimiz zaman bütün maddədə Eyşidən deyil, Eyşinin atasından bəhs olunduğunu görürük. Halbuki, Qınalızadə Eyşi haqqında məlumat vermək istəmişdir. “*Babası ol diyarın məşayih-kibarından bir zati-büzürgvar ol diyarda tamami-təsənnün ilə iştihar bulmağın, anda təəyyüş ü süknaya iqtidarı qalmamaqla qərarı eyni-firar bilüb, bərfəhvayi “əl hicrətu huccətun” manəndi-ənhar gəşt ü gūzar idərək, diyari-Rumi-lətafət-mövsuma qūdum itdükdə sair-i-mühacirani-Əcəm gibi əsbabi-eyşi nizam u intizam bulmağ için katibi-divani-sultani-ihtişam olmuşdur. Məarif-i-cüziyyədə karını başa yetürmüş və qələm-misal kəmalatun əksərini ələ gətirmişdür*” [199, s.743]. Nail Tuman da Qınalızadənin verdiyi məlumatı qısaldaraq təqdim etmişdir [295, s.3040].

Əbdi təxəllüsü ilə şeirlər yazan Əbdülvahab əs-Sabuni Həmədanda anadan olmuşdur. Təzkirəçilərdən Qınalızadə Həsən Çələbi və Əsrar Dədə onun Şah Təhmasib zamanında sünni məzhəblərinə olan təzyiq səbəbiylə Anadoluya və ya Misirə getdiyini yazır [199, s.630]. Şeyx Cəlilə intisab etmişdir. Şeyxinin ölümündən sonra ona təklif olunan şeyxlik məqamını qəbul etməmişdir. Mədinə xanəqahında uzun müddət çalışmışdır. Əsrar Dədə h.954/1547-ci ildə vəfat etdiyini yazır.

Əbdinin yaradıcılığından bəhs edən təzkirəçilər onun xüsusilə müəmma yazmaqda usta olduğunu və tanındığını qeyd edirlər. Belə ki, Əbdi, Mir Hüseynin müəmmalarını şərh etmişdir. Bundan əlavə, o, “Əsmaül-hüsna” adlı müəmma ilə bağlı bir əsər yazmışdır. Şairin “Mənaqibi-Həzrəti-Molla Xudavəndigar”, “Nəvayi-xürus”,

“Sirati-müstəqim” və “Mənaqibi-Əflaki zeyli” kimi əsərləri vardır [202, 339]. Şeirlərindən sadəcə iki beyt zamanımıza çatmışdır.

Əhdi Bağdadi XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan təzkiyəçisidir. Bağdadda anadan olmuşdur. Bir dostu ilə İstanbulla gəlmiş və bir müddət burada yaşamış, görkəmli şəxsiyyətlər, alim və şairlərlə yaxından tanış olmuş, şeir məclislərində iştirak etmişdir [295, s.3021]. Osmanlı ölkəsində topladığı məlumatlar əsasında “Gülşən-i-şüəra” adlı təzkiyəsini tərtib etmişdir [199, s.739]. H. 971/1564-cü ildə isə Bağdada qayıtmışdır. Aşiq Çələbi və Qınalızadə təzkiyəsində bu haqqda məlumat və şeirlərindən nümunələr təqdim etmişdir: *“Diyari-Əcəmdən gəlmiş sahibi-elm ü mərifət xoş-fəhm ü xoş-kitabət kiməsnədür. Səyahət təriqi ilə Ruma gəlüb bir kaç yıl durub yenə vətəninə gitmişdür. Şüərayi-Rumi təzkiyə idüb”* [245, s.620].

Təzkiyələrdə Əhdinin müxtəlif şeirlərindən bir neçə beyt təqdim olunmuşdur:

Qan edüb ey qaşu ya oldı okun dildə nihan,
Yarəmün ağzını arar cərrah anuñcün hər zaman.

Ok gibi üftadəni atdun yabana gərçi kim,
Xakdən gəldük, götürdün yenə ey əbru kaman [245, s.620].

Azərbaycan dilində qələmə slınmış ilk təzkiyə hesab edilən Əhdinin “Gülşən-i-şüəra”sı mərhum alim, f.e.n. V. Feyzullayevanın araşdırma obyektı olmuşdur [20]. Türk alimi S.Solmaz “Gülşən-i-şüəra”nın elmi-tənqidi mətnini hazırlamış və çap etdirmişdir [124].

Füzuli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Şərq ədəbiyyatında əsərləri dönə-dönə köçürülən və nəşr olunan ən tanınmış sənətkarlardandır. İndiyə kimi M.F.Köprülü, Ə.Qaraxan, Ə.Tərhan, H.Araslı, Y.Bertels, Mir Cəlal, M.Quluzadə, Ə.Cəfər, H.Mazıoğlu, Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, S.Əlizadə, A.Rüstəmov, V.Feyzullayeva və başqaları Füzulinin həyat və yaradıcılığını, dil və üslubunu bu və ya digər baxımdan araşdırmışlar.

Füzulinin əsərləri akademik H.Araslı tərəfindən hazırlanmış və 1996-cı ildə altı cildə nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, Füzuli divanının elmi-tənqidi mətni M.Əliyev tərəfindən çap edilmişdir.

Aşiq Çələbi təzkirəsində Füzuli həyatı və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verir: “*Məzkur Bağdadidür, ol canibdə olan şüəranun ustadıdur. Vilayəti-Bağdad u Diyarbəkr zürəfasınınun nəşidələri anun inşaıdır və mürsəl ü müsəlsəl rəvayət itdikləri anun isnadıdır. Fil həqiqə könli əskəri-eşqi-xarababadidür, anuçün xaksari-kuyi-fəna olub, məmureyi-sər ü samandan abi düşdüginə və şeir-i atəşəngiz olduğuna həvayi-eşqi badidür*”. Sultan Süleyman Bağdadı işğal etdikdən sonra Füzuli Sultan Süleymana, İbrahim paşaya və Qədri əfəndiyə qəsidələr təqdim etmiş və ona maaş bağlanmışdır: “*Sultani-Məşriqeyn və xaqani-xəfaqeyn mərhum Sultan Süleyman Bağdada şərəfi-nüzul buyurub, cuyi-dil-cuyi Fərat şəkkər-mayeyi-lüabı ilə rəşki-abi-həyat və həvaliyi-Darüs-səlami-Bağdad xiyami-zəfər-xitamıyla qeyrəti-cənnat olduqda Füzuli rikab-i padişahiyyə və məclisi-İbrahim paşa-yi vəzarət-pənahiyyə qəsidələr virüb, Qədri Əfəndiyə dəxi qəsidə virüb, ol dəxi padişaha və paşaya tərbiyələr idüb idrarati-padişahidən irtifayi-vilayəti-Bağdaddan, səddi-rəməq, bəlkə zati-məişət olacaq ratibeyi-mərtəbə təyin olunmuşdur, ol dəm bu dəmdür ki, əhvali-maaşı mühəyyə və əsbab-i intiaşı müttənnadur, fərağ-i bal və rifağ-i hal ilə nəzm-i əşara və tədvin-i əbyat-i bəlağət-şiarə müdavimdür*”.

Aşiq Çələbi Füzuli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir: “*Əşarı rəsin ü möhkəm və nəzmi mətin ü mübrəmdür. Qəzəliyyəti eşqəngiz və qəsaidi müxəyyəl ü məsnu ü dərdamizdür. Məsnəvidə dəxi “Leyla vü Məcnun”ı vardır, hər sözi suzda bir şəmitəbdar və hər nöqtəsi bir əxkər-i pür-şərardur. Xüsusə nəti-Rəsulda olan qəsidəsi müsənnə ü müxəyyəl və sənəyi-bədiyyənin əksəri ilə mükəmməldür, əfsəri-bəlağət ilə mükəlləldür. İləlan hənuz vəfatı şayi degüldür, məlum degüldür ki, ya vaqi, ya vaqi degüldür*” [245, s.657].

Qınalızadə Həsən Çələbi Füzulinin sənətini tərifləyir: “*Əşarı möhkəm ü rəsin və nazik ü rəngin, hər vadidə iqtidarı var şair-i namdardur. Zəban-i türkidə “Xəmsə”si vardır, lakin cümlədən “Leyla vü Məcnun” iştihar bulmuşdur. Mövlana Hüseyn Vaizün “Rövzətüş-şühədə”sın tərcümə idüb, “Hədiqətüs-sühədə” nam virmişdür. İnsaf budur ki, tərcümə diyəcəkdir degüldür. Fil-həqiqə ol hədiqeyi-əniqayi-rəşiqaya şol dənlü nihali-bəlağət dikmişdür ki, Hüseyn Vaizün “Bərg ü Bar”ın görməmişdür və ol*

qədər rəyahini-fəsaḥət əkmışdür ki, buyi-dil-cuyı məşammi-münşiyani- cahana irməmişdür” [199, s.799]. Təzkiyəçilər əsərlərində Füzuli şeirlərindən nümunələr də təqdim etmişlər [295, s.3264].

Hafiz (?-h.958/1551) təxəllüslü Hafizəddin Məhəmməd bin Adil XV əsrin sonlarında Bərdədə doğulmuş Azərbaycan şairidir. Hafiz fiqh, kəlam, bəlağət sahəsindəki şərh və haşiyələri ilə tanınmış ensiklopedist hənəfi müdərrisi, şair və xəttatdır. Səhi, Lətifi, Aşiq Çələbi, Qınalızadə və Bəyani Hafizdən bəhs etmişlər [84, s.191-196]. Aşiq Çələbi onun əcəmli olduğunu, əsl adının Məhəmməd olduğunu, qardaşı Kukla Əcəm ilə Osmanlı ölkəsinə gəldiyini yazır [245, s.296]. O, dövrünün məşhur alimlərindən olub, müdərrislik və qazılıq etmişdir.

Qaynaqlarda daha çox Hafiz ləqəbi ilə xatırlanan şairin əsl adı Hafizəddin Məhəmməd bin Əhməd bin Adil Paşadır. Bərdədə doğulduğu üçün Bərdəi kimi də tanınmışdır. Təhsilini dövrünün ünlü alimi Mövlana Məziddən almış və onun yanında yetişmişdir. Kiçik, xırda quruluşlu olduğu üçün “Kukla Əcəm” kimi tanınan alim qardaşı Əbdülfəttahla birlikdə Osmanlı ölkəsinə gəlmişdir. H.907 /1501-ci ildə Amasyaya gələn Hafiz, Müəyyədzadə Əbdürrəhman Əfəndinin yanına gəlmiş və onun təqdirini qazanmışdır. Əbdürrəhman Əfəndinin tövsiyəsi ilə II Bayəzid tərəfindən Ankara mədrəsəsi müdərrisi təyin olunur. Burada bir ay müddətində “Sədrüş-şəriə”ni istinsax edir və haşiyə yazır. Hafiz bu əsərini II Bayəzidə təqdim etdiyində Merzifonda Çələbi Məhəmməd mədrəsəsi müdərrisliyinə təyin olunur. Müəllif burada bir-birinin ardınca çox dəyərli əsərlərini (“Haşiyətü-şərhil-viqayə-li-Sədrüş-şəriə”, “Haşiyə əla şəril-Misbah” “Haşiyə əla şərh-i miftahil-ülüm”, “Haşiyə əla şərhil-məvaqif”, “Risalə fi təsviril-heyula”, “Mühakəmatüt-təcrid”, “Mədinətül-elm”, “Məarikül-kətaib fi məbahis minəl-ülüm vəl-kütub”, “İrcəül-ulum ila nukatihi”, “Nəfsətül-məstur”, “Zəfərnamə tərcüməsi”, “Mənaqibi-Əli bin Əbi Talib”) qələmə almışdır.

Qınalızadə Hafizin əsərlərinin adını təzkiyəsində sıralayır: “Təlif itdügi kitabların namı budur: “*Mərahül-kətaib*”, “*Fihristül-ülüm*”, “*İrcəül-elm ila-nüqtatin Vahidə*”. Bu kitabları cümlə fərzəndi Əbül-Məaliyə okıtmuşlardur və əhvali-eşqdə bir kitab diyüb, adını “*Təfənnətül-məsdur*” qomışdur. Bu əsamiyi-qəribədən nə məqulə

təsanifi-əcibə idügi məlumi-əshabi-ülüm və mərsumi-ərbabi-fünun ü rüsumdur” [199, s.282].

Aşiq Çələbi, Yavuz Sultan Səlimin Merzifona gəldiyi zaman şəhərin tanınmışları ilə görüşdüyünü və Hafizin ona qəzəl təqdim etdiyini, müqabilində Yavuz Sultan Səlim Hafizi İstanbulda Ətiq Əli Paşa mədrəsəsi müdərrisliyi ilə mükafatlandığını yazır: *“Sultan Səlimi-mərhum Amasyada qışladuqlarında mərhum Merzifonda müdərris bulunmuş. İttifaq, padşah Merzifona şikarə gəlüb, cuybar kənarında xeymə vü xərgah qurub, bar ü bəngah urup, nüzuli-iclal idərlər. Molla ayani-şəhr ilə istiقبال idərlər. Bu qəzəli diyüb, yazub, rikabi-şahiyyə irsal idüb, şah görüb pəsənd itmiş və caizələr virüb, İstanbulda Əli Paşa mədrəsəsinə gətürüb, bəhrəmənd itmişdir. Ol qəzəl budur”*.

Dila, ta irməsün kimsə mühimğa nalələr yanqlıg,
Hisar et atəşin ahı, sən ana halələr yanqlıg.

Şəha, abi-rəvanı təb tutubdur rəşki-tabundan,
Ləbi-cuy üzrə xərgahun iməs təb-xalələr yanqlıg.

Səba, yanqlıg sarılsam ana pinhan min həvadarı,
Vücudum məhv qılsam ol gün anda jalələr yanqlıg.

Bana bir səbzə-fam olsa ki, gülgün pirəhən giysə,
Çıkarğanda başıdın gönləğini lalələr yanqlıg [245, s.296].

Hafizin həyat və yaradıcılığını araşdıran Ö. F. Akün yazır: *“Burada olarkən Seyyid Şərif Cürcaninin “Şərhül-məvaqif”inə haşiyə yazmış və bir müddət İznikdəki Orhan Qazi mədrəsəsinə göndərilmişdir. Burada mühüm əsəri “Risalə fi təşfiril-həyula” adlı əsərini yazaraq çoxaltmış və bəzi məqam sahiblərinə yollamışdır. Bir müddətdən sonra İstanbulda Çiftə Başqurşunlu mədrəsəsi müdərrisliyinə təyin olunmuşdur. Burada “Mühakəmatüt-təcrid” əsərini yazan Hafiz h.942/1535-ci ildə Ayasofya mədrəsəsi müdərrisliyinə təyin olundu. Ayasofya müdərrisi olduğu zaman mühüm əsərlərini yazan Hafiz h.948/1541-ci ildə 70 axça ilə təqaüdə çıxmışdır. Bundan sonra ensiklopedik xarakter daşıyan əsərlərini qələmə almışdır. Hafiz 23 məhərrəm 958/31 yanvar 1551-ci ildə vəfat etmişdir”* [133, s.82].

Hafizin Əbül Məali adlı oğlu (Hafizzadə kimi tanınan) Ürgübdə və Filibədə qazı olmuş, h.990/1582-cı ildə İstanbulda vəfat etmişdir [295, s.4506].

Hafiz Əcəmin qardaşı Əbdülfəttah isə Şeyx Mühiddin İskilipli və Əbdürrəhman Müəyyədzadənin yanında yetişmiş, Bursanın məşhur mədrəsələrində müdərri olmuş, h.924/1518-ci ildə İstanbulda İbrahim paşa mədrəsəsinə gəldikdən sonra vəbadan vəfat etmişdir. Əbdülfəttah qardaşı kimi xəttat olmuş, Şeyx Həmdullahdan xətt sənətinin incəliklərini öyrənmiş və çox sayda gözəl nümunələr yaratmışdır [133, s.82].

Farsca qəsidələri və Nəvai üslubundakı şeirləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Qarındaşı Quqla Əcəm taundan vəfat itdükdə ana didügi mərsiyə bu minval üzrədür.

Cənaizlər cənazatı qatarun gördünüzmi vah,
Cənaizlər cəmad ayaqları adəm məaz-Allah [245, s.296].

Hakimi Əbhər qəsəbəsində anadan olmuşdur. Şah İsmayıl zamanında Diyarbəkərə gəlmişdir. Rumeli bəylərbəyi Mehmed paşaya müəllimlik etmişdir. Qınalızadə təzkiyəsində Hakiminin təhsilini mükəmməlləşdirmək üçün Osmanlı ölkəsinə gəldiyini, Diyarbəkərdə Müslihəddin Lariyə xidmət etdiyini, onun vəfatından sonra İstanbula köçdüyünü qeyd edir. Daha sonra Sultan III Muradın Manisada hocası olmuş İbrahim Çələbi ilə həmsöhbət olduğunu, Sultan Murad taxta çıxdıqdan sonra isə təzkiyənin yazıldığı zaman Rumeli bəylərbəyisi Məhəmməd Paşa həzrətlərinin müəllimi olduğunu yazır [199, s.308]. Hakimi şeirlərindən bir neçəsini təzkiyəyə daxil edilməsi üçün Qınalızadəyə göndərmişdir.

Həmdəmi. XVI əsr Azərbaycan şairlərindən olan Həmdəmi haqqında ilk məlumatı Əhdi Bağdadi verir. Təzkiyəçinin verdiyi məlumatla görə Həmdəmi Təbrizdə anadan olmuş, uzun müddət səyahətdə olmuş, Kəbəyə getmişdir [295, s.4735]. Çox sayda şeir bildiyi üçün “Ayaqlı cüng” kimi tanınmışdır. Aşıqanə şeirləri vardır [124, s.310]. Təzkiyədə şairin farsca şeirlərindən örnəklər yer almaqdadır.

Nail Tuman Həmdəmi haqqında Əhdi Bağdadinin verdiyi məlumatları qısaldılmış şəkildə təqdim etmişdir: “*Həmdəmi Çələbi, Təbrizli, Həmdəmiyi-Əcəm diyə məşhur idi*” [295, s.492].

Xəzani. Xəzani Şirvanlı olub, XVI əsrdə Osmanlı ölkəsinə gedən azərbaycanlı şairlərdəndir. O, Əlqas mirzənin katibi olmuşdur. Xəzani dövrünün tanınmış şairi, eyni zamanda saray məmuru olaraq çalışmışdır [295, s.1030]. Əlqas mirzə Şirvanı ayırmaq, müstəqil şah olmaq arzusuna düşür. Təhmasib böyük bir ordu ilə Şirvana hücum edir. Bu zaman Əlqas mirzə məğlub olur. Belə olduqda Xəzani də doğma vətəninə buraxıb, Əlqas mirzə ilə Türkiyəyə gedir [2, s.61]. Saray şahnaməçisi Arifi Fəthullah Çələbini qısqanaraq bu vəzifəyə keçmək istəmişdir. Ancaq Arifinin ölümündən sonra bu o, vəzifəyə təyin olunmuşdur. Şairin fars və türk dillərində şeirləri vardır. O, - Xəzani, Əsiri və Əflatun təxəllüsləri ilə şeirlər qələmə almışdır. Xəzani eyni zamanda xəttat, rəssam və nəqqaş kimi tanınmışdır.

Xəzani haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına ilk məlumatı akademik H.Araslı vermişdir [2, s.60-62]. Osmanlı təzkirələrini nəzərdən keçirdikdə sadəcə Nail Tumanın “Töhfeyi-Naili”sində Xəzaninin adına rast gəldik. Ancaq “Divan edebiyatı isimler sözlüğü”nün “Əflatun” maddəsində onun haqqında Əhdi və Bəyani təzkirələrinə istinadən məlumat verilir [219, s.108]. Bəyani təzkirəsinin Prof. Dr. İ. Kutluk tərəfindən üç nüsxə əsasında (Vəliyəddin əfəndi 2659, Universitet 2568 və Əli Əmiri 757) hazırlanmış elmi-tənqidi mətni tərəfimizdən diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir və burada Xəzaninin adına təsadüf etmədik. “Divan edebiyatı isimler sözlüğü”ndə Xəzani haqqında məlumat Bəyani təzkirəsinin Əli Əmiri 757 şifrəli əlyazması əsasında verilir. Bu işə yuxarıda adı çəkilən elmi-tənqidi mətnə istifadə olunmuş nüsxədir.

Əhdi şairin farsca və türkcə şeirlərindən nümunələr təqdim etmişdir. Xəzaninin türkcə şeirlərindən örnəklər aşağıdakılardır:

Ləblərin ayn-ı inayətdür nədən xun-xardur
Sad-ı sihətdür gözün bilmən nədən bimardur.

Digər : Bu fəna deyində çün hərfi-vəfa əfsanədür
Aləmə aldanma kim dünya misafirxanədür.

Digər: Ol pəri-peykər ki qəddi sərvi ü beli incədür
Ləblərini sorma bəndən kim açılmış qönçədür [124, s.204].

Nail Tuman, təzkirəsində Əhdi Bağdadi və Ali Tahirliyə istinadən bu məlumatları verir: “*Əflatun və ya Əsiri və ya Xəzani İrəvanlı, Əlqas Mirzənin kitabçısı, Qanuni Sultan Süleyman dövrü şairlərindən, Əsiri və Türkçə şeirlərində Xəzani məxləslərini kullanmışsa da şöhrəti Əflatun ilədir*” [295, s.4868].

Bu fəna deyində çün xərfi-bəqa əfsanədir,
Aləmə aldanma kim dünya müsafırxanədir.

Lütfi. Rza, Mücib və Nail Tuman təzkirələrində Lütfi təxəllüslü azərbaycanlı müəllif haqqında qısa məlumata rast gəlirik: “*Lütfi: Dərviş Əbdinün pərvərdəsi, Təbrizi dərvişi-Rəhimadür. Tövri-qərib əşarı və təzi-əcib gövtarı vardır*” [326, s.87].

Çün şahı-mari-zülfini gördi dili-xarab,
Etdi xəyal anı ki, dili-pasibani-gənc.

İmayi-çəşmi-mərəkərayi-hüsn ü naz,
Bitməz əsiri-eşqinə hərgiz dəlal ü günc [295, s.3686].

Məhəmməd Əmin əslən azərbaycanlı olan və dövrünün tanınmış alim və şairlərindən hesab edilən Məhəmməd, Qəzvinin Əbhər qəsəbəsində anadan olmuşdur [46, s.223; 265, s.98]. Onun haqqında geniş məlumatı yaxın dostu Qınalızadə Həsən Çələbidən alırıq. Əsl adı Əmindir. Şah Təhmasib zamanında vəzir olan Mirzə bəy Sabiqinin oğludur. Atasının ölümündən sonra çıxan qarışıqlıq səbəb ilə məmləkətini tərk etmiş və Bağdada getmişdir. İsgəndər Paşanın iltifatını qazanmışdır. Şah Təhmasib bunu eşitdikdə malını yağmalatdırmışdır. Bu səbəbdən Bəsrəyə, daha sonra Hindistan, Təbriz və Şirvana gəlmişdir. Şama gələrək Şam dəftərdarı Şeyx Kamaldan iltifat görmüşdür. Bundan sonra İstanbula gəlmiş və Sultan Bayəzid vəqfinə mütəvəlli vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Qınalızadə onu dövrünün öndə gələn şair və alimlərindən hesab edir. Sultan Süleyman dövründə vəfat etmişdir.

Qınalızadə onun yaradıcılığını, qələminin qüdrətini təmtəraqlı ifadələrlə tərifləyir [199, s.913]. Onun təzkirəsində şeirin türkçə bir şeiri təqdim olunmuşdur:

Fırağı-sinəmi tiği-qəmünlə çək idərüm,
Təriqi-eşqdə axir vücudi xak idərüm.

Tənüm qubarı yolunda kədər virürsə əgər,
Sirişki-çəşmüm ilə rəhgüzarı pak idərüm.

Qəmi-fırağ ü bəlayi-itaba mümkün səbr,
Rəqibə meyl idicək kəndümi həlak idərüm.

Xam itmə bari-qəmünlə kəman gibi qəddüm,
Ki tiri-ah ilə əflaki zəxmnak idərüm.

Nəbati. Ağcaqoyunlu boyundan olan Nəbati təxəllüslü XVI əsr Azərbaycan şairi haqqında məlumatı Aşiq Çələbinin “Məşairü-şüəra”sından alırıq. Ağcaqoyunlular Azərbaycanın qacar tayfasının bir qoluna mənsubdurlar [333, s.249]. Aşiq Çələbi onun hürufi olduğunu ehtimal edir və şeirlərini “şahi-gunə” olduğunu yazır. Çox güman ki, o, əvvəllər Səfəvi şahlarına xidmət etmiş, daha sonra Osmanlı tərəfinə keçmişdi. Nəbati təsəvvüfə yönəlmişdir. 15 il macarlara əsir olmuşdur. Əsirlikdən çıxdıqdan sonra Niğboluya gəlmişdir. İskələ katibliyi etmişdir. Daha sonralar yoxa çıxmışdır və hara getdiyi məlum olmamışdır. Mənzum və mənsur dastanları vardır. Əsirlik həyatını nəzm etmişdir. Divan müəllifidir [295, s.4219; 245, s.446].

Nütqi XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış mühacir Azərbaycan şairlərindən biri də Nütqidir. Onun haqqında ədəbiyyatşünaslığımıza ilk məlumatı Salman Mümtaz vermişdir. Salman Mümtaz Şəmsəddin Saminin “Qamusü-elam”ı əsasında Nütqi haqqında məlumat verir: “*Nütqi şirvanlı olub, Sultan Murad Salis dövründə dərşadətə vürudla qissəxanlıqla şöhrət bularaq, məqbuli-əkabiri-zaman və naili-müsaibəti-cənabi-padşah olmuşdu*” [93, s.114]. Daha sonra Salman Mümtaz yazır: “*Nütqi X əsri-hicri axırında parlamış incə düşünən şairlərimizdəndir ki, İstanbula hicrət etmişdir. Özdəmiroğlu Osman paşa ilə Övrəs xan və İmamqulu xan vuruşmalarının nəticəsi olaraq doğma yurdu olan Şirvanı tərk ilə İstanbula mühacirət edən Nütqi orada qissəxanlıqdakı məharəti ilə Osmanlı əkabirinin məqbulu və Sultan Murad Salisin də müsahibi ola bilmişdir*” [93, s.115].

Salman Mümtaz Nütqinin Azərbaycan dilindəki bir şeirini də nümunə verir:

Himmət edərsə mənə əgər padşahi-Rum,
Tərzi-qəzəldə Nütqi kəmalı-xəcənd olum.

Nütqiya, dövrü-gülü işrətilə xub keçir,
Dövləti-şahi-Süleymanə dua eyliyəlim.

Nütqinin əsərlərində Nəsimi, Xətai, Füzuli, Bəsiri, Süruri, Cəlili kimi Azərbaycan şairlərinin təsiri hiss olunur. Təssüf ki, şairin günümüzdə az sayda şeirləri gəlib çatmışdır. Nütqi təxminən hicri 1003 ilə 1010-cu il arasında vəfat etmişdir.

Qınalızadə və Nail Tuman təzkirəsində Nütqi haqqında məlumatı yer vermişdir. Nütqi Şirvanda anadan olmuşdur [295, s.4322]. İstanbula gəlmişdir. Dövrünün tanınmış alimləri tərəfindən bəyənilmişdir. Təzkirəçi onun qissə danışmaqda mahir olduğu üçün qissəxan sanı ilə tanındığını, Sultan Muradın məclislərində iştirak etdiyini yazır [199, s.1044]. Təzkirədə şairin farsca şeir və müəmmaları vardır.

Nütqi tərəfindən yazıldığı güman edilən “Qanun-i məhəbbət” adlı məsnəvinin 2 əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Əsərdə aşiq və məşuqdan bəhs olunmaqdadır. Bu əsər üzərində tədqiqat aparan M. Karavelioğlu bu məsnəvinin didaktik əsər olduğunu, lirizmdən uzaq olduğunu, buna baxmayaraq bədii ifadə vasitələrində də istifadə edildiyini, qafiyələrinin qüsursuz olduğunu yazır, daha sonra mənfi və müsbət cəhətlərini göstərir: *“Mövzu və sənət baxımından, aşiq və məşuqun hansı xüsusiyyətlərə malik olmasının lazım gəldiyini göstərməsi baxımından orijinal olan əsərin məzmunu, təssüf ki, qaynağı bildirilməyən iqtibaslar səbəbindən uğursuzdur”* [237, s.163-164].

Pənahi, Osmanlı ölkəsinə köçmüş Azərbaycan şairlərindəndir. Pənahi nəqqaş Şahqulunun təxəllüsüdür [295, s.466]. Təbrizdən Şahzadə Sultan Əhmədin yanına gəlmişdir. Aşiq Çələbi Pənahinin Qanuni dövründə nəqqaşbaşı olduğunu qeyd edir və sənətini təmtəraqılı uzun cümlələrlə təsvir edir [245, s.199].

Bu təzkirədə şairin türkcə bir beyti vardır:

Sinəmdəki cərahəti, ey eşq, tazə tut,
Gül gibi saxla bir gözəlün yadigarıdır.

Ruhi. Əsl adı Osman olub Qanuni Sultan Süleyman dövründə Bağdad bəylərbəyi olan Ayaz paşanın adamlarından birinin oğludur. Atası Bağdadda könüllü bölüyünə daxil olmuş, orada evlənmişdir. Ömrü səyahətlərdə keçmiş, Şamda vəfat etmişdir. Əsrar Dədə mövləvi olduğunu və Qalata, Konya mövləvi dərğahlarında yaşadığı

nı yazır [202, s.217] və onun Mövləviyyə təriqətinə bağlı olduğunu vurğulayaraq, aşağıdakı qəzəlini onun yaradıcılığına örnək kimi təqdim edir:

Bulmağa rəhgüzəri-məmləkəti-mənayı,
Pişrov idinəlüm himməti-Mövlanayı.

Tarmar eyləyələm tablayi-həsti müdam,
Ruhi-Əttara yenə anduralum yağmayı.

Dilimüz ney-sifət məhrəmi-əsrar olsun,
Atəşi-ah ilə pür-suz idəlüm dünyayı.

Girəlüm tiği-qənaətlə bu dəm meydanə,
Sər bəsər fəth idəlüm kişvəri-istiğnayı.

Mətleyi-şəmsi-həqiqət olalum, ey Ruhi,
Zərrəyə saymayalum mehri-cahanarayı [202, 219].

Səhabi. Bidarinin qardaşı olan Səhabi, Qanuni Sultan Süleymanın Osmanlıya gətirdiyi şairdir. Təzkiyələrə əsasən, Səhabinin Həmədanda anadan olduğunu, Qanuni Sultan Süleyman Təbrizi alınca Qədri Əfəndinin Səhabini İstanbula gətirdiyini öyrənirik [295, s.1724; 245, s.508].

Lətifi onun həyatı haqqında qısa məlumat verərək qələminin qüdrətini tərifləyir, farsca və türkcə şeirlər yazdığını bildirir və aşağıdakı şeirlərindən nümunələr verir:

Qəmzən xədənginün, sənəma, sinəçakiyəm,
Korkutma xəncərünlə ki, anun həlakiyəm.

Dilər əğyar zövqi-vüsləti-üşşaq hicranı,
Məgəs cüllab arar pərvanə istər nari-suzanı [269, s.297]”.

Səhabinin həyatı, yaradıcılığını əhatəli şəkildə araşdırmış və “Divan”ını nəşrə hazırlamış C. Bayak, şairin divanına istinadən həyatı ilə bağlı maraqlı məqamları qeyd edir: *“Divanda özü ilə bağlı məlumat və işarələr də məhdud miqdardadır. Bunların arasında ən bariz şəkildə dilə gətirilən məsələ onun Həmədandan ayrılması haqqında düşüncəsini anlamağımızı təmin edən ifadələridir. Şair “Kişi öz ixtiyarıyla, şəha, tərki-diyar itməz”, “İdərmə ixtiyarıyla kişi hərgiz vətən tərkin”, “Qəribündür Səhabi iltifat it halinə şahum / Bilürsün kim sənünçün ixtiyar itmiş vətən tərkin” deyir.*

Bunların əsasında şairin Həmədani öz rizası olmadan, padşahın istəyi ilə tərk etdiyini söyləmək mümkündür” [322, s.VI].

Səhabi müəmmada usta birisi olub, farsca və türkcə şeirləri ilə tanınırdı. Aşiq Çələbi şairin Qanuninin əmri ilə Qəzalinin İslam dini və əxlaqı ilə bağlı “Kimyayi-səadət” adlı əsəri tərcümə etdiyini, h.970-ci ildə (1562) tamamladığı tərcüməsini və “Divan”ını padşaha təqdim etdiyini yazır [245, s.509]. Vəfat tarixini Qınalızadə h.970/1563-cü ilə, Aşiq Çələbi və Əhdi h.971/1564-cü ilə, Bəyani isə h.975/1567-ci ilə təsadüf etdiyini yazırlar [84, s.299]. Aşiq Çələbi vəfatı ilə bağlı yazdığı tarixi beytə yer vermişdir:

Didi sultan vəfatına tarix,
Ruhi-paki-Səhabiyyə rəhmət.

Təzkirələrdə şairin şeirlərindən müxtəlif sayda beytlər öz əksini tapmaqdadır:

Gözümdə simi-eşq ü sinəm üzrə tazə dağum var,
Gədayi-kuyi-eşqüm sim ilə zərdən fərağum var.

Əgərçi sübhi-eşqəm, şami-qəmdə tirədür leykin,
Xəyali-şəmi-rüxsarunla bir rövşən çırağum var [245, s.509].

Şah Qasım. Aşiq Çələbi və Nail Tuman təzkirəsində Şah Qasım (? – h.946/1539) adlı azərbaycanlı şair haqqında məlumat verilmişdir. Təzkirəçilər şairin Təbrizdə doğulduğunu, Şeyx Məxdumun oğlu olduğunu, Sultan Səlim Təbrizə gedərkən xocası Həlim Çələbinin Şah Qasımla tanış olduğunu və onu İstanbula gətirdiyini, Qanuni dövründə himayə gördüyünü yazır: *“Mövlanayi-mümaileyh xitteyi- Təbrizdəndür. Babası Şeyx Məxdumidür. Sultan Səlimi-mərhum Təbrizə varduqlarında xacələri Həlim Çələbi müqəddəmə səyahətlə Təbrizə varduqlarında Şeyx Məxdumi xidmətində bir kaç gün tövbə vü inabət və çillə vü riyazət itmiş, Şah Qasımı-mərhumla dəxi əlaqeyi-məhəbbət itmiş imiş. Ol təqriblə izz-i hüzzuri-səltənətə tərtib idüb, Sultan Səlimi-mərhum dəxi Şah Qasımı Təbrizdən Ruma bilə gətürmüşdür, anların zamani-səltənətlərində sayeyi-rəfətlərində kamali-rifət və rəfahiyyətlə ömr keçürmüşdür”* [245, s.791]. Aşiq Çələbi, Şah Qasımın oğlu Əli Çələbi ilə dostluq etmiş və atasından bəhs edərkən onu da xatırlamışdır.

Qanununin haqqında “Şəmailnamə” adlı əsər qələmə almışdır [265, s.85]. Bundan başqa onun yarımçıq qalmış Osmanlı tarixi də vardır. Şeirlərinin çoxunu fars dilində yazmışdır [295, s.2006].

Aşiq Çələbi Şah Qasımın oğlu haqqında da qısa məlumat verir: *“Oğlu dəxi qabil ü müqbil yigit idi. Yolu ilə mülazim və təriqi-qəzaya azim olüb, əlli akça ilə Eyuranya qazısı ikən məvaliyi-izamdan birinün hingi-irzinə mütəalliq nəsnə inşa itdügi əcildən ruhaniyyəyi-üləma vü nuraniyyəyi-elmdən ləgəd irişüb, sənə tisa və sittin və tisamiədə axirətə intiqal eylədi”*.

Tərki-dünyayi-bi-səbat itdi.

Şah Qasımın təzkirədəki şeir örnəklərinin bəzisi farscadır. Türkcə olan bir-iki beytlə bağlı əhvalatı təqdim edilmiş və daha sonra nümunələr verilmişdir: *“Bir gün məclislərində iki əshabi-səadət-xanədanından xəbər gəldi ki qız çıxaruruz, yorğan haşiyəsinə və gönləki-giribanına yazub, nəqş idəcəək beyt disünlər, giriban haqqında bu beyti didilər”* [245, s.791].

Mətlə

Afitabi-hüsne mətlədür giribanun sənün,
Nitəkim qərib durur ol pak-damanun sənün.

Dün gecə çün xəyalun oldı gözümdə mehman,
Qıldum bəbəyini pəstər itdüm qapağı yorğan.

Şahi, XVI əsrdə Azərbaycanda doğulub, boya-başa çatmış sənətkardır. Təzkirəçilər onu “Şahiyyə-şərqli” adlandırır [295, s.2014] və Şah İsmayılın dəyər verdiyi, yaxınlıq etdiyi şəxslərdən və şairlərin ən tanınmışlarından olduğunu yazırlar [269, s.322]. O, Sultan Səlim zamanında Osmanlı ölkəsinə gəlmişdir. Dövrünün məşhur şairi olan Şahi, İsmayıl Ərdəbilinin müridi olmuşdur. Üslubu Nəvai tərzini xatırladır. Lətifi, Şahinin şeirlərindən aşağıdakı örnəkləri təqdim edir:

Qönçeyi-gül bülbülün qəsdinə peykan eyləmiş,
Qönçə açılqan güli yüziyə qalkan eyləmiş.

Qönçənün peykanını tiz etmək için şahi-gül,
Cismüni başdan ayağa şəkl-i süxan eyləmiş.

Gül ərusın sübhəmə bülbül nikah itmiş mægər,
Kim özin yaşıl duvaq altında pünhan eyləmiş.

Dəhrara bir bozuq divarı görsən şöylə bil,
Bir Süleyman mülkidür çərx anı viran eyləmiş.

Mehrinə aldanma, Şahi, bu fələkün kim günü,
Gökə yetgürmiş yenə xak ilə yeksan eyləmiş [269, s.322].

Şəmsi Əcəmdən Anadoluya gəlmişdir [295, s.2016]. Aşiq Çələbi onun əcəmdən gəlməsini yazır və bu şəkildə təqdim edir: “*Vilayəti-Əcəmdən Ruma gəlmiş yetimvəş ü dərviş-rəviş, fani-şivə vü qələndər-məniş, şəmlə-puş zilucə bərdüş səyyahi-aləm bir rindi-ləvəndanə vü pıranəsər adəm imiş*” [245, s.806]. İşıq Şəms adı ilə tanınmışdır. Lətifi onun təriqəti və təxəllüsünün mənşəyini şərh edir: “*Təriqi-təriqətdə qələndərani-müçərrədan minvalində dərvişi-yekcəhət və bidayəti-halində abdal ü əbrarla həm-məşrəb və həm-söhbət idi. Bu səbəblə İşıq Şəmsəddin diməklə məşhur ü məzkur idi*” [269, s.331]. Qanuni dövrünün sonlarında (1515-1520) vəfat etmişdir.

H. 919/1513-cü ildə “Dəh mürğ” (əşər iki dəfə nəşr olunmuşdur) və ya “Mürğ-namə” adlı əsərini tamamlayıb Sultan Səlimə təqdim etmişdir. Lətifi onun qarşılığında şairin mükafat aldığını qeyd edir.

Təzkirələrdə şairin şerlərindən bir neçə nümunə verilmişdir.

Baş açıq abdalunam bən şah haqqı, ya Hüseyin,
Təkyəgahi-qəmdə zikrüm ah Hüseyin, va Hüseyin.

İtdi tiği-iştियाqun şərhə-şərha cismüni,
Yazdı qənzən sinəmə xəncər ucıyla ya Hüseyin.

Tasi-çəşmüm zeyn idüb mərcani-xuni-didədən,
Gözlərim yaşın səbil itdüm, didüm səqqə Hüseyin [269, s.332].

Zehni XVI əsrdə Bağdadda yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərindəndir. Qınalızadə onun əsl adının Əbdülzəlil, ləqəbi Nəcəfzadə olduğunu, İsgəndər paşanın oğlu Əhməd paşa ilə İstanbula gəldiyini qeyd edir. O, xəttatlıq qabiliyyəti olan, türkcə və farsca şeirlər yazan şairlərdəndir [199, s.411]. Qazi Giray xan tərəfindən bəzi

vəzifələrə təyin olunmuşdur. Musiqidəki məharətinə görə də tanınmışdır. Türk və fars dillərində şeirləri vardır.

Getdi əldən ixtiyarum cəzbeyi-dildar ilə,
Dostlar bilməm nolur hal Əhmədi-Muxtar ilə.

Gülsün açılsun rəqib ilə nola, ey qönçə ləb,
Şimdi oldı güli-rəna açılmaq xar ilə.

Naməyə sığmaz hədisi-şövq, ey Zehni, məgər,
Gah halün yarə işar idəsin əşar ilə.

Əsrar Dədə təzkirəsində də şairin bir neçə şeirindən nümunə təqdim olunmuşdur:

Gördüm üzündə ləmeyi-nuri-Məhəmmədi,
Sevsəm əcəbmi rəngi-ruxi-ali-Əhmədi.

Gəldi xəyali-ləli-ləbi-yar könlümə,
Can qarşı çıkdı didi ki, əhlən xoş amədi.

Ləli-ləbündə xatəmi-yaqut rəngi var,
Müşgin saçında çəşni-xətti-məşhədi.

Əndişeyi-ələiqi-zünnar ü sübhədan,
Azadədür səlasili-zülfün müqəyyədi.

Zehni nihali-qaməti-dildarı vəsf edüb,
Olsaq əcəbmüdür füqəranün sər amədi [202, s.205].

Elmi Bağdadda yaşayıb-yaradan azərbaycanlı şairlərdəndir. Bağdadda anadan olmuşdur. Qahirədə naiblik etmişdir. Şamda Dali Dədəyə mürid və ölümündən sonra da şeyx olmuşdur. Bir çox şairlər onun yanında təhsil almışlar. Üç dildə şeirlər qələmə almışdır. Divanı və “Şərhi-cəzireyi-məsnəvi”si vardır. Əsrar Dədə əsərləri ilə bağlı yazır: “*Təlifati-asari-eşqiyyə vü elmiyyələrindən mürəttəb “Divani-məarif” ünvanları və “Şərhi-cəzireyi-Məsnəvi” və sair ərəbi vü farisi müsənnafati-ədiddə və Şeyxi-Əkbər qüddisə sirrühül-ənvərün “Fütuhət”ı və “Füsus”unun əksər məhəllati-qamizəsinə təliqati-kəsirləri vardır*” [202, s.347]. H.1020/1611-ci ildə vəfat etmişdir.

Əsrar Dədə onun şeirlərindən müxtəlif nümunələr verir:

Ruhi-qüdsiyə ədu olalı nəfsi-tağut,
Bəni surətlərə qeyd eylədi cismi-nasut.

Surətüm Lat idi, amma dili-pür-dərdümdən,
Hu təcəlli idicək oldı vücudum lahut.

Pirümüz Həzrəti-Molla, biz anun xaki-dəri,
Dür-ci-dil olsa əcəbmi dolu dürr ü yaqut.

Elmiya, eyni-kamal eylə kamali-kamil,
Hər nəfəs vasil idər Arifə ruhani qut.

Dərviş Məşrəbi həmədanlıdır. Həyatı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Qafzadə Faizi təzkirəsində Məşrəbinin şeirlərindən nümunələr verilmişdir [84, s.240].

Hilali-ovci-hüsn olmuş mələhət sübhünə zivər,
Degüldür cəbhəsi üzrə səri-dəstari-zər-tarı.

Gül bağa gəldi məclisi-şahanə eylədi,
Bir kaç qədəhlə bülbülü məstanə eylədi.

Şəm etmə bəzmi-həsərətə bən natüvanını,
Şölə nə dənli olsa gərək bir giyahda.

Dağ üzrə dağ yakdı dili-dərdnaka eşq,
Yandı çıraqi-mürdə yenə xanəgahda.

O mahun cami-meydə əksi-ruyi-nur-pərvərđi,
Həman Bilqeysi-mehtaba bənzər fərşi-minada.

Dilə qəsd etdi qəmzən nəgəhan hüsnün kəməndindən,
Çıxardı xəncərin san bir fədayi astinindən.

XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış İzzi (?-h.1105/1693) təxəllüslü azərbaycanlı şair haqqında ilkin məlumatı Salim, Səfayi və Bəliğ təzkirələrindən alırıq. Təzkirəçilər İzzinin Şirvanda dünyaya gəldiyini, əsl adının Məhəmməd olduğunu yazırlar. İzzi İstanbula gəlib təhsil almışdır. Bəzi dövlət adamlarına nədimlik etmişdir. Fars və türk dillərində şeirləri vardır [318, s.504].

Səfayi təzkirəsində onun bir qitəsini nümunə olaraq təqdim edir: “*Küçük Xünkar nam məhbubun haqqında bu qitəyi nəzm etmişdir*” [292, s.399].

Mərizi-eşqə ancaq çarə vəsli-yarı bulmuşlar,
Bu dərdə şərbəti-ləli-ləbi-dildarı bulmuşlar.

Rəvayət müxtəlifdir gərçi amma qövli-müqtabə,
Bu şəhrin şöhrət-ayini Küçük Xünkarı bulmuşlar.

Feyzi. XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Feyzi təxəllüslü şirvanlı şair haqqında ilk məlumatı məhz Osmanlı təzkiyələrindən alırıq. Təzkiyəçilərdən Səfayi və Bəliğ öz əsərlərində Feyzi haqqında məlumat verirlər. Səfayi, Feyzinin əsl adının Feyzullah olduğunu, əcəm diyarında Şamaxı adlı yerdən gəldiyini yazır. Təzkiyələrdən məlum olur ki, Əcəmə elçi göndərilən İncili Çavuş ilə birlikdə İstanbula gəlmişdir. Burada təhsil almış, daha sonra müdərrişlik etmişdir. Əvvəlcə Süleymaniyyə, daha sonra Hələb qazılığına təyin olunmuşdur. Mudurnu qəzası arpalığı ona verilmişdir [292, s.448]. Səfayi h.1077/1666-67-ci ildə, Bəliğ isə h.1067/1656-57-ci ildə [158, s.335] vəfat etdiyini yazır.

Bu azərbaycanlı şairin şeirlərindən örnəklər yalnız qeyd olunan təzkiyələr vasitəsiylə zamanımıza çatmışdır.

Dil ü can yakan təbi-ruxsari-yarımdır,
Təni-zərd ü nizarım çeynədən ol şəhvarımdır.

Həbabi-ləli-mey sanman görünən camda yer-yer,
Ruxi-əksi-nigara xeymə qurmuş əşk-barımdır.

Bahari-hüsnünü gördükdə, cana, dağlar yakdım,
Fəzayi-sinə bu növ dağlarla lələzarımdır [292, s.448].

Bəliğ də təzkiyəsində Səfayinin verdiyi şeirləri eyniyə təqdim etmişdir.

Nasira Dədə adlı Azərbaycan şairi Əbdülvəhhab Sabuninin bacısı oğludur. Təhsil aldıqdan sonra o zamanlar Osmanlı ölkəsinin tərkibində olan Şama getmiş, orada mövləviyyə təriqətinə daxil olmuşdur. Bir müddət səyahət etdikdən sonra Təbrizə gələrək orada qalmış, Azərbaycan şairi Saib Təbrizi ilə yaxın münasibətlər yaratmışdır. Səfəvi hökmdarı Şah Abbas da Nasira Dədəyə rəğbətlə yanaşmış, fəaliyyət göstərməsi üçün ona Təbrizdə bir xanəgah binası vermişdi. Lakin bir qədər sonra Nasira Dədə yenə Azərbaycanı tərk edir və Bağdada gedərək, oradakı mövləvi xanəgahında şeyx vəzifəsini tutur. 1623-cü ildə Bağdadı Osmanlılardan alan Şah Abbas

ona yenə də böyük hörmət nümayiş etdirir, öz əmirləri və vəzirləri ilə gələrək, şeyxi ziyarət edir. 1638-ci ildə Osmanlılar Bağdadı təkrarən fəth etdikdən sonra da Nasira Dədə orada qalır. O, 1640-cı ildə Bağdadda vəfat etmiş və Darüssəlam xanəqahında dəfn olunmuşdur. Əsrar Dədə şairin fars dilində üç divanı olduğunu qeyd edir: “*Əl-sineyi-səlasədə mürəttəb üç ədəd divani-bəlağət-ünvanları və farsî inşaları vardır*” [202, s.494]. Yaradıcılığında təsəvvüf meyilləri aparıcı yer tutur. Bu şair haqqında yalnız Əsrar Dədə təzkirəsindən məlumat alırıq.

Saib Təbrizi bəzi qaynaqlarda h.1010/1601, bəzilərinə h.1016/1607-ci ildə anadan olduğu qeyd olunmuşdur. Atasını Mirzə Əbdürrəhim Təbrizin tanınmış tacirlərindən olmuşdur. Saib hələ uşaq olarkən ailəsi Səfəvi hökmdarı I Abbasın əmriylə Təbrizdən İsfahana köçürülmüşdür. Saib təhsilini bu şəhərdə almışdır. Gəncliyində həcc ziyarətinə getmiş, dönüşdə Osmanlı dövlətinin bəzi şəhərlərini gəzərək İsfahana gəlmişdir. Osmanlı sarayı ilə əlaqəsi olduğu haqqında dedi-qodular yayıldığından h.1034/1625-ci ildə Hindistana getmişdir. Bu zaman Herat və Kabildə də olmuşdur. Kabildə Nəvvab Zəfər xan kimi tanınan Mirzə Əhsənullahdan sayğı görmüşdür. Saibin atası oğlunu aparmaq üçün Əkbərabada gəlmiş və onunla birlikdə İsfahana qayıtmışdır. H.1050/1640-cı ildə Təbrizə olduğunu Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sindən öyrənirik [316, s.541].

Saib Şərq poeziyasının bir çox janrlarında dəyərli əsərlər yazmış, “hind səbki”nin ədəbi üsul kimi formalaşmış inkişaf etməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Yüz iyirmi min beytə yaxın ədəbi irsinin əsas hissəsi farsca yazılıb. Azərbaycan türkcəsində yazdığı şeirlərindən şairin Füzuli ədəbi ənənələrinin davamçısı olduğunu görürük [97, s.155].

Saib, II Şah Abbas dövründə “məliküş-şüəra” rütbəsinə yüksəlmişdir. Qaynaqlarda h.1081-1087/1670-1676-cı illər arasında vəfat etdiyi qeyd olunur. Əsərləri arasında “Divan”, “Qəndəharnamə”, “Mahmud u Ayaz”, “Bəyaz”, “Meyxanə”, “Vacibül-hifz”, “Arayış-i Nigar” və s. adlarını çəkmək mümkündür. II Şah Abbasın müharibələrindən bəhs edən “Qəndəharnamə” məsnəvisi Azərbaycan

ədəbiyyatında epik şeirin qiymətli nümunələrindəndir. 800 şairin əsərlərindən parçalar əhatə edən “Səfineyi-Saib” cüngü məşhurdur.

Əsrar Dədə “Təzkireyi-şüərayi-mövləviyyə”sində Saib Təbrizi haqqında məlumat verir. Saib Təbrizdə anadan olmuşdur. Şəmsi Təbrizinin qardaşı oğlu olub, əsl adı Əli bəydir. Mövləvi idi. Təbriz mövləvi dərğahında dəfn olunmuşdur. Təzkirədə onun fars və türk dillərində şeirləri nümunə verilmişdir:

Nə ehtiyac ki, saqi virə şərab sana,
Ki öz piyaləsini virdi aftab sana.

Şərabı-ləl üçün tökmə ab-ru zinhar,
Ki dəmbədəm ləbi-ləlün virür şərab sana.

Qurutma tərlü izarun içəndə badeyi-nab,
Ki gül gibi yaraşur çöhreyi-pür-ab sana.

Çıkar inanı əlindən şükuhi-hüsnündən,
Əgər sipihri-bərin olsa həm-rikab sana.

Sənün səhifeyi-hüsnün kəlami-Saibdür,
Ki daği-eyb olur xali-intixab sana [202, s.286].

İshaq bin Həsən Zəncani Güney Azərbaycanın Zəncan şəhərində anadan olmuş, sonralar Anadoluya, Tokat şəhərinə köçmüş, Rizai təxəllüsü ilə şeirlər yazmış Azərbaycan şairidir. Zəncandan olması səbəbiylə İshaq Zəncani kimi tanınmışdır. O, İraq və Qahirədə dini təhsil almışdır.

Nail Tuman təzkirəsində onu xatırlamış və qısa məlumat vermişdir. “*İshak Çələbi, Həsən Əfəndi namında birinin oğludur, vəfatı h.1100/m.1688, Tokatlı, məxələsinin Rzayi olduğunu Nəzmül-ləl namındakı əsərində zikr etməkdədir*” [295, s.1463; s.4809]. Daha sonra təzkirəçi onun “Nəzmül-ədim” adlı mənzuməsindən örnək verir:

İlahi zülcəlali-Rəbbi-əkrəm,
Alimi-qadir ü qəyyüm u erham.
Müsəvviri-haqdan təqvimi-əhsən,
Edən gülzarı güllərlə müzəyyən.
Təaləllah zəhi xəllaqi-aləm,
Edən bir qətrədən xalqı mükərrəm.
Bulur hər bir vərəqdı rəyi-aqil,
Sübuti-vəhdətə əqvayi-dəlil.

Nail Tuman şairin “Nəzmül-ülum” mənzuməsinin Millət Kitabxanası Əli Əmiri Əfəndi kolleksiyasında 733 şifrəsi altında mühafizə olunduğunu yazır. Təzkiyəçi bu məlumatları “Osmanlı Müəllifləri” əsərinə istinadən verir.

Şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır [253; 187; 309]. İshaq Zəncaninin əsərlərini ilk dəfə sistemli şəkildə təqdim edən Dr. B. Özfırat olmuşdur. Çox sayda əsər qələmə almış, əsərləri əldən-ələ dolaşmış həmvətənimizin əsərlərinin günümüzdə gələn əlyazmaları haqqında da sözügedən tədqiqatçının araşdırmalarından məlumat əldə edirik. Bu tədqiqata istinadən İshaq Zəncaninin əsərlərini təqdim edirik [307].

“Mətəlibül-musalli” – Lütfullah Keydaninin “Kitab-ül-keydani” adlı fiqh kitabının ərəbcə şərhidir. Əsərin üç əlyazma nüsxələri bunlardır: Kayseri Raşid Əfəndi Kitabxanası [351], Milli Kitabxana (60 zile 30/1) və Manisa Xalq Kitabxanası (45hk 2960/2).

“Ziya-ül fi şərh-i cilail-qülob” Birgivinin “Mövizə” adlı əsərinin ərəbcə şərhidir. Diyarbəkir İl Xalq kitabxanasında 8 nüsxəsi, Kayseri Raşid Əfəndi Kitabxanasında bir (1162), Konya Bölgə yazma əsərlər kitabxanasında 4 əlyazması, Kütahya Vahid Paşa Kitabxanasında 2, Milli Kitabxanada 3, Vakıflar Genel Müdürlüyü Kitabxanasında 1 nüsxəsi mühafizə olunur. Cəmi 19 nüsxəsi vardır.

“Siracül-qülob” adlı əsərin cəmi bir nüsxəsi Konya Mehmet Akkuş Şəxsi Kitabxanasındadır. “Şərhü müqəddimət-üş-səlat” ərəbcə əsərdir. Amasya Bəyazid Kitabxanasında 2 nüsxəsi mühafizə olunur. “Şərh-i Mətəlibül-Musalli” ərəbcə qələmə alınmış əsərdir. Millət Kitabxanasında (30/1), Manisa İl Xalq Kitabxanasında (2960/12) nüsxələri vardır. “Qəsidətü Yekül-ül-əbd” Allahın birliyinin əks olduğu bu əsərin Milli Kitabxanada iki nüsxəsi vardır. “Zəhair-ül-axirə” Birgili Mehmed Əfəndinin əsərinin ərəbcə şərhidir. Əsərin Manisa İl Xalq Kitabxanasında bir, Diyarbəkir İl Xalq Kitabxanasında iki, Konya bölgə əsərlər kitabxanasında iki nüsxəsi vardır. “Şərhül-Müəmmayət fi Əsmain-Nəbi” adlı əsər “Müəmmayət fi Əsmain-Nəbi”nin ərəbcə şərhidir. Manisa İl Xalq kitabxanasında bir nüsxəsi vardır.

“Ziyaül-qülub” adlı əsəri ərəbcə qələmə alınmışdır və Amasya Bəyazid (2), Antalya Akseki Yeğen (2), Balıkesir İl Xalq (2), Çorum Həsən Paşa (4), Diyarbəkir İl Xalq (1), Ərzurum İl Xalq (1), İstanbul Süleymaniyə (3), İzmir Efes (1), Kastamonu İl Xalq (1), Konya Bölgə yazmalar (4), Konya Karatay (1), Malatya Darəndə (2), Manisa İl xalq (9), Milli Kitabxana (9), Vakıflar Genel müdürlüyü (2) Kitabxanalarında mühafizə olunmaqla cəmi 44 əlyazma nüsxəsi mövcuddur.

“Nəzmül-ləali” (1687) məsnəvisi 326 beytdən ibarət olub dini didaktik əsərdir. Əsəri ilk dəfə ciddi şəkildə B. Özfırat tədqiq etmiş və əsərin 77 nüsxəsini üzə çıxarmışdır [307, s.35-91]. Nüsxə sayının çoxluğu əsərin nə qədər məşhur olduğunu göstərir.

“Nəzmül-ülum” elmlər bibliografyası adlandırılı biləcəklər elmlərin təsnifini əhatə edən türkcə mənzum nəsihətnamədir. Elmi-tənqidi mətndəki beyt sayı 422-dir. Əsərin 22 nüsxəsi günümüze gəlmişdir. Əsərin elmi-tənqidi mətni B. Özfırat tərəfindən hazırlanmışdır [307, s.92-226]. Bu əsər Tofiq Əfəndi Mətbəəsində 1291-ci ildə nəşr olunmuşdur.

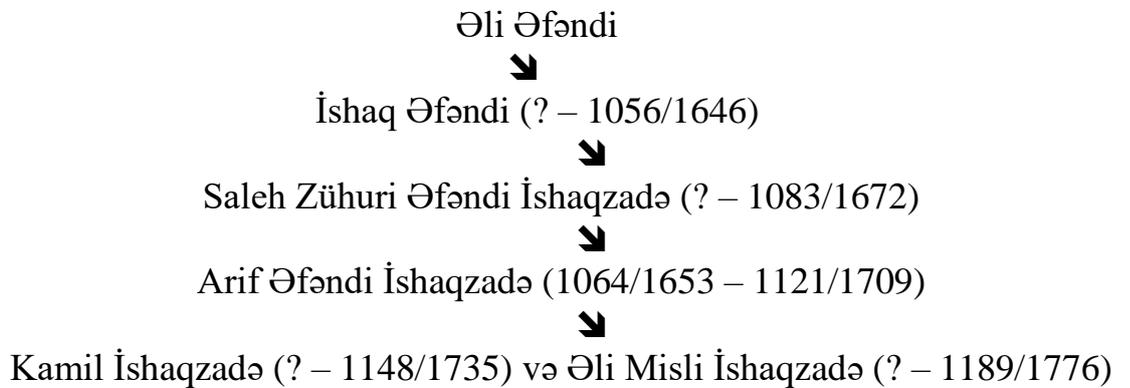
“Mənzumeyi-Keydani” (1671) adlı əsər 224 beytdən ibarət olub ərəbcə ilmihal kitabının tərcüməsidir. Mənzum fiqh kitabıdır. Əsərin cəmi 9 nüsxəsi vardır. Bunlar Konya (2), Ankara (3), Amasya (1), Çorum (1), Ərzurum (1) və Kayseridəki (1) əlyazma kitabxanalarında mühafizə olunmaqdadır.

Səfəvi dövründə Qarabağdan Osmanlı ölkəsinə köçən İshaqzadə ailəsinin elmi, ədəbi və mədəni fəaliyyətlərdə önəmli yer tutduqlarını görürük. İshaqzadələr həm də dövrlərinin ən mühüm xəttatları kimi şöhrət qazanmışlar. Təəssüf ki, indiyə kimi bu ailənin nə Türk ədəbiyyatı və mədəniyyətinə töhfəsi, nə də əsərləri tanındılmamışdır.

Osmanlı qaynaqlarında bu ailənin ilk nümayəndəsi olaraq Əcəm Əli Əfəndinin adı keçməkdədir. Onun oğlu İsaq Əfəndi, İsaq Əfəndinin oğlu Saleh Zühuri Əfəndi, Saleh Zühurinin oğlu Arif Əfəndi və Arif Əfəndinin iki oğlu Kamil İsaqzadə və Misli İsaqzadələrin qısaca olaraq həyat və yaradıcılığı işıqlandırılmışdır.

“Sicilli-Osmeni”də İshaq Əfəndinin Əcəm Əli Əfəndinin oğlu olduğu (“Sicilli-Osmeni”də Əli Əfəndi (Əcəm Əlisi) Memar Məscidinin banisi olduğu və vəfat etdiyi

zaman mehrab önündə dəfn edildiyi qeyd olunmuşdur. Digər qaynaqlar Əcəm Əlinin təbrizli olduğunu yazırlar. Bəlkə də “Sicilli-Osmeni” müəllifi Əcəm Əlini İsaq Əfəndinin atası olduğunu yazmaqla yanlışlığa yol vermişdir. Əcəm Əlinin 944/1537-ci ildə vəfat etdiyini nəzər alsaq, İshaq Əfəndinin (?-1056/1646) onun oğlu deyil, nəvəsi olduğu ehtimalı yaranır. Bəlkə də, bu başqa bir Əli Əfəndidir. Atasının qarabağlı olması, İsaq Əfəndinin müdərris və Məkkə mollası kimi fəaliyyət göstərdiyi, “Əşbah və nəzair”lə bağlı risalələr qələmə alması qeyd edilmişdir. İsaqzadə soyadı da İshaq Əfəndinin adından götürülmüşdür. Təzkiyələrdə haqlarında məlumat verilən qarabağlı İsaqzadələrin şəcərəsini təqdim edirik:

İshaq Əfəndi. “Sicilli-Osmeni”də İshaq Əfəndinin qarabağlı Əcəm Əli Əfəndinin oğlu olduğu, müdərris və Məkkə mollası kimi fəaliyyət göstərdiyi, “Əşbah və nəzair”lə bağlı risalələr qələmə aldığı qeyd edilmişdir [334, s.804]. İshaqzadə soyadı da İshaq Əfəndinin adından götürülmüşdür. Bəzən İshaq Əfəndi yanlış olaraq Əbuishaqzadə İshaq Əfəndi ilə qarışdırılmışdır.

Saleh Zühuri Əfəndi İshaqzadə. Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı ədəbiyyatı tarixində Zühuri təxəllüslü 4 şairə rast gəlirik. Bunlardan biri İshaqzadə Zühuri, digər ikisi XVI əsr şairləri Dövləndzadə Zühuri və Pirizadə Mehmed Çələbinin oğlu Zühuridir [219, s.557]. Osmanlı təzkiyəçilərdən Asim, Güfti, Salim və Bəliğ öz əsərlərində İshaqzadə Zühuri haqqında məlumat verir və şeirlərindən nümunə təqdim edirlər. Bunlardan əlavə Nail Tuman təzkiyəsində Zühuru təxəllüslü Məhəmməd Əfəndi Qaraçələbizadənin də adına rast gəlirik [295, s.598]. Qaraçələbizadə Zühuri də XVII əsr şairlərindəndir. 1042/1632-ci ildə vəfat etmişdir.

Zühuri təxəllüslü Saleh Əfəndi İshaqzadə, Qarabaği İshaq Əfəndinin oğludur. Əbu Səid Əfəndidən müləzim olmuş və müddərrislik etmişdir. Bundan əlavə, Qalata və Bursa qazısı olmuşdur. Misir qazısı ikən 1083/1672-ci ildə vəfat etmişdir. Divan müəllifidir [158, s.242-243]. S.Müstəqimzadə “Təhfeyi-xəttatin”də Zühurinin təliq xəttini Topxanəli Mahmud və Siyahi Əhməd Əfəndidən öyrəndiyini, təliq xəttində özünəməxsus üslubu olduğunu, oğlu Mehmed Arifinin və Əli Mislinin də xəttat olduğunu və xəttatlar yetişdirdiyini yazır [293, s.703].

Səfayi təzkirəsində Zühurinin “*İstanbuldan zühur etdiyini, İshaqzadə kimi məşhur olduğunu*” yazır və yaradıcılığını tərifləyir: “*Əsrin şüərasındandır. Cümleyi-fəzailindən fazla şeir ü inşa da dəxi yədi-tulası və fünuni-kəsirənin məvaziyi-müşkiləsinə təhrir ü imlası vardır. Mürəttəb və mükəmməl Divani-bəlağət ünvanı vardır*” [292, s.366].

Güftinin “Təşrifatüş-şüəra” adlı mənzum təzkirəsində də Zühurinin həyat və yaradıcılığı nəzmlə təqdim edilmişdir:

Kilki-əvvəl Zühuri sehr-rəqəm,
Güli-palizi-fikri tazə qələm.

Hərfi-məzmuni-lövh ü əşarı,
Sünbülüstani-baği-fərharı.

Hər rübaiyi-aləmarası,
Aləmün çarbaği-mənası.

Hərfi-təsiri-şe’ri-xoş rəqəmi,
Müşg-biz itdi sayeyi-qələmi.

Güldi olmadı şe’ri-pak əsər,
Güli-gülbin-füruzi-baği-nəzər.

Dilə verdi bu nəğmə feyzi-şüur,
Ki sədayi-düxul xoş əst zi-dur.

Ta be key goft guyi-xodsazı,
Budur eynilə şe’ri-mümtazı [206, s.172].

XVII əsr Mövləvi şairlərindən Fəsih Dədənin Zühuri sənətinə dərin hörməti və marağı olmuşdur. Fəsih Dədənin Zühurini mədh edən beytləri və vəfatına yazdığı mərsiyə də bu fikirləri isbat etməkdədir.

Yeganə alim ü fazil ədibi-nüktə-pərvərdi,
Həzaran növ-ərus-i nəzmə zati-paki şəhvərdi.

Nizamiydi nəzmdə xaceyi-saniydi inşada,
Hünər-sənc ü maarifpərvər ustadi-süxənvərdi.

Zəkada seyyidi-əsr ü tətəbbüdə çü Sə'dəddin,
Budur haqqa ki, hər bir fəndə kamildi, hünərvərdi.

Müsəlləmdi vücudi-möhtərəm zati-mükərrəmdi,
Hələ kani-kövdə misli yox bir pak gövhərdi.

Nə çarə eylədi cayın fələk xaki-fəna şimdi,
Bizə sübh ü məsa lazım olan xeyir dua şimdi [185, s.312-313].

Fəsih Dədə, Zühuri haqqındakı mərsiyəsinə bu beytlərlə davam edir:

Fələk, ol zati-pakun bilməyüb qədrini, həlak etdün,
Vücudi-zarı şəmşiri-sitəmlə çak-çak etdün.

Fələk, satdun o dürri-bibəhayi aqibət heçə,
Yerin axir o gənci-elm ü fəzlün künci-xak etdün [185, s.313].

Zühurinin əsərlərindən günümüzdə bir neçə əlyazma gəlib çatmışdır. Bunlar Zühurinin “Divan”ı və “Münşəat”ının, “Məktubat”ının nüsxələridirlər.

Topqapı Sarayı Muzeyində Rəvan kolleksiyasında (R 757) Zühuri “Divan”ının avtoqraf nüsxəsi mühafizə olunmaqdadır. Nəstəliq xəttiylə yazılmış əlyazma 39 vərəqdən ibarətdir. “Divan”ın ikinci nüsxəsi Zühuri həyatda olduğu tarixdə, 1063/1653-cü ildə təliq xətti ilə köçürülmüş və Topqapı Sarayı Muzeyi Xəzinə Kolleksiyasına (No. 922/1) daxildir. Digər iki nüsxə isə İstanbul Universiteti Kitabxanasında 1845/1 və 425/1 şifrələri altında mühafizə edilməkdədir.

Zühuri “Divan”ının 4 nüsxə əsasında mətni A. Kahraman tərəfindən dissertasiya şəklində hazırlanaraq 2002-ci ildə müdafiə olunmuşdur [232]. Divanın tərtibi bu şəkildədir: qəsidə, müsəmmət, qəzəl, qitə, rübai, mətla.

Müəllifin “Məktubat”ının əlyazması isə Fransa Milli Kitabxanasındadır. Nəstəliq xətti ilə yazılmış 71 vərəqdən ibarət olan nüsxə Şefer kolleksiyasında saxlanılır. “Məktubat”a İshaqzadə Zühuri tərəfindən Köprülü Əhməd Paşaya, Sofuzadə Əfəndiyə, Rum Şahzadə Əfəndiyə və başqalarına yazdığı məktubları əhatə etməkdədir.

Zühurinin “Münşəat”ı Misir Milli Kitabxanası Türkcə Əlyazmalar (No.149) bölməsindədir. “Münşəat” təliq xətti ilə yazılmış əlyazmanın 149-168 vərəqləri arasındadır. Eyni zamanda, Ankara Milli Kitabxanasında 06 HK 1304 şifrəsi ilə saxlanılan “Məcmueyi-münşəat” adlı əlyazma məcmuəsinin 1b-3a vərəqləri arasında Zühurinin məktublarını aşkarlamışıq.

Bunlardan əlavə, müxtəlif poetik məcmuələrdə onun şeirlərindən nümunələrə rast gəlirik. Bu məcmuələr arasında Ankara Milli Kitabxanasında 03 Gedik 18185 şifrəli “Məcmueyi-əşar”da, Konya Bölgə Yazma Əsərlər Kitabxanasında 07 EL 2990 şifrəli “Məcmueyi-əbyat”da, Çorum Hasan Paşa İl Xalq Kitabxanasında “Məcmueyi-əşar”da Zühurinin şeirləri vardır .

Təzkiyəçilər şairin müxtəlif şeirlərindən nümunələr təqdim edirlər.

Qənaət guşəsində şiri-nərdir muru söylətsən,
Hümayi-övcü-istiğna keçər üsfuru söylətsən.

Nə şəhdi-can-fəzanın ləzzəti vardır dimağında,
Nədir fəryadı izan eyləsən zənburu söylətsən.

Nə çənbərlərdə xəllac olduğun bir-bir bəyan etsə,
Nə söylər görsən, ey dil, darda Mənsuru söylətsən.

Zühuri bəndəsinə söyləməz küsmüş mədəd saki,
Bir az məstanə qalsan ol gözü məxmuru söylətsən [292, s.367].

Bəliğ təzkiyəçisində Zühurinin divanını gördüyünü yazır, 1 qəsidə və qəzəllərindən 20 beyt nümunə olaraq vermişdir [158, s.242-244].

Arifi. Məşhur qarabağlı İshaqzadələrdən olan Arifi təxəllüslü şair haqqında məlumatı Salim təzkiyəsindən alırıq. Əsl adı Mehmed (Məhəmməd) olub, İshaqzadə Mehmed Saleh Əfəndinin oğludur. Qazı-əsgər Qədri Əfəndidən müəllim olmuş və qazılıq etmişdir. Salim Əfəndi Arifini və atasını gözəl ifadələrlə təqdim etməkdədir: *“Nami-sər-amədləri Mehmed və əbən an cədd xanədani-maarifdən bir məxdumi-əmcəddir ki didəyi-dünya ol kürreyi-ayni-yektanın dur-bin-i təfəqqüd ile cüst ü cu ikən naziri olsa əqtari-sipehri-maarifdə şəkl ü simada ana fil-cümlə məsil olur bir zət-arifi bulmaq əmri-muhaldır. Ol mərdümzadəyi-nuri-basirəyi-nəharir olan İshaqzadə Mehmed Saleh Əfəndinin məxdumi-nəcabət-mərsumu olub nuri-didəyi-ərbabi-mərifət olan...”* [318, s.79]. Daha sonra təzkiyəçi onun Əhməd Çavuş, Şeyxülislam Zəkəriyyə Əfəndi, Xeyrəddin Paşa, Darülhədisi-Süleymaniyyə mədrəsələrinə təyin olunduğunu qeyd edir. Arifi 1121/1709-cu ildə İstanbulda vəfat edir və Göksu məhəlləsindəki qəbristanlıqda dəfn edilir. Salim Əfəndi onun qələm gücünü də tərifləyir: *“Pak-təbiət pür-mərifət ucubə-heyət növü şəxsinə münhəsir əzkiyəyi rüzgardan bir şair idi. Nazik əşarı bala qəsəidi və vafir əsarı vardır”* [318, s.79].

S. Müstəqimzadə “Töhfeyi-xəttatin”də Arifi haqqında yazır: *“Xəttat Mehmet Arifi bin Mehmet Zühuri bin İshaq. Xəttat kimi 25 yaşında icazət almışdır. Şam qazısı olmuşdur. 1121-ci ildə vəfat etmiş və Göksu qəbristanlığında dəfn edilmişdir”* [293, s.714]. Salim təzkiyəsində onun poeziyasından aşağıdakı nümunələr təqdim olunmuşdur:

Beyt

İhata etdi tənə-zərdimi sirişki-kədə
Miyani-cuyda qaldım misali-nilufər

Digər bir şeri:

Pərdə etmə zülfünü rüxsara Allah eşqinə,
Vermə yüz ol ru-siyah məkkarə Allah eşqinə.

Gənci-hüsnündən gədayani-tərahhüm-cuların,
Lütfün istərlər şəha bir parə Allah eşqinə [318, s.79].

XV-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını qısaca dəyərləndirmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək:

Cədvəl 4.3. Azərbaycan şairlərinin əsərləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Əsərləri
XIV	1. Nəsimi	“Divan”
XV	2. Gülşəni	“Divan”, “Məsnəvi-yi mənəvi”, “Şərhi-mənəvi”, “Əzhari-gülşən”, “Pəndnamə”, “Təfsiri-ayeyi-fatihə”
XV	3. Hidayət	“Divan”
XV	4. Qəribi	Şeirlər
XV	5. Xəlili	“Firqətnamə”, “Divan” (?)
XV	6. Niyazi	“Gül ü Bülbül”
XV-XVI	7. Haşimi	Şeirlər
XV-XVI	8. Həbibbi	Şeirlər
XV-XVI	9. Süruri	“Divan”
XVI	10. Xətai	“Divan”
XVI	11. Arif Çələbi	“Tarixi-Osmani”, “Sənəmül-xəyal”, “Fərəsül-xəyal”, “Əbyati-Tarihiyyə”, “Səfərnəməyi- Süleyman”, “Divani-Farisi”, “Risalə fil-müamma”
XVI	12. Bəsiri	“Divan”, “Lətayif”
XVI	13. Bidari	Şeirlər
XVI	14. Cəlili	“Divan”, “Güli-Sad-bərg”, “Baharnamə”, “Xosrov ü Şirin”, “Leyla vü Mecnun”, “Həcr-namə”, “Məhəknamə”, “Şahnamə Tərcüməsi”
XVI	15. Dərviş Səfi	Şeirlər
XVI	16. Eyşi	Şeirlər
XVI	17. Əbdi	“Əsməül-hüsna”, “Mənaqibi-Həzrəti-Molla Xudavəndigar” (Səvaqibi-Mənaqib), “Nəvayi-xürus”, “Sirati-müstəqim”, “Mənaqibi-Əflaki zeyli”
XVI	18. Əhdi	“Gülşəni-şüəra”
XVI	19. Füzuli	“Divan”, “Leyla vü Məcnun”, “Rövzətüş-şühəda”
XVI	20. Hafiz	“Haşiyətü-şərhil-viqayə-li-Sədriş-şəriə”, “Haşiyə əla şərhil-Misbah” “Haşiyə əla şərhi-i miftahil-ülum”, “Haşiyə əla şərhil-məvaqif”, “Risalə fi təsviril-heyula”, “Mühakəmatüt-təcrid”, “Mədinətül-elm”, “Məarikül-kətaib fi məbahis minəl-ülum vəl-kütub”, “İrcaül-ulum ila nukatihi”, “Nəfsətül-məstur”, “Zəfərnəmə tərcüməsi”, “Mənaqibi-Əli bin Əbi Talib”
XVI	21. Hakimi	Şeirlər
XVI	22. Həmdəmi	Şeirlər
XVI	23. Xəzani	“Hikayəti-amədəni Sel be İstanbul”
XVI	24. Lütfi	Şeirlər
XVI	25. Məhəmməd Əmin	Şeirlər
XVI	26. Nəbati	Şeirlər
XVI	27. Nütqi	“Qanuni-məhəbbət”
XVI	28. Pənahi	“Şeirlər”
XVI	29. Ruhi	“Divan”
XVI	30. Səhabi	“Divan”, “Tədbiri-ixsir”

XVI	31. Şah Qasım	“Şəmailnamə”
XVI	32. Şahi	Şeirlər
XVI	33. Şəmsi	“Dəh mürğ”
XVI	34. Zehni	“Yusif və Züleyxa”
XVI	35. Əmiri	Şeirlər
XVI	36. Muxtari	Şeirlər
XVI- XVII	37. Məşrəbi	Şeirlər
XVI- XVII	38. Elmi	“Divan”, “Şərhi-cəzireyi-məsnəvi”, “Mənaqibi-Həzrəti-Mövlana”, “Fütühat və Füsusi-Hikəm Şərhi”
XVII	39. İzzi	Şeirlər
XVII	40. Feyzi	Şeirlər
XVII	41. Nasira Dədə	“Divan”
XVII	42. Saleh Zühuri İshaqzadə	“Divan”, “Münşəat”, “Məktubat”
XVII	43. Saib Təbrizi	“Divan”, “Qəndəharnamə”, “Mahmud u Ayaz”, “Bə-yaz”, “Meyxanə”, “Vacibül-hifz”, “Arayışı- Nigar”
XVII	44. İshaq bin Həsən Zəncani	“Mətəlibül-musalli”, “Ziya-ül fi şərhi-cilail-qülub”, “Siracül-qülub”, “Şərhi müqəddimət-üş-səlat”, “Şərhi Mətəlibül-Musalli”, “Qəsidətü Yekül-ül-əbd”, “Qəsidətü Yekül-ül-əbd”, “Şərhi-Müəmmayət fi Əsmain-Nəbi”, “Ziyaül-qülub”, “Nəzmül-ləali”, “Nəzmül-ülum”, “Mənzumeyi-Keydani”
XVII- XVIII	45. Arif İshaqzadə	Şeirlər

Türk təzkiyəçiləri XIV-XVII əsrlərdə yaşamış, əksəriyyəti mühacir olan 45 Azərbaycan şairi haqqında məlumat vermişlər. Bu şairlərin böyük əksəriyyəti Osmanlı imperiyasında mühüm vəzifələr tutmuş, bəziləri saraya yaxın olmuş, ədəbi məclislərdə iştirak etmiş, əsərləri dönə-dönə köçürülmüş, şeirlərinə nəzirələr yazılmış, şeirləri məcmuələrə daxil edilmiş, “Şahnamə” yazmaq da Azərbaycan şairlərinə həvalə edilmişdir. Cədvəldən də göründüyü kimi XIV-XVII əsr şairlərindən 15-i “Divan” bağlamış, digərləri də müxtəlif məzmunlu ədəbi əsərlər qələmə almışlar. Bu şairlərin də ədəbiyyat tarixinə əlavə edilməsi ilə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələri zənginləşəcəkdir.

4.2. XVIII – XX əsr Azərbaycan şairləri

Türk təzkiyələrində XVIII-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairləri haqqında da qiymətli məlumatlar verilmişdir. XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış, Kamil

İshaqzadə kimi tanınmış, əsl adı Məhəmməd (?-1148/ 1735) olan azərbaycanlı şair haqqında məlumatı Salim və Ramiz təzkirələrindən alırıq. Şair, Sultan İbrahim xanın dövrünün (1640-48) üləmasından olan qarabağlı İshaq Əfəndinin nəslindən olduğu üçün İshaqzadə kimi tanınmışdır. Babası Məhəmməd Saleh Zühuri Əfəndi, Sultan Məhəmməd xan (1648-1687) dövrünün alimlərindəndir. Atası Arifi Məhəmməd Əfəndi Şam qazısı olmuşdur. Ramiz əfəndi, təzkirəsində Salim əfəndidən fərqli olaraq Arifinin H.1122/1710-cu ildə vəfat etdiyini qeyd etmişdir. Maarifpərvər və ziyalı şəxs olan Məhəmməd Kamil Çələbi mədrəsə təhsili almışdır. Rumeli vilayətinin bəzi yerlərində qazılıq etmişdir. Əyribozda hökumət qulluğunda ikən 1148/1735-ci ildə vəfat etdi [318, s.591; 311, s.254].

Ramiz Əfəndi onun türkcə şeirlərindən 9 beyt, Salim Əfəndi isə türkcə şeirlərindən 8 beyt, farsca şeirlərindən isə 1 beyt nümunə olaraq təzkirəsində təqdim etmişdir. “Düşməzmi” rədifli 5 beytlik qəzəl hər iki təzkirəçinin əsərində yer almışdır.

Təzkirəçi Ramiz Əfəndi onun şeirdə, inşa və xəttatlıq sənətində məharəti zahir olan şair oğlu şair kimi xarakterizə etdikdən sonra şahmat oynunda da dövrünün yeganəsi olduğunu qeyd edir: *“Mütərcəmi-məzkur haqq bu ki, şeir ü inşa və xətt ü imla-da məharəti zahir şair oğlu şair olduqlarından maəda lubi-şətrəncdə yeganeyi-dövrən və “mənəm digər nist” mənası hüzüri-Sultan Əhməd xani-məğfurdə bila-fasilə Yüsri hünərvəri üç dəfə mat itmələrindən əyan olmuşdur”* [311, s.254].

Şeirlərindən örnəklər:

Əcəb bu fülki-bəlakeş kənara düşməzmi,
Yemi-əməldə qalur bir diyara düşməzmi.

Nişani-sim ü səməndən idən tamaşa heç,
Qubari-dərgahi-dövlət-mədara düşməzmi.

Nədir puşışın, ey eşqi-çəşmi-xun-alud,
O mehri-hüsnə qurı bir nəzarə düşməzmi.

Görən o xətti-ruxi-alın, ey pəri-sima,
Həvayi-seyri-güli-səbzəzara düşməzmi.

Görürsə Kamil əgər naleyi-səhər-xizəm,
Şərari-şərmilə sad-etizara düşməzmi.

***

Bəni qərq itdi, ey bari-Xudayım,
Güruhi-münkirə bari-Xudayım.

Bu tahuni-cahanda Kənziya hərəkəs öyünməkdə,
Bu növbət böylə geçsün dir kam nadanı söylətsən.

Ey nihali-İrəm-baği-dərunəm çələbi,
Vey firaqi-vərəm-daği-dərunəm çələbi.

Okumaq vüslət kitabın gəlməz o mehparədən,
Seyr edər neyli-sirişkim nola ağdan, qarədən [311, s.254].

Rübai

Fikri-səri-züfünlə pərişan olamam,
Hər atəşi-rüxsar ilə suzan olamam.

Olsam da əgər qəriqi-bəhri-əkdar,
Minnətkeşi-dəsti-pəsti-nadan olamam.

Vələhu

Daima züfün xəyali didəyi-xun-abda,
Guyiya bir sünbili-tərdir miyani-abda [311, s.254].

Misli. Salim təzkirəsində Mislinin İstanbulda doğulduğunu, əsl adının Əli olduğunu, Qahirə qazısı və “Münşəat”, “Divan” müəllifi olan İshaqzadə Zühuri Mehmed Saleh Əfəndinin nəvəsi olduğunu yazır: *“Nami-namiləri Əlidir. Ol tazə nihali-bostani-nəcabət və nov-qönceyi-gülistani-mərifətin zühuru hədiqeyi-əhli-kamal olan mahmiyyeyi-Kostantiniyyeyi-bi-misl ü bi-həmalindən olup mərhüm-ı cənnət-məkan Sultan Məhəmməd xani-Rabi əsri-şəriflərində Misri-Qahirə qazısı ikən əzmi-xittəyi cinan edən sahibi-Münşəat ü Divan maliki-məmaliki-fəzl ü irfan əsrinin yeganə vü fəridi İshaqzadə Zühuri Mehmed Saleh əfəndi mərhümun hafidi olub”* [318, s.612]. Təzkirəçinin bu cümlədə Mislinin babasını “fəzl ü irfan əsrinin yeganə vü fəridi İshaqzadə Zühuri” şəklində təqdim etməsi də diqqətəlayiqdir. Salim Əfəndi, təzkirəsində Mislinin istedadının irsi olması fikirini vurğulayır, onun yaradıcılığını, xüsusilə də xətt sənətindəki qabiliyyətini tərifləyir: *“Şeir ü məqal kəndüyə bil-irs intiqal eylədigindən mənada təbi-Mani-pəsəndi hər mərifəti kail olduğundan aləmi-tufuliyyə-tində vadiyi-təzhib ü təsvirə mail və mərifəti-məzkurəyi hüsn-xətti-kitabət ilə bir yerə*

cəm etmək şərəfinə nail olduğundan xırda xətti be-qayət lətif ü nəfis səriül-qələm Nərgisi-rəqəm bir katibi-nazifi-təliqnəvisdir” [318, s.612].

Mislinin təliq xəttində usta olduğunu qeyd edən Salim Əfəndi, şairin 1131/1718-ci ildə Yenişəhərli Abdullah Əfəndidən mülazim olmasını da əlavə edir: *“Ol məxdümi-mükərrəm aləmi-səbavətində şeyxülislami-əsr müftil-ənami-dəhr fəzilətli Yenişəhərli Abdullah Əfəndi həzrətlərindən bin yüz otuz bir tarixində bir mülazimətlə mükərrəm ü kamkar və təriqi-səadət-rəfiqi-tədrisə süluka didə-güşayi-tərəqqüb ü intizar ikən namüsaadeyi-rüzgar ilə təriqi-qəza ilə hissədar və əsnayi-təhriri-təzkirəmizdə Çələbi rütbasında Brovnik qəzası təvqiyyətiylə ovqat-güzar idi” [318, s.613].*

Salim Əfəndi təzkirəsində Mislinin şeirlərindən nümunə verərkən yazır: *“Bu güftari-müntəzəmtar ol nəssaci-kargahi-hüsni-bəlagət və tutiyi-Yusifistani-Misri-fəsahtin şikayəti-çərxi-sitəmkarı mütezəmmən şeyxülislam həzrətlərinə zərurətini ərzi-halgünə ima vü işarət etdiqi qəsidəsindəndir ki tar ü pud qədər məharəti məlum u məşhur olmaq üçün kəşideyi-dəstgahi-etibar və bu məcəlleyi-cəliləyə kətb ü təhriri ixtiyar qılındı” [318, s.613].*

Beyt

Xitteyi-Misri-kitabətdə (qulun) Yusif idim ,
Əfsəri-himmətimə qibtə edərlərdi ibad.

Etməyib pirahənim sirmə bəlkə məhrəm ,
Sakini-künci-qənaət ikən əhl ü övlad.

Çıxarıb ipligimi çərxi-dəni bazara,
Etdi bir pula bəni pirə-zəni-dəhr məzad [318, s.613].

Salim, təzkirədə Mislinin şeirindən örnək verdikdən sonra “Zeyl” başlığı altında Mislinin gündəlik maddi qayğılardan uzaq olacağı təqdirdə onun poeziyasının da xəttatlığı kimi daha yüksək səviyyəyə çata biləcəyinə işarə etmişdir [318, s.613].

Mislinin yaradıcılığından günümüzə qədər sadəcə təzkirələrdəki poetik nümunələr gəlib çıxmışdır.

Burada Qarabağdan Osmanlıya nə zaman köçdükləri dəqiq məlum olmayan, əsas ədəbi-mədəni fəaliyyətləri XVII-XVIII əsrə təsadüf edən qarabağlı İshaqzadələr haqqında Osmanlı mənbələrində dağınıq olan məlumatları sistemləşdirməyə, onların yaradıcılığını araşdırmağa və tədqiqatçısını gözləyən əsərləri haqqında məlumat verməyə səy göstərdik. İshaqzadələrdən yalnız Zühurinin ədəbi irsi əlyazmalar şəklində zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Bu ailənin digər nümayəndələrinin əsərlərindən nümunələrlə təzkirələr vasitəsilə tanış oluruq. Şeir məcmuələrinin araşdırılması bu örnəklərin sayını artırır bilər.

Həsən Məhəmməd xan (daha doğrusu Məhəmməd Həsən xan) 1784-1795, 1797-1805 və 1806-1819-cu illərdə Şəki xanı olmuşdur. Məhəmməd Həsən xanın dövründə Ərəş və Qəbələ sultanlıqları Şəki xanlığına birləşdirildi. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana yürüşü zamanı Səlim xan tərəfindən hakimiyyətdən salınan Məhəmməd Həsən xan Tərkeş kəndinə qaçdı. Qacar hökmdarının nəzərindən düşdüyü üçün o, Təbrizə çağırılaraq kor edildi. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah öldürüldükdən sonra Məhəmməd Həsən xan şamaxılı Mustafa xanın köməyi ilə yenidən hakimiyyəti ələ keçirdi [8, s.537]. 1819-cu ildə Şəki xanlığı ləğv edildikdə o, Ərzuruma qaçdı. Sonralar Tiflisə gələn Məhəmməd Həsən xan Həştərxana sürgün edildi və 1830-cu ilin avqustunda orada vəfat etdi. Uzun illər Şəki xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlərin müəyyən edilməsində rəsmi qanun olan “Dəsturül-əməl” külliyyatını tərtib etmişdi. Türk və fars dillərində şeirlər yazmışdır.

Türk təzkirəçilərindən Arif Hikmət “Təzkirətüş-şüəra”sında bu azərbaycanlı şairdən bəhs etmişdir: *“Həsən Məhəmməd xan İbni Hüseyin xan ibni Həsən bəy ibni Hacı Çələbi. Dağıstanda Şəki xanı idi⁹⁰. Pədarindən sonra müttərcim canışın olmuş. Farsı və türkidə məharəti-şeyriyyəsi olub, şəcivü bahadır, vəcih ü vakur mühibbi-üləma vü maili-istimai-mübahisi-aliyə vü əvrad ü əzkarə müdavim idi. Xeyli müddət Şəkiddə xan olub, Şəki əhalisi Mosko istilasından müqəddəm qüluvv edib, qarındaşı Səlim xanı xan nəşəb etmişlər. Bədə 1237 hüdüdunda Əzdərxanda vəfat etmişdir”* [142, s.43].

⁹⁰ Arif Hikmət burada yanlışlığa yol vermişdir. Çünki Şəki Azərbaycan torpağı olub, heç bir zaman Dağıstana aid olmamışdır.

Məhəmməd Hüseyn xan (?-1780) Müştəq şəkili Hacı Çələbi xanın nəvəsi və Həsən Ağanın oğludur. Şəki xanı olmuşdur. Hüseyn xan hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən əmisi Hacı Əbdülqədir tərəfindən öldürülmüşdür. Müştəq təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Molla Pənah Vaqiflə mənzum məktublaşmışdır. Molla Vəli Vidadi “Müsi-bətnamə” müxəmməsini Hüseyn xanın faciəli ölümü münasibəti ilə yazmışdır. Şeirlərindən bəzi nümunələri ilk dəfə Salman Mümtaz 1925-ci ildə toplu şəkildə çap etdirmişdir [93, s.82-106]. Şəki xanlarının sarayı məhz Hüseyn xanın zamanında tikilmişdir.

Osmanlı təzkiyəçisi Arif Hikmət “Təzkiyətüş-şüəra”sında yazır: “*Hüseyn xan ibni Həsən bəy ibni Hacı Çələbi Dağıstanda Şəki xanı idi. Məharəti-şeyriyyəsi mənquldur. Pədəri Hacı Çələbi Təbrizə qədər hökm edib iqameyi-hakim etmiş imiş*” [142, s.44]. Ancaq təzkiyədə şairin şeirlərindən nümunələrə rast gəlmədik.

Vaqif. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə xalq şerinin təsiri yazılı ədəbiyyatımızda üstünlük qazanmışdır. Molla Pənah Vaqif öz təravətini əsrlərcə yaşadan klassik şeirimizin ölməz nümunələrini yaratmış sənətkarlardan biridir [116, s.4].

Vaqif 1717-ci ildə Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Şairin əsl adı Pənah, atasının adı isə Mehdi ağadır. Lakin sonralar Vaqif məktəbdar olduğu üçün Molla Pənah adı ilə tanınmışdır. 1759-cu ildə Gürcüstan sərhəddində baş verən qarışıqlıq nəticəsində Vaqif ailəsi ilə birlikdə Qarabağ xanlığına köçməyə məcbur olmuşdur. 1769-cu ildə Qarabağ hakimi İbrahim xanın sarayına dəvət edilmiş, burada eşikağası, sonra baş vəzir olmuşdur. Məhəmməd bəy Cavanşir 1797-ci ildə şairi oğlu Əli ilə birlikdə Şuşa şəhərində öldürtdürür.

Vaqif irsi hələ şairin yaşadığı dövrdə diqqəti cəlb etmişdir. Vaqifin əsərləri ilk dəfə kitab şəkildə toplanaraq 1856-cı ildə Teymurxanşurada “Vaqif və şair müasirləri” adı altında çap edilmişdir. Sonralar Vaqifin əsərlərini M.F.Axundov çap etdirmək istəmişdir. Axundovun topladığı materiallardan istifadə edən Adolf Berje həmin əsərləri 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirmişdir. Bunlardan əlavə F.B.Köçərli,

H.Araslı, A.Dadaşzadə və b. Vaqif yaradıcılığının bu və ya digər istiqamətlərini öyrənmişlər [1].

Osmanlı təzkiyəçilərindən sadəcə Arif Hikməin “Təzkiyətüş-şüəra”sında Vaqiflə bağlı qısa məlumatla rast gəlirik: *“Dağıstan qitəsində Qarabağ nam ölkədə Qazax tayfəsindən zühur, 1211 sənəsi ümərardan Məhəmməd bəy əmriylə qətl olunub tərki-dari-qürur etmişdir. Təbabətlə müştəgil bir şəxs-i qabil imiş. Asarından bu beyt müfrədi-guşəzəd olmuşdur.*

گر نگهدار من آنست که میدانم
شیشه را در بغل سنگ نگه میدارد

Şişədən murad təvriyə təriqiylə bəldeyi-məşhurədir. Bir qissəyə məbnidir. Bəldeyi-mərquma alani-lisani-əvamda Şuşa qalası deyə məşhurdur. Qarabağın xanları anda iqamət edərlər idi. İbrahim xanın pedəri Pənah xan bina etdiyindən Pənahabad dəxi təsmim edərlər. Mütərcəm Xədim şah Qarabağa istilasında həbs edib qətl edəcəkkən ertəsi Xədim şahı itbai qətl edüb, mütərcəm xilas olmuş” [142, s.130].

Vəfai təxəllüslü əsl adı İmamqulu mirzə olan şair, Nadir şah Əfşarın nəslindəndir. Məşhəddə yaşamış, Ağa Məhəmməd şah Qacar 1212-ci ildə Məşhədi tutduqdan sonra Orta Asiyaya qaçmış, 1213-cü ildə Cərcu (Çarcu) şəhərində qətlə yetirilmişdir [142, s.130-131].

Əsl adı Əli olan Bahar təxəllüslü azərbaycanlı şair haqqında yeganə məlumatı Arif Hikmət təzkiyəsindən alırıq. Bahar Azərbaycanın tarixi torpaqlarından olan İrəvan mahalında doğulmuş, daha sonra Osmanlı ölkəsinə köçmüşdür. Bir müddət Üsküdar qazılıq etmişdir. Çox savadlı bir insan olan Bahar türk və fars dillərində şeirlər yazmış, kimya elminə maraq göstərmişdir. O, 1813-cü ildə vəfat etmişdir.

Arif Hikmət “Təzkiyətüş-şüəra”sında yazır: *“İsmi Əlidir. 1206 sənəsində Təvfiq Əfəndi işarətiylə zümreyi-müdərrisinə iltihaq etmiş. Əsli Əcəmdir. Dağıstani Hüseyin Əfəndi Rəvaniyyəül-mövlüd olduğun ixbar etdi. Lakin kəndini Buxaraya nisbət edərdi. Xeyli hikmətdən zat idi. Əşəri-farsiyyə və türkiyyəsi vardır. 1218 sənəsində Üsküdar qazısı oldu. Kimya sevdasına düşər olduğundan daima təhsil etdiyi akçayı ol cəhətə*

sərf idər. Və əlləri axirən səhq və təqdirindən müvəssəx ü mütəğəyyirül-ləvn idi. Bin iki yüz yigirmi səkkiz sənəsi hilalində fövt olmuşdur” [142, s.53].

Arif Hikmət 1836-cı ildə qələmə aldığı təzkirəsində Behçət təxəllüslü Azərbaycan şairindən bəhs edir. Təzkirədə onun əsl adının Xudaday xan olduğu, Tiflisdə doğulduğu qeyd olunmuşdur. Arif Hikmət Behçətin Əcəm şahı Fətəli şahın ölümündən sonra taxta çıxan Abbas Mirzə oğlu Məhəmməd şah tərəfindən 1835-ci ildə elçi göndərildiyini yazır: “*Əcəm şahı Fətəli şahın fövtündən sonra Əcəm şahı olan Mirzə Abbasın oğlu Məhəmməd şah tərəfindən səfəratlə min iki yüz əlli bir sənəsi əvailində Asitanəyə vürud etmiş*” [142, s.55].

Bəhayi. Başqa bir azərbaycanlı müəlif olan Məhəmməd Baqirin oğlu Əhməd Bəhayi Əfəndi təqribən 1874-75-ci illərdə Təbrizdə doğulmuş və orada təhsil almışdır. 1892-93-cü illərdə İstanbulla gəlmiş, orada müxtəlif işlərdə çalışmış və 7 iyun 1925-ci ildə vəfat etmişdir. Onun haqqında Mahmud Kamal İnalın “Son əsr Türk şairləri” təzkirəsindən məlumat əldə edirik [212, s.251]. Təzkirəçi onun “məmləkə-tində təhsili-elmə mübaşərət və təliq, nəstəliq, şikəstə, nəsx-i-ərəbi təməşşüq eylədi”yini, atasının sənəti ilə dolandığını və aliləsinin maddi vəziyyəti yaxşı olmadığı üçün “əniştəsi Məhəmməd İsmayıl Ağanın rəfaqətiylə Tiflisə gedib, doqquz ay sonra ovdət eylədi”yini, h.1310/1892-93-cü ildə İstanbulla gəldiyini, tacir Ağə Əhmədin yanında çalışdığını, zəlzələdən sonra ticarət üçün Ağə Əhməd ilə İsgəndəriyyəyə getdiyini yazır. Giriddə olduğu zaman xəttat “Müşkin-qələm”dən icazət və “Mübarək qələm” ləqəbini almışdır.

Mahmud Kamal İnal Bəhayinin sənətini və başına gələnləri bu şəkildə təsvir edir: “*Yunanıstana elani-hərb edildiyi əsnada qəzətə idarəxanələrindən müvəzziliyi topdan dəruxdə edərək, səyyar müvəzzilərə təvzi surətiylə bir sənə bir miqdar para topladı. Köprüünün Üsküdar iskaləsində kitab, qəzətə, bardaq, tabaq, kasə satmaq üzərə bir dükkən açaraq təmini-məişət etməkdəykən vərəsiyə verdiyi əşyanın əsmanını istədiyindən dolayı münfəil olan – həqq-naşinas bir kaptan, sərxoşluq saiqəsi ilə vapuru dükkənə bindirərək, əşyanın məhvinə səbəb oldu. Bir sənə zərurət və möhnət içində qaldıqdan sonra – Misirdə mülaki olduğu kitab təbi və taciri Fərəcullahi-Kür-*

di İstanbula gəlib kütübxanələrdən bəzi əsər istinsaxını təklif etdiyindən mümaileyh ilə digər taliblər üçün üç yüzdən ziyadə kitab yazdı. Hüsni-xətti və farsi inşa mümarisəsi olduğundan səfarətxanədə işləri olan iranilər, istidanamələri ona yazdırırlardı. İran səfirlərindən və müstəşarlarından bəziləri, səfarətxanəyi almaq istədilsə də kəndi arzu etmədi” [212, s.253].

Vəfatından beş il öncə 25 lira maaşla Bayəziddəki Ümumi kitabxanada işləmişdir. Bəhayi əfəndi həm kitabxanada oxuculara xidmət göstərir, həm də kitabxanaya aid yazıları yazırdı.

Mahmud Kamal İnal Bəhayi əfəndi haqqında Bəyazid Kitabxanasının müdiri Fazili İsmayıl Əfəndinin (İsmayıl Saib Səncər) təqdim etdiyi tərcümeyi-haldakı maraqlı məqamları təzkirəsində təqdim edir: “...*Pedəri validə cəhətindən sadati-Hüseyniyyədəndir. İranilər, Seyyidin kitabətində şərəfi-siyadətin mənəvi bir əsəri-yümnibərəkəti bulunduğuna müteqid olunduqlarından əksəri, anın yazısı ilə bir qitə, beyt, bir sətir dua edinməyi yümn ədd edərlərdi. Bir də bağlılara yumurta üzərinə vəfq yazardı, təsiri görülürdü*⁹¹. *İyirmi beş sənədən bəri kəndini bilirim, xilaf-i-ədab və namus heç bir kəlam və hərəkəti vaqi olmadı*” [212, s.254].

Fars və türk dilində şeirlər yazmışdır. Təbrizdə olarkən Azərbaycan türkcəsində “Məstnamə” adlı mənzumə yazıb nəşr etdirmişdir. “Tərəqqi” və həftəlik “Məlumat” qəzetlərində bəzi şeirləri çap etdirmişdir. Türk musiqisinə marağı olduğundan bir nəşidənin hansı məqamdan oxunduğunu dərhal söylərdi. Vəfatından beş il əvvəl sətəlcəm olmuş və bundan sonra bağçılıqla məşğul olmağa başlamış, kitabxananın bağçasını gülstana çevirmişdir. “*Şair, xəttat, bağban, musiqişünas, qənaətkar, sabur idi*”. Kitabxanadan aldığı maaşla Topqarı xaricində bir bağça almış, orada münzəvi həyat sürmək istəyirdi. Mahmud Kamal İnal daha sonra “*badi-qeyrət ovraqi-hüzurunun pərişan eylədi*”yini yazır və bir beyt əlavə edir:

Tar u mar eylər ovraqi-hüzurun ruzigar,
Bir sər-aməd qönçəyi bir ləhzə xəndan görməsün.

⁹¹ Yazısında yümn ü bərəkət olduğuna qənaət edənlər, alınının qara yazısına əf-i nəzərlə bir az kəndiləri ona yümn ü bərəkət bəxş etsələr, baxışus yumurtalara yazdığı vəfq ilə yumurtalardakı bağı çözmə bağlılar, onun taleyindəki ükdə-yi nəhisi təəmmül edərək, kislərinin bağıni çözsəldi, biçarə adam, əhl-i qələm olduğu halda, ücrət-i cüziyə ilə xadim olmağa məcbur və rəncur olmazdı.

Mahmud Kamal İnal Bəyazid Kitabxanasına gedərkən Bəhayi ilə tanış olmuş və onun xarakteri, görünüşü və s. haqqında bilgiləri təzkirəsinə əlavə etmişdir: *“Kütüb-xaneyi-Ümumiyyə gedib-gəldikcə bu adamcığazı görürdüm. Orta boylu, qara bıyıqlı, əsmər, səssiz idi. Həm kütübxanədəki xidmətini görür, həm də müdiri-fazilin kamali-məmnuniyyətlə xidməti-şəxsiyyəsinə ifa və bu surətlə nəqdən və təamən intifa edərdi”*.

“Kamalüş-şüəra”da Bəhayi əfəndi gözəl əxlaqlı, sakit biri kimi təqdim olunmuşdur. Təzkirəçi Bəhayinin heç vaxt özündən bəhs etmədiyini qeyd edir. Vəfatından sonra Bəyazid Kitabxanasının müdiri Mahmud Kamal İnal bildirmişdir ki, Bəhayi Əfəndi onun haqqında təzkirəmdə məlumat verməyimi arzu edərmiş: *“...müdirin kamali-təəssürlə nəql etdiyinə görə bəni gördükcə nəzəri-niyaz ilə bakar, “ah, nə olur, bənim tərcümeyi-halimi və əşarımı da kitabına yazsa” dərmış. Vəqtiylə vaqifi-hal ü kal olsaydım, həsisayi-qədirşünasının icab etdiyi surətdə hərəkət edərdim. Vəfatından sonra arzusunun hüsulü, bir dərəcəyə qədər tələfiyi-mafat etmiş deməkdir”* [212, s.255].

Mahmud Kamal İnal, Bəhayinin yaradıcılığı haqqında məlumat vermiş və onun şeirlərini bəyəndiyini qeyd etmişdir: *“Təbrizli bir fəqir Əcəmin İstanbul şivəsiylə söylədiyi əşari-bəliğaya ətfi-nəzəri-iman etdikcə “fərzəndi-Sitanbulum, fərzəndi-Sitanbul” məaliylə elani-mübahat edən bir şairi-şəhri ilə həmzəban olduğuna hökm etməmək qabil deyildir. İranilər arasında gözəl türkcə şeir söyləyənlər vardır, fəqət bir zavallı xidmətçinin ləfzən və mənən düzgün şiveyi-şəhrə uyğun şeir söyləyə bilməsi şayan-i diqqətdir”*.

Bəhayi əfəndinin şeirlərindən nümunələri də məhz Mahmud Kamal İnalın “Kamalüş-şüəra”sından əldə edirik. Burada şairin “Yadi-canan” adlı məsnəvisindən bir parça və iki qəzəli verilmişdir.

Yadi-Canan

Vəqta ki, şəmsi-qərib olur didədən nihan,
Simurği-ruzi rövşən edər meyli-aşıyan.

Ceyşi-zəlam səthi-zəminə edər hücum,
Məğlubi-dəsti-zülmət olur ləşkəri-nücum.

Suyi-diyara yüz çevirib Eylərim nigah,
Yadi-vətən qılub çəkərim həsrət ilə ah.

Cular misali cuş ü xurşid ilə çağlarım,
Xunun sirişkimi akıtub ruyə ağlarım.

Dünya vü masiva nəzərimdən olur bəid,
Yüz göstərir o vəqtdə bir aləmi-cədid.

Mirati-dildə cilvə edər ruyi-dilbərim,
Yeni ruhi-bəradəri-ba-can-bərabərim [212, s.255].

Əbdi. XIX əsr şairi Əbdi Əfəndi Azərbaycanın hökmdar sülaləsi olmuş Ağqoyunlu nəslinin nümayəndəsidir və bu səbəbdən o, azərbaycanlı şairlər sırasına daxil edilmişdir. Şeyx Süleymanın nəvələrindən Osman bəyin oğludur. O, Şərqi Qarahisar-da doğulmuş, İstanbulda təhsil almış, Osmanlı dövlətinin müxtəlif yerlərində dövlət qulluğunda çalışmışdır. Əbdinin işi çətinə düşdükdə Osmanlı xidmətindəki digər bir azərbaycanlı dövlət xadimi Şirvanizadə Rüşdü paşaya müraciət etməsi və ondan kömək umması diqqətə layiq faktdır. Şair 1302 / 1884-85-ci ildə vəfat etmişdir. Əbdi bəyin 260 səhifədən ibarət “Divan”ı vardır.

Bu azərbaycanlı şair haqqında məlumatı Fatin və Mahmud Kamal İnal təzkirəsindən alırıq. Fatin Əfəndi təzkirəsində Əbdi Bəy haqqında məlumata şairin bir qəzəli ilə başlayır:

Sərair əhli daim sinədə razi-nihan saklar,
Yerində cövhər ü sim ü zəri əlbəttə qan saklar .

Çəkər ağuşı-dügəh aqibət fərzaneyi-aləm,
Miyani-nov-ərusi-razı kim xəlqi-cahan saklar.

Sərapa qaplayan cevvi-səmayı-dudi-ahımdır,
Mehi-aləmsitanı sanma əbri-asiman saklar.

O şuxi-dilrübada leyleyi-vəsli sakın sorma,
Şəbi-Qədri-cənabi-kibriya qılmaz əyan saklar.

Çəkinmə nəzmə çək bu rətb ü yabəs sözləri Əbdi,
O zati-möhtərəm əlbət qüsurun bilməyən saklar [203, s.297].

Fatin, Əbdinin həyat və yaradıcılığını belə tanıdır: *“Nazimi-mumaileyh Əbdi Əfəndi Karahisari-Şarki nam məhəllədə pa-nihadəyi sahayi-vücuda olup Dərsaadətə bil-muvasala bir miqdar təhsili-ülumi-aliyə eylədikdən sonra ibtida Belqrad muhafızı mütəvəffa Səlim Paşanın və badəhu Harput valisi mütəvəffa Xosrov Paşanın kitabət xidmətlərində və muahharən Haləbül-şəhba valisi əsbak Mustafa Məzhər Paşanın divan kitabəti xidmətində bulunduğ halda bir müddət imrari-vakt u saat eyləyüp iki yüz altmış sənəsi məclisi-vala mazbata odası xüləfası sınıfına daxil və bir aralık salisə rütbəsinə nail olduqdan sonra Bosna məclisi təhriyat başkitabətinə məmur və iki yüz altmış doquz sənəsi məmuriyəti-məzkurədən məhcurən Dərsaadətə mənqul olmuşdur. Mumaileyhin “Na-peyda” ismində fənni-münazirəyə dair bir kitabı və bir miqdar əşarı vardır”* [203, s.298].

Əbdi bəyin əsərləri haqqında Kamal İnal da əsərində məlumat verilir: *“Nevpeyda” namı ilə bir risalə yazmışdır. İstanbulda “Əsr” qəzetəsinə təfriqə edildikdən sonra risalə şəklində 76 səhifədən ibarət olaraq 1287 /1870-71 də Tərəqqi mətbəəsində təb olunmuşdur. Risalənin başına “Nütqi-bipərva ilə əqli-dana beynində mü-havərə” işarət edilmişdir”* [212, s.33].

Təzkirəçi daha sonra Əbdi bəyin “Divan”ı haqqında da məlumat verir: *“Divani-əşarı təb olunmamışdır. 260 səhifədən mürəkkəb olan bir nüsxəsi Darül-Fünun Kütübxanəsindədir”* [392]. Divanında *“Qəsideyi-Osmaniyyə” ünvanı ilə “Dasitani-Ali-Osman” vardır ki, alt tərəfləri Sultan Əbdüləzizin mədhinə dairdir. Divanında mündəric tərkibi-bəndlərdən biri mətbudur”*.

Əbdi bəyin “Ərzurum ləhcəsi” adlı əsərinin olduğunu qeyd edən Mahmud Kamal İnal bu məsələni belə şərh edir: *“Darül-Fünun Kütübxanəsində “Töhfeyi-Vəhbi” tərzində on beş səhifədən ibarət və naqis bir risalə vardır ki, üstünə “Ərzurum ləhcəsi” işarət edilmişdir. Kimin əsəri olduğu göstərilməmişdir. Müzələr və kütübxanələr müfəttiş-i fazili Əhməd Tövhid bəy, bu nüsxə bir zaman kəndi nəzdindəyəkən bir zat tərəfindən ariyədən alınıb iadə olunmadığı və Əbdi Əfəndinin əsəri olduğunu söylədi”* [212, s.33].

M.K.İnal, Əbdi bəyin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir: “*Əbdi Əfəndininərbabi-danişdən olduğunu əsarı göstərir. Mürəttəb divanında nəzmin hər növü vardır. Divanın mühtəviyyatı əruz vəzniylə söylənmiş əşardan ibarətdir*”. Təzkiyədə Əbdi divanından bir neçə nümunə verilmişdir.

Müjdə, zahid, keyfin üzrə bir qəbahət eylədim,
Dərsi-dövri-eşq ü sevdadan fərağət eylədim.

Xanəgah ü məscid ü meyخانədən çəkdim ayağ,
Kəbeyi-ülyayi-tövhidə ziyarət eylədim.

Oldu islahi-ədu haqqında səyim pək əbəs,
Cildi-xinziri-cəhalətlə dəbağət eylədim.

Olmadım hiç meyvə-çini-nəxli-gülzari-ümid,
Şərq ü qərbi-ələmi gəşt ü səyahət eylədim.

Bəhri-cəlbi-rizqi-məqsumi-iyali-bi-məcal,
Qasidi-himmət ilə, Əbdi, rəfaqət eylədim [212, s.35].

İ.Babacan, Əbdi bəyin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən ilk tədqiqatçılardandır [150; 151]. Tədqiqatçı Əbdi bəyin ailəsi və yetişdiyi mühit haqqında məlumat verərək bu barədə bilginin azlığını qeyd edir və yazır: “*Şeyx Süleymanın nəvəsi olması və Ağqoyunlular kimi məşhur bir türk sülaləsinə mənsub olması seçkin bir ailədən gəldiyini göstərir*” [150, s.223]. Tədqiqatçının Əbdi bəyin türkçülükə bağlı mənzuməsinin təhlilinə həsr olunmuş məqaləsi də diqqəti cəlb edir. İ. Babacanın bu araşdırmasına qədər türk şairləri arasında millətinin türk, dilinin türkcə olduğunu açıq şəkildə hayqıran ilk şairin M.Ə.Yurdaqul olduğunu qeyd edirdilər. M.Ə.Yurdaqulun

Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evladı evde durmaz; giderim!

bəndi ilə başlayan mənzuməsi 1897-ci ildə nəşr olunmuşdur. Əbdi Bəyin türkçülükə bağlı mənzuməsi isə bu tarixdən daha əvvəl qələmə alınmışdır. İ. Babacan fikirlərinə davam edərək yazır: “*1884-cü ildə vəfat edən və bu tarixdən çox əvvəl şeir yazmağa başlayan Əbdi bəy oxşar fikirləri Mehmed Emindən 20-30 il öncə qələmə almış*

olmalıdır. Bu səbəbdən türk milliyyətçiliyi və milli ədəbiyyat araşdırmaçılarının, belə bir şairi nəzərə almamaları və ya xəbərdar olmamaları heyrət doğuran bir məsələdir” [151, s.13].

Əbdi bəyin bir bəndinin türkçülükdən bəhs edən mənsuməsi divanının 40a-43a vərəqlərini əhatə etməkdədir. Divan İstanbul Universiteti Kitabxanasında T 207 şif-rəsi altında mühafizə olunmaqdadır. Həcmi 130 vərəqdır. Əbdi bəyin sözügedən mənsuməsinin türkçülüüyü əks etdirən VII bəndi aşağıdakı kimidir:

Kimdir əcaba dəxl edən əşarına Türkün,
Nahaq yerə hep haq verən əğyarına Türkün.

Qailmi olur rəsmi-vəfa eyləyə tərcih,
Biganələrin qövlini asarına Türkün.

Türklük ilə fəxr eylərkən xəlqi-zəmanə,
Dəxl eyləməyə başladı əfkarına Türkün.

Biganələrin fərz edəlim sidqi-məqalin,
Bənzərmi əcəb şiveyi-göftarına Türkün.

Çingənə belə qeyrəti-cinsiylə mübahı,
Lənət ana kim çalışa idbarına Türkün.

Biganələrin tərzinə getdin, nə qazandı?
Bir daş mı qodun guşeyi-divarına türkün? [151, s.11].

Fateh. Osmanlı dövlət adamı və şair Fateh Əfəndi (?-h.1250/1834) Şirvanda ana-dan olmuşdur. Onun haqqında Şəmsəddin Saminin “Qamusul-elam”ında [336, s.3320], Məhəmməd Sürəyyanın “Sicilli-Osmaniyyə”sindən və Fatin təzki-rəsindən məlumat alırıq. Pənahi Makulu “Ədəbi məlumat cədvəlində” Fateh Əfəndini xatırla-mışdır [46, s.382]. Atasının adı Yusif, babasının adı Qiyasəddindir. Prof. M. A. Beyhan şairin 1778-1779-cu ildə doğulduğunu yazır. İstanbulda təhsil almış, “Divani-humayun”da məmuriyyətə başlamışdır [161, s.210].

Fatin Əfəndi “Xatimət-ül-əşar”ında onun şirvanlı olduğunu, İstanbula gələrək “Divani-Hümayun” katibi olduğunu, daha sonra Misirə getdiyini, h.1250-ci ildə vəfat etdiyini və Misirdə dəfn olunduğunu yazır [203, s.328]. Kıbrısızadə İsmayıl Haqqı

Əfəndi Fateh Əfəndinin vəfatına maddeyi-tarix yazmışdır: *“Fatihə oku Əfəndi Fatehə”*.

Şirvanlı Fatehin həyat və yaradıcılığı ilk dəfə prof. M.A.Beyhan tərəfindən araşdırılmışdır [162]. Fatehin “Təqrir” və “Gülzari-fütühat” adlı əsərləri vardır. Şairin “Gülzari-fütühat” adlı əsərini tədqiq edən müəllif onun həyat və yaradıcılığının tədqiq olunmadığını qeyd edir. M. Beyhan “Gülzar-ı fütühat”ın yaxın çağ Osmanlı tarixi üçün mühüm əsər olduğunu qeyd edir. Kitabın 3 nüsxəsi əsasında hazırlanmış mətni 2001-ci ildə nəşr olunmuşdur.

Şairin bir qəzəli “Xatimətül-əşar”da verilmişdir.

Hep pozuldu nəfhayi-sazi-nəvayi-mərhəmət,
Xeyli dəmdir guşuma gəlməz sədayi-mərhəmət.

Bilməzəm bu xilqəti-aləmdəmi insaf yok,
Olmadımmı yoksa bən hərgiz səzayi-mərhəmət.

Bu nə halətdir cila bulmaz uyuni-şairan,
Xaksar olsa cahanda tutiyayi-mərhəmət.

İstiqamətdən düşüb bürc ü hisarı qalmamış,
Qəlbi-aşıqlər gibi olmuş binayi-mərhəmət.

Mütəlli oldum ki, Fateh dəftəri-afaqda,
Ləfzi-bi-məna gibi qalmış səmayi-mərhəmət [203, s.328].

Feyzi Əfəndi. Əhməd Feyzi Əfəndi 1842-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Sərab mahalının Türkanpor kəndində, din xadimi Əsəd Mollanın ailəsində anadan olmuşdur. İraqın Nəcəf şəhərində ali dini təhsil almış, daha sonra Misirə gedib, oradan Sami paşa ilə birlikdə İstanbula yollanmışdır. Dövlət qulluğunda çalışmışdır. 1910-cu ilin fevral ayının 27-də vəfat etmişdir. Şeir divanından savayı, mərsiyələri, dilçiliyə aid əsərləri və tərcümələri vardır.

Şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı M.K.İnalın təzkiyəsində verilən məlumatdan və “Matəmmamə” adlı şeirlər kitabından başqa tədqiqatlara rast gəlmədik. Bu səbəbdən şairin həyat və yaradıcılığını dərinlən araşdırmağa səy göstərdik.

Mahmud Kamal “Türk şairləri” təzkirəsində onun haqqında yazır: “Əhməd Fevzi Əfəndi, Təbriz civarında Sərab müzəfatından Türkanpor qəryəsində üləmadan Əsəd Mollanın oğludur. 1258/1842 sənəyi-hicriyyəsində məzkur qəryədə doğdu. Məbadi-yi ülumı pədarindən təəllüm etdi. 1276-da (1859- 1860) Nəcəfə əzimətlə İran gəncləri için o zaman Darül-Fünun hökmündə bulunan mədrəsəyə daxil oldu. İkmali-təhsildən sonra fərizəyi-həcci əda etdi. Hicazdan Misirə əzimətlə Camiyi-Əzhərə davam eylədi. Təbdili-hava üçün Misirə gedən füzəlayi-vüzəradan Sami paşaya müəllimlik oldu. Paşa, İstanbula ovdətində birlikdə gətirdi və qonağına müsafir etdi” [212, s.646].

Təzkirəçi onun fəaliyyəti haqqında da məlumat verir: “Feyzi Əfəndi, paşanın həm-bəzmi olan üləmayi-İrandan Mirzə Səfanın müstəfizi-irfanı oldu. Bilaxirə təvəllüd edən oğlunu üstadının ismiylə təvəsim eylədi. Muahharən tərki-tabiiyyətlə Höküməti-Osmaniyyə məmuriyyətinə süluk edərək, Amasya təhrirat kitabətinə təyinin olundu. Bir müddət şəhr-əmanəti məktubi qələmi müəyyəzliyində bulundu” [212, s.647].

Mahmud Kamal İnal Feyzi əfəndinin Mirgun Məktəb-i Rüşdisində və Robert Kollecində müəllimlik etdiyini qeyd edir və amerikalıların, İslamiyyət əleyhindəki kitabları ona tərcümə etdirmək istəmələri səbəbi ilə müəllimlikdən imtina etmişdir.

Daha sonra Maarif naziri Münif Paşanın dəvəti ilə başqa bir məktəbdə 30 il müəllimlik etmişdir: “O sırada Qalatasaray Məktəbi-Sultanisi farsli müəllimliyi münhal olmaqla maarif naziri Münif paşanın dəvəti üzərinə müsəbiqəyə girdi. Şəhr-əmanətindəki məmuriyyətinə tərki edərək, məzkur müəllimliyə nəsb edildi. Otuz üç sənə bu müəllimlikdə bulundu”.

H.1328/1910-də təqaüdə çıxmış və elə həmin il 27 fevralda vəfat etmiş, Üskü-darda Seyid Əhməd Dərəsi qəbristanına dəfn edilmişdir.

Onun öz vəfatına yazdığı maddeyi-tarix də Mahmud Kamal təzkirəsində verilmişdir:

Gəldim qapuna Ya Rəbb, əlim boş, yüzüm siyah,
Üsyanıma cəza olaraq koğma, etmə dur.

Nəfsə uyub da olmayacaqdım günahkar,
« لا تقنطوا » bu halə bəni eylədi cəsür.

Üsyanıma təqabül edər bir cəmil fiil,
Etmiş degil bu anə degin bəndədən südür.

İlla ki Əhli-Beyti-Rəsulun məhəbbəti,
Zülmət-sərayi-qəlbimi etmişdi qərqi-nur.

Feyzi degilsə məzhəri-ğufrani-zülcəlal,
Tarixi-rihləti nədən olmuş «هو الغفور»

1328 (1910)

Feyzi Əfəndinin “Sürüş” təxəllüsü ilə “Tərcümani-həqiqət” qəzetində xeyli müddət yazıları dərc olunmuşdur. Ədiblər arasında “Müəllim Feyzi Əfəndi” kimi tanınırdı. Dindar, ədəbli, bilikli biri idi. Fransızca tərcümə edər, ancaq danışa bilməzdi.

Mahmud Kamal İnal “Asarı” sərlövhəsi altında onun əsərləri haqqında da məlumat verir. “Üsul-i farsı” on dörd dəfə nəşr olunmuşdur.

“Qamus” – şairin oğlu Tehran Səfərəti “Müstəşar-i əsbaqi” Səfa bəyin verdiyi məlumata görə bu əsər üzərində 20 il işləmişdir. Lüğət türk-fars, fars-türk sözlərini əhatə edirdi. Hətta nəşri üçün nəşirlə müqavilə bağlanmış. Lakin Karadut Çeşməsindəki evində h.1308/1890/91-ci ildə baş verən yanğında məhv olmuşdur.

“Müntəxabati-farsiyyə: Üdəbaya-Əcəmin asarı” adlı əsəri də yanmışdır.

“Vaveyla” İmam Hüseyn haqqında 1315/1897-1898-ci ilə qədər yazdığı mərsiyələri əhatə edir. Nəşr olunmuşdur. O tarixdən sonra söylədiyi mərsiyələr isə çap olunmamışdır.

Yanğına qədərki şeirləri əhatə edən “Divan”ı yanmışdır. “Divani-əşar”ı mövcud şeirləri, sonradan toplanan və yanğından sonra yazdığı şeirlərdən ibarətdir.

“Suz ü güdaz” mahnı sözlərini əhatə edir. H.1300/1882-1883-cü ildə nəşr olunmuşdur.

“Rübayati-Xəyyam” Xəyyamın bəzi rübailərinin tərcüməsini əhatə edir və çap olunmuşdur.

“Cib lüğəti” Müəllim Naci Əfəndinin tövsiyyəsiylə tələbələr üçün türkçədən farscaya və farscadan türkcəyə olaraq tərtib edilmişdir. Mahmud Kamal bu əsərin Feyzi Əfəndinin oğlunda olduğunu qeyd edir.

“Türk şairləri”ndə Feyzi Əfəndinin şeirlərindən nümunələr də təqdim olunmuşdur. Bu şeirlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarına tanış olmadığı üçün burada onları təqdim edirik:

Qəzəl

Enin ü nalə, səhər-xizə ney nəvası gəlir,
Büqadan arifi-billaha mey səfası gəlir.

Süxənvərin əsəri bir həyati-sanidir,
Gedərsə dari-fənadan yenə sədası gəlir.

Bənim vücudum olur napədid o dəm yoksa,
Cahan bu halda qalmaz, qədrşünası gəlir.

Əbəs təbib arama dərdi-dilərə yahu,
Ki dərmdənd olanın qeybdən dəvası gəlir.

Kədərdən özgə qəribüd-diyarı kim yoklar,
Mariz iyadətinə gəlsə aşınası gəlir.

Sitəm-gərani-Xuda-naşünas haqqından,
Əfəndi, təcrübə etdim səhər duası gəlir.

Əzab-i qəbri şətarətlə atlatır Feyzi,
O dəm ki, baş ucuna Ali-Mustafa gəlir.

Xaqan. Arif Hikmət təzkirəsində Xaqan təxəllüslü azərbaycanlı şair haqqında məlumatı rast gəlirik [195, s.66]. Təzkirəçi onun əsl adının Fətəlişah olduğunu, Qacar türklərindən olub, İrana hökümranlıq etdiyini qeyd edir və farsca bir şeirini təqdim edir:

جسم و جان زارند این کجا و آن کجا
هر دو افکارند اما این کجا و آن کجا
تیغ خاقان کاه رزم و چشم هینا و کت بزم
هر دو خونبارند اما این کجا و آن کجا

Məhvi. Əsl adı Həsən olan və Məhvi təxəllüsü ilə şeirlər yazan bu şair h. 1238/1822-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Səyahət məqsədi ilə h.1263/1846-cı ildə İstanbula gəlmişdir. Həyat və yaradıcılığı haqqındakı bu qısa məlumatı Fatin təzkirəsindən alırıq [203, s.370-371]. Fatin Əfəndi onun təliq xəttində usta olduğunu

qeyd edir. Fars və türk dillərində şeirləri vardır. Fatin şairin türkcə bir şeirini nümunə vermişdir.

Dil-avaz məhfi gənc ol, qoy səni viranə sansınlar,
Məsəldir bu ki derlər aqıl ol, divanə sansınlar.

Müqimi-məscid ol batində, daim haqqı zikr eylə,
Nə qəm, ərbabi-zahir mənzilin meyxanə sansınlar.

Təvəlla vü təbərri aləmindən ictinab eylə,
Varıb sən aşına ol haqqa, qoy biganə sansınlar.

Vücudun dərdi-eşq ilə fəna mülkündə məhv it kim,
Bəqa əsrarına vaqif olan merdanə sansınlar.

Var əsbabi-kamala, Məhviya, ərz eylə əşarın,
Qərəz əhli kəlamın qoy, sənin əfsanə sansınlar.

Seyyid Nigari, XIX əsr ədəbi və dini-fəlsəfi fikrinin görkəmli təmsilçilərindən olmuşdur. Seyyid Nigarinin həyat və yaradıcılığı Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin “Riyazül-aşiqin” adlı təzkirəsində, F.B.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsərində xatırlanmış və əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

Son illərdə aparılan araşdırmalar arasında Nigarinin türkcə divanının nəşri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Divan Ə. Bilgin tərəfindən hazırlanaraq 2003-cü ildə çap olunmuşdur [167]. Bundan əlavə, Türkcə divan K.Altınbaş tərəfindən latın qrafikasına çevrilərək nəşr edilmişdir.

P.Bayram ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Seyid Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturunu tədqiqata cəlb etmişdir [13].

Seyid Mir Həməzə Nigari bəzi mənbələrə görə XVIII əsrin sonu, bəzilərdə isə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda Zəngəzur qəzasının Bərgüşada bağlı Cicimli kəndində anadan olmuşdur. Müxtəlif qaynaqlar onun doğum tarixini 1805, 1815, 1795 və 1797-ci kimi göstərirlər [84, s.255]. Mir Həməzə 15 yaşından sonra Şəkiddə təhsil almışdır. Seyid Nigari, Mövlana Xalid Bağdadinin şöhrətini eşidərək Osmanlı ölkəsinə gəlir, daha sonra Amasyaya gələrək, Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvaniyə mürid olur. 1840-41-ci illərdə anasını görmək üçün Azərbaycana qayıdır. Qarabağda və daha çox

Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində yaşayan şair, çar hökumətinin onu sürgünə göndərmək istədiyindən xəbər tutub yenidən Anadoluya gedir. Minlərlə müridi də şairin arxasınca Anadoluya qayıdır.

Nigari, 1853-cü ildə başlayan Krım müharibəsində bir çox mücahidi ilə bərabər Qarsa keçərək, Osmanlı ordusu tərkibində Qafqaz süvari alayının komandiri olur. Şair 1851-1867-ci illərdə Ərzurum və İstanbulda yaşamışdır.

XIX əsrdə yaşayıb-yarıtmış Seyid Nigari və ailəsi haqqında geniş məlumatı Mahmud Kamal İnalın “Kamalüş-şüəra” adlı təzkirəsindən alırıq [214, s.1627]. *“Şeyx Seyyid Mir Həmzə Nigari, Seyyid Əmir paşanın və Xeyrənnisənin oğludur. Dağıstanda Qarabağa tabe Bərgüşad qəsəbəsində 1220/1805-də doğdu. Babasına paşalıq ünvanı, cəddi Rükəddin paşadan müntəqildir. Əmir paşa, üləma və süləhadan idi. Dağıstanda axundlardan biriylə mübahisə və qələbə etdiyindən qızılbaş bəyləri bəzi ovbaşı təhrik edərək şəhid etmişlərdir. Mir Həmzə o vaxt doqquz aylıq idi”* [214, s.1629].

Seyid Nigari, Şirvanın Şamaxı və Şəki qəsəbələrində təhsil aldıqdan sonra bir mürşid axtarmaq üçün səyahətə çıxır. Mövlana Xalidin şöhrətini eşidərək, Harburta qədər getdir. Daha sonra Sivasa gəlir və Şeyx İsmayıl Şirvaninin⁹² müridi olur. Mir Həmzə mürşidi ilə Sivasa gedir, bir neçə il burada qalır. Daha sonra Amasyaya gəlmişlər Mir Həmzə, mürşidinin icazəsi ilə Konyaya getmiş, türbeyi-Mövlanadaərbəin çıxardıqdan sonra Məkkəyi-Mükərrəmə və Mədineyi-Münəvvərəni ziyarət etmiş, Şam və Qüdsü də ziyarət edərək Amasyaya qayıtmış, mürşidinə bir il də xidmət etdikdən sonra xilafət almışdır. Bərdəyə və Bərgüşada gedərək, mərifət və təriqət nəşr eyləmişdir [214, s.1628].

M.K.İnal, Nigarinin müharibədə iştirakından da bəhs edir: *“Krım müharibəsində bir çox mücahidlə həfiyyəən Qars tərəfinə keçərək, dövlət ordusuna iltihaq etdi. Müharibədən sonra Ərzurumda Bakırcı məhəlləsi caminin dərşxanəsində üç sənə oturdu. Dövlət tərəfindən 500 quruş maaş təhsis olundu”* [214, s.1628]. Daha sonra onun Ərzurumdan İstanbula gəldiyini, bir müddətdən sonra isə Amasyaya və Ərzuruma getdiyini öyrənirik. 1865-ci ildə isə Amasyaya köçmüşdür.

⁹² Əsbəq sədrəzəm Şirvanizadə Məhəmməd Rüşdi paşanın babasıdır. Hər türlü mənasıyla mürşid-i kamil bir mürd-i fazil idi.

Seyid Nigari, 1886-cı ilin məhərrəm ayında Harbutda vəfat etmiş və Amasyada dəfn olunmuşdur. Müridi və əmisi oğlu Mir Həsən Əfəndi tərəfindən Seyid Nigarinin türbəsi və yanında isə məscid tikdirilmişdir.

M. K. İnal, Nigarinin əsərlərini “Mərhumun əsərləri” başlığı altında təqdim edir: “Fütühəti-Məkkiyyə”yə təvzihat, farsı və türkcə “Divan”ı, “Nigarnamə”.

Türkcə divanı 1883-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Vəfatından bir neçə gün əvvəl “Xatimeyi-Seyyid Nigari – “Təhdisiyyə” adlı bir mənsumə yazmışdır. M.K.İnal, şairin əksərən Məsnəviyi-Mövlanayı, Molla Cami, Hafiz Şirazi və Füzuli “Divan”larını mütalə etməklə səfayab oluğunu yazır. Əsərlərində Füzuli təsiri çox açıq görünməkdədir.

Nigari, şiə olub-olmaması ilə bağlı suala aşağıdakı şeirlə cavab vermişdir: “Kəndisinə rəfz isnad eylədiklərinde bu beyti oxumuşdur:

Xariciyim, sevməsəm damadını peyğəmbərin,
Rafiziyim, fərq edərsəm Heydəri Fəruqdan”.

M.K.İnal Nigarinin təxəllüsü ilə bağlı məsələyə də toxunur və açıqlama verir: “*Mir Həmzə mərhum, Qarabağ xanədanından Nigar xanım namında eşqi-ilahi ilə məhvi-vücuda etmiş olan möhtərəm bir qadını aləmi mənada gördü, aşiq oldu. O vaxt kəndi doqquz yaşında idi. On sənə sonra təhsili-elm üçün Şirvana gedərkən Nigarxanədə bir gün müsafir oldu. Nigar “gördüyün rüya xatırındamıdır?” deməsiylə ikisi də cəzbənak oldu. Təhsilindən sonra eşqi-məcəzi, eşqi-həqiqiyə inqilab etdi. Tərəqqiyi-mənəviyə səbəb olduğundan dolayı “Nigari” məxləsini aldı*” [214, s.1629].

M. K. İnal, Merzifonlu Müəllim Cudi Əfəndinin “Hilyətüş-şeyx Mir Həmzə Nigari” sərlovhəli mənsuməsini nümunə olaraq təzkirəsində təqdim etmişdir:

Nigari pak məşrəb möhtərəm bir şeyx ü şairdi,
Münəvvər-qəlb ü sima şöləvər bir şəmi-nairdi.

[214, s.1629].

Fərəcullah Əfəndi. XIX əsrdə Təbrizdə anadan olmuş və məktubçu olaraq İstanbula gəlmiş şairlərimizdən biri də Fərəcullah Əfəndidir. Onun haqqında Fatin təzkirəsindən məlumat əldə edirik. Təzkirəçi şairin Təbrizdə doğulduğunu, Təbriz hökmdarı Məlik Qasım Mirzənin “kitabçı”sı olduğunu h.1851/1268-ci ildə İstanbula

gəldiyini yazır. *“Nazimi-mənzumeyi-hünərməndi Fərəcullah Əfəndi məmaliki-İranyədə vaki şəhri-Təbrizi-ənbərhizdə buyavəri-məşammi-vücuda olup bir miqdar təhsilimaarif eylədikdən sonra Təbriz hökmdarı Şahzadə Məlik Qasım Mirzənin kitabçılıq hidmətində bulunaraq bir müddət istihdam olunup müəxxəran ticarət təriqiylə Dərsəadətə bil-müvasilə bin iki yüz altmış səkiz tarixində rəhilə-bəndi-dari-axirət olmuştur”*. İstanbulda vəfat etmişdir [203, s.389].

Təzkiyəçi onun türk və fransız dillərini yaxşı bildiyini və çox sayda şeiri olduğunu yazır, nümunə olaraq bir qəzəlini təqdim edir:

Ruhi-cananı görmək daima fikr u xəyalımdır,
Səməndər tək yanar atəşdə olmaq həsbihalimdir.

Duyarlar ricat eylərmiş gidən dünyayi-fanidən,
Bana ricət günü cananıma ruzi-vüsəlumdur.

Müsinn ruyı qoyup da bütəyi-dil içrə zevb itdim,
O iksiri-qəmi-tərh eylədim zər oldu malımdır.

Egərçi burci-əqrəbdə olanda mah çok bədrə,
Və likin zülfü içrə yar ruyunu niki-falimdir.

Bana nasih didi tərki-cünun ü kəsbi-əql eylə,
Vəli divanəlik bilməz bənim əql ü kəmalimdir.

Xızır abi-həyat içdi fəna dünyada bakidir,
Bəni hayy eyləyən ləli-ləbi-canan zülalimdir.

Bakan cami-cahan-binə görür aləmləri daim,
Bənim cami-cahan-binim bu mirati-cəmalimdir [203, s.334].

Kami adlı Azərbaycanlı şair haqqında Mahmud Kamal İnal məlumat verir. M. K. İnal, Kaminin Dağıstanlı olmasını şairin bir şeirinə əsaslanaraq yazmışdır. Kami bir mənzuməsində

Hamiyyətsiz olaydım yan gəlirdim şimdi Qafqasda,
Bizim çokdan Rus olmuşdur Dağıstan

və

Dəhri bu nəzmi-dil-keş Qafqazya şairindən

misralarına istinadən dağıstanlı olduğunu yazır. Daha sonra kitabçı iranlı Nəsrulla Əfəndinin verdiyi məlumata əsaslanaraq İrəvanlı mətbəəci Hacı Abbasın oğlu olduğunu vurğulayır. Anasının isə qafqazlı çərkəz olduğu bildirilir [214, s.1110]. Bu məlumatları müqayisə edərək irəvanlı olması səbəbi ilə Kamini Azərbaycan şairləri sırasına daxil etmişik.

Kami 1878-ci ildə anadan olmuşdur. Dağıstanlı Həmdi bəy tərəfindən Aksarayda təsis olunan Mədrəsəyi-ədəbiyyədə təhsil almışdır. Babı-alidə Mətbuat Qələminə, daha sonra Kəraçi şəhərinə Türk konsulluğuna təyin olunmuşdur. Beş-altı il orada qalmışdır. İstanbula və bir müddət sonra Misirə gəlmişdir. Hüseyn Kami İttihadçılarla qələmlə mübarizə apardığı üçün Karamana sürgün edilmişdir. 1912-ci ildə vəfat etmişdir.

Kaminin həyat və yaradıcılığı haqqında ilkin sistemli məlumatları verən M. K. İnal həcv və həzli əhatə edən mənzumələriylə bəzi nəşrlərini “Divançeyi-Dəhri” adıyla iki dəfə nəşr etdirdiyini və bu səbəblə həbs olunduğunu yazmışdır. Divançanı nəşrə təqdiminə köməklik edən Kürdizadə Əhməd Ramiz Əfəndi Divançanın Hüseyn Kamiyə deyil, özünə aid olduğunu söyləyərək onu xilas etmiş və özü isə Kastamonuya sürgünə göndərilmişdir [214, s.1111].

M.İnal, Kaminin mənzumələri haqqında yazır: *“Gördüğüm mənzumələri həp hicv ü həzlə mütəallik olanlardan ibarətdir. Tabındakı zərafət və qələmindəki qüdrət, mənzumələrinin hər beytində görülüyor. Məşrutə əvailində Sabahi-Hürriyyət namındaki pyesi tiyatrolarda oynanaraq xalqın rəğbətinə məzhər olmuştu”* [214, s.1111].

Təzkiyədə Kaminin Füzulinin “Su” qəsidəsinə nəzriə olaraq yazdığı “Su” qəzəli yer almışdır:

Dökmə xortumdan sakın ətrafdakı damlara su,
Kim bu ahşab evlərə yanğında verməz çarə su.

Ey diyən vardır vətəndə afəti-kahtür-rical,
Şurəzar olmazmı əlbət verməsən gülzarə su.

Ümməti-atşanı sirab eyləməkdir marifət,
Yoksa hərəkəs bəxş edər ayan ilə nüzzarə su [214, s.1111].

Şəkili Ömər Kəşfi Bəy haqqında ilkin məlumatı M.K.İnal təzkirəsindən əldə edirik. Təzkirəçi onun şəkili Əli Əfəndinin oğlu olduğunu, 1835-ci ildə doğulduğunu yazır. Krım müharibəsində Seyid Həməzə Nigarinin komandasında olmuşdur. Sonrakı həyatını M.İnal bu şəkildə təsvir edir: *“Anadolu Orduları maiyətinə ikən, ibraz eylədiyi xizmətlərdən dolayı kaydi-həyat ilə maaş təxsis və digər surətlə də təltif olundu. Hərbdən sonra, Ərzurum İskani-Mühacirin məmuriyyətində və muhasəbə kitabətində bulundu”* [214, s.1215]. 1867-ci ildə 32 yaşında vəfat etmişdir. Ərzurumda Dərvişəğa məscidi qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Kəşfinin oğlu Hafiz Mehmed Kaşif Əfəndinin də (1863-1921) mənzumələri olduğunu “Kamalüş-şüəra”dan öyrənirik. Təzkirədə Kəşfinin 6 bənd şeiri nümunə olaraq təqdim edilmişdir. Bu azərbaycanlı şairin əsərlərindən başqa bir nümunə zamanımıza çatmadığı üçün təzkirədə verilmiş örnəklərin hamısını təqdim edirik:

Təpdi sevda yenə dil mənzili-canana gedər,
Başı açıq, yalın ayaq dərkeyi-sultana gedər.

Cuşişi-şövqi niyaz ilə o meydana gedər,
Qaliba şahı-şəhid eşqinə qurbana gedər.

Sineyi-aşiqə ey dil çəkilir daği-həzar,
Vadeyi-qəmdə necə yıllar edər naləvü zar.

Can verir etmək üçün kuyi-dilaraya güzar.
Təpdi sevda yenə dil mənzili-canana gedər.

Eşqə pabəstə olanlar hiyələ ü alə düşər,
Gah çahi-qəmə, gah vəsvəseyi-balə düşər.

Yolda bin türlü məşəqqətlə yaman halə düşər,
Təpdi sevda yenə dil mənzili-canana gedər.

Zərrəcə yox ki təhəmmül edə aram ü sükun,
Ol qədər cami-həvəs sunmuş ona bahti-nigün.

Eşqdən qeyri gərəkməz ona hiç rah-nümun,
Təpdi sevda yenə dil mənzili-canana gedər.

Kimdə eşqin əsəri eyləsə bir zərrə zühur,

Olur əlbəttə o dəm mərhələyi-rahətə dur.

Zövqi-vüslətlə fəqət bir gün edər kəsbi-hüzur,
Təpdi sevda yenə dil mənzili-canana gedər [214, s.1215].

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış digər bir azərbaycanlı müəllif Rəmzi Baba Təbrizdə anadan olmuşdur. İyirmi yaşında İstanbulla gəlmişdir. Şairlikdən başqa heç bir işlə məşğul olmamış və H. 1306/1889-cu ildə vəfat etmişdir.

Rəmzi Babanın həyatı haqqında məlumatı Mahmud Kamal “Türk şairləri” adlı əsərindən alır. Belə ki, Rəmzi Baba təbrizlidir, Təbrizdə bir az oxuduqdan sonra iyirmi yaşında İstanbulla gəlmiş, bir işlə məşğul olmayaraq, dostlarının köməyi ilə yoxsul həyat tərzini keçirmişdir [215, s.1858].

Bir müddət, Arnavudluq xanədanından Cəfər paşanın Aksarayda Şəkərci sokağı civarında bir tütüncü dükkanının üstündə isticar etdiyi otaqda yaşamışdır. Orada bəzi şairlər toplanır, müşairə edirlərmiş.

Mahmud Kamal İnal təzkirəsində Rəmzi Baba haqqında müxtəlif əhvalatlara da yer vermişdir. Təzkirəçi yazır: *“Bir aralıq bir han odasına yerləşərək, iki sənə kira bədəlini verəmədi. Əsbəq şeyxülislam mərhum Heydərizadə İbrahim Əfəndinin nəql etdiyinə görə, o handa oturanlardan Əbdürrəhman Əfəndi namında məzəl bir qazının çarkəs köləsinə elani-məhəbbət, kölə də əfəndisinə şikayət etməklilik qazı qəzəbnak olur. Babanın xandan dəfini hancıya ihtar edər. Hancı “Nasıl dəf edəyim? Nə yapsam gitməz. Şayət gidərsə iki sənəlik kira bədəli də bərabər gidər” dər. Qazı, kira bədəlini verir. Hancı da baba orada yoxkən pılı-pırtısını sokağa atar. Baba bu surətlə handan tarid və dildarından bəid oluşuna pək ziyadə təəssür edərək, qazıyı hicv edər”* [215, s.1859]. Təzkirədə bu hadisə ilə bağlı hicviyyə də yer almışdır.

Mahmud Kamal İnal Rəmzi Babanın vəfatı haqqında da geniş məlumat verir: *“Cəmaziyəlxir 1306-da (Şubat 1889) yaşı səksəni mütəcaviz olduğu haldə, Nuru Şeydanın rivayətinə nəzərən, Məktəbi-Tibbiyyə xəstəxanasında, əhibbasından mülkiyə təqaüd sandığı məzulun qələmi müdiri Safi bəyin nəqlinə görə Yeni baxçada Qürəba xəstəxanasında vəfat edərək, Ədirnəqapısı qəbristanına və şair Bürhanəddin-i Bəlxi*

afəndinin ifadəsinə nəzərən, Üsküdar da Seyyid Əhməd dərəsində iranilərə məxsus məzarlığa dəfn edildi” [215, s.1859].

“Son əsr Türk şairləri”ndə Təhriyat Müdüri Kamaləddin bəyin Rəmzi Baba haqqında söylədiyi fikirlərə də rast gəlirik: *“Rəmzi Babadan farisi okurdum. Qaraqulaq xanında xəstə olaraq yatdığını xəbər alınca gitdim. Birdən-birə bəni tanıyamadım. “Sən kimsin?” diyə sordu. İsmimi söyləyəncə mütəəssir olaraq, dua və səna etdi. Üstünü-başını kəhlə istila etdiyini, tədavi ediləmədiyini söyləyərək bir xəstəxanaya götürülməsini rica etdi. Gülxanə xəstəxanasına yollandım. Orada vəfat etmiş” [215, s.1860].*

Məzar daşına yazılmaq üçün şair Dəli Hikmət bir qitə yazmışdır:

Bir düşün, ey zairi-qafil, şü qəbrin halini,
Bir də altında yatan piri-bəla-pərvərdəyi.

İxtiyarlıq, xəstəlik, qürbətdə yokluk birləşib,
Boğdular biçərə Rəmziyi-fələkət-didəyi*.

Şeirlərinin bir hissəsini “Məcmül-əşar” adı ilə 1889-cu ildə çap etdirmişdir [312]. Üstündə:

Bənim məzarıma bakman həqarət ilə ki bən,
Əgərçi mücrimim, amma mühibbi-Mövlayım.

beyti və “Müəllifi: Şeyx Rəmzi. Naşiri: Məhəmməd Əli” yazılmışdır.

Rəmzinin müasirləri Ləli, Ahi, Rahi və Şükuhi olmuşlar. O, h. 1302/1884-cü ildə Şükuhi ilə görüşmüş və Şükuhi öz “Divan”ında onun haqqında yazmışdır [111, s.272].

“Ayineyi-ibrət” başlıqlı 91 beyitli türkçə mənsuməsi 1289/1872-ci ildə nəşr edilmişdir [313]. M.K.İnal onun “Hədiqətül-üşşaq” adlı mənsum bir əsərinin nəşr olduğunu eşitsə də görmədiyini yazır və fikirlərinə davam edir: *“Mənsumələrinin çoğunda İran* şivəsi görülməkdə isə də, Darüs-səadət ağası Hafiz Bəhram ağanın mədhinə dair tənzim əylədiyi*

Bəhrami-fələk görsə bu Bəhrami-zəmini,
Dərgahının istər ola dərbani-kəmini

* Haftalık Malumat gazetesinde [№ 190] “İhtiyarlıq, hastalık, gürbet, zaruret birleşip” suretinde yazılmıştır.

* Yəni İranda yaşayan azərbaycanlıların [V.M.].

mətləli qəsidəsi, Nafi gibi şairlərin tövrünə bənziyor”.

Şairin bütün nəşr olunan əsərləri tərəfimizdən əldə edilmiş və transliterasiya olunmuşdur.

Rəmzi Babanın yaradıcılığını qiymətləndirərkən M. K. İnal yazır: “*Mənzumələri, hal və mövqe etibarı ilə təqdirə şayandır. Şeyxüxat, illət, killət, zillət, qürbət, işrət gibi hər biri təşvişə kafı birər amil olan ənvayi-bəla, yaxasına sarıldığı halda, fikrinə hakim olaraq, müntəzəm mənzumələr söyləyə bilməsi, Rəmzi Babanın adi bir adam olmadığına şəhadət edər*” [215, s.1860].

Kamalzadə Əli Əkrəm bəy vaxtiylə Mahmud Kamal İnalə demişdir ki, Rəmzi Babayı bu gün görsəm bir vəfat tarixində yazdığı bu beyt üçün ayağını öpədim:

Göruncə qabizi-əvrahı, yar ü yavərinə,
Görən bilir ki, nə həsrətlə eyləmişdi nigah.

Bu beyt Babanın nəşr olunmuş şeir məcmuəsində bu şəkildədir:

Göruncə qabizi-əvrahı ol qəribi-diyar,
Soluna-sağına həsrətlə bir nigah etdi [215, s.1860].

Nuri Şeyda “Məlumat” qəzetində nəşr etdirdiyi “Şeyx Rəmziyi-mərhum” sərəlvhəli məqaləsində Şahzadəbaşında Çaycı Hacı Rəşidin çayxanasında Rəmzi Baba ilə baş tutan söhbəti nəql edir. N.Şeyda məqalədə Rəmzi babanın şeirlərinin arasından yaxşılarını seçib bir yerə toplayaraq “Divan”ını tərtib etmək istədiyini yazır: “*Babaya yazmış olduğum əsərlər, Şeyx Rəmzinin asari-müntəxəbəsindən deyildir. Zira o biçarənin hiç bir əsəri sahibləri, daha doğrusu qasibləri əlindən nəz olunmaq ehtimali yokdur ki, hepsini bir araya toplayıb da, içindən adiləri atılsın da, iyiləri intixab oluna bilsin. Mərhumu yakından tanıyanlarda bir az əsəri-insaf var isə biçarənin ruhunu şad etmək için “Divan”ını təlfiq və təb etdirmələrini bənim gibi hər xeyirxah təmənni eylər zənn edərim*”. N. Şeyda, Rəmzi Babanın vəfatına Fars dilində tarixi beyt yazmışdır: “*Xəbəri-dilsuzi-irtihali vasil olduğu gün bu mühərriri-aciz də şu mücəm tarix-i fəvtini yazmış idi*”:

رفت رمزی ز عشق اهل بتول

باشد اورا شفیع رحم رسول

1306 (1889)

Nuri Şeyda, Rəmzi Babanın şeirlərindən bir neçəsini və risalə şəklidə çap olunan mənzumələrini “Məlumat” qəzetində nəşr etdirmişdir.

M. İnal təzkirəsində Rəmzi Baba ilə bağlı başqa bir əhvalata da yer vermişdir: Rəmzi Baba, bir gün yeməxanada ciyər yemiş, amma pulunu verə bilməmişdir. Aş-paz hiddətlənib, acı sözlərlə Rəmzinin ciyərini sızlatmışdır. Bu zaman Rəmzi dostlarından birinin gəldiyini görüncə bu qitəni söyləmişdir:

Duzladı aşçı dil ilə yürəyim yarəsini,
Ciyərim parəsi gəl, ver ciyərin parəsini.
Bən deməm aşçıya bir şey, dilərim Mövladan,
Bitbazarında məzad eyləyə ızqarəsini [215, s.1857].

İnal təzkirəsində, Rəmzi Babanın müxtəlif şeirlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur. Bu azərbaycanlı şairin həyat və yaradıcılığı tədqiqatçılarımız tərəfindən öyrənilmədiyi üçün şeirlərindən nümunələri təqdim edirik. Müəllim Nacinin “Bəliği-şəhir əş-şeyx Rəmzi Baba Əfəndi həzrətlərinin məcmuəmizə ixdba buyurduqları mənzumeyi-həkimanədir” sərəlvhəsiylə “Məcmueyi-Müəllimin” kitabına dərc etdiyi mənzumə:

Bir zaman düşmüş idim damına bintül-inəbin,
Can nisar eylər idim namına bintül-inəbin.

Təxti-Cəmşid ilə ayineyi-İskəndəri bən,
Almaz idim ivazi-camına bintül-inəbin.

Puxtə saymaz idi mol rindi-xarabatiyi kim,
Nəqdi-can verməz idi xamına bintül-inəbin.

Kəhrüba etsə ləbi-ləlimi ənduhi-xumar,
Sürməzəm sağəri-gülfamına bintül-inəbin.

Könlüm ayinəsini tutmaz idi jəngi-zalam,
Uymasaydım əğər ibramına bintül-inəbin.

Ömrümün gülşənini eylədi taraci-xəzan,
Bakınız keyfinin əncamına bintül-inəbin....

Sad fərcam isən et didəyi-ibrətlə nəzər,
Nikbəti-camına, fərcamına bintül-inəbin.

Hazır ol bəzmə vəli içmə, koy əhbab için,
Sonra bak cənginə, düşnamına bintül-inəbin.

İstər isən səni nəfs etməyə iğva zinhar,
Qanma Rəmzi gibi ehkamına bintül-inəbin [215, s.1858].

Rüşdi. Fatin təzkiyəsində nəqşbəndi şeyxlərindən Şeyx İsmayıl Siracəddinin oğlu olan sədrəzəm Rüşdi (1829-1874) təxəllüslü şirvanlı şair haqqında məlumat verilmişdir. Rüşdi paşa haqqında Fatin təzkiyəsindən məlumat alırıq. O, h.1245/1829-30-cu ildə Amasyada anadan olmuşdur. Əsl adı Məhəmməddir. Atasından və qardaşından dini elmləri öyrənmişdir. 1245-ci ildə İstanbula getmiş, müxtəlif dövlət vəzifələrdə işləmiş və Osmanlı sədrəzəmi olmuşdur.

Təzkiyəçi, Rüşdi paşanı tərifləyərək yazır: “*Mumaileyhin fəzl ü irfanı müztəğniyi-tərif ü bəyandır*” [203, s.172].

Rüşdünün şeirindən bir qəzəl nümunə verilmişdir:

Birdir səfayi-vəsl səfa bir degilsə də,
Birdir cəfayi-həcr cəfa bir degilsə də.

Bala vəziri bir görürüm fərti-neşvədən,
Birdir gözümdə ərz ü səma bir degilsə də.

Birləşdi rəngi-zülf ü binaguş nazrada,
Birdir bana sabah u mesa bir degilsə də.

Bimari-eşqim istəməm əsla əlaci-dərd,
Birdir yanımda dərd ü dəva bir degilsə də.

Rüşdü sünuh-şinas bilir tərz u şivəsin,
Birdir ədayi-şə`r əda bir degilsə də [203, 172].

Nail Tumanın “Töhfeyi-Naili”sində də Rüşdi Paşa haqqında qısa məlumat verilmişdir. Təzkiyəçi Rüşdi Paşanın 1874-cü ildə vəfat etdiyini yazır [295, s.1404]. Təqdim olunan 2 beyt Fatin təzkiyəsindəki beytlərlə eynidir.

Sayı. XIX əsr şairlərindən olan Sayi Əfəndi (h.1218/1803-?) Fatin təzkiyəsində xatırlanmışdır. Təzkiyədə Sayinin fəaliyyəti haqqındakı məlumat genişdir. Təzkiyədən məlum olduğu kimi Sayi Təbrizdə anadan olmuşdur. Səyahət etmək məqsədiylə

Osmanlıya gəlmiş, Doğu Bayəziddə qalmışdır. Sayi incəsənətə aşina və oymaçılıqda usta idi. Doğu Bayəziddə də möhür hazırlamaqla məşğul olmuşdur. Bir müddət İstanbulda oymaçılıq işinə davam etmiş və h.1251-ci ildə Məhəmməd Əli Paşanın istəyi ilə Misirə getmiş, on dörd il burada mətbəədə və məktəbdə işləmişdir. Sayi xüsusilə mətbəə sahəsinə əhəmiyyətli yenilik gətirmiş və litoqrafiya üsulunun inkişafında böyük rol oynamışdır. Belə ki Sayi təliq xətti ilə döymə hərflər kəsərək və bunları yontaraq yeni bir çap üsulu kəşf etmişdir.

H.1265-ci ildə “Yətər bu Qahirənin qəhri” deyərək İstanbula gəlmiş, 4-5 il “Mətbəəyi-Amirə”də ikinci müdür vəzifəsində çalışmışdır. Bu işindən ayrılaraq İstanbulda Əhmədiyyə meydanında kiçik mətbəə açaraq burada fəalliyət göstərmişdir. Ancaq yenidən Qahirəyə gedərək fəaliyyətinə burada davam etmişdir [203, s.224].

Fatin, Sayinin hər sahadə istedadlı olduğunu yazır, sənətkarlığını tərifləyərək onu Behzada bənzədirdi: *“Kəndisinin rəsmi-xətdə İmadi-sani və rəssamlıqda isə misali-Behzad ü Mani olması cəhətiylə Misir darüt-təbaasına memuri bi’licra olmuş...”* [203, s.224]. Təzkiyəçi, Sayinin mətbəə sahəsinə gətirdiyi əhəmiyyətli yenilikləri kimsənin inkar edə bilməyəcəyini qeyd edir və ən xırda detallarına vararaq yazırdı: *“Hər fəndə yədi-tulası olduğundan başqa elmi-xəttə olan məharəti sairə miqyas olmadığı mümaileyhin ixtira etmiş olduğu hüruf basması ilə təb olunmuş olan kitablardan hər fəndə aşınayani-əsrin məlumlarıdır. Şöylə ki, xətti-təliq qəvaidi icabınca hüruf təğyir ü təzayüd itdikcə kəlimatın əvail və əvahiri təali və təvati itməklə məhəllivəsl ü şəbuku təhəllüf eyləyəcəğindən dəvri-daim vəchlə təb ü təmsilinə yol bulmaq pek çok elmi-həndəsə bilməgə və dəqiqi-əfkara mütəvaqif olacağundan mümaileyhin bərminvali-mühərrər tərtibi-hürufda dərkər olan məharət ü himməti bir vaktidə inkar olunamayacağı bədihi və aşikardır”* [203, s.224].

Fatin, Sayinin məcazlı söz yazmağa rəğbət etmədiyini üçün Məhəmməd Peyğəmbərə həsr etdiyi nəti təzkiyəyə daxil etmək üçün təqdim etdiyini qeyd edir: *“Kəndüsi məcazamiz sözlərin təhririnə rəğbət etmədiyindən nəti-şərif-i-cənabi-nəbəviyi şamil müqədəmə silki-sütura keşidə eyləmiş olduğu qəsidiyi-güzidəsinin işbu təzkireyi-*

acizanəmizə səbt ü təhririni ilhah etmiş olduğundan qəsideyi-məzkurənin təhriri ilə iktifa olındı” [203, s.224].

Zəhi sultani-ziqüdrət ki bimanənd ü həmtadır,
Qədim ü fərđi-biçün Sani ü Hayy ü tüvanadır.

Mədarına rəvaqi-Bisütun əmriylədir daim,
Qərar ü həstiyi-kövn ü məkan hökmüylə bərcadır.

Nə biənbazi-künhi zatını əvham edər idrak,
Ülövvi-şanının balasına nə əql təvəlladır.

Vücudi-əvvəli labüd gərəkdir laməkan olmaq,
Ki zati-əqdəsi ismi-məkan vəsfindən övladır.

Səbati. Bu azərbaycanlı şair haqqında məlumatı və şeirlərindən örnəkləri Mahmud Kamalın “Türk şairləri” adlı əsərindən alırıq. Əsil adı Hafiz Məhəmməd Səbatəddin Əfəndi olan Səbati 1846-cı ildə Azərbaycanın Qəbələ bölgəsində anadan olmuşdur. 1850-ci ildə onun ailəsi Türkiyənin Qars şəhərinə köçmüşdür. Orada atası və anası vəfat etdiyindən Ərzuruma getmiş, ərəb və fars dillərini öyrənmiş, Qurani-Kərimi hifz etmişdir. 1867-ci ildən etibarən Amasyada məskunlaşan şair orada Nigaridən, Seyyid Mir Həsənül-Hüseyndən və İsa Ruhidən dərs almış, türbədar vəzifəsində çalışmışdır. 1905-ci ildə vəfat etmişdir [215, s.2135].

Mahmud Kamal İnal yazır: “*Hafiz Məhəmməd Səbatəddin Əfəndi, Dağıstanda Şəki müzafatından Qutqaşını qaryəsi əhalisindən və ərbabi-elmdən Əbdülkərim namında bir zatın oğludur. Amasyada mədfun məşayixi-Nəqşibəndiyyə-Xalidiyyənin əkabirindən Mövlana İsmayıl Şirvani həzrətlərinin damadı İsa Ruhidən Əfəndi təfsir və hədis və üsul tədərriis eylədi. Otuz yeddi sənə həzrəti-şeyxin türbədarlığında və türbənin imamətində bulundu*⁹³”.

Mahmud Kamal onun həyatından bəhs edərkən üzləşdiyi çətinliklərdən bəhs edir: “*Türbədarlıqdan aldığı beş on quruşla ailəsini iaşə edəmədiyindən Amasya əv-kafından münhal olan bir cihətin aidati-cüziyəsini kəndinə təhsis etdirmək için son dəfə İstanbula gəldi, uzun zaman oturdu. Zərurət saikasıyla çəkəmədiyi çilə qalmadı. Hər türlü təşəbbüsata rəğmən, məqsədi hasil olmayaraq, Amasyaya döndü*”.

⁹³ Şəkini və Qutqaşeni [Qəbələni] Dağıstana aid edən müəllif səhvə yol verir. Bu ərazilər Dağıstana deyil, Azərbaycana məxsusdurlar.

İnal, Səbatinin ailəsi və oğlu haqqında da ətraflı məlumat verir. Belə ki, Səbatinin böyük oğlu Əsgəri Tibbiyyədən məzun olaraq təbib yüzbaşısı kimi çalışmışdır. Atası vəfat etdikdən sonra kiçik qardaşlarını saxlamış və tərbiyə etmişdir. Balkan müharibəsində şəhid olmuşdur.

Təzkiyəçi Səbati haqqında məlumatı bu şəkildə tamamlayır: *“Saleh, səbur, gayur, müstəqim, müstaid olan şu biçarəyi təhəttur ettikcə mütəəssir olurum”* [215, s.2135]. Əsərdə onun bir qəzəli yer almışdır.

Səbati divanını 1889-cu ildə tamamlamış və 1891-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Səbatinin nəşr olunmuş bu divanı 72 səhifədən ibarətdir. Divandakı türkçə şeirlərin sayı 193, farsca şeirlərin sayı 10-dur. Əsərin “Dibaçə”sində “ifadəyi-məxsusə” başlıqlı nəsrə yazılmış giriş hissəsi verilmiş və bir rəy (təqriz) əlavə olunmuşdur. Sonda isə üç rəy verilmişdir.

N. Koç, Səbati divanını müasir türk əlifbasına transkripsiya etmişdir. Tədqiqatçı şairinin çox tanınmamasının səbəbini bu şəkildə izah edir: *“Çox da tanınmamış olmasının səbəbi onun sənətinin yetərsizliyindən deyil, yaşadığı dövrün ədəbiyyat anlayışından və şairin Anadoluda yaşamış olmasındandır”* [252, s.9].

Qəzəl

Başımda dərdi-sevda, sinəmdə nari-həsərət,
Düşdüm çəhi-fikara, oldum nizari-həsərət.

Qıldı bənipərişə, üftadə zar ü giryan,
Dərda ki, dərdi-hicran, heyfa ki, xari-həsərət.

Qəddim kəmanə döndü, tiri-mujəndən ayru,
Bükdü belim tiz əldən şiddətlə bari-həsərət.

Leyl ü nəhar sənsiz yeksan ikən gözümdə,
Hər anı bir yıl oldu leyl ü nəhari-həsərət.

Ey badi-sübh ü şamı ver yardan pəyamı,
Mirati-dildən eylə rəfi-qubari-həsərət.

Dil vermə qıl ü qala, saqi, gətir piyalə,
Döndürdü cismi-nalə dərdi-xumari-həsərət.

Səbr ü səbatə səy et, ey büli-səba Səbati,
Gəldikdə peyki-vüslət eylər fərari-həsrət [215, s.2137].

Səburi təxəllüslü təbrizli şair haqqında məlumatı Fatin təzki-rəsindən alırıq. Təbrizdə anadan olmuşdur. Əsl adı Hüseyindir. Təhsil aldıqdan sonra İstanbula gəlmişdir. Divan katibi olmuşdur. Nəstəliq xəttində usta olmuşdur. Divan təşkil edəcək sayda şeirləri vardır. H.1269/1852-ci ildə vəfat etmişdir [203, 293].

Al şənə dəstinə, sənəma, darə tellərin,
Könlüm gibi dağıt yinə rüxsarə tellərin.

Tutmuş günün tabağını, zülfün kənara çək,
Etmiş əcəb qara günümü qarə tellərin.

Bimari-eşq ü xəstə vü rəncuram, ey təbib,
Qılmaz nədən bu dərdimə bir çarə tellərin.

Bülbül gibi nəvaya gəlib eylərim xüruş,
Etmiş əsir hər gülü bir xarə tellərin.

Bildim yuvanı eyləyəcək axır, ey sənəm,
Sənən gibi Saburidə zünnarə tellərin [203, s.293].

Təbrizli Yusif Əfəndi sufiliyə meyilli olub əvəlləcə Hicaza səyahət etmiş, h.1265/1848-ci ildə isə İstanbula gəlmiş, burada katiblik etmişdir. Müxlis təxəllüsü ilə fars və türk dillərində şeirlər yazmışdır [203, 537].

İllər – illər sübhə dək bən intizarın çəkmişəm,
Canımı məcruh edüb bən tiri-darın çəkmişəm.

Bilgə cananın yolu düşsə deyü hicranilə,
Daşını bən binəva hər rəhgüzarın çəkmişəm.

Eşqdən bin tən, bin türlü məlamət görmüşəm,
Gəl bir insaf it nasıl barın bu kardın çəkmişəm.

El bana tən ilə eylər xəndə əmma neyləyəm,
Bən həva tək yüksəlüb amma qubarın çəkmişəm.

Qonarım bir quş kibi hər dala kim gönlüm vardır,
Xalqdan üzlət tutubəm etibarın çəkmişəm.

Gəzmişəm Məcnun gibi viran ü abadani bən,
Gör mələmət lafını bən hər diyarın çəkmişəm.

Heç kəs sormaz ki, Yusif nola əhvalun sənin,
Şəm gibi sübhədək naçar narın çəkmişəm.

XX əsr təzkiyəçisi Nail Tuman da şair haqqındakı məlumatları Fatin təzkiyəsində olduğu şəkildə və qısaldaraq təqdim etmişdir.

Türk təzkiyələri əsasında XVIII – XIX əsrlərdə yaşayıb yaratmış şairlərin yaradıcılığını dəyərləndirmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək:

Cədvəl: 4. 4. XVIII – XIX əsr Azərbaycan şairlərinin əsərləri

Əsr	Azərbaycan şairləri	Əsərləri
XVIII	1. Kamil İshaqzadə	Şeirlər
XVIII	2. Əli Misli İshaqzadə	Şeirlər
XVIII	3. Həsən Məhəmməd xan	“Dəsturül-əməl”
XVIII	4. Hüseyn xan	Şeirlər
XVIII	5. Vaqif	Şeirlər
XVIII	6. Vəfai	Şeirlər
XVIII-XIX	7. Bahar	Şeirlər
XIX	8. Behçət	Şeirlər
XIX	9. Bəhayi	“Məstnamə”, “Yadi-canan”
XIX	10. Əbdi	Divan, “Ərzurum ləhcəsi”
XIX	11. Fəh	“Təqir”, “Gülzari-fütühat”
XIX	12. Feyzi Əfəndi	“Üsul-i farsı”, “Qamus”, “Müntəxabati-farsiyyə: Üdəbaya-Əcəmin asarı”, “Vaveyla”, “Divani-əşar”, “Suz ü güdəz”, “Rübaya-ti-Xəyyam”
XIX	13. Xaqan	Şeirlər
XIX	14. Məhvi	Şeirlər
XIX	15. Seyid Nigari	“Divan”, “Nigarnamə”
XIX	16. Kami	Divança
XIX	17. Kəşfi bəy	Şeirlər
XIX	18. Rəmzi Baba	“Məcməül-əşar”, “Ayineyi-ibrət”, “Hədiqətül-üşşaq”
XIX	19. Rüşdi	Düstur-ül-Vüzəra, Haşiye aləl-Bürhan fi Elmil-Mizan
XIX	20. Sayi Əfəndi	Şeirlər
XIX	21. Səbati	Divan
XIX	22. Səburi	Şeirlər
XIX	23. Fərəcullah Əfəndi	Şeirlər
XIX	24. Yusif Əfəndi	Şeirlər

Cədvəldən də göründüyü kimi türk təzkiyəçiləri XVIII – XIX əsrlərdə yaşayıb yaratmış 24 Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını dəyərləndirməyə çalışmışlar.

Bu şairlərdən Əbdü, Feyzi, Nigari, Səbati və Kami “Divan” müəllifidir. Həsən Məhəmməd xan, Bəhayi, Fateh, Rəmzi baba və Rüşdi paşa isə şairlərdən əlavə müxtəlif mövzularda əsərlər ortaya qoymuşlar. Bu əsərlərin bir çoxu XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Osmanlıda nəşr olunmuşdur.

Kamil İshaqzadə, Misli, Hüseyn xan, Vəfayi, Bahar, Xaqan, Məhvi, Kəşfi, Sayi, Səburi, Fərəcullah və Yusif əfəndinin qələmə aldığı şeirlər həm təzkirələr, həm də müxtəlif məcmuələr vasitəsilə günümüze gəlmişdir. Bəzi şeirlər isə dövrün mətbuat orqanlarında nəşr olunmuşdur. Təzkirəçilər bu şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı gözəl ifadələrdən istifadə etmişlər. Fəqət yuxarıdakı cədvəldə adları qeyd olunan mühacir şairlərin (Seyid Nigaridən və Fatih başqa) böyük əksəriyyətinin həyat və yaradıcılığı nə Türkiyədə, nə də Azərbaycanda tədqiqata cəlb olunmamış və nəşr edilməmişdir.

Bu şairlərin böyük əksəriyyəti sosial səbəblərdən Osmanlıya mühacirət edən şairlərdir. Bəhayi, Feyzi, Məhvi, Fərəcullah əfəndi, Rəmzi baba, Sayi, Səburi və Yusif Təbrizdən Osmanlı imperiyasına mühacirət etmişlər.

Türk təzkirələri əsasında XIV-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış mühacir şairlərin bəziləri Osmanlı imperiyasındakı ədəbi prosesə təsir göstərə bilmiş, bəziləri məktəb yaratmış, “Divan” və başqa ədəbi əsərlər yazmış, əsərləri əlyazma şəklində çoxaldılmış, daha sonralar nəşr olunmuş, zamanlarının dövrü mətbuat orqanlarında şeirləri və məqalələri ilə çıxış edərək Azərbaycan Türkiyə ədəbi əlaqələrinin güclənməsinə xidmət etmişlər. Üzə çıxarılan bu məlumatlardan yola çıxaraq hazırlanan yeni ədəbiyyat tarixlərinə bu şairlərin adları və əsərləri daxil edilməlidir.

NƏTİCƏ

Mövzu üzərində apardığımız araşdırmalarla bağlı aşağıdakı əsas nəticələr əldə olunmuşdur:

– Dissertasiyada Şərq ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsi nəzərdən keçirilmişdir. Başlanğıcını təbəqat kitablarından alan təzkirəçilik janrının Şərq ədəbiyyatında mühüm yer tutduğu və təzkirəçilik ənənəsinin fasiləsiz olaraq demək olar ki, bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatında öz mövcudluğunu davam etdiyi nəticəsinə gəlinmişdir.

– Tədqiqatımıza qədər Azərbaycan təzkirəçiliyi nəzəri baxımdan, eləcə də sistemli şəkildə tədqiq olunmadığından Azərbaycan təzkirəçiliyi haqqındakı araşdırmalarımız qısa şəkildə ayrıca paraqrafda təqdim edilmişdir. Belə ki, XVI əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən 50 təzkirə qələmə alınmışdırsa da, indiyə kimi onlardan sadəcə 9-u ölkəmizdə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Dissertasiyada təzkirələr dilinə, əhatə etdiyi coğrafiyaya, strukturuna görə təsnif edilmişdir.

– Tədqiqatımızda Azərbaycan müəlliflərinin tarixi əsərlərinin təzkirə hissəsi də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Səfəvilər dövründə, XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış və Azərbaycanın qızılbaş tayfalarına mənsub olmuş üç tarixçi (İsgəndər bəy Türkman “Tarix-i aləmara-yi Abbasi”, Vəliqulu bəy Şamlu “Qisəsül-xaqani”, Məhəmməd-qulu xan Qacar Gənceyi “Lübbül-lübab”) öz əsərlərində şairlərin həyat və yaradıcılıqlarına xüsusi fəsillər ayrılmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” adlı tarixi əsərində də şairlərdən bəhs olunmaqdadır. Araşdırılmamış problem olan tarixi əsərlərin ədəbi hissəsinin də ədəbiyyat kontekstində öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

– Azərbaycan təzkirəçiliyi ilə bağlı apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, sanballı ədəbiyyat tarixlərinin hazırlanması üçün Azərbaycan təzkirələrinin tərcüməsi, elmi-tənqidi və ya faksimile mətnlərinin hazırlanması vacibdir və bu məsələ təzkirəşünaslarımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

– Dissertasiyada türk təzkiyəçiliyinin inkişaf və təkamül mərhələləri tədqiq edilmiş, XVIII-XX əsrlərdə, Osmanlı və Cümhuriyyət dövründə türk təzkiyəçiliyinin yaranma və inkişaf mərhələləri, əsas xüsusiyyətləri və yazılma səbəbləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Türk təzkiyəçiliyi Herat təzkiyəçiliyinin təsiri ilə XVI əsərdən etibarən özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş, bu ənənə XX əsrin əvvəllərində və cümhuriyyətin ilk dövrlərində də davam etmiş, türk ədəbiyyatı tarixinin mühüm qaynaqları hesab oluna biləcək əsərlər ərsəyə gəlmişdir.

– Dissertasiyada XVIII-XX əsrlərdə türk təzkiyəçiliyinin keçdiyi yol tədqiqata cəlb olunmuş, 30-dan artıq təzkiyənin qələmə alındığı məlum olmuşdur. Araşdırılan dövr təzkiyələrinin bəzilərinin mühüm təzkiyələr olmadığı qeyd olunsada, onların ilkin qaynaq kimi əhəmiyyətinə kölgə salmaq mümkün deyildir.

– Türk təzkiyəçiliyinin təkamül və inkişafını araşdırdığımız zaman məlum olmuşdur ki, XVI əsr türk təzkiyələri sadəcə müasirləri haqqında deyil, əvvəlki dövr şairləri barəsində də məlumat vermişlər. Bu səbəbdən XVI əsr təzkiyələrində şairlərin sayı çoxdur. XVII əsr təzkiyəçiləri isə əsasən öz çağdaşı olan şairlər haqqında çox qısa məlumat verməyə çalışmışlar. Məhz bu əsrdə antologiya xarakterli təzkiyələr ortaya çıxmışdır.

– XVIII əsrdə qələmə alınmış təzkiyələrin bir çoxunda şairlərin tərcümeyi-halı XVI əsr təzkiyələrindəki kimi uzundur. Bu əsrdə ilk zümrə təzkiyəsi – Əsrar Dədənin mövləvi şairlərdən bəhs edən təzkiyəsi qələmə alınmışdır.

– XIX əsr türk təzkiyələri şair bioqrafiyalarının çox qısa verilməsi ilə fərqlənir. Bu əsərlərdə şairlər nümunələri üstünlük təşkil edir.

– XX əsrdə də ədəbiyyat tarixinə işıq tutacaq bir sıra dəyərli təzkiyələr qələmə alınmışdır. Bu baxımdan M.K.İnalın və Nail Tumanın təzkiyələri əhəmiyyətlidir. N.Tumanın “Töhfəyi-Naili”si XIV əsrdən XX əsrə qədər yetişmiş şairlərin həyat və yaradıcılığını əks etdirən təzkiyələr təzkiyəsidir. Bu əsrdə sadəcə divan şairlərindən bəhs olunmamışdır. Eyni zamanda aşiq və təkyə ədəbiyyatı nümayəndələrinin bioqrafiyasına yer verilmişdir.

– Türkiyədə təzkirələrin nəşrinin həyata keçirilməsinə hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. Belə ki, Osmanlı zamanında Dövlətşah təzkirəsinin tərcüməsi, Səhi bəy, Lətfi, Salim, Fatin, Tofiq, Rza, Əli Əmiri və Məhəmmədəli Müctəhidzadənin qələmə aldıkları təzkirələr işıq üzü görmüşdür. Cümhuriyyət dövründə isə 20-dən artıq təzkirə nəşr olunmuşdur. Qafzadə Faizi, Səfvət, Akif, Tofiq təzkirələrinin mətnləri isə nəşr olunmamışdır. Işıq üzü görən bu təzkirələrin Osmanlı coğrafiyası türk ədəbiyyatının, eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin araşdırılması üçün müstəsna rolu vardır.

– XX əsrin əvvəllərindən etibarən türk təzkirəçiliyinin müxtəlif aspektləri alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu araşdırmaları nəzərdən keçirdiyimiz zaman türk təzkirəçiliyinin bəzi nəzəri cəhətlərinin öyrənildiyini, təzkirəçilik tarixinin yazıldığını, təzkirələrin böyük bir qisminin elmi-tənqidi mətnlərinin nəşr olunduğunu və təzkirəşünaslar nəslinin yetişdiyini söyləyə bilərik.

– Türk təzkirəşünaslarının fəaliyyətini araşdırdıqda məlum olur ki, XVI-XX əsrdə qələmə alınmış təzkirələr bu və ya digər şəkildə tədqiq olunmuş, müxtəlif xarakterli məqalələr yazılmış, təzkirələrin transfonoliterasiyasını əhatə edən magistr dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur. Dövr olaraq yalnız XVI-XVII əsr təzkirəçiliyi bio-bibliografik baxımdan tədqiq edilmişdir. XVIII-XX əsr təzkirələrinin bəziləri isə ayrı-ayrılıqda əsasən dissertasiya və məqalə şəklində tədqiqata cəlb olunmuşdur. XIX əsr təzkirələrinin nəzəri baxımdan araşdırılması və ümumiyyətlə, XVI-XX əsrlər Osmanlı təzkirəçiliyinin nəzəri-müqayisəli tədqiqi həyata keçirilməmişdir.

– Ümumiyyətlə, türk təzkirəçiliyi ilə bağlı qarşıya qoyduğumuz problemlərin, demək olar ki, heç biri sistemli, ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu günə kimi türk təzkirələri Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin qaynağı kimi də öyrənilməmişdir.

– Dissertasiyada XVIII-XX əsrlər türk təzkirələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ədəbi mənbə kimi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Təzkirələrdə yer verilən şairlə bağlı bioqrafik, bibliografik informasiya və ədəbi tənqidi, təzki-

rəçilərin şairləri təqdim etmə metodlarını araşdırmadan əvvəl bu məlumatları verən müəllifin – təzkirəçinin cəmiyyətdəki yeri, sosial statusu müəyyənləşdirilmişdir.

– Araşdırmalarımız nəticəsində məlum olmuşdur ki, təzkirəçilərin böyük bir qismi öz dövrlərinə görə mükəmməl təhsil almış, tanınmış ailələrdə böyüyüb-başa çatmışlar. Onların cəmiyyətdəki mövqeləri yüksəkdir. Bundan əlavə təzkirəçilərin demək olar ki, böyük bir qismi mədrəsə təhsili almış, zamanlarının tanınmış şəxsiyyətlərinin yanında yetişmiş, dini və dünyəvi elmləri mənimsəmiş, saray mühitinə yaxın olmuşlar. Aldıqları yüksək təhsilin nəticəsi olaraq üstün vəzifələr tutmuşlar. Cəmiyyəti, yaşadığı mühiti ədəbi baxımdan məlumatlandıran bu şəxsiyyətlərin – təzkirəçilərin belə bir mövqedə olmaları çox əhəmiyyətlidir. Təzkirəçilərin məşhurluğu onların təzkirələrinin əlyazmalarının sayı ilə də ölçülür.

– Dissertasiyada türk təzkirəçiliyinin forma və məzmun xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır. Osmanlı təzkirəçiləri əlifba və təbəqə üsulundan istifadə edərək təzkirələrini tərtib etmişlər. Əbcəd əlifbası əsasında isə sadəcə Aşiq Çələbi əsərini hazırlamışdır. Təzkirələr əsasən eyni forma və struktura hazırlanırdı. Əsərin əvvəlində ön söz (tövhid, münacat, nət, mədhiyyə və əsərin yazılma səbəbi, qaynaqları) verilir. Daha sonra şairlərdən bəhs edən əsas mətn gəlir, axırda isə xatimə yazılırdı. Türk təzkirəçiləri əsasən təzkirələrinin ön sözündə əsərlərinin forma və məzmunundan bəhs etmiş, məlumatları haradan və necə toplamaları haqqında məlumat vermişlər.

– Dissertasiyada Azərbaycan və türk təzkirələri müqayisə edilmişdir. Apardığımız müqayisələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan təzkirəçiləri 50, Osmanlı təzkirəçiləri isə 32 təzkirə tərtib etmişlər. Azərbaycan təzkirəçiləri əsərlərini tərtib edərkən təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji və s. prinsipdən istifadə etmişlər. Osmanlı təzkirəçiləri isə sadəcə təbəqə və əlifba üsulunu tətbiq etmişlər. Osmanlı təzkirəçisi Aşiq Çələbi ilk dəfə olaraq əsərində şairləri əbcəd hərfləri əsasında sıralamışdır. Güfti isə türk ədəbiyyatında yeganə mənzum təzkirəsi ilə məşhurlaşmışdır. Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrinin böyük qismi fars dilindədir. Türk təzkirəçiləri isə əsərlərini türkcə qələmə almışlar. Herat təzkirəçiliyindən

təsirlənərək yaranıb inkişaf edən Azərbaycan və türk təzkirəçiliyi zaman keçdikcə fərqlilik göstərmiş və özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir.

– Azərbaycan və Osmanlı sahəsi təzkirələri struktur, dil, şair bioqrafiyalarının və nümunələrin verilməsi baxımından fərqlənirlər.

– Azərbaycan və Anadolu təzkirələrinin tərtib şəklini araşdırdıqda məlum olur ki, hər iki sahənin təzkirəçiləri ilk mərhələdə Herat məktəbinin nümunələrini örnək alsalar da, sonradan özünəməxsus şəkildə qələmə aldıkları əsərləri ortaya qoymuşlar. Azərbaycan təzkirəçiləri təbəqə tərtib şəklini uzun müddət əsərlərinə tətbiq etmişlər. Bundan əlavə əlifba ardıcılığı, coğrafi prinsip, ədəbi nümunələrə görə tərtiblənen təzkirələr də vardır. Osmanlı təzkirəçiləri isə Səhi bəydən sonra əsərlərini əlifba prinsipi əsasında hazırlamış, əbcəd hərflərinə görə şairləri sıralama və mənzum təzkirə qələmə almaqla Azərbaycan təzkirəçilərindən fərqlənmişlər.

– Türk təzkirəçiliyindəki təqriz yazılması ənənəsinə Azərbaycan təzkirələrində rast gəlmədik. Azərbaycan təzkirəçisi Mir Möhsün Nəvvab təzkirəsinə şairlərin avtoqraflarını daxil etməklə təzkirəçilik tarixinə yenilik gətirmişdir.

– Türk təzkirəçiləri əsərlərində sadəcə şair haqqında məlumat verməklə kifayətlənməmiş, tənqidi münasibətlərini bildirmişlər. Azərbaycan təzkirələrində isə ədəbi tənqid, əsas etibarilə, azlıq təşkil etməkdədir. Azərbaycan təzkirəçilərinin böyük əksəriyyəti şairlərə tənqidi yanaşmamışdır.

– Azərbaycan təzkirələrində əsasən Osmanlının məşhur və hökmdar şairləri haqqında məlumat verilmişdir. Osmanlı təzkirəçiləri isə əsas etibarilə ölkələrinə mühacirət etmiş azərbaycanlıları əsərlərində xatırlamış və bu şəkildə 60-dan artıq şair haqqında məlumatı günümüze çatdırmışlar.

– Apardığımız araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan və türk təzkirələri arasında fərqliliklərin daha çox olduğunu müəyyən etdik.

– Təzkirəçi şairlərlə bağlı qaynaqları topladıqdan sonra kitab tərtib şəklinə riayət edərək şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında əldə etdiyi məlumatları müəyyən sistem üzrə təqdim etmişdir. Osmanlı təzkirələrini nəzərdən keçirdiyimiz zaman

məlum olur ki, təzkiyəçilər hər şair haqqında verdiyi məlumatı özü-özülündə 4 hissəyə ayırmışdır:

- Şair haqqında bioqrafik məlumat;
- Şairin əsərləri ilə bağlı biblioqrafik məlumat;
- Ədəbi tənqid;
- Şeir nümunələri.

– Bioqrafik məlumatlara şairin adı, təxəllüsü, ailəsi, soyu, qohumluq əlaqələri, təhsili, ixtisası, sənəti və s. kimi bilgiləri daxil edə bilərik. Biblioqrafik məlumatlara isə şairin əsərləri, sayı, əlyazma nüsxələri, tərcümə, şərh, təlif olması, çapı və digər əsərlə bağlı məlumatlar daxildir. Ədəbi tənqid hissəsində isə təzkiyəçinin şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı mənfi və müsbət dəyərləndirmələri yer almaqdadır.

– Mühacir Azərbaycan şairlərinin Osmanlı dövlətində necə qiymətləndirdiklərini, ədəbi mühitdəki yerlərini müəyyən etmək üçün türk təzkiyələrində şairlərlə bağlı ədəbi tənqidi araşdırmağa çalışdıq və fikirlərimizi nümunələrlə dəstəkləməyə səy göstərdik. Osmanlı təzkiyəçilərinin Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə bağlı ədəbi-tənqidi düşüncələrini tədqiq etdiyimiz zaman bu qənaətə gəlirik ki, bu şairlərin çoxu Osmanlı imperiyasında rəğbət və hörmət görmüş, sarayda, elmi və ədəbi mühitdə ehtiramla qarşılanmışlardır.

– Təzkiyəçilərin sadəcə şairlər haqqında bio-biblioqrafik məlumat verməklə kifayətlənməyib, yaşadıkları dövrdəki sosial problemləri də müxtəlif şəkildə əsərlərində əks etdirdiklərini görürük.

– Osmanlı təzkiyələrində bu və ya digər şəkildə adları anılan tərcümə əsərləri cədvəl vasitəsilə təqdim etmişik. Bu tərcümələrin bəziləri günümüzdə gəlib çatmasa da, adları təzkiyələrdə xatırlanır və gələcək tədqiqatlar üçün mayak rolunu oynayır.

– Osmanlı təzkiyələrində 61 şarih və onların əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. Şərh əsərlərin sayına gəlincə, təzkiyələrdə bu rəqəm 70-dən artıqdır. Təzkiyələrə əsasən deyə bilərik ki, ən çox şərh olunan əsər Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sidir.

– Osmanlı musiqisi tarixini araşdırmaq üçün müxtəlif mənbələrə müraciət olunur ki, bunlardan biri də təzkiyələrdir. Məhz bu məlumatlar əsasında təzkiyələrdəki bəzi şairlərin peşəkar və ya həvəskar kimi musiqi ilə maraqlandıqlarını, mahnı bəstələdiklərini, musiqiyə dair nəzəri əsərlər yazdıqlarını öyrənirik. Osmanlı şüəra təzkiyələrindən 58 nəfər şair musiqiçi haqqındakı məlumatlar ilkin olaraq tərəfimizdən sistemləşdirilmişdir və bu məlumatlar musiqi tarixinin tədqiqi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

– Şair təzkiyələrindən həkim, təbib və əttarlar haqqında da məlumat əldə etmək mümkündür. Təzkiyəçilər şairlərin təbib olduğunu müxtəlif şəkildə vurğulamış, bəzən təxəllüslərinin qarşısında əttar və ya təbib olduqlarını bildirmiş, bəzən isə sənətləri ilə bağlı rəvayət və lətifələrə yer vermişlər. Araşdırmalar nəticəsində Osmanlı təzkiyələrində 36 şair təbib, həkim və əttarın adı üzə çıxarılmışdır. Şüəra təzkiyələri yalnız şairlər ədəbiyyat tarixi üçün deyil, həm də tibb tarixi üçün də ilkin mənbə kimi əhəmiyyətlidir.

– Türk təzkiyələrində XV əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixi ilə əlaqədar bir sıra kiçik, systemsiz, lakin dəyərli məlumatlara rast gəlirik. Qeyd edək ki, təzkiyələrdəki bu məlumatlar indiyə kimi öyrənilməmişdir.

– Türk təzkiyələrində tariximizlə əlaqədar dəyərli məlumatlarla yanaşı, Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını təhrif edən faktlara da rast gəlirik. Bu kimi yanlışlıqların təzkiyəçilərin coğrafi məlumatsızlığından irəli gəldiyi şübhə doğurmur. Bəzi təzkiyələrdə azərbaycanlıların iranlı kimi göstərilməsi ilə də razılaşmaq çətindir. Buna görə də müasir tədqiqatçıların təzkiyələrdən istifadə edərkən oradakı tarixi və coğrafi məlumatları diqqətlə nəzərdən keçirmələri lazımdır.

– Osmanlı imperatorluğu dövründə Osmanlıya müxtəlif səbəblərlə köçmüş Azərbaycan şairlərinin bir çoxunun, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, böyük rəğbət və hörmət gördüyünü təzkiyəçilər də qeyd edirlər. Osmanlıda yaşayan azərbaycanlı mühacir şairlərin bir çoxu şahnaməçi, mütəvəlli, saray şairi, divan katibi, nəqqaşbaşı, nədim, qazi, müdərriş, divanı-hümayun katibi, diplomat və s. kimi önəmli vəzifələrə layiq görülmüşlər.

– Türk təzkirələrində xatırlanan Azərbaycan şairlərinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti Osmanlı ölkəsinə bu və ya digər səbəblə mühacirət etmiş azərbaycanlılardır. Sözügedən təzkirələri araşdırdıqda azərbaycanlı şairlərin siyasi hadisələr, maddi-sosial çətinliklər, təhsil almaq və səyahət etmək məqsədilə Osmanlı ölkəsinə getdikləri məlum olmuşdur.

– Türkiyəyə köçmüş Azərbaycan şairləri Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında mühüm rol oynamış, müxtəlif elm və sənət sahələrində bacarıqlarını nümayiş etdirmişlər. Osmanlı sultanları bu sənətkarlara himayə göstərmişlər.

– Osmanlı təzkirələrini ayrı-ayrılıqda araşdırdığımız zaman, təzkirələrdə 69 nəfər Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını, əsərlərindən nümunələrin işıqlandırdığının şahidi oluruq. Bu şairlərin böyük əksəriyyətini mühacir şairlər təşkil edir. Dissertasiyada XV-XX əsrlərdə Türkiyədə yaranıb inkişaf edən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını türk təzkirələri əsasında tədqiq etməyə səy göstərdik. Mühacir Azərbaycan şairlərinin həyatı, yaradıcılığını araşdırmağa, əsərləri və əsərlərinin əlyazma nüsxələrini müəyyən etməyə çalışdıq. Bu məlumatların Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mühacirət ədəbiyyatı fəslini zənginləşdirəcəyi düşüncəsindəyik.

– Təzkirələrdə haqqlarında məlumat verilən Azərbaycan şairlərdən 38-nin adı nə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə salınmış, nə də əsərləri tədqiq olunmuşdur. Bu şairlərin çoxu Osmanlı imperiyasında saray səviyyəsində himayə görmüş və poeziyalarına dəyər verilmiş şairlərdir.

– XIX əsrdə Osmanlıda yaşamış mühacirlərin bir çoxunun əsərləri İstanbulda çap olunmuşdur və Azərbaycan oxucusu bunlardan xəbərsizdir. Bəzi şairlərimizin isə Osmanlı dövrü mətbuatında məqalələri və şeirləri dərc olunmuşdur ki, onlar da öz tədqiqatçıları gözləməkdədir.

– Son olaraq, Osmanlı təzkirələrindən həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat aldığımız Arifi, Cəlili, Eyşi, Qəribi, İshaq bin Həsən Zəncani, Saleh Zühuri İshaqzadə, Əbdi, Bəhayi, Müəllim Feyzi, Səbati, Rəmzi Baba, Rüşdi paşa və b. şairlərimizin Azərbaycanda ətraflı şəkildə araşdırılmasına, əsərlərinin tədqiqata cəlb edilməsinə ehtiyac duyulduğu nəticəsinə gəldik.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / H. Araslı. - Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, - 1956. - 327 s.
2. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli / H. Araslı. - Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, - 1958. - 312 s.
3. Araslı. N. Nizami və Türk ədəbiyyatı / N. Araslı. - Bakı: Elm, - 1980. – 204 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cilddə]. - Bakı: Elm, - c. 1. – 2004. - 760 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cilddə].- Bakı: Elm, - c.4. - 2011. – 856 s.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə]. - Bakı: ASE, - c. 10. – 1988. - s. 462.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə]. - Bakı: ASE, - c. 7. - s. 305.
8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə]. - Bakı: ASE, - c. 5. – 1987. - s. 291.
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [10 cilddə]. - Bakı: ASE, - c. 7. - s. 305.
10. Azərbaycan tarixi: [7 cilddə]. - Bakı: Elm, - c. 3. – 2007. - s. 462.
11. Bağirov, Ə. “Töhfeyi – Sami” əsərinin Bakı nüsxələri // - Bakı: Əlyazmalar xəzinəsində, - 1987. – c. 8, - s. 23-27.
12. Bakıxanov, A. Gülüstani-İrəm / tərcümə ed. R.Ağayev - Bakı: Möminin, - 2001. -287 s.
13. Bayram, P. Qarabağlı Seyid Mir Həmzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkçə divanının strukturu: / filologiya elmləri namiz. dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2008. - 24 s.
14. Cabbarlı, N. Mühacirət və klassik ədəbi irs / N. Cabbarlı. - Bakı: Elm, - 2003. – 172 s.
15. Dədəyev, B. Osmanlı dövlətində şahnamə yazma ənənəsi və azərbaycanlı şahnaməçilər (XV-XVI əsrlər) // - Bakı: Journal of Qafqaz - Hüquq, Tarix və Politologiya, - 2014. – 2 (2), - s. 155-165

16. Dədəyev, B. Yeni Çağ Devri Osmanlı Devleti'nde Yaşamış Karabağlı Alimler // - Bakı: Journal of Qafqaz - Hüquq, Tarix və Politologiya, - 2014. – 1 (2), - s. 4-14.
17. Əfəndiyev, O. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti / O. Əfəndiyev. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007. – 344 s.
18. Əhmədli, B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyat / B. Əhmədli. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2017. - 374 s.
19. Əliyeva, J. Çağdaş türk şeirinin poetikası : / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2006. - 56 s.
20. Feyzullayeva, V. Əhdi Bağdadi və onun “Gülşəni-şüəra” təzkiyəsi // - Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, - 2000. N 2, - s. 98 – 205.
21. Fərzəlibəyli, Ş. Azərbaycan və Osmanlı İmperiyası / Ş.Fərzəlibəyli. - Bakı: Azər nəşr, - 1995. – 200 s.
22. Göyüşov, N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası / N. Göyüşov. – Bakı – Süruş, - 1997. – 386 s.
23. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi yeni tarixi mərhələdə // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər və vəzifələr. Beynəlxalq konfransın materialları, - Bakı: Elm, - 2016, - s. 7-10.
24. Həbibbəyli, İ. Ədəbiyyatda azərbaycançılıq konsepsiyası və dövrləşmə təsnifatı // 525-ci qəzet. – 2018, 24 sentyabr. – s. 3.
25. Həsənova, G. XX əsrin 40-cı illəri türk poeziyasında yeni mərhələ kimi. / filologiya elmləri namiz. dis. avtoreferatı. / Bakı, 2017. - 25 s.
26. Hidayət. Əsərləri / Hazırlayan Ə. Məmmədov. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Elmi Arxiv, Şifrə 110, 111. 243 vərəq.
27. Hüseyni, M. Ədəbiyyat tariximizdən səhifələr / M. Hüseyni. - Bakı: Nurlan, - 2004. – 179 s.
28. Xələfov, Ə. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbi biblioqrafiyasına dair // - Bakı: Kitabxanaçılıq və biblioqrafiya, - 1997. №1, - s. 82-93.

29. Xələfov, Ə. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi biblioqrafik qaynaqları haqqında // - Bakı: Kitabxanaçılıq və biblioqrafiya, - 1998. № 1, - s. 25-32.
30. Xələfov, Ə. XIX əsr Azərbaycan maarifpərvər şair və alimlərinin biblioqrafik fəaliyyəti haqqında // - Bakı: Kitabxanaçılıq və biblioqrafiya, - 1998. № 2, - s.70-80.
31. Xələfov Ə. XX əsr təzkirəçiləri haqqında // - Bakı: Kitabxanaçılıq və biblioqrafiya, - 1999. № 2, - s.106-117.
32. Xələfov, Ə. Təzkirəçilərin bugünkü sələfləri // - Bakı: Kitabxanaçılıq və biblioqrafiya, 2000, № 1, s.92-99.
33. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / tərt. ed. H. Araslı. - Bakı: Lider, - c.1. – 2004. - 345 s.
34. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / tərt. ed. H. Araslı. - Bakı: Lider, - c.2. – 2004. - 377 s.
35. İsen M. Təzkirədən bioqrafiyaya / M. İsen. - Bakı: Oskar, - 2012. - 359 s.
36. Kərim Ağa Fateh. Şəki xanlarının tarixindən. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, - 1993. – 32 s.
37. Kərimov, P. Sadiq bəy Sadiqinin türkdilli yaradıcılığı / P.Kərimov. – Bakı: Elm və təhsil, - 2013. – 158 s.
38. Qarayev, N. “Təzkireyi-Ziyai” və “Təzkireyi-Nəvvab” haqqında bəzi qeydlər // - Bakı: Əlyazmalar xəzinəsində, - 1976. c 4, - s. 78- 86.
39. Qarayev, N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / N. Qarayev. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. – 324 s.
40. Qasımzadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F. Qasımzadə. - Bakı: Maarif, - 1974. - 487 s.
41. Qədimova, Ş. Türk divan poeziyasının təşəkkül dövrü. Filol.e.d. dərəcəsi almaq... dissertasiyanın avtoreferatı. / - Bakı, 2017. - 44 s.
42. Qəhrəmanlı, N. [Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi: \(XIX-XX əsrlər\): filologiya elmləri doktoru dis.](#) / - Bakı, 1999. – 290.

43. Qəhrəmanov, C. Valeh Dağıstani və onun “Riyazüş-şüəra” əsəri // Ədəbiyyat və İncəsənət. – 1982, 7 sentyabr. – s. 2.
44. Quliyeva, M. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı / M.Quliyeva. Bakı: Nafta Press, - 2008. – 268 s.
45. Quliyeva, M., Musalı V. Mustafa İsenin Türkologiyaya dəyərli töhfəsi // 525-ci qəzet. – 2012, 16 oktyabr. – s. 4.
46. Makulu P. Ədəbi məlumat cədvəli / P.Makulu. - Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. - 1962. – 574 s.
47. Marağalı Məhəmmədhəsən xan Etimadüssəltənə. Xeyrati-həsən (Gözəllər sərvəti) / fars dilindən tərcümə edən, ön sözün müəllifi T.Həsənzadə - Bakı: Nurlan, - 2003. - 103 s.
48. Məmməd, T. Osmanlı şairlərinin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələri / T. Məmməd. – Bakı: Mütərcim, - 2010. – 38.
49. Məmmədov, Ə. Həbib. Şeirlər. - Bakı: Yazıçı, - 1980. – 61 s.
50. Məmmədova, M. Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı / M.Məmmədova. - Bakı: Örnək, - 2001. - 139 s.
51. Mirəhmədov, Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət / Ə.Mirəhmədov. - Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, - 1998. - 240 s.
52. Muradova, M. Sadıq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı / M. Muradova. - Bakı: Elm, - 1999. - 139 s.
53. Musalı, N. “Tarixi-i aləməra-yi Abbasi” əsərində XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri // “Azərbaycan Dünya ədəbiyyatında” Beynəlxalq simpoziumun materialları, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, - Bakı: 2012, - s. 578-589.
54. Musalı, V. Osmanlı şüəra təzkiyələrində şair həkim, təbib və əttarlar // - Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2007. № 5, - s. 231-236.
55. Musalı, V. XVIII əsr Osmanlı şüəra təzkiyələrinin strukturu, spesifik cəhətləri və əlyazma nüsxələri // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı. Bakı Dövlət Universiteti, - 2007. № 2(56), - s. 192-196.

56. Musalı, V. Musiqiçilər Osmanlı təzkiyələrində // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat jurnalı. Bakı Dövlət Universiteti, – 2007. № 3(57), - s.146-150.
57. Musalı, V. Osmanlı təzkiyələri tərcümə sənəti haqqında // - Bakı: Mütərcim jurnalı, 2007. № 1-2, - s. 120-124.
58. Musalı, V. Şirvanşahlar dövlətinin ədəbi mühiti Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkiyətüş-şüəra” əsərində // - Bakı: Filologiya məsələləri, - 2007. № 3, - s. 469-477.
59. Musalı, V. Osmanlı təzkiyələri şarihlər və şərh ədəbiyyatı haqqında // - Bakı: Dil və ədəbiyyat, - 2007. № 4 (58), - s. 208-211.
60. Musalı, V. Osmanlı təzkiyələri qadın şairlər haqqında // - Bakı: Filologiya məsələləri, - 2007, № 5, - s. 40-49.
61. Musalı, V. Lətifi təzkiyəsində lətifə və rəvayətlər // «Ortaq türk keçmişindən ortağ türk gələcəyinə» V Uluslararası Folklor Konfransının materialları, - Bakı: 2007, - s. 716-717.
62. Musalı, V. Osmanlı təzkiyəçisi Lətifinin nəzirələri // - Bakı: Elmi Xəbərlər, Azərbaycan Dillər Universiteti, - 2007, №7, - s. 190 – 197.
63. Musalı, V. Azərbaycan şairləri Osmanlı təzkiyələrində // - Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, - 2008, № 3, - s. 187-197.
64. Musalı, V. XVI əsr mühacir Azərbaycan şairi Arifinin həyat və yaradıcılığı təzkiyələrdə // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2011. N 2, - s. 55-63.
65. Musalı, V. Osmanlı təzkiyələrinə görə Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri // Müasir Şərqsünaslığın aktual problemləri, Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Bakı: 2011, - s. 242-243.
66. Musalı, V. Səfəvi dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqlarından “Töhfeyi-Sami” təzkiyəsi // “Gənc alimlərin I Elm festivalı” çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransın materialları, - Bakı: 13 – 15 iyul 2011, - s. 535-539.

67. Musalı, V. Azərbaycan təzkirəşünaslığının problemləri // Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqlin aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans, - Bakı: 28-30 dekabr, - 2011, - s. 321-323.
68. Musalı, V. Osmanlı təzkirələrində sənətkar şairlər // - Bakı: Elmi araşdırmalar elmi-nəzəri toplusunun xüsusi buraxılışı, - 2011, - s. 457-459.
69. Musalı, V. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrinin təsviri // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2012. N 1, - s. 65-70.
70. Musalı, V. Osmanlı şairlərinə dair araşdırılmamış bir təzkirə // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2012., N 2, - s. 83-94.
71. Musalı, V. Osmanlı təzkirələri Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin qaynağı kimi // Orta əsrlər Şərqlinin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı. Z.Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, - Bakı, 7-8 may, 2012, - s. 366-367.
72. Musalı, V. Mahmud Kamal İnal təzkirəsində azərbaycanlı şairlər // Azərbaycan dünya ədəbiyyatında beynəlxalq simpoziumun materialları, - Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, - 2012, - s. 629-637.
73. Musalı, V. Azərbaycan və Osmanlı təzkirələrinin fərqli və oxşar cəhətləri // Akademik V.Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqləşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: 2012, - s. 179-182.
74. Musalı, V. Sadiq bəy Əfşar təzkirəsinə görə orta əsr şərq xəttatlığı // IV. Uluslararası Türk el dokumaları və gelenekli sanatlar kongresi, - Bakı: 2-5 oktyabr, 2012-ci il, - s. 117-126.
75. Musalı, V. Təbrizli şair Yəhya Şeyda və onun “Ədəbiyyat ocağı” təzkirəsi // “Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Bakı: 13-14 mart, - 2013, - s. 354-357.
76. Musalı, V. Azərbaycan təzkirələrinin nəşri vəziyyəti // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2013. N 1, - s. 31-37.

77. Musalı, V. Azərbaycan təzkirələrinin dili // Dedicated to the 90 th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, H.Aliyev. I International Scientific Conference of Young Researchers. Qafqaz University, - Bakı: 26-27 aprel, - 2013, - s. 482
78. Musalı, V. Bir təzkirəçinin gözüylə Mehmed Akif Ersoy // Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.A.Ersoy, Hüseyn Cavid Beynəlxalq konfransın materialları, - Bakı: 16-18 may, - 2013, - s. 452-455.
79. Musalı, V. Ədəbiyyat Tariximizin Öyrənilməmiş Sahəsi – Azərbaycan Təzkirəçilik Tarixi // Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq konfransı, - Bakı: 18-19 aprel, - 2014, - s. 313-314.
80. Musalı, V. XVII əsr Azərbaycan təzkirəçisi Nazim Təbrizi və onun “Nəzmi-güzidə” əsəri // - Bakı: AMEA Xəbərlər Humanitar Elmlər Seriyası, - 2014. N 1, - s. 151-157.
81. Musalı, V. Sadiq Bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirəsinin Türkiyədə araşdırılması və nəşri // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor A.İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika konfransının materialları, Bakı Dövlət Universiteti, - Bakı: 2014, - s. 161-163.
82. Musalı, V. Təzkirələrə görə Nizami Gəncəvinin Osmanlı ədəbiyyatına təsiri // “Çağımızdan görünən orta əsrlər” Prof. A.Rüstəmovanın xatirəsinə Beynəlxalq Simpozyumun materialları, - Bakı: 15-16 dekabr, - 2014, - s. 81-89.
83. Musalı, V. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycanlı mühacirlər // Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” Beynəlxalq simpozyum, - Bakı: 2015, - s. 380-385.
84. Musalı, V. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri / V. Musalı. – Bakı: Nurlan, - 2009. - 368 s.
85. Musalı, V. Türk təzkirəçiliyi: bibliografiya / V.Musalı. – Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 398 s.

86. Musalı, V. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi / V.Musalı. – Bakı: Elm və təhsil, - 2012. – 380 s.
87. Musalı, V. Osmanlı təzkirələri Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin qaynağı kimi // Orta əsrlər Şərqi tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı. Z.Bünyadovun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumun materialları, - Bakı: 7-8 may, - 2012, - s. 366-367.
88. Musalı, V. Təzkirəçilər xanədanı / - Bakı: TURUK Uluslararası Dil, Edebiyat və Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, - 2014. Yıl: 2, Sayı: 3, - s. 179 - 192.
89. Musayeva A. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araştırmalar / A. Musayeva. - Bakı: Nurlan, - 2002. - 340 s.
90. Musayeva, A. XV-XVI əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si / A. Musayeva. – Bakı: Elm, - 2007. – 284 s.
91. Mustafayev, M. XIX əsr Azərbaycan ədəbi-tarixi prosesi müasir ədəbi-nəzəri fikirdə və ədəbiyyatşünaslıqda: / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2012. – 58 s.
92. Müctəhidzadə Məhəmmədəğa. Riyazül-əşiqin / Haz.: Ə.Bağirov. – Bakı: Azərbaycan, - 1995. - 248 s.
93. Mümtaz, S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / S. Mümtaz; Tərtib edən və ön sözün müəllifi: R. Tağıyev; Red.: M. Adilov. - Bakı: Avrasiya press, 2006. - 440 s.
94. Nəbiyev, B. Şahinin qanadları: (“Təzkireyi-Şahin” haqqında rəy) // “Elm” qəzeti. - 2002, 19 oktyabr. – s. 2.
95. Nəvvab Mir Möhsün Ağamirzadəyi-Qarabağı. Təzkireyi-Nəvvab”. Tərcümə edən: Nəsrəddin Qarayev. Redaktoru: M.Sultanov. - Bakı: 1980. // AMEA Əlyazmalar İnstitutu elmi arxiv. Nəsrəddin Qarayevin şəxsi arxivi. Qovluq 175, 176, 152,153, 154, 155.
96. Nəvvab Mir Möhsün. [Təzkireyi-Nəvvab / Mir Möhsün Nəvvab; red. V. Quliyev; elmi red.: C. Qəhrəmanov, M. Sultanov, A. Ramazanov; çapa hazırlayan Ə. Bağirov; türkçə mətnlərin transliterasiyası N. Qarayev; farsca mətn və şerlərin](#)

- [filoloji tərcüməsi: Ə. Bağirov, N. Məhərrəmov, K. Allahyarov, F. Fərmanov.](#) - Bakı: Azərbaycan, - 1998. - 559 s.
97. XVII əsr Azərbaycan lirikası: Antologiya / AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu; tərtibçilər və ön sözün müəll. P.Kərimov; M.Hüseyni; red. M.Adilov. - Bakı: 2007.
98. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar (ön söz: F.Əsədov; tərcümə edən.: Z.Bünyadov, C.İskəndərli, H.Əkbərov, S.Süleymanova, E.Ağayeva). Bakı: Nurlan, - 2005. – 340 s.
99. Paşayev, M. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / M. Paşayev, P. Xəlilov - Bakı: Maarif, - 1972. – 280 s.
100. Poetik məclislər: XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından seçmələr / toplayanı və tərtib ed. N. Qarayev; red. H. Məmmədzadə - Bakı: Yazıçı, - 1987. - s. 311.
101. Rəsulov Ə. Türk ədəbiyyatında bədii-publisistik janrların yaranması və inkişaf yolları: / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2005. – 57 s.
102. Sadiq bəy Əfşar. [Məcmül-Xəvas: \(tərcümə, müqayisəli mətn\) / S.Əfşar; müqayisəli mətnin tərt., tərc., transfonoliterasiya, ön söz, izahlar və adlar göstəricisi. Ə. Bağirov; elmi red. T. Kərimli](#) - Bakı: Elm, - 2008. - 412 s.
103. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / [S. Ə. Şirvani; tərt. və şərhlərin müəll. S. Rüstəm; red., tərc. və şərh ed. Ə. Fəhmi; farsca tərc. Ə. Hüseyini, S. Rüstəmov.](#) - Bakı: Elm, - c. 3. – 1974. - 498 s.
104. Şahin Fazil. Təzkireyi-Şahin / Fazıl Şahin. - Bakı: «MBM» MMC, - 2006. - 811 s.
105. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri: [2 cildə] / Şah İsmayıl Xətai ; tərt. Ə. Məmmədov; red. Ə. Hüseyni - Bakı: Azərneşr, - c. 1. - 1975. - 411 s.
106. Şeyda Nəcəfqulu bəy. Gülşəni-maarif təzkirəsi / [Nəcəfqulu bəy Şeyda; nəşrə hazır. və ön sözün müəllifi P. Kərimov](#) - Bakı: Elm və Təhsil, - 2014. - 266 s.

107. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəyi. Divan / Gülşəni Bərdəyi; [Əlyazma qaynaqları əsasında nəşrə haz. və ön sözün müəl. A. Musayeva; red. S. Şıxıyeva.](#) - Bakı: Avrasya Press, - 2006. – 416 s.
108. Şıxıyeva S. Nəsiminin lirikası: irfani mündəricə və poetik zinətlər: Nəsimi-650 / S.Şıxıyeva. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2019. – 319 s.
109. Şirvanın üç şairi (Nitqi, Nişat və Ağaməsih Şirvani haqqında) / Toplayanı Ə.Cəfərzadə. - Bakı: Gənclik, - 1976, - 64 s.
110. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi / K. Talıbzadə. - Bakı: Maarif, - 1984. - 340 s.
111. Tərbiyə Məhəmmədəli. Danışməndani-Azərbaycan: Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları / fars dilindən tərcümə ed.: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli) - Bakı: Azərnəşr, - 1987. - 464 s.
112. Təbrizi R.Y. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda ictimai-ədəbi həyat və Əsrar Əlişah Təbrizi // - Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin müasir problemləri, - 2011. N 1, - s. 122-125.
113. Topalova A. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağa Məhəmməd Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin" təzkirəsi / A. Topalova. – Bakı: Elm, - 2001. - 110 s.
114. Türkman İsgəndər bəy Münşi. Tarix-i aləmarə-yi Abbasi. I cild / farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifləri: O.Ə.Əfəndiyev və N.S.Musalı). - Bakı: Təhsil, - 2009. - 792 s.
115. Ülvi A. Şərq təzkirəçilik tarixindən / A. Ülvi. - Bakı: Mütərcim, - 2019. – 165 s.
116. Vaqif Molla Pənah. Əsərləri / Molla Pənah Vaqif; tərt. ed. və ön sözün müəl. H. Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2004. – 264 s.
117. Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membrə və Vinçenso Alessandri) / İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər O. Əfəndiyev. - Bakı: Təhsil, - 2005. - 112 s.
118. Yəhya Şeyda. Ədəbiyyat ocağı: [3 cildə] / Şeyda Yəhya. - Təbriz: 1364-1381.

119. Yusubova A. XVIII əsr türk şairi Əhməd Nədimin “Divan”ının filoloji və tekstoloji tədqiqi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2017. - 32 s.

TÜRK DİLİNDƏ

120. Abdulkadiroğlu A. Bursalı İsmail Belig. / A. Abdulkadiroğlu. - Ankara: Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları, - 1985. - 202 s.

121. Açıkgöz N. Tezkirelerde yapı ve yapı terminolojisi // - Ankara: İlmi araştırmalar, Dil, edebiyat, tarih araştırmaları. – 2000. Sayı 9, - s. 7 - 22.

122. Adıgüzel S. Arifinin “Süleymanname”sindeki minyatürlerde saltanata ilişkin simgeler. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü. Doktora Tezi. 2007.

123. Afyoncu E. Mustafa Safayi'nin Hayatı Hakkında Yeni Bilgiler // - Harvard: Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları. – 2000. Volume 24/I, - s.1-10.

124. Ahdi ve Gülşen-i şuarası (İnceleme-metin) / hazır.: S. Solmaz. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, - 2005. - IX+ 626 s.

125. Aksakla A. Ölümünün 60. yılında kitap dostu Ali Emiri Efendi // - Ankara: Türk kültürü. - 1984. c. XXII / 250, - s. 25 - 28.

126. Aksoy H. Esrar Dede: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 11. – 1995. - s. 432-434.

127. Akün Ö. Şinasinin bugüne kadar ele geçmeyen Fatin tezkiresi baskısı // - İstanbul: Türk dili ve edebiyatı dergisi, - 1961. c. 11, - s. 67 – 98.

128. Akün Ö. Şinasinin Fatin tezkiresi baskısındaki yeni biyografik bilgiler // - İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi, Türkiyat mecmuası, – 1965. c. 14, - s. 277 – 336.

129. Akün Ö. Çaylak Tefik: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c.8. - 1993. - s. 240 –244.

130. Akün Ö. Fatin Efendi: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c.12. - 1995. - s. 256 – 260.

131. Akün Ö. İbnülemin Mahmud Kemal: [44 cilddə]. - İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 21. - 2000. - s. 249 – 262.
132. Akün Ö.F. Faik Reşad: [44 cilddə]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 12. – 1995. - s. 103.
133. Akün Ö.F. Hafız-ı Acem: [44 cilddə]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 15. - 1997. - s. 82.
134. Ali Emiri. Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid (1. Cilt, elif-ze harfleri arası) / Emiri Ali. - İstanbul: Matbaa-i Âmid, – 1327. – 200 s.
135. Ali Emîrî Efendi. Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid / Emiri Ali, hazırlayan: İ. Kadıoğlu. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, - 2018. - 502 s.
136. Ali Canib (Yöntem). On ikinci asır tezkirecilerinden Ramiz Efendi ve eseri // - İstanbul: Hayat, – 1927. - № 27. - s.3-4.
137. Altuner N. Safayi tezkiresi: / doktora tezi / - İstanbul, 1989. - 1161 s.
138. Alışık G. Sam Mirza: [44 cilddə]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 36. - 2009. - s. 61.
139. Altuner N. Safayi: [44 cilddə]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 35. – 2008. - s. 444.
140. Altunbaş K. Divan-ı Seyid Nigari: [2 cilddə]. Samsun: 2004. –639+ 661 s.
141. Altuner N. Safayi: [44 cilddə]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 35. – 2008. - s. 444.
142. Arif Hikmet. Tezkire-i şüara / Haz. Prof. Dr. S.Erdem. - Ankara: Türk Tarih Kurumu, - 2014. - 144+75 s.
143. Âşık Çelebi. Meşa'irü'ş-Şu'ara: [3 cilddə] / hazır.: Prof. Dr. F. Kılıç. - İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, - 2010. – 1739 s.
144. Atilla M. Safayi tezkiresi özelinde 18. yy edebiyat camiasında mizahi ortam // - Ankara: Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2011. Volume 6/2 Spring, - p. 95-104.

145. Ayan G. Esrar Dede tezkiresinde Mevlana sevgisi // 7. Milli Mevlana Kongresi, Bildiriler, Konya: 3-4 Mayıs , - 1993. - s. 35 - 42.
146. Ayan H. Celilinin Meheknamesi // - İzmit: Ege Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Türk dili ve edebiyatı araştırmaları dergisi, - 1983. N 1, - s. 5-13.
147. Aydın M. Ahmet Arif Hikmet Beyefendi / M. Aydın. – Ankara: TTK, - 2013. - 300 s.
148. Babacan İ. Tezkire-i Mecalis-i Şu'ara-yı Rum-Garîbî Tezkiresi / İ. Babacan. - Ankara: Ankara Vizyon Yayınevi, - 2010. – 230 s.
149. Babacan İ. 16. asırda Osmanlı sahası şairleri hakkında yazılmış “Tezkire-i mecalis-i şuara-yı Rum” adlı tanınmayan bir tezkire // - Ankara: “Bilig” Türk Dünyası Sosyal bilimler dergisi. - 2007. - Sayı: 40, - s. 1 - 16.
150. Babacan İ. Şebinkarahisarlı Divan Şairi Abdî Efendi” // Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Şebinkarahisar - 2000, - s. 221-229.
151. Babacan İ. XIX. Asır Osmanlı Edebiyatı“nda Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişimi ve Şebinkarahisarlı Abdî Bey“in Türklükle İlgili Bir Manzûmesi // - Ankara: Karadeniz Araştırmaları (KARAM), - 2007. Kış, - s. 1-14.
152. Banarlı N. S. Resimli Türk edebiyatı tarihi: destanlar devrinden zamanımıza kadar: [2 cildde]. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, - 1987. - 1366 s.
153. Bayrak O. İbnülemin Mahmut Kemal İnal / O.Bayrak. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, - 2015. - 168 s.
154. Bayram Ö. Azerbaycan sahası tezkireleri ve Seyid Azim Şirvaninin tezkiresi: / Doktora tezi / - Ankara, 2005. - XCIX+519 s.
155. Bayram, Ö. Gülüstan-ı İremin tezkire kısmı // Prof. Dr.M. İsen adına Uluslararası Klassik Türk edebiyatında Biyografi sempozyumu bildiri özetleri. - 6-8 Mayıs, 2010, - s. 40 – 41.
156. Bayram, Ö. Anadolu Sahasında Azerbaycanlı Şairler // - Bakı: Journal of Qafqaz University, - 2005. N 15, - s. 83-92.
157. Bayram, Ö. İbnülemin Mahmut Kemal İnal ve Şairlerle İlgili Değerlendirmeleri // - Bakı: Journal of Qafqaz University, - 2002. N 10, - s. 105-112.

158. Beliğ, İsmail. Nuhbetül-asar li-zeyli Zübdetil-eşar / İsmail Beliğ. haz. Prof. Dr. A.Abdulkadiroğlu. Ankara: AKMB Yayınları, 1999, XXXVI +554 s.
159. Bertels, E. Razi Amin Ahmet: [13 cildde]. Ankara: MEB, - İslam Ansiklopedisi, - c. 9. – 1964. - s.545.
160. Beyani Mustafa bin Carullah. Tezkiretüş-şuara / Mustafa Beyani. Eleştirmeli baskıya hazır.: Dr. İ. Kutluk. - Ankara: TDK, - 1997. - 90 + 345s.
161. Beyhan, M.A. Şirvanlı Fateh Efendi: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 39. – 2010. - s. 210.
162. Beyhan, M.A. “Gülzar-ı fütuhât”: bir görgü tanığının kalemiyle yeniçeri ocağının kaldırılışı (inceleme, tahlil metin) / M. Beyhan. - İstanbul: Kitabevi, - 2001. - 262 s.
163. Beyzadeoğlu, S. XVI. yüzyıl tezkirelerinde sosyal şikayetler “Neler çeker bu gönül söylesem şikayet olur” // - İstanbul: Dergah, - 1996. c. 7, - s. 15 – 18.
164. Bilkan, A. Tezkirelerde tenkit // - Ankara: Milli kültür, - 1986. № 52, - s. 64 – 72.
165. Bilge M. Arif Hikmet Bey: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 3. – 1991. - s. 365 - 366.
166. Bilgin A. Mehmed Tevfik Efendinin Mecmuatüt-teraciminin edebiyat tarihimizdeki önemi // - İstanbul: İlmi araştırmalar, - 2004. № 17, - s. 83 – 88.
167. Bilgin, A. Seyyid Nigârî Divanı / A. Bilgin. – İstanbul: Niğde Üniversitesi Yayınları, - 2003. - 369 s.
168. Bozaslan, S. Enderunlu Mehmet Âkif’in Mir’ât-i Şi’r Adlı Tezkiresinin Muhtasar Bir Nüshası // - Ankara: Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2012. 7/3, - s. 2531.
169. Canib, A. Safâyî Efendi ve Tezkiresi // - İstanbul: Hayat, - 1927. c. 2, - s. 442 – 443.
170. Canib, Ali. On ikinci asır tezkirecilerinden Ramiz Efendi ve eseri // - İstanbul: Hayat, - 1927. № 27, - s. 3-4.

171. Çapan, P. XVIII. yy. tezkirelerinde edebiyat araştırma ve tenkidi: / Doktora tezi / - Elazığ, 1993. - 551 s.
172. Çapan, P. Tezkire-i Safayi dibacesi // - Elazığ: Fırat Üniviversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, - 1991. c. 5 (1), - s. 111-114.
173. Çapan, P. XVIII. yy. tezkirelerine göre edebi kültür ve gelenek bakımından şair // Fırat Şiir Akşamları Güldestesi, - Elazığ: 1994, - s. 112 – 114.
174. Çapan, P. XVIII. yy. tezkirelerinde muamma ve lugazlar // - İstanbul: Osmanlı Araştırmaları, - 2005. Sayı: XXVI, - s. 205 – 222.
175. Çapan, P. Mustafa Safayi Efendinin şairliğine dair // Şinasi Tekin anısına Uygurlardan Osmanlıya Sempozyumu, - İstanbul: Simurg yayınları, - 2005. s. 296 – 304 .
176. Çapan, P. XVIII yy tezkirelerinde aile, soy ve akrabalık ilişkilerine dair // Prof. Dr. M. İsen adına Uluslararası Klassik Türk edebiyatında Biyografi sempozyumu bildiri özetleri, - Nevşehir: 2010, - s. 41.
177. Çavuşoğlu, M. Basiri: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 5. – 1992. - s. 105.
178. Çelik, A.F. Fethullah Arifi Çelebinin “Şahname-i Al-i Osman”ından Süleymanname: / Doktora tezi / - Ankara, 2009. – 1249 s.
179. Çeltik, H. XVIII. yy. tezkirelerinde divan şairleri // - Cambridge: Journal of Turkish Studies (Türklük bilgisi araştırmaları), H. Mazıoğlu Armağanı II, - 1997. Sayı: 22, - s. 49 – 85.
180. Çetindağ, Y. Şiir ve tenkit – Türk, İran ve Arap tezkirelerinde/ Y.Çetindağ. - İstanbul: Kitabevi, - 2010. – XIX + 346 s.
181. Çetin, N. Arap: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 3. – 1991. - s. 288.
182. Çınar, B. XVIII. yüzyıl Tezkirelerinin Bilgi Kaynakları: Salim ve Esrar Dede Tezkireleri Örneği // M.İsen adına Klasik Türk edebiyatında biyografi sempozyumu bildirileri. – Ankara: AKMBY, - 2011, - s. ???

183. Çınar, B. XVI. yüzyıl tezkirecilerinin şiir seçimindeki orijinallık // - Niğde: TÜBAR, - 2011. XXIX Bahar, - s. 75-90.
184. Çıpan, M. Belîğ İsmail: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 5. – 1997. - s. 415 – 417.
185. Çıpan, M. Fasih Ahmed Dede: Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divan'ının Tenkidli Metni: / Doktora tezi / - Konya, 1991. – 718 s.
186. Dağlar, A. Mevlevi edebiyatı kaynaklarından Tezkire-i Şuara-yı Mevleviyye ile Sema-Hane-i Edeb'in mukayesesi // - Ankara: Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2008. – Volume 3/2, – s. 229 – 277.
187. Deniz, R. İshâk B. Hasan Tokâdî // Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, - Ankara: - 1986, - s. 603-612.
188. Durmuş-İsen, T. Mısır-i hünerde kendüyi satmak gerek kişi: Tezkire önsözleri, divan dibaçeleri ve sebab-i teliflerde sanatçı kendisini nasıl 'satar'? // - Ankara: Bilig dergisi, - 2011. N 57, - s. 65-81.
189. Durmuş-İsen, T. Osmanlı şuara tezkirelerinde zeyl geleneği // - ankar: Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2012. Volume 7/1 Winter, - p.1319-1329 .
190. Ebrahimi, D. Arifi Fetullah Çelebi ve "Futuhât-i cemile"sinin tenkidli metni: / Yüksek lisans tezi / İstanbul, 1991, - 40 s.
191. Edirneli Nazmî. Mecma'u'n-Nezâ'ir / Nazmi Edirneli, hazırlayan M. Fatih Köksal. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., - 2017, - 1789 s.
192. Es'ad Mehmed Efendi. Bağçe-i Safâ-endûz [Elektron resurs] / Mehmed Esad, R.Oğraş. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2018, - 192 s.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/59393,esad-mehmed-efendi-bagce-i-safa-enduzpdf.pdf?0>
193. Er, R. Tenkit: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 40. – 2011. - s. 458.

194. Erdem, S. Mehmet Salih Yumni. Tezkire-i şuarayi-Yümni // - İstanbul: Türk dünyası araştırmaları, - 1988 Ağustos № 55, - s. 85 – 112.
195. Erdem, S. Arif Hikmet Bey. Tezkire-i Şuara / Arif Hikmet. – Ankara: TTK., - 2014. – 219 s.
196. Erdem, S. Ramiz: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 34. – 2007. - s. 451.
197. Erdoğan S. Ali Emiri'nin Biyografisi Çalışmaları ve Tezkire-i Şuara-yi Amid // Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, Ankara: AKMB, - 2010, - s. 89-110.
198. Eski Türk edebiyatı el kitabı / M. İsen, M. Macit, F. Kılıç [və b.] - Ankara: Grafiker, - 2009. - 464 s.
199. Eyduran A. Kınalızade Hasan Çelebi. Tezkiretüş-şuara. İnceleme-tenkitli metin: / Basılmamış doktora tezi / - Ankara, 1999. – 1175 s.
200. Eyduran A. Biyografik kaynaklarında şehir, kültür ilişkisi ve bunun Kınalızade Hasan Çelebi tezkiresinde görünüşü // - Ankara: Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, - 2000. № 12, - s. 29 – 44.
201. Eyduran A. Anadolu sahası tezkirelerinde ve bazı tarih kitaplarında geçen arapça dua cümleleri // - Ankara: Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, - 1997. № 2, - s. 127 – 170.
202. Esrar Dede. Tezkire-i şuarayi mevleviye / Esrar Dede, haz., İ. Genç. - Ankara: AKMBY, - 2000. - VI + 596 s.
- 202a. Fatim. Divan. İstanbul, İzzet Efendi Matbaası, 1288.
203. Fatim Davud. Hatimetül-Eşar [Elektron resurs] / Davud Fatim, haz., Ö.Çiftçi. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2017. – 541 s.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>
204. Gibb V. Osmanlı şiir tarihi / çeviren: A. Çavuşoğlu. c. 3 – 4 - 5. - Ankara: Akçağ, - 1999. - 582 s.
205. Güfta H. Salim: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 36. – 2009. - s. 46-47.

206. Güfti ve Teşrifatüş-şuarası / Güfti, haz., K.Yılmaz. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, -2001. - 300 s.
207. Gündüz H. Mehmet Nail Tuman ve Tuhfe-i Nailisi (sayfa 1-100) / İnceleme-
metin-indeks: / Yüksek Lisans Tezi / - Balıkesir, 2009. - 300 s.
208. Güzel B. Kemiksiz-Zâde Safvet Mustafa ve “Nuhbetü’l-Âsâr Min Ferâidi’l-
Eş’âr” İsimli Şair Tezkiresi: / Yüksek Lisans Tezi / - Ankara, 2012. - 839 s.
209. İbnü’lemin Mahmud Kemal İnal. Son asır Türk şairleri (Kemalüş-şu’arâ): [12
cüz] / İnal Mahmud Kemal. – İstanbul: Türk Tarih Encümeni, - 1930 - 1942. –
1020 s.
210. İbnü’lemin Mahmud Kemal İnal. Son Asır Türk Şairleri (Kemâlüş-şu’arâ) /
İnal Mahmud Kemal. – İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, - 1970. – 1056.
211. İbnü’lemin Mahmud Kemal İnal. Son Asır Türk Şairleri (Kemâlüş-şu’arâ) / İnal
Mahmud Kemal. – İstanbul: Dergâh Yayınları, - 1988. – 1071 s.
212. İnal İbnül-Emin Mahmud Kemal. Son asır Türk şairleri (Kemalüş-şuara) : [5
cildde] / İnal Mahmud Kemal, haz., M. Cunbur. - Ankara: AKMBY, - c. 1. -
1999. - X+678 s.
213. İnal İbnül-Emin Mahmud Kemal. Son asır Türk şairleri (Kemalüş-şuara): [5
cildde] / İnal Mahmud Kemal, haz., M. Kayahan Özgül. - Ankara: AKMBY, - c.
2. - 2000. – 544 s.
214. İnal İbnül-Emin Mahmud Kemal. Son asır Türk şairleri (Kemalüş-şuara) : [5
cildde] / İnal Mahmud Kemal, haz., H. Özcan. - Ankara: AKMBY, - 3. - 2000. -
VII+493.
215. İnal, İbnül-Emin Mahmud Kemal. Son asır Türk şairleri (Kemalüş-şuara): [5
cildde] / İnal Mahmud Kemal, haz., İ. Baştuğ. - Ankara: AKMBY, - c. 4. - 2002.
- VIII + 490 s.
- 215 a. İnal, İbnül-Emin Mahmud Kemal. Son asır Türk şairleri (Kemalüş-şuara): [5
cildde] / İnal Mahmud Kemal, haz., A. Celepoğlu. - Ankara: AKMBY, - c. 5. - 2013.
- X+678 s.

216. İnce, A. Salim Efendi ve tezkiresi // - Elazığ: Fırat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi (Sosyal Bilimler), - 1981. N 1, - s. 107 - 121.
217. İnce, A. Seci sanatı ve XVIII. yy tezkirelerinde kullanımı //- Elazığ: Fırat Üniversitesi, Prof. Dr. H. Narman Armağanı, - 2005. - s. 60 – 74.
218. İnce, A. Salim tezkiresi: / Doktora tezi / - Ankara, 1977. – 865 s.
219. İpekten, H. Tezkirelere göre divan edebiyatı isimler sözlüğü / H. İpekten, M.İsen, R. Toparlı - Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, - 1988. - 579 s.
220. İpekten H. Türk edebiyatının kaynaklarından Türkçe şuara tezkireleri / H.İpekten. - Erzurum: Ankara Üniversitesi yayınları, - 1991. - 169 s.
221. İsen M. Şair tezkireleri / M. İsen, F. Kılıç, İ.Aksoyak, A.Eyduran, - Ankara: Akçağ yayınları, - 2002. - 372 s.
222. İsen M. Edebiyat tarihi açısından Kühül-ahbarın önemi // - İzmir:Ege Üniversitesi, Türk dili ve edebiyatı araştırmaları dergisi, - 1983. c. 2, - s. 49 – 57.
223. İsen M. Osmanlı Türkiyesine göç eden Azerbaycanlı klasik edebiyat mensupları // - İstanbul: TADİV Bilim, Kültür, Sanat dergisi, – Temmuz 1998. s. 1, – s. 48-59.
224. İsen M. Şiir tarihimizin tutanakları: tezkireler // - İstanbul: Hece Aylık edebiyat dergisi. Türk şiiri özel sayısı, - 2010. Sayı: 53. - s. 291-296 .
225. İsen M. Bağçe-i Safa-Enduz: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 4. – 1991. - s.425.
226. İsen M. Arif Hikmet tezkiresi: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 3. – 1991. - s. 367 -368.
227. İsen M. Adabı-Zurefa: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 1. – 1988. - s. 335-336.
228. İsen M. Ötelerden bir ses (Divan edebiyatı ve Balkanlarda Türk edebiyatı üzerine makaleler). Ankara: Akçağ, 1997. 581 s.
229. İsen, M. Tezkireden biyografiye / M.İsen. - İstanbul: Kapı yayınları, - 2010. - 361 s.

230. İsmail, Beliğ. Nuhbetül-asar li-zeyli Zübdetil-eşar / Beliğ İsmail, haz.: Doç. Dr. A. Abdulkadiroğlu. - Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, - 1985. - XXII + 718 s.
- 230a. İsmail, Hikmet. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi / Hikmet İsmail. – Ankara: Akçağ, - 2014. – 512 s.
231. Kabaklı, A. Türk Edebiyatı: [3 cildde]. – İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, - I c. - 1971. - 702 s.
232. Kahraman A. İshakzade Zuhuri Divanı: / Yüksek lisans tezi / - Konya, 2002. - 289 s.
233. Kandemir Y. Hatib el-Bağdadi: [44 cildde]. İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 16. – 1997. - s.452-454.
234. Karahan A. Tezkire: [13 cildde]. İstanbul: - İslam ansiklopedisi, - c. 12 / 2. - 1974. - s. 226 – 230.
235. Karabağlı Müctehid-zade Mehmed Aka. Tezkiretü'ş-şuara Riyazül-aşikin / M. Müctehid-zade. - Dersaadet: Karabet Matbaası, - 1328. – 286 s.
236. Karabağlı Müctehid-zade Mehmed Aka. Tezkiretü'ş-şuara Riyazü'l-aşikin / Ön söz. M. Sadi Çöğenli ve R.Toparlı. Erzurum: 1992. – 286 s.
237. Karavelioğlu M, Tığlı F. Nutki'nin aşka dair bir mesnevisi: Kanun-i Mahabbet // - İstanbul: Türk dili ve edebiyat dergisi, 2009. N 40, - s. 151-223.
238. Kartal A. Basiri ve Türkçe Şiirleri / A. Kartal. – Ankara: Akçağ, - 2006. – 144 s.
239. Kaya R. Tuhfe-i Nailide şair kimlikleri // - Ankara: Turkishstudies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2009. Volume 4 / 2, - s. 727 - 743.
240. Kayabaşı B. Kafzade Faizinin Zübdetil-eşarı / Doktora Tezi / - Malatya, 1996. – 659 s.
241. Kemikli B. Arif Hikmet Bey (Hayatı, sanatı, eserleri) / B.Kemikli. - Ankara: MEB. Yayınları, - 2003, - 166 s.
242. Kılıcı M. Enderunlu Mehmet Akif. Mirati-şiiir: / Yüksek lisans Tezi / - Adana, 2001. – 135 s.

243. Kılıç F. XVII. yüzyıl tezkirelerinde şair ve eser üzerine değerlendirmeler / F.Kılıç. - Ankara: Akçağ, - 1998. - XXXIV + 402 s.
244. Kılıç F. Sefkat. Tezkire-i şuara / F.Kılıç. - Ankara: Bizim Büro, - 2005. – 32 s.
245. Kılıç F. Meşairüş-şuara. İnceleme-tenkitli metin: / Doktora tezi / - Ankara, 1994. – 1313 s.
246. Kılıç F. Rıza: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 35. - 2008. - s. 59.
247. Kılıç F. Klasik Türk edebiyatının peşinden / F. Kılıç. - Ankara: Grafiker Yayınları, - 2011. - 381 s.
248. Kılıç F. Tezkire Yazarı Şefkat ve Tespit Edilebilen Şiirleri // - Korea: International Journal of Central Asian Studies, - 2009. Volume 13, - s. 355-364.
249. Kınalızade Hasan Çelebi. Tezkiretüş-şuara: [2 cildde]. Hasan Çelebi Kınalızade, haz.: İ. Kutluk. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 1978 – 1989. - 1094 s.
250. Kocaaslan H. Mehmet Nail Tuman ve Tuhfe-i Nailisi. İnceleme-metin-indeks, sayfa 1-233: / Yüksek Lisans Tezi / - Sivas, 2009. - 360 s.
251. Kocatürk V. M. Türk edebiyatı tarihi / V.M. Kocatürk. – Ankara: Edebiyat Yayınevi, - 1964. – 854 s.
252. Koç N. Hafız Mehmed Sebati Divanının transkripsiyonlu metni ve incelenmesi. Sakarya Üniversitesi, SBE, yüksek lisans tezi. Sakarya, 2006, 333 s.
253. Korkmaz S. Tokatlı Şâir Rızâî İshâk B. Hasan'ın Bir Mersiyesi // - Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, - 2002. N 12, - s. 185–202.
254. Kortantamer T. Teori zemininde metin şerhi meseleri // - İzmir: Ege Üniversitesi Türk dili ve edebiyatı araştırmaları dergisi, - 1994. N. 8, - s. 1-10.
255. Köksal M. Türkçe şuara tezkireleri üzerine yapılan çalışmalar bibliografyası // - Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim fakültesi dergisi, Dr. Himmet Biray özel sayısı, - 1999. - s. 544 – 567.

256. Köksal F. Eski Türk Edebiyatında Tenkit ve Teori / F. Köksal. – İstanbul: Kesit, - 2017. – 508 s.
257. Köprülü F. Azeri Edebiyatına aid notlar: Hasanoğlu ve Habibi / - İstanbul: Edebiyat Fakültesi Mecmuası, - 1925. N 4, - s. 68-77.
258. Köprülü F. Habibi: hayatı ve eserleri / - İstanbul: Edebiyat Fakültesi Mecmuası, - 1932, N 8. - s. 626 – 633.
259. Köprülü F. Sam Mirza Safevi ve eseri // - Ankara: Azerbaycan Yurt bilgisi, - 1934, № 3. - s. 32 – 34.
260. Köprülü F. Avfi: [13 cildə]. İstanbul: - İslam ansiklopedisi, - c. 2. - 1970. - s.23.
261. Kurnaz C. Divan edebiyatı yazıları / C.Kurnaz. - Ankara: Akçağ, - 1997. -467 s.
262. Kurnaz C. İsmail Belig ve Nuhbetül-asarı // - Ankara: Türk kültürü arařtırmaları (Emel Esine armağan), - 1986. N 24, - s. 141 - 151.
263. Kurnaz C. İsmail Belig ve Nuhbetül-asarı / C.Kurnaz. Divan edebiyatı yazıları. - Ankara: Akçağ, - 1997. - s. 387 - 401.
264. Kurnaz C. Eski Türk edebiyatında biyografik metinlerin eleřtirisi // Prof. Dr. M. İsen adına Uluslararası Klassik Türk edebiyatında Biyografi sempozyumu özetleri, - Nevşehir: 6-8 mayıs 2010, - s. 17-18.
265. Kurnaz C. Türkiye – Orta Asya edebi iliřkileri / C.Kurnaz. – Ankara: Akçağ, - 1999. – 286 s.
266. Kuřođlu O. Sadiki-i Kitabdar`ın Mecmaul-Havas adlı eseri (İnceleme-Metin-Dizin): / Doktora Tezi / - İstanbul, 2012. - 1512 s.
267. Kut G. Heřt bihiřtin yeni bir nüshası ve bir düzeltme // - İstanbul: Türklük bilgisi arařtırmaları (Orhan řaik Gökyay armağanı), - 1984. - s. 293 – 301.
- 267a. Kut G. Heřt-Bihiřt: [44 cildə]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 17. - 1998. - s. 274.
268. Latifi. Latifi tezkiresi / Latifi, haz.: M. İsen. - Ankara: Kültür Bakanlığı, -1990. - 513 s.

269. Latifi. Tezkiretüş-şuara ve Tabsıratün-nuzama (İnceleme - metin) / Latifi, haz.: R.Canım. - Ankara: AKMBY, - 2000. - IX + 935 s.
270. Levend A.S. Türk edebiyatı tarihi / A.S.Levend. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 1984. - 666 s.
271. Mehmed Tevfik. Kâfile-i Şu'arâ / Haz.: F.S.Kutlar Oğuz, H.Koncu, M.Çakır. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., - 2017. – 333 s.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56163,mehmed-tevfik-kafile-i-su39arapdf.pdf?0>
272. Muallim Feyzi. Suz u güdaz / M. Feyzi. - İstanbul: Matbaa-i A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye, - 1303. - 32 s.
273. Musalı V. Tezkirelere göre Türk esnaf tarihi // Ahi Evran Üniversitesi. I Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu Bildiri Özetleri. – Kırşehir: 2008, - s. 179 – 180.
274. Musalı V., Musalı N. Osmanlı tezkirelerine göre Azerbaycan edebiyatının araştırılmamış sayfaları // Prof. Dr. M. İsen adına Uluslararası Klasik Türk edebiyatında Biyografi sempozyumu bildiri özetleri,- Nevşehir: 6-8 mayıs 2010, - s. 37 – 38.
275. Musalı V. Şuara tezkirelerine göre şairlerin hac yolculuğu öyküleri // CİEPO Uluslararası Osmanlı öncesi ve Osmanlı tarihi çalışmaları. IV ara dönem sempozyumu. Bildiri özeti kitabı. – Uşak: 14-17 nisan 2011, – Uşak Üniversitesi. s. 85 – 86.
276. Musalı V. Türkiye'de Şuara Tezkirelerinin Neşrine Dair // - İstanbul: YOM Türk Dünyası Kültür Dergisi, - 2009. Güz 2, - s.67-79.
277. Musalı V. Osmanlı tezkirelerine göre Türkiyedeki Azerbaycan muhaceret edebiyatı // - Bakı: Journal of Qafqaz University, 2010. - N 30, - s. 68-79.
278. Musalı V. Azerbaycan ve Osmanlı sahası tezkirelerinin mukayesesi // - Kastamonu: TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, -2014. N 4, - s.118-138.

279. Musalı V. Tezkirecilerin kaleminden Tokatlı şairler // Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, - Tokat: 25-26 Eylül 2014, - s. 215-226.
280. Musalı V. Türk edebiyatı tarihinin kaynaklarından Azerbaycan ve Osmanlı tezkirelerinin karşılaştırılması // Uluslararası Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, - Nevşehir: Kasım 2014, - s. 19-28.
281. Musalı V. Türk tezkireciliğinin araştırılmamış bir sayfası // - Ankara: Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), - 2015. N 72, - s. 73-92.
282. Musalı V. XX. yüzyılda Türkiye`de bilimsel ahlak örneği ve bir karşılaştırma // Eğitimde Gelecek Arayışları. Dünden Bugüne Türkiye`de Beceri, Ahlak ve Değerler Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, - Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, - 2016, - s. 1017-1030.
283. Musalı V. Tezkireci ve Toplum İlişkisi // Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu Bildiriler Kitabı, - Ankara: AKMB, - 2016, - s.599-610.
284. Musalı V. Osmanlı Tezkirecilerinin Gözüyle XIX. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı // Milletlerarası Türkiye - Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu Bildirileri, - Kastamonu: 2016, - s. 110-123.
285. Musalı V. Tezkireler ışığında Azerbaycan şairlerinin Osmanlı`ya göç etme sebepleri // Uluslararası geçmişten günümüze göç sempozyumu bildirileri, - Samsun: 2017, - s. 983-989.
286. Musalı V. Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi`nin Osmanlı tezkirecilik tarihinde yeri ve kütüphanesinde bulunan tezkire nüshaları // Uluslararası Diyarbakır sempozyumu bildirileri, - Diyarbakır: 2017, - s. 881-888.
287. Musalı V. Osmanlı devletinde Karabağ`lı ziyalı ailesi: İshakzadeler // II. Milletlerarası Azerbaycan-Türkiye Munasebetleri sempozyum bildirileri, - Kastamonu: 2018, - s. 372-381.
288. Musalı V. Çiçeklerin savaşı: Osmanlı – Safevi rekabetinin edebiyata yansımaları // IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik sempozyumu bildirileri, - Ankara: 2018, - s. 247-260.

289. Mehmed Siraceddin. Mecma-i şuara ve tezkire-i üdeba / Siraceddin Mehmet. - İstanbul: Kütüphane-i Cihan, - 1325. – 92.
290. Mehmed Sirâceddin. Mecma‘-ı Şu‘arâ ve Tezkire-i Üdebâ / Siraceddin Mehmet, haz.: M. Arslan. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., - 2018. – 94 s.
291. Mehmed Tevfik – Kâfile-i Şu‘arâ / Tevfik Mehmed, haz.: F.S. Kutlar, M. Çakır, H.Koncu – İstanbul: Doğu Yayınevi, - 2012. - 320 s.
292. Mustafa Safayi Efendi. Tezkire-i Safayi / Safayi Mustafa, haz.: P. Çapan. -Ankara: AKMBY, - 2005. - 750 s.
293. Müstakimzâde S.S. Tuhfe-i Hattâtîn / S. Müstakimzâde, haz.: İbnülemin Mahmud Kemal. – İstanbul: [Türk Tarih Encümeni, Devlet Matbaası](#), - 1928. – 856 s.
294. Mücib Mustafa. Tezkire-i Mücib / M. Mücib, haz.: K. Altun. - Ankara: AKMBY, - 1997. - 84 s.
295. Nail Tuman. Tuhfe-i Nailî / T. Nail, haz.: M.Tatçı, C.Kurnaz. - Ankara: Bizim Büro, - 2001. – 1264 s.
296. Nigari. İslam Ansiklopedisi: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 33. - 2007. - s.85.
297. Nuri Osman Hanyevi. Girit Şairleri (Tezkire-i şuara-yi Girid) / H.Nuri Osman, haz.: O. Kurtoğlu. - Ankara: Akçağ, - 2006. - 112 s.
298. Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler / haz. M.Kalpaklı. - İstanbul: YKY, - 1999. - 502 s.
- 298a. Osmanlı devleti ve medeniyeti tarihi / Nuri Yüce [və b.] ; red.: E. İhsanoğlu. - İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, - c. 2. - 1998. – XXXVI + 849 s.
299. Osmanlıca - Türkçe ansiklopedik lugat / Eski ve yeni harflerle hazırl.: F. Devellioğlu. - Ankara: Aydın Kitabevi yayınları, - 2003, - s. 1107.
300. Oğraş, R. Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i safa-enduz-u / R.Oğraş. - Burdur: Kişisel yayınlar, - 2001. - 275 s.

301. Oğraş, R. Esad Mehmed Efendinin hayatı, edebi kişiliği ve Şahidül-Müverrihin adlı eseri / R.Oğraş. - Edirne: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., - 1995. - 230 s.
302. Oğraş, R. Şair Tezkirelerinin Bağçe-i Safâ-Endûz'a Etkileri // - Kastamonu: Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi, - 2006. N.14, - s. 359-370.
303. Önal, S. Prof.Dr. H.İpektenin hayatı ve bibliyografyası // - Ankara: Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2009. Volume 4/7, - s. 896-912.
304. Önder M. Şefkat ve Tezkire-i Şuarası: / Yüksek Lisans Tezi / - Afyon, 2006. – 292 s.
305. Öz, Y. Tezkire. Fars edebiyatı: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 41. - 2012. - s. 68-69.
306. Özçelik, K. Mücib Tezkiresinin orijinallığı üzerine // - Niğde: TÜBAR, - 2012. N XXXII, - s. 247-254.
307. Özfırat, B. Tokatlı İshak Efendi'nin Nazmu'l-Ulum, Nazmu'l-le'Ali ve Manzume-i Keydani adlı mesnevileri (inceleme-metin): / Yüksek Lisans Tezi / - Konya, 2006. – 319 s.
308. Öztekin, Ö. Mehmed Tefvik – Kafile-i Şuara. Hazırlayanlar: Fatma Sabiha Kutlar Oğuz, Müjgan Çakır, Hanife Koncu // - Ankara: Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2012. N 7/3, - s. 2855-2857.
309. Özyılmaz, Ö. İshâk b. Hasan et-Tokâdî'ye Ait Bir Eğitim Programı Manzûmü'l-Ulûm // Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, - Ankara: 1987, - s. 631- 639.
310. Pala, İ. Ansiklopedik Divan şiiri sözlüğü / İ. Pala. - Ankara: Kapı, - 2018. - s. 638.
311. Ramiz ve Adab-ı zurafası / Ramiz, haz.: S. Erdem. - Ankara: AKMBY, - 1994. - XLVII+401 s.
312. Rəmzi Baba. Məcməül-əşar / B. Remzi. - Dərsəadət: Mahmud Bəy Mətbəəsi, - 1306/1889. - 16 s.

313. Rəmzi Baba. Ayineyi-ibrət / B.Rəmzi. – İstanbul: 1289. - 13 s.
314. Rəşad Faiq. Əslaf / F. Rəşad. – İstanbul: Aləm mətbəəsi, - 1893. - s.158.
315. Robinson J. S. Osmanlı şair biyografiəri / J. Robinson, çev.: M. Kalpaklı, - İstanbul: YKY, - 1999. – 502 s.
316. Sadıkoğlu C. Saib-i Tebrizi: [44 cilddə]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 35. - 2008. - s.541.
317. Salim Efendi. Tezkire-i Salim / E.Salim. - İstanbul: İkdam Matbaası, - 1315. - 337 s.
318. Salim, Efendi. Tezkiretüş-şüara İnceleme-metin / E.Salim, haz.: A.İnce. - Ankara: AKMY, - 2005. - 756 s.
319. Sarıkaya, O. Tezkirecilik geleneği içerisinde Fatim tezkiresi. - YLT. İstanbul Üniversitesi. 2007. 799 s.
320. Sasani, Ç. Habibi: [44 cilddə]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 14. - 1996. – s. 374-375.
321. Sebateddin, Hafiz Mehmed. Divan-i Hafiz Mehmet Sebateddin / M.H. Sebateddin. – İstanbul: Derseadet, - 1309. - 72 s.
322. Sehâbî, Hüsâmü'd-dîn bin Hüseyn. Sehâbî Divanı / H.H.Sehabi, haz.: C.Bayak. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., - 2017. – 191 s.
323. Sehi Bey. Tezkire Heşt bihişt / Sehi Bey, haz: M. İsen. - İstanbul: Tercüman qazetesi, - 1980. - 260 s.
324. Sehi Bey. Heşt bihişt: The tezkire by Sehi Beg. Work on Ottoman poets with a critical edition based Suleymaniye Library, Ayasofya O.3545 / Sehi Bey, haz.: G. Kut. - Harward-Cambridge: Harvard University Printing Office, - 1978. – 423 s.
325. Selçuk, B. 18. yüzyıl tezkirelerinde şairlerin mahlaslarına göndermeler // - Tokat: Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, - 2009. N 2, - s. 120-128.
326. Seyyid Riza, Zehrimarzade. Riza tezkiresi / S.R. Zehrimarzade, neşreden S. Erdağı. - Ankara: Türk dili ve edebiyatı kitapları, - 2002. - VII + 109 s.

327. Silahdar-zade M. E. Tezkire-i Silahdar-zade / M.E. Silahdar-zade, haz.: F.Öztürk. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., - 2018. – 280 s.
328. Siraceddin Mehmed. Mecmai-şuara ve tezkire-i üdeba / M.Siraceddin, haz.: M.Arslan. - Sivas: Dilek matbaacılık, - 1994. - 124 s.
329. Solmaz, S. Onaltıncı Yüzyıl Tezkirelerinde (Ahdî, Gelibolulu Âlî, Kınalızâde, Beyânî) Şâirin Dünyası / S.Solmaz. – Ankara: Akçağ Yayınları, - 2012. - 670 s.
330. Sona, İ. Hidayet Çelebi ve “Divan”ı: / Yüksek Lisans Tezi / - Ankara, 2006. - 399 s.
331. Sona İ. Emir Efsahuddin Hidayetullah Beg and His Divan / İ. Sona. – Massachusetts: Harvard University, - 2008. – 293 s.
332. Süleyman Fehim. Sefînetü’ş-şu’ara / F. Süleyman. - İstanbul: Tabhane-i Amire, - 1259. – 352 s.
333. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-boy teşkilatı-destanları / F.Sümer. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, - 1999. - 484 s.
334. Süreyya M. Sicill-i Osmani / M. Süreyya, çev.: S.Ali Kahraman. – İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, -1996. – 338 s.
335. Şefkat Bağdadi. Tezkîre-i Şu’arâ-yı Şefkat-i Bagdâdî / B.Şefkat, haz.: F.Kılıç. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., - 2017. – 319 s.
336. Şemseddin Sami. Kamusül-Elam / S.Şemseddin. - İstanbul: Mihran matbaası, - 1316. – 1814 s.
337. Şener, O. Z. Tuhfe-i Naili metin ve muhteva. S. 1000-1263: / Yüksek Lisans Tezi / - Sivas, 2013. – 623 s.
338. Şentürk, A. Üniversiteler için eski Türk Edebiyatı tarihi / A.Şentürk, A.Kartal. – İstanbul: Dergah, - 2014. – 400 s.
339. Şihyeva, S. Nesiminin biyografisinin yazılmasında metodolojik ilkeler // Klasik Türk Edebiyatında Biyografi sempozyumu bildirileri, - Ankara: AKMB, - 2011, - s.565-602.
340. Şirvanizade, M. R.: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 39. - 2010. – s. 209.

341. Şirvanlı Fatih Efendi.: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 39. - 2010. – s. 210.
342. Tatcı, M. Tuhfe-i Naili ve unutulmuş bir biyografi yazarı: Mehmet Nail Tuman // Mustafa İsen adına Klasik Türk Edebiyatında Biyografi sempozyumu Bildirileri. Ankara, AKMB, 2011, s. 604.
343. Teflikođlu, M. Ali Emiri Efendi, - Ankara: Kùltür Bakanlıđı Yayınları, - 1989, - 219 s.
344. Tolasa, H. Tezkire: [33 cildde]. İstanbul: - Türk Ansiklopedisi, - c. 31. - 1982. – s. 161 – 163.
345. Tokel, D. A. Divan edebiyatında eleřtiri (Divan edebiyatında eleřtiri kaynađı olarak tezkireler // - Ankara: Hece dergisi, Eleřtiri özel Sayısı, - 2003. N 2, - s.77-90.
346. Tolasa, H. Sehi, Latifi, Ařık Çelebi tezkirelerine göre 16. yüzyılda edebiyat arařtırma ve eleřtiris / H.Tolasa. - İzmir: Ege Üniversitesi yayınları, - 1983. - 430 s.
347. Tolasa, H. Sehi, Latifi, Ařık Çelebi tezkirelerine göre 16. yüzyılda edebiyat arařtırma ve eleřtirisi / H.Tolasa. - Ankara: Akçađ yayınları, - 2002. - XIV+399 s.
348. Türer, O. Ebu Nuaym el-İsfahani: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 10. - 1994. – s. 201-203.
349. Uzun, M., Arslan A.T. Takriz: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 39. - 2010. – s. 472-474.
350. Ülken H.Z. Uyanıř Devirlerinde Tercümenin rolü / H.Z. Ülken. - İstanbul: Vakit, -1935. – 385 s.
351. Ünlü O. Türk Edebiyatında Sâib-i Tebrizî Serhleri // - Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, - 2006, cilt 4, Sayı 1, s. 85-93.
352. Ünver İ. Hamidi: [44 cildde]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 8. - 1994. – s.461.

353. Vassaf H. Bir eski zaman efendisi İbnülemin Mahmud Kemal – Kemalü'l-Kemal / H.Vassaf. – İstanbul: Dergah Yayınları, - 2009. – 334 s.
354. Yazıcı H. Küteybe: [44 cilddə]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 20. - 1998. – s. 147.
355. Yazar S. Anadolu sahası klâsik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği: / Doktora tezi / - İstanbul, 2011. – 1296 s.
356. Yazıcı T. Arifi Fetullah Çelebi: [44 cilddə]. İstanbul: - Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, - c. 3. - 1991. – s. 372.
357. Yıldırım F. Mehmet Nail Tuman ve Tuhfe-i Nailisi. İnceleme-metin-indeks, sayfa 101-200 / Yüksek Lisans Tezi / - Balıkesir, 2009. - 297 s.
358. Yıldız A. Tercüme kavramı ve Türkçe mesnevilerde tercüme meselesinin klasik edebiyatlar bağlamında yorumlanması // - Ankara: Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, - 2009. Volume 4/7 Fall, - s. 939-954.
359. Yılmaz K. Mehmed Tevfik – Kafile-i şüara // - Konya: NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, - 2012. N 2, - s. 256-257.
360. Yöntem A.C. Safai Efendi ve eseri // - İstanbul: Hayat, - 1927. N 4-9, s. 442-443.
361. Zavotçu G. Rıza tezkiresi (inceleme-metin) / G.Zavotçu. - İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, - 2009. – 430 s.
362. Zübeyiroğlu R. Mecmü'atü't-teracim Mehmed Tevfik Efendi: / Doktora tezi / - İstanbul, 1989. - 476 s.

RUS DİLİNDƏ

363. Бертельс, Е. Низами. Творческий путь поэта / Е. Бертельс. – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, - 1956. - 262 с.
364. Минорский В.Ф. Материалы для изучения персидской секты "Люди Истины" или Али-Илахи // - Санкт-Петербург: Труды по востоковедению, изданные Лазаревским институтом восточных языков, 1911. Ч. 1, – s. 84, 109.

365. Мусалы В. Азербайджанские поэты в страницах тезкире «Хатимат ал-ашар Турецкого автора Фатин Эфенди // XXVII Международная научная конференция по источниковедению и историографии стран Азии и Африки. Восточный факультет СПбГУ, - - Санкт-Петербург: 24-26 апрел 2013, - s. 321-322.
366. Мусалы В. “Кемаль аш-шуара” как ценный источник по истории Турецкой литературы // The XXVIII International Conference on Historiography and Source Studies of Asia and Africa. Восточный факультет СПбГУ, - Санкт-Петербург: 22-24 April 2015, - s. 394-399.
367. Низами Арузи. Собрание редкостей или четыре беседы / А. Низами. – Москва: Восточная литература, - 1963. - 176 с.
368. Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния сделанное пребывающим при его Высочестве Царя Картлинском и Кахетинском Ираклии Темуразовиче Полковником и Кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786 г. – Курск: 1793. – 27 с.
369. Рашидаддин. Переписка / Рашидаддин, Пер.: А.И. Фалиной. – Москва: Наука, - 1971. – 498 с.
370. Рипка Я. История персидской и таджикской литературы / Я. Рипка. - Москва: Прогресс, - 1970. – 418 с.
371. Персидская литература: био-библиографический обзор / Ч.А. Стори, перевел с английского, переработал и дополнил Ю.Э.Брегель. - Москва: Востлит, - 1972.- 696 с.
372. Фазлуллах ибн-Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам ара-йи Амини / Р. Х.Фазлуллах, под редакцией З.М.Бунятова и О.А.Эфендиева). - Баку: ЭЛМ: 1987, - 172 с.
- 372а. Эфендиев О. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века / О. Эфендиев. – Баку: ЭЛМ, - 1961. – 206 с.

İNGİLİS DİLİNDƏ

373. Atıl E. Süleymanname, The Illustrated History of Süleyman the Magnificent (Süleymanname, Muhtesem Süleyman'ın Resimli Tarihi) / E.Atıl. - New York: Washington Harry N. Abrams, Inc. Publishers, - 1986. - 271 p.
374. Meşair üş-şuara or Tezkere of Aşık Çelebi / by G.M.Meredith-Ovens. - London: Messrs. Luzac and Company Ltd., - 1971. - 66+299 p.
375. Minorsky V. Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration / V. Minorsky. – London: Luzac & Co, - 1943. – 218+130 s.
376. Musalı V. Contribution of Azerbaijanians to the Ottoman Culture // Abstracts Collection on new Challenges in the European AREA: International Baku Forum of Young Scientists, Dedicated to the 90-th anniversary of National leader Heydar Aliyev, Baku: - 20-25 may 2013, - p. 438-439.
377. Rescher O. Latifis Tezkire / O. Rescher. – Tübingen: Gulde, - 1950, - 310 p.
378. Robinson J.S. The Ottoman biographies of poets and Mustafa Mucib // - Michigan: Michigan Oriental Studies in Honor of George G. Cameron. ed. Louis L. Orlin, The University of Michigan, Ann Arbor, - 1976. – p. 150-178.
379. Teres E. Sona İbrahim Emir Efsahuddin Hidayetullah Beg and His Divan: Textual Analysis, Critical Edition, Facsimile of the Oxford Bodleian Library Or. 76, Turkish Sources LXXVIII // - Samsun: Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2011. - cilt 4, sayı 17, - p. 652-653.
380. Theodor C. Latifi; oder, Biographische Nachrichten von vorzüglichen türkischen Dichtern: nebst einer Blumenlese aus ihren Werken / C. Theodor. - Zürich: Gessner, - 1800. – 308 s.

FARS DİLİNDƏ

381. احمد گلچین معانی. تاریخ تذکره های فارسی / ا. معانی. - جلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، - 1348.
382. احمد گلچین معانی. تاریخ تذکره های فارسی / ا. معانی. - جلد دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران: 1350.
383. سام میرزای صفوی. تهفه سامی (با تصحیح و مقابله وحید دستگردی) / سام میرزای. - طهران: مطبعه ارمغان، - 1314.

384. عزیز دولتابادی. سخنوران آذربایجان /ع. دولتابادی. - تبریز: 1377
385. محمد دیهیم. تذکره شعرای آذربایجان (تاریخ زندگی و آثار) / م. دیهیم. جلد اول. تبریز: چاپ آذربادگان، 1367.
386. محمد دیهیم. تذکره شعرای آذربایجان (تاریخ زندگی و آثار) / م. دیهیم. جلد دوم. تبریز: چاپ آذربادگان، 1367.
387. محمد دیهیم. تذکره شعرای آذربایجان (تاریخ زندگی و آثار) / م. دیهیم. جلد سوم. تبریز: چاپ آذربادگان، 1368.
388. محمد دیهیم. تذکره شعرای آذربایجان (تاریخ زندگی و آثار) / م. دیهیم. جلد چهارم. تبریز: چاپ آذربادگان، 1369.
389. محمد دیهیم. تذکره شعرای آذربایجان (تاریخ زندگی و آثار) / م. دیهیم. جلد پنجم. تبریز: چاپ آذربادگان، 1371.
390. هلاکو قاجار، احمد، مصطفی خراب /ه. قاجار، به کوشش عبدالرسول خیامپور. - تبریز: 1344
391. حاجی زین العابدین شیروانی. بستان السیاحه. تهران: چاپخانه احمدی، 1315، 675 ص.

ƏLYAZMALAR

392. Əbdi Qarahisari. Divan // İstanbul Üniversitesi Kitabxanası, T. 207.
393. Bəhmən mirzə. Təzkireyi-Məhəmmədşahi // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, M-24, vərəq – 287.
394. Bəhmən mirzə. Təzkireyi-Məhəmmədşahi // İran Məclis kitabxanası, 902,
395. Əliquluxan Valeh. Riyazüş-şüəra // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, FS-700, vərəq – 493.
396. Qacar Mahmud mirzə. Gülşəni-Mahmud // AMEA Əlyazmalar İnstitutu. M-262, vərəq – 145.
397. İbrahim Tahir Musayev. Riyazül-arifin // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, D-207, vərəq – 52.
398. İshaq bəy Üzri Bəydili. Təzkireyi-İshaq // İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 7261.
399. Lütəli bəy Azər. Atəşkədə // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, M-238, vərəq – 230.
400. Məhəmməd Fazil xan Gorusi. Əncüməni-xaqan // İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 892.

401. Məhəmmədqulu xan Qacar. Lübbül-lübab // Tehran Universitetindəki Hikmət kolleksiyası 289.
402. Mir Möhsün Nəvvab. Təzkireyi-Nəvvab // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, M-67, vərəq – 524.
403. Mirzə İsa Xəyali Ziyai. Təzkireyi-Ziyai // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, D-269, vərəq – 356 .
404. Müəllim Feyzi. Əşari-Feyzi // Ankara Milli Kitabxanası, B 603, vərəq – 82.
405. Müəllim Feyzi. Məqtəli-Hüseyni // Ankara Milli Kitabxanası, A 9186, vərəq – 22.
406. Nazim Təbrizi. Nəzmi-güzidə. İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 480, vərəq - 219.
407. Sam mirzə. Töhfeyi Sami // AMEA, Əlyazmalar İnstitutu, B-5119, vərəq – 146.
408. Seyid Əzim Şirvani. Təzkirə // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Arx.5 Q3/29, vərəq – 207.
409. Sadiq bəy Sadiqi. Külliyyat // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, FS-27, vərəq 410-440.
410. Salman Mümtaz. Təzkirələr // Əlyazmalar İnstitutu, F-24, s.v.444, vərəq – 1.
411. Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı // Bəzmi-xaqan. İran Məclis Kitabxanası 894.
412. Vəliqulu bəy Şamlu. Qisəsül-xaqani // İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 8530.